સાહિત્ય વિલાસ.

રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ.

આ પુસ્તક મુંબઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતા તરફથી હાઇસ્કૂલોને માટે મંજુર થયલું છે.

સાહિત્ય વિલાસ

પ્રાચીન અર્વાચીન ગુર્જર લેખોનો સંગ્રહ.

(સાહિત્યના સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, લેખકોના જીવનની રૂપરેખા, ટીકા તથા નિબંધલેખન સબંધી સૂચના સહિત.)

તૈયાર કરી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ,

સસ્કૃત શિક્ષક, સાર્વજનિક હાઈ સ્કૂલ, નાનપુરા–સુરત.

The glory of a nation consists in her literature

"સાહિત્યબોધનુ મહાફળ એ છે કે ઉત્કૃષ્ટ સસ્કારોથી સહૃદયનુ હૃદયભરાઈ જાય."

ગોવર્ધનરામ.

સુરત–ચૌટાના પૂલ ઉપર આવેલા "સુરત સિટિ" પ્રિન્ટિગ પ્રેસમા વજેરામ માનસિંહે છાપ્યુ

આવૃત્તિ સાતમી. પ્રત ૩,૨૫૦.

ઇ. સ. ૧૯૨૫—સવત ૧૯૮૧.

આ આવૃત્તિના સોલએજન્ટ્સ,

મેસર્સ બાલુભાઈ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ,

બુકસેલર્સ, નાણાવટ, સુરત.

કિમ્મત રૂા. ૧–૮–૦

Opinions.

The get-up of the book is good and the price is moderate.

(Sd) K H DHRUVA, B A.
RETIRED HEAD MASTER,
R C High School, Ahmedabad

I am glad that you have so well succeeded in making a very interesting collection of writings from Gujarati authors and hope the book will serve the purpose of popularising Gujarati writers and of being useful to students, beginning their study of Gujarati literature

(Sd) PROF T K GAJJAR,
M A B SC F C S

No doubt it is a welcome production Favourably impressed as I am with the neat get-up of the book, let me frankly tell you that it is a valuable addition to the several such compilations, made for the use of our High School-boys

(Sd) J P JOSHIPARA, M A
(BARODA EDUCATIONAL DEPARTMENT)

.. આ સંગ્રહમાં ઉત્તમ લેખકોની ઉત્તમ કૃતિઓ માલમ પડે છે. પુસ્તક સારૂં ને ઉપયોગી છે ટીકાનો પ્રદેશ પણ ઠીક ખેડાયલો છે અને એથી આ પુસ્તકની કીંમત કાંઈક વિશેષ છે આશા છે કે સમસ્ત ગુર્જર આલમ આ પુસ્તકને વધાવી લેશે અને સંયોજકે લીધેલી મહેનતનો બદલો તેને યોગ્ય પ્રમાણમાં આપશે

સમાલોચક, જાનેવારી–માર્ચ ઇ સ ૧૯૧૧.

અર્પણ પત્રિકા

સદ્ગત સાક્ષરવર્ય

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી એ, એલ્‌એલ્ બી.

વકીલ મુંબઈ હાઈ કોર્ટ, સરસ્વતીચંદ્ર તથા સ્નેહમુદ્રા વગેરેના કર્તા

અને

તેમના પરમ મિત્ર—મારા શિરશ્છત્ર સ્વર્ગસ્થ બંધુ

હરિરામ ઉત્તમરામ ભટ,

બી. એ, એલ્‌એલ્ બી

દક્ષિણા ફેલો, એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ, મુંબઈ, જગન્નાથ શંકરશેઠ સંસ્કૃત સ્કૉલર, ભગવાનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંસ્કૃત સ્કૉલર વગેરે

એઓના અમર આત્માને

ગુર્જર સાહિત્યનો આ સંગ્રહ સપ્રેમ અર્પણ કરૂં છું.

ર. ઉ. ભટ.

કાવ્ય દેવીને

ઝૂલણા.

ચળકતા, ઝળકતા, ચકિત કરી નાખતા,
દર્શનો દિવ્ય તુજ અહીં દઈને,
કાવ્યદેવી! અમારો થયો દોષ શો,
રોષથી ક્યા ભરાઈ જઈને?
માત ગુર્જર રડી, શૂન્ય અહીં છે પડી,
તુ હવે આપ કંઈ તેજ સારૂં,
ક્યાં ગઈ કાવ્યદેવી છુપાઈજિ તુ?
કહે મને કહે મને ગુહ્ય તારૂં!
માત ગુર્જર તજી શીદને ક્યાં ગઈ?
ક્યાં ગઈ તાહરી મિષ્ટ માયા?
બંધ કીધો હવે પ્રેમરે શીદ તુજ?
ક્યાં ગયા તાહરા કાવ્યજાયા?
શિથિલ કવિતા પડી, ઊર્મિ રંગની ઉડી,
સ્વર વિશે કંપ દુ:ખ છે વસતુ!
અદ્દલ દર્શન હવે દિવ્ય તુજ આપીને,
મુખ્ય ગુર્જર તણુ કર હસતુ?

ખબરદાર.

નિવેદન.

આ આવૃત્તિ છઠ્ઠી આવૃત્તિનું માત્ર પુનર્મુદ્રણ છે. આ આવૃત્તિમા પણ મારા મિત્ર રા. રા ઉમેદરામ જદુરામ સ્માર્તે કરેલી મદદ માટે હુ તેમનો ઉપકૃત છુ.

સુરત, ૧–૩–૨૫. ર. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના (તૃતીયાવૃત્તિ.)

આ આવૃત્તિમા કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થો તરફથી કરવામા આવેલી સૂચનાનુસાર થોડો ઘણો વધારો ઘટાડો કરવામા આવ્યો છે નરસિહમહેતા-કૃત ‘ સુદામાચરિત્ર ’ પરિશિષ્ટમા વધાર્યું છે.

લેખકોના જીવનની સક્ષિપ્ત રૂપરેખામા અથવા અન્યસ્થળે દોષ માલમ પડે તો તે તરફ મારૂં ધ્યાન ખેચવાની સાક્ષર વર્ગને પ્રાર્થના છે.

આ આવૃત્તિમા પણ મારા મિત્રો રા વૈકુઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા, બી એ. રા મુળજી જેઠાભાઈ અજારીઆ, બી એ એસ ટી. સી ડી તથા રા. દયાશકર ભાઈશિકર શુકલે જે મદદ કરી છે તેને માટે હુ તેમનો આભારી છુ.

સુરત, ૧–૧૦–૧૯૧૩. ર. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના (દ્વિતીયાવૃત્તિ.)

‘સાહિત્ય વિલાસ’ની બીજી આવૃત્તિ વાચક વર્ગ સમક્ષ મૂકવામા આવે છે. આ પુસ્તકને માટે કેટલાક વિદ્વાન ગૃહસ્થોએ ઘણો સતોષ જણાવી તેના સબધમા કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરી છે તે માટે હું તેમનો ઘણો આભાર માનું છુ. તદનુસાર આ આવૃત્તિમા સુધારો વધારો કરવાનો નિશ્ચય હતો પરતુ એક મહિનામા છસો કરતા વધારે નકલ ખપી જવાથી તથા ઘણે ઠેકાણેથી સખ્યાબધ નકલોની માગણી થવાથી ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખાના વધારા શિવાય ધારેલો કઇપણ ફેરફાર હુ કરી શક્યો નથી, પણ તૃતીયાવૃત્તિ વખતે વિદ્વાન વર્ગ તરફથી થયલી કીમતી સૂચનાઓ ઉપર ખાસ લક્ષ આપીશ

છેવટે, મુબાઈ ઇલાકાના કેળવણી ખાતાના મે० ડિરેક્ટર સાહેબે આ પુસ્તક હાઈસ્કૂલોને માટે મજુર કર્યું છે તેને માટે હુ તેમનો અતિશય આભારી છુ.

સુરત, ૧–૩–૧૯૧૨. ર. ઉ. ભટ.

પ્રસ્તાવના.

(પ્રથમાવૃત્તિ.)

ગુર્જર સાહિત્યના આ લઘુ ગ્રંથને પ્રસ્તાવનાની આવશ્યકતા તો નથીજ, તથાપિ એના ઉદ્દેશ તથા એની અંતર્ગત રચના વિષે બે શબ્દ અપ્રાસંગિક ગણાશે નહિ.

હાલમા પ્રતિદિવસ ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ લોકોનો પ્રેમ તથા ઉત્સાહ વધ્યો જાય છે મેટ્રિકની પરીક્ષામા પણ ગુજરાતી ભાષા ફરજીઆત થઈ છે, અને તેથી કરીને હાઇસ્કૂલના દરેક ધોરણમા ગુજરાતીનું શિક્ષણ અપાય છે.

આવે પ્રસંગે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લેખોનો સંગ્રહ તૈયાર કરી સટીક પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તો અયોગ્ય નહિ ગણાય એમ માનીને લોકોપયોગી તથા શાળોપયોગી થાય એવે ઉદ્દેશે આ લઘુ પુસ્તક યથામતિ રચી, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યવિલાસી જનોની સમક્ષ મૂકવામા આવે છે કેટલે અંશે આ પ્રયાસ સફળ છે એ તો સાક્ષરવર્ગે જોવાનુ છે

જોડણીની બાબતમા ગુજરાતી વાચનમાળા માટે રિવિઝન કમિટીએ સ્વીકારેલા નિયમોને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે લેખોનો ક્રમ તેના કાળ પ્રમાણે બહુધા રાખવામા આવ્યો છે. કયો લેખ કયા ધોરણમા શીખવવો એ શિક્ષકની વિવેકબુદ્ધિપરજ રાખેલુ છે કારણ કે બધી શાળાઓમા અભ્યાસક્રમ એક હોતો નથી ગ્રંથારંભે આપેલો સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તથા છેવટે આપેલી ટીકા અને લેખનપદ્ધતિ સંબંધી સૂચના વિદ્યાર્થીવર્ગને ઉપયોગી માલમ પડશે એવી આશા છે

દોષરહિત તો કાંઈ હોતુ નથી આ પુસ્તકમા દોષ તો હશેજ તો તે સુધારી લેવાની વિદ્વાનવર્ગને વિનતિ છે. કોઈ પણ સદ્‌ગૃહસ્થ તરફથી આ પુસ્તકને સંબંધે કાંઈ સૂચના કરવામા આવશે તો હુ માનપૂર્વક તે સ્વીકારીશ.

આ સંગ્રહ રચવામા મારી સ્કૂલના માનવંત હેડ માસ્તર રા રા. ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ તથા મારા મિત્રો રા. રા. વૈકુંઠપ્રસાદ સી. જોશીપરા બી એ અને રા રા મુળજી જે અંજારીઆ બી એ. એ જે સહાયતા કરી છે તે માટે તેમનો હુ આભારી છુ.

છેવટે જે ગૃહસ્થોએ પોતાના પુસ્તકોમાથી ઉતારા લેવાની પરવાનગી આપી છે તેમનો હું ઉપકૃત છુ.

સાર્વજનિક હાઇસ્કૂલ, સુરત,
તા. ૧, નવેમ્બર સન ૧૯૧૦.

ર. ઉ. ભટ.

અનુક્રમણિકા.

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય.

નાટ્ય

ગદ્ય.

ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા.

પ્રત્યેક વસ્તુનું રૂપાંતર થયાજ કરે છે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસનો અર્થ રૂપાતરના યથાસ્થિત વિવરણમા સમાય છે અમુક વસ્તુ કેવી રીતે અને કેવા સયોગોમા જન્મ પામી અને વિકાસી, એની રૂપરેખા જનસમૂહને લાભદાયી થાય એમા શકા નથી આપણા સાહિત્યનો જન્મ અને વિકાસ શુષ્ક નથી પણ રસમય અને કઇક અશે ગર્વપ્રદ છે, સાહિત્યોદ્યાનમાથી વીણેલા કુસુમોની પરિમલ ઉદ્યાનવિહારી લઈ શકે તે માટે તેનું સક્ષિપ્ત અવલોકન આવશ્યક છે વ્યવહારિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના દિવ્ય મદિર તરફના પથમા આપણા સાહિત્ય રસપોષકો બુદ્ધિ અને હૃદય પ્રદીપની જ્યોતિથી ઝળહળ પ્રકાશ નાખતા ગયા છે, અને તેજ પ્રકાશના બળે અજ્ઞાનના પડ ભેદી તેમણે કરેલા સ્તુત્ય કાર્યની સક્ષિપ્ત નોધ લઈ કૃતકૃત્ય થવુ એ આપણો ધર્મ છે.

સાહિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ જેટલો રૂઢ છે તેટલો તેનો ગૂઢ અર્થ ભાગ્યેજ સમજાય છે મહાન તત્વવિદ્ એમર્સન કહે છે કે "The man is half himself, the other half is his expression" ભાષા એ માનવીનુ ખાસ લક્ષણ છે પૃથ્વીપર માનવીના જન્મથીજ ભાષાનો જન્મ છે એમ કહી શકાય ભાષા વિના જનસમાજ મેષસમૂહ (congregation of sheep) કરતા ઉંચી પક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકી હોતજ નહિ એક તરફ કુદરત અને બીજી તરફ સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરની સાથે માનવીને જોડનાર સર્વથા ભાષારૂપી સુવર્ણ કડી છે ભાષાનો શુદ્ધ અને વિશાળ પ્રયોગ અને અસ્ખલિત વિકાસ એ ઉચ્ચ સાહિત્યના લક્ષણ છે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ પ્રજાનો અભ્યુદય સૂચવે છે જે પ્રજાનુ સાહિત્ય ઘણુ ખીલેલુ હોય છે અને સતતર વિશેષ ખીલતું જાય છે તે પ્રજા જનમડળમા ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એ સિદ્ધાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોને આધારે અશકનીય થયો છે ગુર્જરસાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન થતી જાય એ આપણું સર્વનું લક્ષ્યબિંદુ હોવુ જોઈએ તે અભીષ્ટ લક્ષ્યબિંદુ પ્રતિ ગુર્જરયુવકનો પથ સરળ થાય એટલા વાસ્તે ગુર્જરસાહિત્યવિકાસની રૂપરેખા સક્ષેપમા આકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

સાહિત્યના મુખ્ય ત્રણ વિભાગ છે—પદ્ય, ગદ્ય, અને નાટ્ય. અન્ય દેશોના સાહિત્યપ્રારભની માફક ગુર્જર સાહિત્યનો પ્રારભ પણ પદ્યમાજ થયો છે

ઐતિહાસિક અવલોકનથી જણાય છે કે પદરમી સદી પહેલા ગુજરાતી ભાષા મિશ્ર હતી, એટલે પદરમી સદીથીજ ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રારભ થયો લેખાય પરતુ બીજી તરફથી વિચાર કરીએ તો નરસિહ મહેતાની ભાષા આપણી ભાષાને બહુ મળતી આવે છે, અને તેના ઉપરથી એવુ અનુમાન સહજ બાધી શકાય કે નરસિહ મહેતાના જન્મ પહેલા થોડા કાળ થયા તેના જેવીજ ભાષા બોલાતી હોય એ અનુમાનને આધારે આપણે ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગ અને પ્રચારની તવારીખ સહેજ દૂર લઈ જઈએ તોપણ સાહિત્યનો પ્રારભ તો નરસિહ મહેતાના સમયથીજ લેખાવો જોઈએ, કારણ કે અમુક ભાષા બોલાવા લાગે અને તેનો વિકાસ થઈ સાહિત્ય પ્રારભે તેની વચ્ચે થોડુ ઘણુ પણ સમયાન્તર હોવુજ જોઈએ, એટલા વાસ્તે ગુજરાતના આદિ કવિનુ માન ગુજરાતના ચૉસરનુ નામ ભક્તરાજ નરસિહ મહેતાનેજ આપવુ યોગ્ય છે ખરી વાત છે કે તેની પહેલા અથવા તેના સમયમાજ કેટલાએક પદ્યકારો હતા થોડે ઘણે અશે પણ ભાલણે ગુર્જર સાહિત્યના બી રોપ્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે, પણ ભાલણ વિશેષ કરી ભાષાતર કર્તા હતો નૈસર્ગિક વિચારો સપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્યથી સરળ અને સબળ શૈલીમા પદ્યમા પ્રથમ ઉતારનાર નરસિહ મહેતોજ છે એ નિર્વિવાદ છે નરસિહ મહેતાની કવિતામા વિવિધ રસ જામેલા છે ભક્તિરસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે—

" જાગીને જોઉં તો જગત ભાસે નહિ
ઉંઘમા અટપટા ભાસ ભાસે "

આ અને એવી ઘણી પક્તિઓ નરસૈંઆની વૈરાગ્યસીમા સૂચવે છે, વિશુદ્ધ ભક્તિ દાખવે છે, અને આત્મમાન, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસયમનું ભાન કરાવે છે રસ અને અલકાર એ સારી કવિતાના લક્ષણ છે. નરસિહ મહેતાની કવિતાને નીરસ કહેવી એ તો મૌર્ખ્યની પરાકાષ્ઠા છે, અને જો રસ સુવ્યક્ત હોય તો અલકારનો અભાવ કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે દોષ લેખાતો નથી પરતુ નરસિહ મહેતાની કવિતામા અલકાર પણ સ્થળે સ્થળે જોવામા આવે છે, તેની શૈલીની સચોટતા કઈક

અનન્ય છે પ્રત્યેક દેશકાળમા વિશુદ્ધ ભક્તિ હૃદયમા દૈવાશ સ્ફુરાવે છે; અને જ્યારે સબળ પદ્યમા તે ઉતારવામા આવે ત્યારે હૃદય આદોલવા માડે એ સ્વાભાવિક છે મહેતાના પ્રભાતીઆ વાચતા હાલ પણ કયા મૂઢનુ હૃદય ડોલશે નહિ ? સાભળતા વારજ કયા સસારીને ભક્તિભાવની સ્ફુર્ણા અનાયાસે ઉછળશે નહિ ! " What comes from the heart must appeal to the heart " નરસૈંઆના સ્વયભૂ ઉદ્‌ગારો અન્તર્લાગણીને સચેત કેમ ન કરે ? વિષ્ણુસ્તુતિ અને વિશુદ્ધ ભાવનાજ જેનુ જીવનસત્વ હતું એવા દિવ્ય પુરૂષની હૃદયોર્મિઓ ગમે તેવી જડ વ્યક્તિને પણ પિગાળી નાખે એ સ્વાભાવિક છે

નરસિહ મહેતા પછી સાહિત્યોદ્યાનમા વિચરનાર એક સ્ત્રી વિહગ હતું. જ્યારે નરસિહ મહેતાની કવિતામા બધા રસ કરતા ભક્તિ રસ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે ત્યારે મીરાબાઈની કવિતામા ભક્તિની સાથે પ્રેમનુ સમેલન થયલુ છે અબળાના લક્ષણુ પણુ સ્થળે સ્થળે સુવ્યક્ત છે

" સાસુ અમારી સુષુમણા સસરો પ્રેમ સતોષ " વિગેરે પદોમા બુદ્ધિવિકાસના કરતા હૃદયનુ પ્રાબલ્ય વિશેષ છે મીરાબાઈની કવિતા વાચકના હૃદયમા વિશુદ્ધ પ્રેમ સિચે છે અને પ્રેમસિચનથીજ ભક્તિનો રોપ ઉગાડે છે આથી કરીને તેની કવિતા સાસારિક જનોને માટે વિશેષ હૃદયદ્રાવક છે. વ્યવહારિક કાર્યોની અવગણુના ન કરતા પરમેશ્વરરક્ત રહેવુ એ બોધ સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે મીરાબાઈના હૃદય-કુજમાથી કાવ્યફુવારા દ્વારા ઉદ્‌ભવતી જળોર્મિઓ ખરેખર અતિ સુખકર લાગે છે

નરસિહ મહેતા અને મીરાબાઈ બન્ને જ્ઞાતિશૃખલાને તોડી સ્વાત્મબળના પ્રભાવે પોતાના જીવન કાર્યમા નિમગ્ન રહેતા સસારના બધનો તેમને અતિ પીડાકર હતા " ઘેલા અમે ભલે થયા રે " અને એવી બીજી અનેક પક્તિઓ મીરાબાઈનુ અડગ સ્વાતન્ત્ર્ય સૂચવે છે સાધારણુ રીતે કવિઓ, તત્વચિતકો વિગેરે મહાન વ્યક્તિઓને સસારની ભુલવણીમા અથડાવાનુ થોડુજ ગમે છે એક તરફ ટીકા, મશ્કરીથી ભરપુર દુનિયા અને બીજી તરફ ભક્તલીન નરસિહ મહેતા અને મીરાબાઈ જેવી અનુપમ વ્યક્તિઓ-એ બેનાં યુદ્ધ અને દુનિયાના પરાજય અને ભક્ત કવિઓના વિજયનો વિચાર જેટલો આશ્ચર્યકારક છે તેટલોજ આનદપ્રદ છે.

નરસિંહ મહેતાને ભક્ત કહેવો કે કવિ એ વિષે આધુનિક સાક્ષરોની અંદર કોઈ કોઈ વાર તકરાર સંભળાય છે, આ તકરારનું નિરાકરણ એટલુંજ થઈ શકે કે કવિનું વર્તુલ સંકુચિત નથી પરંતુ અતિ વિશાળ છે અને તેની અંદર ભક્ત નરસિંહ, રક્ત દયારામ, સ્નેહી કલાપી સર્વ આવી જાય છે નરસિંહ મહેતાને ભક્ત અને કલાપીને સ્નેહી કહેવાથી તેઓના ખાસ પ્રદેશ સ્ફુટપણે અંકાય છે એ વાત ખરી, પરંતુ તેની સાથે "કવિ"નો પ્રદેશજ જાણે નિરાળો હોય એવી અસત્ય ભાવના ઉદ્ભવે છે

આ સમયે સાહિત્યક્ષેત્રનો એક ફાલ પુરો થાય છે ત્યાર પછી વિવિધ સંયોગોને લઈ કેટલાએક કાળ સુધી સાહિત્યક્ષેત્ર ખેડાવું બંધ પડયું. ઐતિહાસિક નિરૂપણથી જણાય છે કે તે સમયમા ગુજરાતની રાજકીય સ્થિતિ વ્યવસ્થિત ન હોતી અને તેને લીધે ગુજરાતની પ્રજાની સ્થિતિ પણ ઘણીજ બારીક અને અપ્રિય હતી સાધારણ રીતે એવા પ્રતિકૂલ સમયની અંદર જનસમૂહનું ચિત્ત કવિતા તરફ આકર્ષાય એ સંભવિત નથી, તેમ છતા પણ ધ્રુવાખ્યાન લખનાર તુલસી, શુકદેવાખ્યાન લખનાર વસ્તો અને રસમંજરી લખનાર વછરાજ નામના કવિઓના જન્મથી સોળમી સદી કંઈક અવંધ્ય બને છે જો કે એક તરફથી ભક્તિરસમય નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈની કલમ અને બીજી તરફથી અનેક રસમય પ્રેમાનંદની કલમની સાથે સરખામણી કરતા તુલસી વછરાજની કલમ શુષ્ક લાગે છે તોપણ નરસિંહમીરાની ભક્તિમસ્તિ અને પ્રેમાનંદના સાહિત્ય પ્રતિ અનંત પ્રેમ અને તેના વિકાસમા અનન્ય આનંદ—એ ઉભયને જોડનાર એવી દેવાખ્યાનની પ્રવૃત્તિ તુલસી વછરાજ વગેરે કવિઓથી પ્રારંભે છે એ લક્ષમા રાખવા જેવું છે.

પરંતુ ગુર્જરસાહિત્યક્ષેત્રમા અભિનવ ફાલ પ્રાપ્ત કરવાને વાસ્તે એક મહાન કૃષીવલની આવશ્યકતા હતી, અને તે આવશ્યકતા પુરી પાડવાનેજ ઈશ્વરે પ્રેમાનંદ—કૃષીવલને ગુર્જર ભૂમિપર જન્મ આપ્યો અને તેના અતિ સ્તુત્ય મનોબળે—કાર્યબળે તે ક્ષેત્રમા કંઈક નવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પ્રસરી

ગુર્જર સાહિત્ય માટે પ્રેમાનંદે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે. ગુર્જર ભાષાની દુઃસ્થિતિ એને હૃદયશલ્યરૂપ હતી તેના સમયમા ગુર્જર ભાષાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારાયેલું ન હતું. નાટય તો સંસ્કૃતમાજ લખાય

અને કવિતા તો હિંદીમાંજ લખાય એવી લોકમાન્યતા હજુ દૂર થયેલી ન હોતી. ગદ્યનો તો જન્મ પણ થયો ન હોતો એવા સમયમાં ગુર્જરોના હ્રદયમાં સ્વભાષાભિમાન પ્રકટાવનાર, ભક્તિભાવ ઉપરાંત બીજા નૈતિક અને વ્યવહારિક વિષયોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપી સાહિત્યને બહુ દેશીય કરનાર, પદ્ય ઉપરાંત નાટક* વિગેરેને પણ સાધારણ મત પ્રમાણે સાહિત્યના મુખ્ય અંગ ગણનાર પ્રેમાનંદને વાસ્તે આપણે જેટલું માન હોય તેટલું ઓછુંજ લેખાય. પ્રેમાનંદની કૃતિમાં શ્રોતા અને વિષયાનુસાર શૈલી જમાવવાની દુર્લભ શક્તિ સુવ્યક્ત છે તેની કૃતિમાં સંસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ ઘણીજ છુટથી થયેલો જોવામાં આવે છે પરંતુ કોઈ કોઈવાર કંઈક ગુજરાતીના પ્રબળ આકર્ષણથી તો કોઈવાર કંઈક વાચકની વૃત્તિ સેવવાના લોભથી ગ્રામ્યભાષા વપરાઈ ગયેલી છે "અલ્યા તું ગાડુંઓ થઈ કેમ ગાઠો" એવી પંક્તિઓ છુટી છવાઈ પણ નજરે પડે છે પરંતુ નવે રસમાં એક સરખી રીતે તરનાર શિષ્ટ તેમજ કર્ણસુભગ શૈલી ઘટાવનાર પ્રેમાનંદનું કવિવર્ગમાં આદિસ્થાન અવિવાદિત છે શ્રાન્ત જગપાથ! પ્રેમાનંદે રચેલા સાહિત્ય ઉપવનમાં તને અપૂર્વ વિશ્રાન્તિ મળશે, તારી વૃત્તિ

---

*જે નાટકો પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયલા છે તે નાટકો ખરેખર પ્રેમાનંદના છે કે નહિ તે વિષે આધુનિક સાક્ષરોમાંના કોઇ શંકા દર્શાવે છે અને કોઈ પ્રેમાનંદના નાટકો નથી એવો બેધડક મત પ્રતિપાદિત કરે છે રા૦ નરસિંહરાવે આ સંબંધમાં માત્ર બેધડક મત દર્શાવી બેસી નહિ રહેતા મજબુત પ્રમાણાનુબદ્ધ લેખ લખી સાહિત્ય પોષકોને આ બાબતપર નિર્ણય લાવવાનો અતિ સ્તુત્ય આગ્રહ બતાવ્યો છે રા૦ નરસિંહરાવના મતના વિરોધમાં તેવાજ કોઈ પ્રમાણાન્વિત લેખના અભાવે તેમના મતની સત્યતા સ્વીકારવી જોઈએ. પરંતુ સાક્ષરવર્ગમાં બહુ અંશે આ બાબતમાં નહિ નિખાલસ સ્વીકાર, કે નહિ નિખાલસ વિરોધ–પણ મૌન કેમ પ્રવર્ત્યું હશે એ વિચાર કંઈક આશ્ચર્ય જનક છે ખરો પ્રેમાનંદે અમુક નાટક લખ્યા કે નહિ લખ્યા તે સવાલ બાજુપર મુકતા, તેણે તે દિશામાં કંઈ પ્રવૃત્તિ કરી હતી કે નહિ, સાહિત્યના અંગ તરીકે નાટકને પ્રસ્થાપિત કર્યું હતું કે નહિ એ પ્રશ્નનું પણ જો નિરાકરણ થાય તો પ્રેમાનંદના કાર્યની તુલના ઘણી સરળ થઈ પડે.

અનુસાર તને કઈને કઈ મળી આવશે, તારો ક્ષોભ શમશે હાસ્યરસપૂર્ણ મામેરૂ, વીરરસપૂર્ણ ઓખાહરણ, દ્રૌપદીહરણ વગેરે તેની કૃતિઓ તેની કવિત્વશક્તિની પરિસીમાનું સચોટ ભાન કરાવે છે

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિમા મુખ્ય અખા અને સામળની ગણત્રી કરી શકાય વેદાન્તનો અભ્યાસી પોતાને કવિ ન કહેવડાવવા ઇચ્છતો અખો કંઇક જુદાજ પ્રદેશમા ઘુમી રહ્યો છે આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના અગાધ વિષયને તેમનેતેમ પદ્યમા ઉતારવાનો તેનો બહુ અંશે સફળ પ્રયાસ તે સમયનું પદ્ય પ્રાબલ્ય સૂચવે છે કલ્પનાની ઉત્કૃષ્ટતાથીજ કવિતા અર્થવતી બને છે કલ્પના રહિત કવિતા રસહીન અને શુષ્ક લાગે છે ક્યા આધ્યાત્મિક વિષયના વિવરણને માટે વપરાતી ન્યાયસંકલના (logical chain) અને ક્યા સકલ વિશ્વને એક ચરણ, એક લીટી એક શબ્દથી વીજળીના ઝબકારાની માફક દાખવનાર કવિતાનું કલ્પનાસ્વાતંત્ર્ય ! પરંતુ નવીન યુગના નેતામાના એક—અરાઢમા સૈકાના શિરોમણિ કવિઓમાના એક કવિવર દલપતરામના શિષ્યે " એ. બી સી ડી "ને કવિતાની અંદર ગોઠવી તો સોળમા સૈકાનો પોતાને માત્ર પદ્યકાર (કવિ નહિ) તરીકેજ જાણતો અખો ગુરૂ, ભાષા, ઇત્યાદિના લક્ષણ વિશેની ફિલસુફી પદ્યમા આલેખે એ વિચિત્ર નથી વિષયની અગમ્યતાને લીધે અખાની શૈલી ઘણી વખત મરડી મચડેલી, ક્લિષ્ટ જણાય છે, તેમ છતા તેના લેખિનીબાણ બહુધા હૃદયવેધક છે, સ્થળે સ્થળે તેની કવિતા હાસ્યરસથી છલકાય છે, તેથી અખાની કવિતા વાચવામા અમુક જાતનો આનંદ ઉદ્ભવે છે ખરી વાત છે કે અખાએ પોતાના વિચાર ગદ્યમા આલેખ્યા હોત તો તેની અસર વિશેષ નહિ તો વિસ્તૃત તો થાતજ પરંતુ " ગુરૂ થઈ બેઠો હોશે કરી " ભાષાને શુ વળગે ભૂર, " તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યા" વગેરે પંક્તિઓ પદ્યમાજ શોભે, પદ્ય તરીકેજ વાચકના ઉપર ઉંડી અને સચોટ છાપ પાડી શકે એમ કહીએ તો ચાલે આધ્યાત્મિક વિષયને ક્લિષ્ટ શૈલીમા પણ રસમય બનાવવાની અને ઇચ્છાથી યા અનિચ્છાથી લોકસમૂહને પ્રવાહમા ઘસડી જવાની અખાની બલિહારી છે અનેક કવિઓના અનુકરણ જોવામા આવે છે, પરંતુ અખાનુ અનુકરણ ભાગ્યેજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ બાબત અખાની કારમી કલમની અનન્યતાની સાક્ષી પુરે છે.

શ્રોતાઓમા ભળી જઈ શ્રોતાઓને આનદ આપનાર, અનેક પ્રદેશોમાથી વિષયો લઈ મધ્યમ વર્ગના માણુસોને આકર્ષનાર સામળભટના છપ્પા તર્કપૂર્ણ, અસરકારક અને બોધદાયક છે. કૃષીવલાદિ મધ્યમ વર્ગના માણુસોની સાથે સામળને જીદગી ગાળવાનું પ્રાપ્ત થયેલું અને તેથી કરી સામળની કવિતાની વસ્તુ તેમજ ઢગછબ બહુ અશે સસાર વ્યવહારના પ્રદેશને અનુસરતી છે. વિદ્યા, મૃત્યુ, સત્ય, વચન ઇત્યાદિ ઘણા ઘણા સામાન્ય વિષયો ઉપર સામળના છાપ્પા ઘણાજ સુઘટિત છે. કહેવાય છે કે "ચોપાઈ તુલસીદાસકી છપ્પય સામળ ખાસ." સામળની પોતાની કવિતાની વ્યાખ્યા પણ સૂચક છે લખે છે કે,

"સાદી ભાષા સાદી કડી સાદી વાત વિવેક
સાદામા શિક્ષા કથે એજ કવિજન એક."

રાજકીય અને તેના અગે સામાજીક અશાતિને લીધે પુન સાહિત્યક્ષેત્ર ઉપેક્ષિત બન્યુ પ્રેમાનદના શિષ્યો (આસરે ૩૭) ગુરૂની પદ્ધતિ અનુસાર સાહિત્યક્ષને પોષવાના પ્રયાસ કરતા રહ્યા, પણ તેમાનો કોઈકજ ચિરસ્થાયી થઈ શક્યો છે એ શિષ્યોમા મુખ્ય તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર વલ્લભ તરી આવે છે ભાષા પ્રસગોપાત યાવની શબ્દોથી ક્લિષ્ટ થવા છતા તેની કવિત્વશક્તિ ગુપ્ત રહેતી નથી ગુર્જરસાહિત્યને બહુ દેશીય કરવાના અતિ સ્તુત્ય વિચારથી પ્રેમાનદે પોતાના શિષ્યોને માટે કાર્યક્રમ નિર્ણીત કરી રાખ્યો હતો. પરતુ ઘણા ખરા શિષ્યો સ્વેચ્છાનુસાર સાહિત્યને ખીલવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા અને પ્રેમાનદ જેવા નાયકને અભાવે થોડા સમયમાં અધકારમા ડુબી ગયા

થોડા સમયને અતરે કવિશ્રી દયારામ પ્રકટ થયા. તેમની કવિતા ભક્તિરસથી ઉછળી રહી છે પણ તે ભક્તિરસ શૃગાર રસમા વિલીન થઈ ગયો હોય એવો ભાસ થાય છે. પરતુ તેમનું કવિત્વ તો ઉચ્ચ પક્તિનુંજ છે, અને તેથી જેમ અનેક તારાગણો વચ્ચે ચદ્રમાનો પ્રકાશ બહાર તરી આવે છે તેમ તેમની કવિતા ખાસ ચળકી નીકળે છે. નરસિહ મહેતા અને મીરાબાઈની વિશુદ્ધ ભક્તિપ્રેમથી તરી આવતી દયારામની ગતિ' ગુપ્ત રહેતી નથી પરતુ જેમ નરસિહ મહેતાના પ્રભાતિયાં અને મીરાંબાઈના ભજનીયાં ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે આજ પર્યંત વખણાય છે અને ગવાય છે તેમ દયારામની ગરબીઓ પણ ગુજરાતના

સ્ત્રીવર્ગમાં પ્રસગે પ્રસગે ઘણા ઉલ્લાસથી ગવાતી સભળાય છે. પ્રભાતિયાં તો નરસિહ મહેતાનાજ, ભજન તે મીરાબાઈનાજ અને ગરબી તો દયારામનીજ ! આથીજ કરીને દયારામ ગુજરાતના "બાયરન" તરીકે ઓળખાય છે.

વશ્રી દયારામ પછી આનદ અને ઉપદેશજનક શૈલીમા લખનાર ધીરો, ખલ્કના દભ પ્રતિ લક્ષ ખેચનાર અને ગિથ્યાભિમાનિઓને સખત વાગ્બાણ મારનાર ભોજો, નિરાત, નરભેરામ, ગિરધર, પ્રીતમ, બ્રહ્માનદ, નિષ્કુલાનદ, દેવાનદ વગેરે પુરૂષો, ગુર્જર માતાચરણે અલ્પાનલ્પ પ્રસાદી ધરી ગયા

જૈન કવિએ અને તેમા ખાસ કરી જૈન યતિઓએ ગુજરાતી સાહિત્યમ સગીન વધારો કર્યો છે, પણ તેઓના પારિભાષિક શબ્દો સામાન્ય વર્ગને અપરિચિત હોવાથી તેમના પુસ્તકોનો જોઈએ તેઓ ફેલાવો થયો નથી.

ભારતભૂમિપર પશ્ચિમનું અજવાળુ વિશેષ પડવા લાગ્યુ, શાન્તિ દેવીએ હસ્તકમલ પ્રસારી સાહિત્યવિકાસના વેગ માટે વિશેષ અવકાશ આપ્યો ભારતસતાન પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકુસુમની પરિમલ હૃદયમા ઉતારવા લાગ્યા આ સમયને આપણે સક્રાતિકાળ કહીએ સક્રાતિકાળના મુખ્ય બે પ્રતિનિધિ થઈ ગયા છે.

જુની અને નવી લેખન પદ્ધતિ વચ્ચે પુલ જેવા કવિવર દલપતરામની શૈલી વિષે સ્વ સા. શ્રી નવલરામભાઈના શબ્દો સ્મરવા યોગ્ય છે. "ઠાવકુ હાસ્ય, મરમાળા કટાક્ષ, વાણીની મીઠાશ, અને રચનાના વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્ય વડે દલપતશૈલીના શાન્ત અને સુબોધક વર્ણનો ઝગઝગી રહ્યા છે" સક્ષેપમા દલપતશૈલીમા ગૌરવની સાથે મીઠાશનું અતિમનોહર સમેલન થયુ છે. શાન્ત સરિતાની માફક રમતી રમતી તે વહેતી જાય છે. સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને પ્રસાર અર્થે કવિશ્રી દલપતરામે કરેલા સતત પ્રયાસના ચિરભોગ્યફળ તરીકે આજ દિન પર્યંત "ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી" નામક સસ્થા અને "બુદ્ધિ પ્રકાશ" નામક માસિક પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિત્વ શક્તિના પ્રાબલ્યે કરી પ્રાપ્ત કરેલો સી૦ આઈ૦ ઈ૦ નો માનવ [illegible] વશ્રી દલપતરામનો યશ દ્વિગુણિત કરે છે.

પિંગલશાસ્ત્રાનુસાર છંદાનુબદ્ધ કવિતા લખવા તરફજ કવિશ્રી દલપતરામની અભિરુચિ હતી. તેથી કરી છંદ, માપ વગેરેના દૃષ્ટિબિંદુએ જોતા કવિશ્રી દલપતરામની કવિતા સ્ખલનરહિત જણાય છે તેમના સવૈયા એકત્રીશા ઘણાજ વખણાય છે એમની શૈલીનું અનુકરણ રા બુલાખીરામ, રા. છોટાલાલ, રા કેશવલાલ વગેરે પુરૂષોએ સારી રીતે કર્યું છે

જ્યારે કવિવર દલપતરામ પોતાના શાંત સુબોધક વર્ણનોથી લોકોનું મન આકર્ષી તેમના પર નીતિની છાપ બેસાડતા હતા ત્યારે રૂઢ ગદ્ય જનસમાજમા પ્રવર્તાવનાર, આદ્યકોષકાર, સંસારસુધારક એક વ્યક્તિ જનસમૂહની સેવા કરવામા મચી રહી હતી, અને તે વ્યક્તિ કવિ નર્મદાશંકર. જેમ એક અથવા બીજી રીતે માર્ગ મળતા "આર્ટીસીયન વેલ્સ" ના પાણી એકદમ ભૂમિમાથી ઉછળી નીકળે છે તેમ નર્મદહૃદયભૂમિમાથી ઉર્મિઓ કવિતામાર્ગદ્વારા અપ્રતિહત ઉછળી રહેલી જણાય છે. જેમ જ્વાળામુખી પર્વતમાથી મુખ ઉઘડતા એકદમ ગડગડાટ ભડભડાટ કરતી કંઈ કંઈ ચીજો ઉછળી આવે છે તેમ નર્મદહૃદયજ્વાળામુખીમાથી ઉર્મિઓ કવિતામુખદ્વારા ઉછળી આવેછે ટુંકમા નર્મદની શૈલી આન્તર્ક્ષોભના ઉભરાટઉકળાટથી ભરપૂર છે. કવિ નર્મદાશંકરે સાહિત્ય ક્ષેત્રને અનન્ય શ્રમથી ખેડયું છે, સાહિત્યમા તેણે અનંત પુષ્ટિસત્વ પુર્યું છે, આધુનિક સમયનુ પ્રત્યેક ગુર્જર બાળક નર્મદનું સ્મરણ કરવાથી અતિ આનંદિત થાય એ સ્વાભાવિક છે. ભલે તેનો ઉત્સાહ સ્વચ્છંદોન્માદનું રૂપ ધારણ કરે, ભલે તેની ભાષા ક્વચિત્ ક્વચિત્ ગ્રામ્ય શબ્દોથી ક્લિષ્ટ બને, પરંતુ ગુર્જર સાહિત્યવિકાસની અંદર જે ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે કર્યો છે તે તેના અમર નામની સાથે અનંત સ્મરણીય છે. જેમ કવિશ્રી દલપતરામના સવૈયા એકત્રીસા ખાસ વખણાય છે તેમ કવિશ્રી નર્મદાશંકરના રોળાવૃત્ત પણ તેટલાજ વખણાય છે. એમની શૈલીનું રા० વિજયાશંકર, રા० સવિતાનારાયણ આદિ ગૃહસ્થોએ અનુકરણ કર્યું છે

જેમ * નાટ્યની શરૂઆત ખાસ કરી પ્રેમાનંદની શરૂ થઈ લેખાય તેમ ગદ્યની શરૂઆત ખાસ કરી કવિ નર્મદાશંકરથી થઈ લેખાય આ સમય ગુર્જર ભાષાનો અભ્યુદય સૂચક છે. જ્યારે નર્મદાશંકરે અને દલપત-

* જુઓ ટિપ્પણ, પૃ० ૧૫

રામે જાતે લખી લોકોને જાગૃત કર્યા ત્યારે તેમના સમકાલીન રા૦ નવલરામભાઈએ સાહિત્યપોષણનો એક નવોજ માર્ગ શોધી કહાડયો તેમનુ લખાણુ બહુ અંશે અન્ય ગ્રંથોના વિવેચન રૂપજ છે, પણુ એ વિવેચનની ખાસ ખુબી એ છે કે લેખકની ખામીની સ્ફુટ રીતે પ્રતીતિ કરાવ્યા છતા તેને બીજા વધારે સારા ગ્રંથો લખવાનો ઉમગ થાય

આ અરસામા સસ્કૃત ભાષાના સસ્કારવાળો એક લેખકગણુ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યો રા૦ રા૦ રણુછોડભાઈ ઉદયરામે કેટલાક સુદર નાટકો લખ્યા રા૦ રા૦ મનસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીએ અસ્તોદય નામનુ સુવિખ્યાત પુસ્તક લખ્યુ, ગ૦ રા૦ હરગોવિદદાસ દ્વારકાદાસ કાટાવાળાએ પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને કેટલીએક સ્વતત્ર નવલકથા પ્રસિદ્ધ કરી રા૦ રા૦ ગણુપતરામભટ્ટએ પ્રતાપ નાટક લખ્યુ રા૦ મહિપતરામભાઈએ વનરાજ ચાવડો લખ્યો, રા૦ રા૦ નદશકરે તુલજાશકરે કરણુઘેલાની અતિસુદર ઐતિહાસિક નવલકથા લખી રા૦ મણિલાલ છબારામ ભટે 'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ' અને રા૦ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ ચદ્રકાન્ત વગેરે પુસ્તકો લખ્યા

ગ્રેજ્યુએટ લેખકોમા પ્રથમ સફળ અને પ્રસિદ્ધ પ્રયાસ કરનાર રા૦ મણિલાલ નભુભાઈ છે રા૦ હરિલાલ હર્ષદરાયનુ કુજવિહાર અને રા૦ દોલતરામ કૃપારામ પડ્યાના ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ, અમરસત્ર અને કુસુમાવલિ સુપ્રસિદ્ધ છે કુસુમાવલિને તો ગુજરાતી કાદબરીની ઉપમા આપવામા આવી છે પરતુ આ વર્ગમા પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર એક અલૌકિક વ્યક્તિ થઈ ગઈ અને તે રા૦ ગોવર્ધનરામ તેમની અનન્ય નવનકથા સરસ્વતીચદ્ર માટે તો 'બર્ક' ના લખાણુ સબધી ઈતિહાસકાર 'લેકી' નો અભિપ્રાય બરાબર લાગુ પાડી શકાય એમ છે લેકી લખે છે કે "એવો સમય કદાચ આવે કે તેના પુસ્તક વચાય નહિ પણુ એવો સમય તો નહિજ આવે કે જ્યારે તે વાચવાથી મનુષ્યહૃદયમા સચોટ છાપ નહિ પડે" પદ્ય કરતા ગદ્યમા તેઓ ખાસ પ્રકાશ્યા છે, તોપણુ તેમની કવિતામા કલ્પનાપ્રાબલ્ય સુવ્યક્ત છે

કવિશ્રી નર્મદાશકરના સમયથી ગદ્યપદ્યવિકાસની રૂપરેખા આલેખવામા સ્વરચિત (original) ગ્રથો ઉપરજ ખાસ કરી લક્ષ આપ્યુ છે. પણુ તે ઉપરથી એમ માનવાનું નથી કે ગુજરાતી ભાષામાં સબળ

ભાષાતરનો અભાવ છે. પરભાષામા લખાયલા સુવિખ્યાત પુસ્તકોના અનુવાદો પણ ગુર્જર ગિરામા થયા છે એ બાબત તરફ લેખકોને પ્રેરવાનું માન અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છે આ સુવિખ્યાત સસ્થાએ એક અથવા બીજી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવામા બહુ શ્રમ લીધો છે એમા શક નથી રા કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમોર્વશીય, અમરૂશતક અને ગીતગોવિદના ભાષાતર કર્યાં છે. ગીતગોવિદ વિષે તો એવુ કહેવાય છે કે મૂળ ગ્રથ સસ્કૃતમા છે એ વાત કદાચ કાળે કરી ઢકાઈ જાય તો મૂળ કયુ અને ભાષાતર કયુ એ નિશ્ચિત કરવુ દુષ્કર થઈ પડે. રા છગનલાલ હરિલાલ પડયાકૃત કાદબરીનું ભાષાતર પણ ઉત્તમ પ્રતિનુ છે મહાન કવિ કાલિદાસના અપ્રતિમ નાટક શકુતલાના ગુજરાતીમાં ત્રણ ભાષાતરો બહાર પડયા છે તેમાનું રા ખખ્ખર કૃત ભાષાતર સરકારી સ્કુલ કાઉનિલને માટે ટેક્સ્ટ બુક તરીકે મજુર થયુ હતુ રા૦ ઝવેરીલાલ અને રા૦ બળવતરાય કૃત ભાષાતરો પણ ઉત્તમ છે રા૦ કમળાશકર પ્રા. ત્રિવેદી તથા રા ગણુપતરામ અ ત્રવાડીના કરેલા સ્માઇલ્સના અનુપમ ગ્રંથોના ભાષાતર સુપ્રસિદ્ધ છે હર્બર્ટ સ્પેન્સરના એડયુકેશન' નામક પુસ્તકનુ ભાષાતર રા૦ બુલાખીરામે કરેલુ છે રા૦ નારાયણ હેમચદ્રે ઘણા બગાળી ગ્રથોના ભાષાતરો કર્યાં છે.

આ પ્રમાણે થોડે ઘણે અશે પણ કવિવર નરસિહ મહેતાના સમયથી ગુર્જર ગિરાનુ સાહિત્ય વિકાસમય થતુ જોવામા આવે છે પદ્ય તેમજ ગદ્ય અને સુવિખ્યાત ગ્રથોના વાચવા લાયક ભાષાતરોને ગુર્જરસાહિત્ય વિકાસમા એક અથવા બીજે સમયે સ્થાન મળ્યુ છે નાટયનો વિકાસ પણ અમુક અશે તો અપ્રતિહત છે. રા૦ ડાહ્યાભાઈ ધોળસાજી તેમજ રા૦ વાઘજી આશારામના બનાવેલા કેટલાએક લોકભોગ્ય તેમજ વિદ્દદ્ભોગ્ય નાટકોને સાહિત્યમા નિ શક સ્થાન આપી શકાય.

હવે આપણે સાંપ્રતકાળના સાહિત્ય તરફ આપણી દૃષ્ટિ ફેરવીએ પ્રથમ દર્શને તો કઇક નવીનતાજ નજરે પડે છે. શૈલી અને વિચારોમા સામ્યને બદલે ભિન્નતા વિશેષ જોવામા આવે છે. પરતુ આ ભિન્નતા રસબાધક નથી પણ રસપોષક છે. સૌ સૌ પોતપોતાના પ્રદેશમાં વિચરી

રહી જ્ઞાનોર્મિઓને સચેત રાખતા રહ્યા છે સાંપ્રત કાળમાં વિશેષ કરી કવિતા અને નવલકથા લખાય છે તેમજ યુગે યુગે અમુક વિષયસ્વરૂપની સંક્રાંતિને સમયે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય બંધાવા લાગે તેમ આધુનિક ગુર્જર સાહિત્યવિકાસમાં શૈલી, જોડણી વગેરે વિષે વાદવિવાદ ચાલી રહેલો છે અને તે બહુ અંશે સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સૂચવે છે. ઉપરોક્ત નવીનતા પ્રવર્તાવનારમાં અગ્રણીય રા૦ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ છે એમણે કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણા નામક બે કાવ્ય સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે સ્થળે સ્થળે પાશ્ચાત્ય છાયા જામી રહેલી છે.

એક પારસી ગૃહસ્થ અરદેશર ફરામજી ખબરદારના કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા અને પ્રકાશિકા શિષ્ટ ભાષામાં લખાયેલા છે લાઠીના સ્વ ઠાકોર સુરસિંહજીએ કલાપીના ઉપનામથી ઘણાં હૃદયદ્રાવક કાવ્યો લખેલા છે, જેનો સંગ્રહ તેમના મિત્ર અને ઉત્તમ કાવ્યકાર રા૦ રા૦ મણીશંકર રત્નજી ભટ તરફથી " કલાપીનો કેકારવ " નામક પુસ્તકદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કવિવર દલપતરામના ચિરંજીવી રા નાનાલાલ (કેટલાક કાવ્યો ' ઇ) રા૦ રમણભાઈ મ૦ નીલકંઠ (ભદ્રંભદ્ર, છુટક કાવ્યો તથા હાસ્ય ઉપજાવે એવા લેખો, ઇ), રા૦ કૃષ્ણલાલ મો૦ ઝવેરી (કૃષ્ણચરિત્ર ઇ.), રા છગનલાલ ઠા મોદી (ઇરાવતી), રા૦ લલિત ('સીતાવનવાસ'નું નાટક તથા છુટા કાવ્યો), રા૦ રણજીતરામ વાવાભાઈ (છુટક લેખો,) રા૦ બોટાદકર (કલ્લોલિની), રા સુમંત (છુટા કાવ્યો), રા૦ હિંમતલાલ ગ૦ અંજારીઆ (કાવ્ય માધુર્ય ઇ૦), રા૦ તનસુખરામ મ૦ ત્રિપાઠી (છુટક લેખો), ગ૦ ભોગીન્દ્રરાવ ર૦ દિવેટીઆ (" ઉષાકાન્ત " નામક નવલકથા તથા છુટક લેખો), રા૦ મોહનલાલ પા૦ દવે (" લેન્ડૉરના કાલ્પનિક સંવાદો " નામક વિદ્વદ્ભોગ્ય પુસ્તક તથા છુટક છુટક કાવ્યો તથા લેખો), રા૦ અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી (' જાપાનની કેળવણીની પદ્ધતિ ' નામક પુસ્તક તથા છુટક છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા૦ કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા (' ગોવર્ધનરામનું ટુંકું જીવન તથા તેની તુલના ' નામક અતિ સુંદર જીવનકથા તથા છુટક લેખો), રા૦ ચંદ્રશંકર ન૦-

પડયા (છુટક લેખો તથા કાવ્યો), રા સાગર (કલાપીની સચોટ છાયા-વાળા કાવ્યો), રા. દિવાનો (સબળ ગઝલો), રા રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ દલાલ ('વિપિન' નામક સુંદર નવલકથા), રા કુંજ (કાવ્ય સંગ્રહ) ઈત્યાદિ અનેક લેખકો (જેનું સંપૂર્ણ ' લિસ્ટ ' અહીંઆ આપવાનું બની શકતું નથી) સાહિત્ય ક્ષેત્ર ખેડી રહ્યા છે. આ સઘળા સાહિત્ય પોષકોની કૃતિની તુલના કરવી આ સ્થળે અયોગ્ય છે. માત્ર એટલુંજ કહીએ કે સાહિત્ય પોષકોની પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામતી સંખ્યા એજ તેમની કૃતિનું મહા ફળ છે, એજ તેમની કૃતિની ખરેખરી તુલના છે.

સાહિત્ય વિલાસી ! આ અતિ સંક્ષેપ રૂપરેખા તારા સાહિત્યો-દ્યાનમ વિચરી ગયેલા અને હાલમા કલ્લોલ કરતા વિવિધ વિહગ પ્રતિ ક્ષણભર તારૂં લક્ષ આકર્ષવા લખાયલી છે વિહારી વિહગ ! તારા મધુર સ્વરને વાસ્તે આ અલ્પ પ્રસાદી તને અર્પું છુ તે સ્વીકાર, અને વિશેષ મધુરસ્વરે આ ઉદ્યાનમા કલ્લોલ કર ! માળામા ભરાઈ રહેલા બાળ વિહગ ! આ પ્રસાદી ચાખી પ્રવૃત્ત થા ! અને પાંખ ફફડાવી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય તેમજ આત્મનિયંત્રણથી ગુર્જર વ્યોમમા વિચરી સાહિત્યોદ્યાનને વિશેષ રમણીય બનાવ ! તથાસ્તુ !

કંઈ બંધુ ! કંઈ બંધુ ! ! ગાન ગા ગુજરાતનું,
બક્ષી જે શક્તિ દાતાએ, અર્પ તું જનનીપદે.

Poetry is itself a thing of God,
He made his prophets poets, and the more
We feel of poesy do we become
Like God in love and power.

BAILEY.

Blessings be with them, and eternal praise,
Who gave us nobler loves, and noble cares,
The poets, who on earth have made us heirs,
Of truth and pure delight by heavenly lays

WORDSWORTH

સાહિત્ય વિલાસ.

પદ્ય.

નરસિંહ મહેતો.

ગુજરાતના આદિ કવિ તરીકે વિખ્યાત થએલા નાગર કવિ—નરસિંહ મહેતાના જન્મ કે મરણ સબધી કઈપણ હકીકત અદ્યાપિ પર્યંત ચોક્કસપણે જાણવામા આવી નથી તથાપિ તેઓ સોળમા સૈકાની શરૂઆતમા હયાત હતા અને જૂનાગઢના વતની હતા એમ તેમના લખેલા ગ્રથોપરથી માલુમ પડે છે

તેએ શ્રીએ નીચેના ગ્રથો બનાવેલા છે

હારમાળા, સુરતસગ્રામ, રાસલીલા, અને છુટક પદ સગ્રહ

તેમની ભાષા—સરળ, ઠાવકી અને કોમળ છે એના કાવ્યોમા ખાસ કરીને ભક્તિભાવનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેમને ભક્ત કવિ તરીકે ગણવામા આવે છે તે વાસ્તવિક છે

હારમાળા (સંક્ષિપ્ત).

૧

રાગ—આશાવરી.

શ્રી દામોદર મદિર સુદર, જૂનાગઢ જાણો જુગ આજ,
ધર્મવત શ્રુતિ શાસ્ત્ર સનાતન, વિના વૈષ્ણવ મડળિકનું રાજ શ્રી દામોદર૦
એક સમે મહેતા મોસાળે, આવ્યા મામા મદિર સાર,
નિત્ય પ્રત્યે બેસે હરિ મદિર, કરે કીર્તન હરિનો વ્યાપાર, શ્રી દામોદર૦
સુરસેના સખીઓની સાથે, ગાનતાન કરે રગ અપાર
મનશુ મન પ્રસન્ન થઈ છબીલો, મહેતા કઠ આરોપે હાર. શ્રી દામોદર૦
તે ચરચા ચાલી ચાચરમા, સુણી મામો મન શોચે તેહ,
મહેતાને શિખામણ દીધી, તુ આજ પછે ન કરીશ એહ શ્રી દામોદર૦
ત્યારે મહેતે મન વિમાસ્યુ, એ પાપી મુને વારે આજ,
સમજે નહિ કાઈ સાન વહોણો, હાર આપે મને મહારાજ. શ્રી દામોદર૦
સોરઠ સઘળે શોહોર થયો છે, કળિમા કો કારણ છે એહ,
નરસૈંઓ હરિ કીર્તન નવ મૂકે, હરિને ગમશે થાશે તેહ. શ્રી દામોદર૦

૨

રાગ—આશાવરી.

લોક અણસમજણા જમ તમ બોલે, રે પાપી લપટ કુકર્મી એહ,
કાનોકાન વાત અન્યોઅન્ય કરતા, જઈ રાજાસુ પહોતી તેહ લોક
રાજાએ મનમા વિમાસિયુ. એને તેડાવુ મુંજ ભણી,
જોઉં જુઠો કે સાચો ધરમી કરૂ સભા સન્યાસી તણી લોક
સેવકને તેડી શીખજ દીધી. નરસૈંઆને લાવો અહીં,
શીઘ્ર થઈ સેવક સૈ આવ્યા, મહેતાનો ઉતારો જહીં લોક
કહ્યું ચાલો મહેતાજી વેગે, બોલાવે છે તમને રાય,
તેની સાથે ચાલ્યા મહેતો, હરિ સાચાની કરશે સા'ય લોક

૩

રાગ—આશાવરી

મહેતો—પ્રણામ પરબ્રહ્મ પુરષોત્તમને, દાસની વિનતિ હદયે ધરજો,
આજ સમે પ્રભુ મારે આકરો આર્વાઓ ચર્ણ શર્ણ સભાળ કરજો
મગળ મુનિજન મન મેહિની, મહિમા અપાર તારો કો નવ જાણે,
રવિ શશિ ઈન્દ્ર ને ઇશ અજ અનુસરે, નિગમ નારદ શારદ વખાણે
મત સર્વજ્ઞ કહે ધન્ય તુ શામળા, તારે સત છે પ્રાણ તોલે,
જળચર જળ વિના કેમ કરી જીવશે, પરસ્પરે પ્રીત તો વેદ બોલે
અબરીષ ભકતની ભક્તિ જાણી કરી, ઋષિપર ચક્ર મોકલ્યુ ક્રોધ આણી,
શાપ તે આપ લીધો શિર સતનો, પ્રીતની રીત શ્રીમુખ વખાણી
માટે મુને મન આનદ અતિ માધવા, ચરણ પ્રતાપ પદ અભય પામ્યો,
સિહને સગ જબુક કેમ શોભશે, નરસૈંઓ ભવોભવ દુ ખડા વામ્યો
રે હરિ લોક કહેછે જે નરસૈઓ લપટી વાધતી વાત રાજાએ જાણી,
સેવક તેડવા મોકલ્યા મડળિકે, રાખજો બિરુજ સારગપાણિ
જ્યારે કપટ નથી રે કરણાનિધિ, તો રાખજો લાજ શામળા મારી,
સુદરી સહિત હુ ગાન કરુ સદા, પૂર્ણ પતીજ પરબ્રહ્મ તારી
સોરઠા ચોરટા સર્વ જોવા મળ્યા, નગર લોક પાખડ બોલે,
કીર્તન નવ ચુકુ રે કમળાપતિ, જો મેરૂ સહિત મહી શેષ ડોલે
વાજે વીણા રસ ઝુલરી ઝાહરી, ઘૃઘરી પાય ઝણકાર બોલે,
નરસૈઆના સ્વામી નિર્વટ દાતા સદા, શામળા સમોવડ નાવે તોલે

૪

રાગ—આશાવરી.

તેડયા સત્તર સન્યાસી મુમુક્ષુ, પત્ર ફળ કંદ કરતા જે ભક્ષ,
સહસ્ર સખા સહિત પરવર્યા, તેણે પુસ્તક હાથે દંડ ભર્યા.
તે સર્વ સહિત બેઠો રાજન, એક એકને દેતા બહુ માન,
નગર લોક આવ્યા સાંભળી, જાણ્યું પરમહંસની મંડળી મળી
સમીપ મહેતો તેઆ ત્યાંય, પરમહંસ મંડળી છે જ્યાંય,
તવ ભીમ ભણે મહેતાજી સુણો, છે વિષ્ણુ ભક્તનો મહિમા ઘણો.
જે નરસિંહ છે વૈકુંઠનાથ, તે કામની કંઠે ન ઘાલે હાથ,
તું નટવર થઈ નાચે ને ગાયે, એ ધર્મ તો શો કહેવાયે?
એ વૈષ્ણવતા ક્યાંથી લહી, એણી પેર ભીમ પૂછે સહી

૫

રાગ ગોડી.

મહેતો—ભાઈ મુને હરિગુણ ગાવાની ટેવ પડી, મારા નાથજીને ન મૂકું એકે ઘડી,
વિંધાયું મન મારૂં નવ રહે અળગું, પ્રભુ સાથે મારે પ્રીત જડી. ભાઈ૦
એક દિવસ ઉદ્યમને ગયો'તો તે લેને તું જાણી,
આખા દિવસનો રળીખપી આવ્યો, ભાભીએ ન પાયું પાણી ભાઈ૦
મેં જાણ્યું ધ્રુવની પેરે કરૂં રે, એવી વાત ઉર આણી,
માત વચને ધ્રુવ તપને ચાલ્યા, તેમ અમારે ભાભી ગોરાણી ભાઈ૦
એમ મન નિશ્ચે કીધું, હરિગુણ ગાઉં વખાણી,
પોતે પોતાનું બિરદ પાળશે, પૂરણ પ્રીત પ્રમાણી. ભાઈ૦
જેણે નામાનું છાપરૂં છાઈ આલ્યું, આપી કબીરને અવિચળ વાણી,
તેપે તો હું હરિને વહાલો, છબીલોજી આપશે પાણી ભાઈ૦
એવા એવા વચન સુણી મારા, ભાભી તે બોલ્યા વાણી,
ઉઠો દીયરીઆ હું હસતી હુતી, તત્ક્ષણ આપું પાણી ભાઈ૦
ધન્ય ધન્ય વહાલો ભાભી હૃદેમાં વસીઆ સારંગપાણિ,
ભણે નરસૈંઓ તે દહાડાની, છબીલાસું પ્રીત બંધાણી ભાઈ૦

૬

રાગ—આશાવરી.

ભીમ—સાંભળરે નરસૈંઆ સાચું, મુજને દેખાડો અહીં રે,
મોટાથી હરિ છે મહા મોટા, કેમ હૃદેમાં સમાય સહી સાંભળરે૦

જો ગિરી મોટો મદ્રાચળ કહીએ, તો સાગરમાંહી ભીંજે રે,
જો સાગર અતિ મોટો કહીએ, તો ધરા ઉપર ધરીજે સાભળરે૦
જો પૃથ્વી અતિ મોટી કહીએ, તો શેષ મસ્તક કણિકા ભારરે,
જો શેષ સમર્થ અતિ મોટો કહીએ તો નિલકંઠ કરે હાર સાભળરે૦
જો મહાદેવ અતિ મોટા કહીએ, સુર ઇંદ્ર બ્રહ્મા જેહરે,
તે સકળ વસે છે નિરંતર, હરિના મુખમા તેહ સાભળરે૦
એવા મોટા હરિ વિશ્વ પોને ધરી, કેમ સમાય ઉર સતતણેરે,
કોણ સાધન તને હરિ હૃદયે વસે, મૂકને હઠ નાગરા ભીમ ભણે સાભળરે૦

૭

રાગ—સિંધુડો.

અહેતો-ભક્તનો ઇષ્ટ તું કૃષ્ણ કહાવે સદા, મામ મૂકે શુ રે નંદલાલા,
ઇંદ્રનો વૈભવ સુદામાને આપીઓ, આજ કૃપણ થયો કાનડ કાળા ભક્ત૦
હરિ મારો હાથીઓ, કાળિનાગ નાથીઓ, અઘ ઉતરડીઓ જમુનાઘાટે,
તે બળ તાહરૂ ક્યા ગયુ કાનુડા, આજ નાઠો શુ રાધાજી માટે ભક્ત૦
શિશુપાલ નરકાસુર જરાસંધ જીતીઆ, અનેક જોદ્ધા તણા છોડીઆ બંધ,
પ્રલબ બગાસુર તૃણવત્ ત્રોડીઆ, કેશી કંસના તે મોડયા કંઠ ભક્ત૦
ભાવે કભાવે જેણે તુને આરાધીઓ, તે જનુનીને જઠર ન આવે વળતો,
ભણે નરસૈંઓ સ્મરણ તારૂ કરે, રાખે બાળકને બાપ બળતો ભક્ત૦

૮

રાગ—મારૂ.

તે કેમ મૂક્યો જાય, ભગુવા તે કેમ મૂક્યો જાય,
જેને શુક સનકાદિક ગાય, ભગુવા તે કેમ મૂક્યો જાય ટેક૦
વિષયી જનને ઉદ્ધારવા વહાલે, ભૂતળ અવતાર લીધોરે,
છોગાળો ને છેલ છબીલો, જેણે વિશ્વ કૃતારથ કીધો ભગુવા૦
જેણે જેવો દીઠો તેવો ગાયો, મે રસિક રંગી ગાયો રે,
રાધાની સંગે હીંચ લેતો, તે મારે હૃદયે સમાયો ભગુવા૦
મધુર વચન કહીને વિનવીઓ, ઘણુ ઘણુ શિર નામી રે,
વિરહ વિસારણ દુ:ખનો ભંજન, તે નરસૈંઆચો સ્વામી ભગુવા૦

૯

રાગ—માળવ.

નરસિંહાશ્રમ–વટલ્યોરે નાગર નરસૈંઓ, જેણે ઓટયુ આહીરનુ ખાધુ રે,
અવર રસ સર્વ ઢળતો મુકયો, વિષ હળાહળ પીધુ વટ૦
જેને બ્રહ્મા વેદ વખાણે, લાગી જોગેશ્વરસુ તાળી રે,
સનકાદિકને સ્વપ્ને ન આવે, ક્યાથી મળે વનમાળી. વટ૦
જેને ખાધે કામળી ને હાથે લાકડી, ને ગૌ ચરાવા જાય રે,
તે નરસૈંઆને સાથ બેસાડી, એકઠો બેસી ખાય વટ૦
સ્વપ્ન સાચુ જાણી વળુંગ્યો, ગળાસ્વાદે ગાય રે,
નરસિંહાશ્રમ કહે તરે નરસૈંઓ, જો શ્રીપાતને શર્ણે જાય વટ૦

૧૦

રાગ—પ્રભાતીઉં.

મહેતો–અજ્ઞાન અશુદ્ધ તારૂ મન ચોગમ ભમે, પ્રોતની રીત તુ શુ રે જાણે,
પ્રીત વિના તુ વિપરીત મુખ ઓચરે, એમ અજ્ઞાન તુ કેમ આણે અ૦
વિશ્વવ્યાપક પાળક છે શ્રીહરિ, તે રઘુનાથને તુ શુ રે જાણે,
વેદ નેતિ કહે નારદ સદા જપે, જે હરિ ગોપીકા પ્રેમ આણે અ૦
જે રઘુવીર રણધીર કહાવે સદા, દશરથ વીર રઘુનાથ કહાવે,
અળગો છે સર્વથી સર્વ મધ્યે સદા, તે અલ્પબુદ્ધિને ઘટ કેમ આવે અ૦
અલ્પ મતિ ઓચરે, જન્મ વૃથા કરે, હરિજન વિના હરિ હાથ નાવે,
ભણે નરસૈંઓ હુ અસત્ય ન ઓચરૂ, લીન થયા વિના હરિ કેમ આવે. અ૦

૧૧

રાગ—વેરાવળ.

કેશવાશ્રમ–મહેતા મોટમ નવ કીજીએ, સુધી સમજાતી વાત,
નિર્મળ મન રાખી કરી, સમરને સીતાનાથ. મહેતા૦
સાધનને ના નિંદીએ, સાધન સર્વે સત્ય,
સાધન સાધે પ્રથમથી, તો હોયે ગત્ય મહેતા૦
પ્રથમ મૂળ સાધન ખરૂં, સાધ્યે સીઝે કામ,
કેશવાશ્રમ કહે સુણરે મહેતા, ભાવે ભજજે શ્રીરામ. મહેતા૦

૧૨

રાગ—મારૂ.

મહેતા—રહેવા દે તારો રામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ,
તેનું મરતી વેળા છે કામ, ભગુવા રહેવા દે તારો રામ. ટેક૦
કેશ પળાય ને નેણા ગળે રે, શ્રવણે સાભળતા રહીએ,
લલુતા વાધે શ્વાનની પેરે, ત્યારે રામજી કહીએ ભગુવા૦
જન્મનો જોગી કુટુબ વિરોધી, ખોઈ બેઠો ધણીઆણી,
રગીલો છબીલો નરસૈંઆનો સ્વામી, તે કેમ શકે તુ જાણી. ભગુવા૦

૧૩

રાગ—કાફી

શુ સૂતો સોડ તાણી, શામળા શુ સૂતો સોડ તાણી,
મે તો તારી દુભેણુ ન જાણી, શામળા શુ સૂતો સોડ તાણી ટેક૦
સમોવડ સાથે શોભીએ રે, દેવતા સગ જુગદીશ,
કીડી ઉપર શો કુહાડો, મુજ રક ઉપર શી રીસ શામ૦
વૃદાવન દ્રુમ શીતળ છાયા, જમુના ત્રટ સમીર,
રાધાજી તારા ચર્ણ તળાસે, ઘણું ઉધ્યો શ્યામશરીર શામ૦
જેમ જાગ્યો દ્રૌપદીને કાજે, ગજની કીધી વહાર,
જરાસધને જીતી મુકાવ્યા, રાજા તે વીશ હજાર શામ૦
માનીતીને કાજે લાવ્યા, પારિજાતકનુ ઝાડ
નરસૈંઆને એક હાર આપતા, શાનો ચડેછે પાડ શામ૦
વસુદેવ નદ તો મોતે મુઆ છે, મુજ ઉપર શો ક્રોધ,
ભણે નરસૈંઓ હવે વાણુ વાયુ, જાગરે જાદવ જોધ શામ૦

૧૪

રાગ—દેશાખ

બ્રહ્માનદ—હઠ લીધે અર્થ ન થાય મહેતા હઠ લીધે અર્થ ન થાયરે,
આઠ માસ બપૈયો ટળવળે, તેને મેઘ પાણી નવ પાય મહે૦
સાચી સેવા વિના રામ રાચે નહિ, ખોટી તારી પ્રીતરે,
આકૃણીએ હાર આપે હરિરે, હોય જોગ સાધ્યાની રીત મહે૦
વાયુને રોધો શરીરમા શોધો, ઘટ ઘટ રામજી નિરખોરે,
બ્રહ્મભારથી કહે નરસૈંઆ, થા જોગી અમ સરખો મહે૦

૧૫

રાગ—સમેરી.

મહેતા—ભોગી રે ભોગી, અલ્યા અમે ભોગી રે ભોગી,
જેના પાપ હોય તે થાય જોગી, અલ્યા અમે ભોગીરે ભોગી ટેક૦
જટા ધરે જગદીશ મળે તો, વડ વૈકુંઠે ચાલે રે,
દંડ ધરે દિનાનાથ મળે તો, આંધળા લાકડી ઝાલે અલ્યા૦
ભસ્મ ચોળે ભગવાન મળે તો, ગર્ધવ છારમા લોટે રે,
દંડવતે દયાળ મળે તો, ભોરિંગ બ્રહ્મને ભેટે અલ્યા૦
વનમા વસે વ્રજનાથ મળે તો, વનચર ગામ ન ઢુંકેરે,
શિંગીએ શામળીઓ મળે તો, બેહેરા શંખ બહુ ફુંકે અલ્યા૦
જંગોટા કછોટા કંથા ગોદડી, શંખને શિંગી ફુંકારે,
ભણે નરસૈંઓ તમે પ્રેમ ન જાણો, મિથ્યા વઢતુ મૂકો. અલ્યા૦

૧૬

રાગ—ધવળધનાશ્રી

સન્યાસી સઉ મળીને બેઠા, કરતા મનમા વિચાર જી,
શ્રી દામોદરને કંઠે બાંધ્યો, તાણી કરીને હાર જી
મંડળિકને ક્રોધાંધ કરી, નરસૈંઆને બીવરાવ્યો જી,
ખડ્ગ ઉઘાડી રાજા થયો ઉભો, સન્યાસી મન ભાગ્યો જી.

૧૭

રાગ—મેવાડો.

રાજા કોપે ચઢયોરે હો, હુને નહીં દોષજી,
એનુ ગાન મુકાવુરે હો, મંડલિક ધરી રોષજી,
મદગલ હસ્તિરે હો, એક મગાવીએજી,
બીજા મગાવ્યારે હો, જંત્ર બેડી પહેરાવીએજી,
માનભંગ થઈ છે રે હો, સર્વે માનુનીજી,
ગાન કરતી અટકી રે હો, સોરઠની ભામનીજી,
મહેતાએ પુત્રી રે હો, ત્યા તેડાવીઆજી,
વિપરીત વેદના રે હો, બાઈ પધારીઆજી,
કહીછે વિપત્તિ રે હો, ભક્તને પ્રેમ ધરીજી,
જાઓ સાસરે હો, નરસૈં વલે આ થઈજી.

૧૮

રાગ—મેવાડો.

મહેતો—ચિંતા સોંપો રે શ્રી હરિને રે, કરશે ભક્તને સહાય,
સાસરે પધારો રે, મારી કુંવરી રે, વિપત વેદના વિસાર,
પિયર તમારૂં રે, પુત્રી હું કહું રે, છે શ્રી ગોકુળપતિ પરિવાર
તાત તમારો રે, ત્રિકમરાયજી રે, માત તમારી લક્ષ્મી જેહ,
મહીયર તમારૂં રે, પ્રભુવિના કો નહિ રે, તેની શરણ તમારો દેહ
હરિગુણ ગાતા રે, હરખે હીંડજો રે, સત સંગત શુદ્ધ વિચાર,
રૂદન મા કરશો રે, હરિજી હસશેજે, નથી કોઈ આંસુનું લોહનાર
મુજ નિર્ધનને રે, તું પેટે પડી રે, કંઈ નવ પામી પિયરમાં સુખ,
નાત નઠોર રે, કઠોર નાગરતણી રે, ઠામ ઠામ દીધું બહુ દુઃખ
માત તારીરે, હરિને જઇ મળી રે, ભ્રાત શ્રીકૃષ્ણ પામ્યો શર્ણ,
ચર્ણ વળુધ્યો રે, કુંવરી હું રહ્યો રે, આજ આ કાળે ભુંડુ મર્ણ
પ્રેમની પીડારે, કુંવરી પીડે ઘણું રે, પણ શિરપે હરિનો હાથ,
નાથજી ન મૂકું રે, અદક્ષણ મનથકી રે, તે તુજ પિતા સાચો નાથ
પ્રભુને સભારો રે, પુત્રી માહરી રે, તે તો કરશે તારી સહાય,
ભણે નરસૈંઓ રે, હરિ ભાવે ભજો રે, બીજા અવર નથી ઉપાય

૧૯

રાગ—મેવાડો

કુંવરબાઈ-એમ ન કીજે રે હો, મારા તાતજી રે, રાખો નટવરજીસું નેહ,
સાર ઘણી કીધી રે હો, એણે શામળે રે, તે કેમ દેશે છમીલો છેહ.
જેણે મામેરૂંરે હો, કીધું મુજનુંરે, રાખી દ્રૌપદીની લાજ,
હુંડી સીકારીરે હો, એણે શામળે રે, તે હાર આપશે મહારાજ.
સાસરે જઈને રે હો, કહો પિતા શું કરૂં રે, જ્યારે રૂઠયા સારંગપાણ,
નરસૈંઆના સ્વામીરે હો, વહેલા પધારજો રે, નહિનો નિશ્ચ જાશે પ્રાણ

૨૦

રાગ—કાફી.

સુરસેના—પ્રભુ મારી વિનતિરે, તમે સાંભળો સારંગપાણ,
કષ્ટ કઠણ આ તો પડયું રે, વહાલા જાણે જાણ સુજાણ—પ્રભુ૦
દાસ તમારો દોહેલું વેઠે રે, તે કેમ સહોછો આજ,

વિલંબ કરતાં વિઠ્ઠલા રે, હવે જાશે તારી લાજ—પ્રભુ૦
શે સજ થાઓ નહીં શામળા રે, તુ કાયર શુ થયો આજ,
હાર આપને તારા દાસને રે, જેમ માને મંડળિક મહારાજ—પ્રભુ૦
જાણુ સુજાણુ થઈ શુ ભૂલે રે, મનથી મેલોને ભૂંડા રીસ,
સુરસેનાને ક્ષમા થઈ કરો રે, વૈષ્ણવ નામે શીશ—પ્રભુ૦

૨૧

રાગ—મારૂ

સુરસેનાની વિનતિ જાણી ચડપ ઉઠ્યા રે સારંગપાણિ,
ઝળહળ જ્યોત સરીખો આવ્યો, ભક્તને દર્શન દેઈ પધાર્યો
સખીઓને અધકરડી આપી બીડી, હદયાનોં સાથે હરખે બીડી,
મુખે બોલ્યા શ્રી જગદીશ, નામ્યુ ભક્તને પ્રેમે શીશ.
તારી સ્તુતિથી મે ન ગ્હેવાય, સાભળી ચિત્ત ચચળ થાય,
તુ શાને કરેછે વિલાપ, મે સમર્પ્યું તમને આપ
મને વેચો તો વેચાઉં, કાચે તાતણે બાંધ્યો જાઉં,
બ્રહ્માદિકને વશ ન થાઉં, જગ્ન કોટિ કરે ત્યા ન જાઉં
હુ તો પ્રેમે સુખીઓ થાઉં, સધ્યાવદન કરે ત્યા ન જાઉં,
જેને વિદ્યાતણુ અભિમાન, ત્યા ન જાઉં કહે ભગવાન
શિવસનકાદિક ધરે ધ્યાન, તે તો નહીં તમારા સમાન,
મને વહાલા ઘણુ હરિજન, જેના મારી સાથે લગન.
એ તો સત્ય વચન હુ ભાખુ, તે જનની લજ્જા રાખુ,
તમે જે માગો તે આપુ, ભક્તનુ વચન નહીં ઉથાપુ
મહેતાને કહો કેદારો ગાય, ગાયા વિના હાર ન અપાય,
ગાઓ હુ જઈ બેસુ આસન, તમે સાભળો મુજ વચન.
ત્યારે રાગ સામેર કીધો, નરસૈંઓ હૃદયામા લીધો,
આસન આપ્યા દામોદર રાય, સખીઓને હરખ ન માય.

૨૨

રાગ—ધવળધનાશ્રી.

સુરસેના-દામોદરરાયને છે વહાલો, રાગ કેદારો રે, નાગરાજી,
તે વિના નહીં આપે હરિ હાર, આ સભાભરી, નથી આશરાજી,
ગિરિવરધારી ને કુંજબિહારી, તે સાથે શી હોડજી,

શ્રી હરિની પ્રીત બંધાઈ, રાગ કેદારની નથી જોડજી,
મહેતાજી મન સ્થિર કરી રાખો, નહીં મૂકે વહાલો મારોજી,
શ્રી દામોદરને ઘણુ વહાલો છે, પણુ કેમ ગાઉં રાગ કેદારોજી

૨૩

રાગ—ધવળધનાશ્રી

મહેતો–મહેતાજી કહે પુત્રી મારી, સાભળ વાત વિવેકજી,
હરિની આજ્ઞા કેદારાની છે, ને મારે અટક છે એકજી
સાઠ રૂપૈએ ઘરાણે મૂકયો છે, કેમ કેદારો ગવાયજી,
આપી થાપણુ છાની લઈએ, પત આપણી જાયજી
ધરણીધર મહેતાને મદિર, ખત લખી મે આપ્યુજી,
વ્યાજ સધાતે ગરથ પોતા વિણુ, ગાઉં તો જીભ કાપુજી
અટક સાભળી મહેતાજીની, સમર્થ સારગપાણીજી,
હરિ કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, પ્રીત પૂરવની જાણીજી

૨૪

રાગ—કેદારો

કેદારો મુકાવા ચાલ્યા, ભકતવત્સલ ભગવત સ્વરૂપ,
ધરણીધર મહેતાને મદિર, આવ્યા નન્મિહનુ ધરી રૂપ કેદારો૦
ધન આપી ખત માગી લીધુ, વ્યાજ સુદ્ધા પહોચાડયુ સહુ,
ધરણીધર મહેતાને મદિર, એક પાગળી હતી વહુ કેદારો૦
ઘેલી કહી સૌકો બોલાવે, તેની પાસે ગયા ભગવાન,
મસ્તક હાથ મૂકીને ઉઠાડી, રૂપ કીંધુ તેનુ લક્ષ્મી સમાન કેદારો૦
એક પથ બેઉ કાજ કરીને, હરિ આવ્યા સભાની માય,
મહેતાને ખોળે ખત નાખ્યુ, અતરિક્ષ રહીને હરિજી ત્યાય કેદારો૦
તે શ્રીપાત સન્યાસી સૌએ દીઠુ, મડળી ધ્રુજી માગે માન,
નરસૈંઓ ઈશ્વરનો સેવક, સાચો સેવક શ્રીભગવાન કેદારો૦
અન્યો અન્ય સૌ વાત કરે છે, ખત આપ્યુ દામોદરરાય,
મહેતાને મદિર મોકલીએ, નહીં તો આપણો મહિમા જાય કેદારો૦
ધરણીધર મહેતો સભામા આવી, પ્રણિપત કરી પડયો ચરણે રાય,
હરિના જન હરિ સરખા જાણો, નરસૈંઆને લાગો પાય. કેદારો૦

૨૫

રાગ—કેદારો.

મહેતો–મારો વહાલોજી રાગ મુકાવી લાવ્યા, ખત વાચીને ખખાર્યોરે,
પછે કેદારો આલાપીને ગાયો, મારે વહાલે નથી વિસાર્યોરે
સુદર રાગ સોહામણો સારો, મારો ગોરીઓ ગમાણે આવ્યોરે,
ધમકે ઘુઘરી ને નૃત્ય કરેછે, મારો રાગ કેદારો મુકાવ્યોરે.
પ્રગટ થાઓ પાતળીઆ સભામા, મુજને આપો હારરે,
શામળીઆ સગ સાઇડા લઇશ, નહીં લાગે કઇ વારરે.
મલપતા મડપમા આવો હરજી, મે જાણ્યા દીનદયાળરે.
સભા સર્વ દેખતા મારા વહાલા, મારે કંઠે આરોપોની માળરે,
એવુ કહી ખત મસ્તક મેલ્યુ, સર્વ સખીઓ થાઓ સાવધાનરે,
જેજેકાર બોલો કહે નરસૈંઓ, સઉ સુદરી કરોની ગાનરે

૨૬

કૃષ્ણ કૃપાનિધિ કેશવા શ્રીહરિ, હુ અનાથ તુ નાથ કહીએ,
હાર કાજે મને રાયજી પરભવે, શામળા શરણ કોને જઈએ. કૃષ્ણ૦
હુ શરણ આવ્યો સસારને પરહરી, તો પ્રભુ કા પેર પેર પીડે,
અતરગત અવિલોકીને શામળા, તુ વિના હૃદયસુ કોણભીડે કૃષ્ણ૦
મડળિક મુજપર કોપ ઘણો કરે, તે મારૂ દુખ તું શે ન જાણે?
ભણે નરસૈંઓ પ્રભુ પ્રીતડી તોડતા, લાજ જાશે અલ્યા તારી વહાણે કૃષ્ણ૦

૨૭

મોગરા માળે શુ મેહીં રહ્યો મોહના, હાર આપો જશ ખ્યાત વાધે,
કહેશે નાગરો કોઇનુ નામ ગાતો હતો, કૃષ્ણ તુજને કોઈ નહિ આરાધે મો૦
સારી પડિતતણા લોક સર્વે મળ્યા, સહાય કરશો તેની પાસ થાશે,
મૃત્યુના ભય થકી નરસૈંઓ નવ બીએ, પણ તારો જશ જગદીશ જાશે મો૦
રજની તો વહી ગઈ, રાત થોડી રહી, જોત તો ઝાખી થઈ ગઈ દીવાની
કેશવા કંઠથી માળ અળગી કરો પ્રેમે આરોપો નરસૈંની કમાણી. મો૦

૨૮

હારને કાજ શુ હઠ કરે શામળા, જાચવાને તારી પાસ આવ્યો,
રાધિકાની સંગે બેઠો વાતો કરે, કેહેરે વૈકુંઠથી તું શુરે લાવ્યો? હાર૦

તારૂ નામ વિશ્વભર ધર્યું તે વરાસીએ, નદનો છોકરો છાશ પીતો,
ઓઢતો કામળી હાથમા લાકડી, ગાવડી ચારતો વન રહેતો. હાર૦
માત તુ તાત તુ ભ્રાત તુ ભૂધરા, તુ વિના દુ ખ તે કોને કહીએ,
ભણે નરસૈંઓ તારા ગુણ ગાઈ જીવીએ, એકલા ભૂતળ કેમ રહીએ હાર૦

૨૯

રાગ—પ્રભાત

શકે ખત વચતા હુ રે ખખાર્યો, તેણે ચઢી શુ રીસ રે,
આવો આલિગન દીજે મારા વહાલા, ત્યારે હસીઆ જગદીશ રે શકે૦
સભા સર્વે જેમ સાભળે, એવુ હસીઆ નાથ રે,
લ્યો મહેતાજી લ્યો મહેતાજી, એવી બોલ્યા વાત રે શકે૦
અમારે તમારે અતર શાનો, હુ તો દાસનો દાસ રે,
આગળી મુખમા ધરી નરસૈંએ, ત્યારે વહારે આવ્યા અવિનાશ રે શકે૦
દૃઢ ભક્તિ દીઠી આસનથી ઉઠયા, ચાલ્યા શ્રી અવિનાશ રે
ચરણુ ચલાવ્યા હાર લઈ આવ્યા, ગિરિધર કુજવિલાસ રે શકે૦
નરસૈંઆનો સ્વામી અતરજામી, ધણી આરત જાણી નાથે રે,
સાક્ષાત્ સ્વરૂપ પ્રગટયા અતરયામી, ભેટયા હરિજન સાથે રે શકે૦

૩૦

રાગ—વસત

કમાડ કડકડીઆ ગડગડીઆ રે, મડળિકના મદિર,
સાકળ ત્રુટી ને દ્વાર ઉઘડીઆ રે, સમર્થ શ્યામ શરીર. કમાડ૦
ખડખડીઆ ઘર ને કોશીસા રે, પડીઓ પોળે પોકાર,
ધ્રુજે ભૂર સભામા સહુકો રે, થઈ રહ્યો હાહાકાર. કમાડ૦
આસનથી ઉઠયા અવિનાશી રે, આવ્યા સભા મોઝાર
સભા સર્વ દેખતા આરોપ્યો રે, મહેતાજીને કઠે હાર કમાડ૦
પીતામ્બર પ્રીતે ઓરાઢયુ રે, કાને કુડળ જોડ,
મસ્તક મુગટ મૂકી નાચે રે, જે જે શ્રી રણછોડ કમાડ૦
મુખે મોરલી મધુરી વજાડે રે, દિનાનાથ દયાળ;
રગીલો છબીલો ને છોગાળો રે, ફરે ફુદડી દે તાળ કમાડ૦
જેજેકાર વદે સહુ સખીઓ રે, ધન ધન ગોકુળરાય,
નરસૈંઆને ભુજ ભરી ભરી ભેટે રે, હૈડે હરખ ન માય કમાડ૦

૩૧

રાગ—સામેરી.

શ્રીપાત સન્યાસી વિસ્મે પામ્યા, જોઈ રહ્યા ગોપાળ રે,
જેણે જેવા તેણે તેવા, દીઠા દીનદયાળ રે
રઘુનાથાશ્રમે રઘુનાથ દીઠા, નરસિહાશ્રમે નૃસિહ રૂપ રે,
અદ્વૈતાશ્રમે અદ્વૈતરૂપ દીઠા, ગોવિદાશ્રમે ગોવિદસ્વરૂપ રે
સહચરાનદે સચરાચર દીઠા, માધવાશ્રમે માધવ જેહ રે,
અદ્‌ભૂતાશ્રમે અદ્‌ભૂતરૂપ દીઠા, અચ્યુતાશ્રમે અચ્યુત દેહ રે.
કેશવાશ્રમે કેશવરૂપ દીઠા, પ્રસાદપુરીએ પ્રેરક પ્રભુ રે,
બ્રહ્માનદાશ્રમે બ્રહ્મરૂપ દીઠા, શ્રીધરાશ્રમે સિદ્ધ વિભુ રે
વિશ્વેશ્વરાશ્રમે વિશ્વરૂપ દીઠા, વસુદેવે વાસુદેવ સાથ રે,
વિશ્વભરાશ્રમે વિશ્વભર દીઠા, મુકુદે મુકુદ જ્યાયરે
રામાનદાશ્રમે રામાનદ દીઠા, ભીમડે દીઠા રામરે,
રાજમાતાએ ચતુર્ભુજ દીઠા, રાણીએ સુદર શ્યામરે
પ્રલએ પ્રલયરૂપ દીઠા, મડળીકે દીઠો કાળ રે,
શ્રીધર પડિતે પડિત રૂપ દીઠા, સભાએ સુદર ગોપાળરે
ચારે સખીઓએ ચતુર્ભુજ દીઠા, કુવરબાઈએ દીઠો તાતરે,
નરસૈંએ રગીલો છબીલો દીઠો, શ્રી ગોકુળનો નાથરે.
જેને જેવો ભાવજ હતો, તેણે તેવો દીઠો દયાળ રે,
મહેતાજીને કઠે આરોપી, મોહને મોગરાની માળ રે

૩૨

રાગ—પચમ.

મહેતા–મે ગાયો બ્રહ્મ તે પરમ આનદશું, કરમના જીવ તે મરમ બોલે,
ધરમધુરધરા તમને જાણે નહીં, રત્ન ગુજા કરે એક તોલે. મે૦
નિગમ જે અગમ તે સુગમ તો તે કર્યા, ગોપીવિહારને કોણ જાણે,
લક્ષ્મીપતિ એ રુચે નહીં કામના, ભોમીના ભૂર તેને મર્મ આણે મે૦
જ્યા છે પ્રેમ ત્યા પરમ આનદ છે, અન્ય આનદ ત્યા અન્ય હોયે,
નરસૈંઓ મહામતિ ગાય છે ગુણ કથી, કામી એ સમજે તો કામ નો'યે. મે૦

૩૩

રાગ—આશાવરી.

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પર દુખે ઉપકાર કરે તે, મન અભિમાન ન આણે રે વૈષ્ણવ૦
સકળ લોકમા સહુને વદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે,
વાચ કાછ મન નિશ્ચય રાખે તો ધન્ય ધન્ય જનની તેનીરે વૈષ્ણવ૦
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માતરે,
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથરે વૈષ્ણવ૦
મોહ માયા વ્યાપે નહિ તેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમારે,
રામ નામસુ તાળીરે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમારે વૈષ્ણવ૦
વણ લોભી ને કપટ રહિત છ, કામક્રોધને નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈંઓ તેનું દરશન કરતા, કુળ ઇકોતેર તાર્યારે વૈષ્ણવ૦

બૂ. કા.

ગોવિંદ ગમન.

૩૪

રાગ—દેશાખ.

હરિએ પિતાને વળાવીઆ રે, જઈ માતાને મળીઆ નાથ,
એક હસ્ત હસ્તે ગ્રહી રે, બોલ્યા જશોમતી હરિની સાથ ટેક
લાડકડા વહેલા પધારજો રે, ઉછકળ નવ થાશો રે દયાળ,
નહિ રાજ તહીં આપણુ રે, વહાલા નવ ભણીએ કોને ગાળ હરિ
મુખમયક નિરખ્યા વિનારે, હુતો ઘેલી થઇશ મોરાર,
હરિ વહેલા વહેલા આવજોરે, મારા પ્રાણજીવન આધાર હરિ
શુભ કામે જાઓ હરિરે, તોય હુને થાય અપશુકન,
મુજ નિર્ધનને એક દીકરો રે, મારૂ જીવન જગજીવન હરિ.
મીટમેળાવો ક્યારે થશે રે, ત્યારે નિરખીશુ રે વદન,
કાલે ન રહે તોય આવજોરે, મારૂ દુખડુ જાણી સદન. હરિ.

કાજળ ટપકુ રખે ભુસતા રે, તેમા લાછન નહિ અવિનાશ;
એમ કહી જનની ભેટીઆ રે, હદે લઈ કીધુ મદ મદ હાસ. હરિ૦
જશોમતી કહે બળરામને રે, કરજે કૃષ્ણ તણું તું જતન,
એમ કહી આખલડી ભરે રે, જાળવજો રકતણુ રતન. હરિ૦
સ્યામળા તુ મુખે કહે રે, ક્યારે આવીશ મારા પ્રાણ,
સમય ગયે નિશ્ચે મરૂ રે, તુજને બરકી બરકી જાણ હરિ૦
હરિ કહે વહેલા આવુ અમે રે, તમે ચિતા ન કરશો માય,
ભકત નરસૈંઓ એમ ભણે રે, ઠગી માને ચાલ્યા વ્રજરાય હરિ૦

૩૫

પ્રભાતીઆં.

સમરને શ્રીહરી, મેલ મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂં,
તુ અલ્યા કોણ ને, કોને વળગી રહ્યો, વગર સમજે કહે મારૂ મારૂ. સ૦
દેહ તારી નથી, જો તુ જુગતે કરી, રાખતા નવ રહે નિશ્ચે જાએ,
દેહ સબધ તજે, નવનવા બહુ થશે, પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાએ સ૦
ધનતણુ ધ્યાન તુ અહોનિશ આદરે, એજ તારે અતરાય મોટી,
પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખીઓ, હાથથી બાજી ગઈ થયોરે ખોટી. સ૦
ભરનિદ્રા ભર્યો, રોધી ઘેર્યો ઘણો, સતના શબ્દ સુણી કા ન જાગે,
ન જાગતા નરસૈંઆ લાજ છે અતિઘણી, જન્મોજનમ તારી ખાત ભાગે. સ૦

૩૬

હરિ હરિ રટણ કર, કઠણ કળિકાળમા, દામ બેસે નહીં, કામ સરશે,
ભકત આધીન છે, સ્યામસુદર સદા, તે તારા કારજ સિદ્ધ કરશે હરિ.
અલ્પ સુખ સારૂ શુ મૂઢ ફૂલ્યો ફરે, શીશપર કાળ રહ્યો દત કરડે,
પામર પલકની, ખબર તુજને નહીં, મૂઢ શુ જોઈને મૂછ મરડે. હરિ.
પ્રૌઢ પાપે કરી, બુદ્ધિ પાછી ફરી, પરહરી થડ શુ ડાળે વળગ્યો,
ઈશને ઈર્ષા છે નહીં જીવપર, આપણે અવગુણે રહ્યો રે અળગો. હરિ.
પરપચ પરહરો સાર હદયે ધરો, ઉચરો હરિ મુખે અચળ વાણી,
નરસૈંઆ હરિતણી, ભકિત ભુલીશ મા, ભકિતવિના બીજુ ધૂળધાણી. હરિ.

૩૭

પદ

રાત રહે જ્યહરે, પાછલી ખટ ઘડી, સાધુ પુરુષને સુઈ ન રહેવુ,
નિદ્રાને પરહરી, સમરવા શ્રીહરી, એક તુ એક તુ એમ કહેવુ ટેક.
જોગીઆ હોય તેણે જોગ સભારવા, ભોગીઆ હોય તેણે ભોગ તજવા,
વેદીઆ હોય તેણે વેદ વિચારવા, વૈષ્ણવ હોય તેણે કૃષ્ણ ભજવા રા
સુકવિ હોય તેણે સદ્ગ્રંથ બાંધવા, દાતાર હોય તેણે દાન કરવુ,
પતિવ્રતા નારીએ કથને પૂછવુ, કથ કહે તેહ તો ચિત્ત ધરવુ રા
આપણે આપણા, ધર્મ સભાળવા, કર્મનો મર્મ લેવો વિચારી,
નરસૈંના સ્વામિને, સ્નેહથી સમરતા, ફરી નવ અવતરે નર ને નારી રા

૩૮

શા સુખે સુનો સભાર શ્રીનાથને, હાથ તે હરિ વિના કોણ સ્હાયે,
તાત ને માત સુત ભ્રાત ટોળે મળ્યા, દોહેલી વેળા સૌ દૂર જાયે. શા
ઉંધે મસ્તક હતો, ઉગ્ર તપ આચરી, ભક્તિ કીધી ભગવાન કેરી,
અવતરી પાશ બધાયો માયા તણે, લપટી લાલચે લીધો ઘેરી શા
દિવસે ચોગમ ભમ્યો, રાત નિદ્રા વિષે, સ્વપ્નમા સાભરે મોટી માયા,
પલક પરવાર નહિ, હરીને ભજવાતણો, જ્યા લગી જીવ સજોગ કાયા શા.
ધન ધામે કરી, મોહી રહ્યો લોભીઓ, વેદના વિસરી ગર્ભકેરી,
નાથ ત્રિલોકના હરિ ન સભારીઆ, જ્યારે રાખ્યો'તો જઠરામા ઘેરી શા.
જાગરે જીવડા વાજ આવ્યો ઘણુ, કેટલોએક પ્રતિબોધ દીજે,
નરસૈંના સ્વામીને, નિત્ય સભારતા, દેહના દુકૃત દૂર કીજે શા.

૩૯

પદ.

પારકી હુંશે મહતા કરે પ્રાણીઆ, પુણ્ય પાખી સર્વ વાત ખોટી
કે તે તો કર્પણુ કોદરા વાવીઆ, ક્યાથી જમે તુ તો દાળરોટી ' પારકી
કે તે તો દાન કદી આપ્યુ અજા તણુ, ક્યાથી દુહે તુ તો ઘેર ઝોટી !
કે તે તો કથિર સોનારને આપીઉં, ક્યાથી પહેરે તું કનકટોટી ! પારકી
પુણ્યથી રિદ્ધિ છે, પુણ્યથી સિદ્ધિ છે, પુણ્યથી પહેરશો ડગલો ડોટી,
ભણે નરસૈંઓ તુ, પુણ્ય કર પ્રાણીયા, પુણ્યથી પામશે પદવી મોટી. પારકી.

૪૦

અખિલ બ્રહ્માંડમા, એક તું શ્રીહરી, જુજવે રૂપે અનંત ભાસે,
દેહમા દેવ તું, તેજમા તત્વ તું, શુન્યમા શબ્દ થઈ વેદ વાસે અ૦ ટેક
પવન તું, પાણી તું, ભૂમિ તુ ભૂધરા, વૃક્ષ થઈ ફૂલી રહ્યો આકાશે,
વિવિધ રચના કરી, અનેક રસ લેવાને, શિવથકી જીવ થયો એજ આશે. અ૦
વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ સૌ સાખ દે, કનકકુંડળવિષે ભેદ નો'ય,
ઘાટ ઘડીઆ પછી, નામ રૂપ જુજવા, અંતે તો હેમનું હેમ હોય અ૦
વૃક્ષમા બીજ તું, બીજમા વૃક્ષ તુ, જોઉં પટંતરો એજ પાસે,
ભણે નરસૈંઓ એ મનતણી શી રચના, પ્રીત કરૂ પ્રેમથી પ્રગટ થાશે અ૦

૪૧

પદ

જ્યાલગી આતમા તત્વ ચીન્યો નહીં, ત્યાલગી સાધના સર્વ જૂઠી,
માનુષ દેહ તારો, એમ એળે ગયો, માવઠાની જેમ વૃષ્ટિ વૂઠી જ્યા૦
શુ થયુ સ્નાન સેવા ને પૂજાથકી, શુ થયુ ઘેર રહીં દાન દીધે,
શુ થયુ ધરીં જટા ભસ્મ લેપન કરે, શુ થયુ વાળ લોચન કીધે જ્યા૦
શુ થયુ તપ અને તીર્થ કીધાથકી, શુ થયુ માલ ગ્રહી નામ લીધે,
શુ થયુ તિલક ને તુળસી ધાર્યાથકી, શુ થયુ ગગજલ પાન કીધે જ્યા૦
શુ થયુ વેદ વ્યાકરણ વાણી વદે, શુ થયુ રાગ ને રગ જાણે,
શુ થયુ ખટ્દર્શન સેવાથકી, શુ થયુ વરણના ભેદ આણે. જ્યા૦
એ છે પરપચ સહુ, પેટ ભરવાતણા, આત્મારામ પરિબ્રહ્મ ન જોયો,
ભણે નરસૈંઓ કે, તત્ત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ ખોયો જ્યા૦

૪૨

પદ—રાગ વેરાવળ

સુખ દુ ખ મનમા ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆ,
ટાળ્યા તે કોઈના નવ ટળે, રઘુનાથના જડીઆ. સુખ દુ ખ ટેક
નળ રાજા સરખો નર નહીં, જેની દમયતી રાણી,
અર્ધે વસ્ત્રે વનમા ભમ્યા, ન મળ્યા અન્ન ને પાણી. સુખ દુ ખ.
પાચ પાંડવ સરખા બંધવા, જેની દ્રૌપદી રાણી,
બાર વરસ વન ભોગવ્યા, નયણે નિદ્રા ન આણી. સુખ દુ ખ.

સીતા સરખી સતી નહીં, જેના રામજી સ્વામી,
રાવણુ તેને હરી ગયો, સતી મહા દુખ પામી. સુખ દુખ.
રાવણુ સરખો રાજીઓ, જેની મંદોદરી રાણી,
દશ મસ્તક છેદાઈ ગયા, બધી લંકા લુટાણી સુખ દુખ
હરિશ્ચંદ્ર રાય સતવાદીઓ, તારાલોચની રાણી,
તેને વિપત્તિ બહુ પડી, ભર્યાં નીંચ ઘેર પાણી. સુખ દુખ
શિવજી સરખા સતા નહીં, જેની પાર્વતી રાણી,
ભોળવાયા ભીલડી થકી, તપમા ખામી ગણાણી સુખ દુખ.
સર્વ દેવને જ્યારે ભીડ પડી, સમર્યા અંતરજામી,
ભાવટ ભાગી ભૂધરે, મહેતા નરસૈંને સ્વામી સુખ દુખ

મીરાંબાઈ.

પંદરમા સૈકામા ગુજરાતની આદિ સ્રી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલી મીરાબાઈ મેડતાના રાઠોડ વંશમા જન્મી હતી એનુ લગ્ન દંતકથા પ્રમાણે–મેવાડના કુંભારાણા સાથે, અને નવી શોધ *પ્રમાણે—મેવાડના સંગરાણાના પુત્ર સાથે થયુ હતુ મીરાબાઈએ ઘણો ખરો વખત ગોકુળ ને દ્વારકામા કાઢેલો જણાય છે એના પદો સ્રીઓમા બહુ ગવાતા માલમ પડે છે પરતુ તેમાના બધા એનાજ બનાવેલા છે કે કેમ તે વિષે જરા શક છે

એની ભાષા–વાણી–હરેલી, કોમળ, મધુર ને સુંદર છે એની કવિતામા ભક્તિભાવનો અંતર્પટ છે અને પ્રેમરસ બહાર પડતો છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે વિરામનો ભાસ પડતો જણાય છે

૪૩

પદ.

રાણાજી અમે પ્યારા ગોવિંદના ગુણ ગાશુ, ટેક૦
ચરણામૃતનો નીમ અમારે, નિત્ય ઊઠી મંદિર જાશુ, રાણા૦
રામ નામની જહાજ બનાવવુ, સંસાર સાગર તરી જાશુ, રાણા૦
વિખના પ્યાલા રાણાજીએ ભેજ્યા, ચરણામૃત કરી લેશુ, રાણા૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, આવાગમન મીટ જાશુ રાણા૦

---

*નવી શોધને અકબરે કરેલી મીરાની પરીક્ષા બાબતની દંતકથા ટેકો આપે છે.

૪૪

રાગ—પ્રભાત.

મુજ અબળાને મોટી મીરાત બાઈ, સ્યામળો ઘરેણું મારે સાચુરે-ટેક૦
વાળી ઘડાવુ વિઠ્ઠલ વરકેરી, હાર હરિનો મારે હઈએરે,
ચિત્ત માળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએરે, મુજ૦
ઝાંઝરીઆ જગજીવનકેરા કૃષ્ણ કલ્લા ને કાબીરે,
વિછુવા ઘુઘરા રામ નારાયણના, અણુવટ અંતરજામીરે. મુજ૦
પેટી ઘડાવુ પુરૂષોત્તમકેરી, ત્રીકમ નામનું તાળુરે,
કુચી કરાવુ કરૂણાનંદકેરી, તેમા ઘરેણું મારૂ ઘાલુરે. મુજ૦
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચુરે,
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, હરિને ચરણે જાચુરે. મુજ૦

૪૫

બોલ મા બોલ મા બોલ મા રે, રાધાકૃષ્ણ વિના બીજુ બોલમા. ટેક૦
સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો લીમડો ઘોળ મા રે રાધાકૃષ્ણ૦
ચાંદા સુરજનુ તેજ તજીને, આગીઆ સગાતે પ્રીત જોડ મા રે. રાધાકૃષ્ણ૦
હીરા રે માણેક ઝવેર તજીને કથીર સગાતે મણી તોળ મા રે રાધાકૃષ્ણ૦
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધરનાગર, શરીર આપ્યુ સમતોલમારે રાધાકૃષ્ણ૦

૪૬

રાગ—પરજ.

ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે.
મને મારો રામજી ભાવેરે, બીજો મારી નજરે ન આવેરે. ટેક૦
મીરાબાઈના મહેલમા રે, હરિ સતનનો વાસ,
કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સતનકેરી પાસ ગોવિંદો૦
રાણોજી કાગળ મોકલે રે, દ્યો રાણી મીરાને હાથ,
સાધુની સગત છોડી દ્યો, તમે વસોને અમારે સાથ ગોવિંદો૦
મીરાબાઈ કાગળ મોકલે રે, દેજો રાણાજીને હાથ,
રાજપાટ તમે છોડી રાણાજી વસો સાધુને સાથ. ગોવિંદો૦

વિષનો પ્યાલો રાણે મોકલ્યોરે, દેજો મીરાને હાથ,
અમૃત જાણી મીરા પી ગયા, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ ગોવિંદો૦

સાઢવાળા સાઢ શણગારજો રે, જાવું સો સો રે કોસ,
રાણાજીના દેશમા મારે, જળરે પીવાનો દોષ ગોવિંદો૦

ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરા ગઈ પશ્ચિમમાય,
સરવ છોડી મીરા નીસર્યા, જેનુ માયામા મનડુ ન કાય ગોવિંદો૦

સાસુ અમારી સુષુમણારે, સસરો પ્રેમ સંતોષ,
જેઠ જગજીવન જગતમા, મારો નાવલીઓ નિર્દોષ ગોવિંદો૦

ચુંદડી ઓઢુ ત્યારે રંગ ચુવેરે, રંગ બેરંગી હોય,
ઓઢુ હુ કાળો કામળો, દુજો ડાગ ન લાગે કોય ગોવિંદો૦

મીરા હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજૂર,
સાધુ સંગાતે સ્નેહ ઘણો, પેલા કપટીથી દીલ દૂર ગોવિંદો૦

૪૭

પદ

મુખડાની માયા લાગીરે મોહન પ્યારા, મુખડાની માયા લાગીરે ટેક૦
મુખડુ મે જોયુ તારૂ, આ જગતડુ થયુ ખારૂ,
મન મારૂ રહ્યુ ન્યારૂરે મોહન પ્યારા૦

સંસારીનુ સુખ એવુ, ઝાંઝવાના નીર જેવુ,
તેને તુચ્છ કરી ફરીરે મોહન પ્યારા૦

સંસારીનુ સુખ કાચુ, પરણીને રંડાવુ પાછુ,
તેને ઘેર શિદ જઈએરે મોહન પ્યારા૦

પરણુ તો પ્રીતમ પ્યારો, અખંડ સૌભાગ્ય મારો,
રાંડવાનો ભે ટાળ્યોરે મોહન પ્યારા૦

મીરાબાઈ બલિહારી તારી, આશા એક મને ઉર ધારી,
હવે હુ તો બડભાગીરે. મોહન પ્યારા૦

અખો.

આ કવિનો જન્મ અમદાવાદની શ્રીમાળી સોનીની જ્ઞાતિમા સને ૧૬૧૪-૨૦મા થયેલો જણાય છે અને તેમનું મરણ સને ૧૬૭૪-૮૦મા થયેલું જણાય છે તેઓ એક વખતે અમદાવાદની ટંકશાળના ઉપરી હતા પણ બાદશાહને તેમના પ્રમાણિકપણા વિષે વહેમ આવવાથી તેમને કેદમા નાખ્યા તે વખતથી તેમનામા વૈરાગ્ય આવ્યો તેથી કેટલાક વખત સુધી ગુરૂની શોધમા ફરી છેવટ બ્રહ્માનંદ નામના સન્યાસીને ગુરુ કર્યાં

તેમના રચિત ગ્રન્થો—અખેગીતા, ચિત્તવિચારસંવાદ, ગુરુશિષ્યસંવાદ, અનુભવબિંદુ, વગેરે તેમની ભાષા સાદી ને અસરકારક છે. પરંતુ તેની કવિતાનો વિષય બહુ અંશે "જ્ઞાન" હોઈ તેની ભાષા કોઈ કોઈ વખત કિલષ્ટ બની જાય છે એને કવિ કરતા જ્ઞાની કહીશું તો તે અસત્ય લેખાશે નહિ

૪૮

ગુરૂઅંગ

ગુરૂ થઈ બેઠો હોંશે કરી કંઠે પાહાણ શકે ક્યમ તરી,
(જ્યમ) નાર નાનડી હતુ પ્રસૂત, વળતી વાધે નહીં અદ્‌ભૂત
શિષ્યને ભારે ભારે રહ્યો, અખા એમ મૂળગેથો ગયો,
પોતે હરિ નહીં જાણે લેશ કાઢી બેઠો ગુરૂનો વેશ.
સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી ચાલ્યો ઘેર આપ,
એવા ગુરૂ ગણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવ પાર
તું તારૂં સમજીને બેસ, કાં ચોળે ડીલે પ્યારી મેશ,
તુંબડું જ્યમ બાહેથું મરે, જે લઈ પેસે તે સૌ તરે
તરવર ફળ લેવા નવ જાય, અખા આવી જાચે તે ખાય,
પહેલો તું પરમારથ પ્રીછ, પછે ગુરૂ થવાને ઇચ્છ.
પારો મુવો તે રોગ નિર્ગમે, પછે ભોજન ઓ'ળુ તે જમે,
ત્યમ નિરાશે મળે નારાણ અખા તું પહેલે એવુ જાણ
તું તારા મનમાહી પ્રીછ, શાને મોટમ લે છે શીશ,
ઝીણું મળતા મોટું થાય, મોટું કણિકા થઈને જાય.
અખા વાત વિચારે વિધ્યે, દિવ્ય બણી તો રહે સાનિધ્યે,
આપે આપ પુરણ બ્રહ્મ હરિ, પોત પસાર્યું રચના કરી.
ચૈતન્ય બ્રહ્મશલાનું ચિત્ર, રૂષિ જક્ષ માનવ પશુ પિતૃ;
થાય જાય એ માયા ભેદ, અખા ચૈતન્ય નોહે વુચ્છેદ.

૪૯

ભાષાઅંગ.

ભાષાને શુ વળગે ભૂર, જે રણમા જીતે તે શૂર,
સસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ, કાઈ પ્રાકૃતમાથી નાશી ગયુ
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર.
સસ્કૃત પ્રાકૃતથી બહુ ભણે, કાષ્ઠ જેમ મધ્ય ભારાતણે,
છોડયા વહાણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સસ્કૃત તે વ્યર્થ,
બધા દામ વેપારી લખે, અખા વ્યાજ નો'ય છુટા પખે.
હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમા વરતે દશ દિશા,
જ્યારે જેનું રાજજ જાણુ, ત્યારે માનવી તેની આણુ,
જ્ઞાન ગગનમા નોહે દેશ કાળ એ તો અખા અજાણ્યા બોલે આળ
જ્ઞાનાધિક નો'ય સિદ્ધિ વડે, સિદ્ધિ નામ શણગારે પડે,
એકમની કહાવે સાધવી, તે સેજ ન ઇચ્છે સિદ્ધિ વાધવી,
અખા અણુલિગી નાવે સસાર, એ તો ફોકટ માથા ઉડાવે વાર
અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ઈશ્વરને વિષે, તેને વેદ માયા કરી લખે,
તેની કણિકા તે આ જીવ તો સિદ્ધિ સહિત કેમ થાએ શિવ,
લોકપતિ જે તે સિધ્ય વડે, અખા અનુભવને કાઈ ન અડે
મુળગો અહરોગ નહી ટળ્યો, તેમા સિદ્ધિ રૂપી ભરમજ ભળ્યો,
જેમ પેલો ઘેલો હોય બુધ્ધવિશે, વળી વ્યસને લાગ્યો મદક ભખે,
અખા અહકારને ટાળી જોય, તું ન રહે તો સિદ્ધિ સાથે શીદ મોક્ષ
પોત ન લહ્યુ પછે પોતે થયા, ઉત્તમ મધ્યમ વ્યસને વહ્યા,
માયાકૃતનો નાવે અત, માને નહીં તો જો વેદાત,
અખા ઉપનુ ન માને આઘ, ક્રય વિક્રય વિના શી વાધ્ય.
પ્રપચ પ્રીછી જોયો ખરો, નહીં ઉપજ ને નહીં તેમ વરો,
જ્યાથુ ઉપનુ ત્યા નવ ધટે, સઢ ન વળે જ્યા જઈ આવટે,
જાતુ મરતું દીસે ખરૂ, અતે અખા ભર્યાનુ ભર્યું.
જેમ દૂધે ફીણુ ફિસોટા થાય, તોલ ન વધે આકાશ રૂંધાય,
જેમ અગ્નિ જોગે જળ ઉભરે, તેમ તત્વે તત્વ જગત અવતરે,
વકર્યા તત્વ ધરે રૂપ નામ, અખા ઉત્પત લે ઠામનુ ઠામ.
પચતણા પચવીશે છે તત્વ, વાસનાલિગ તે તેનું સત્વ,

ભૂત ભૂત પ્રત્યે વિચરે, અને મૃત્યુ નામ પરપોટા મરે,
ભૂતકલ્લોલ સદા સર્વદા, ચિદ્‌વિલાસ અખા મનમુદા.
ચલન વલણ તે ચેતનતણી, પચરૂપે આપે થયો ધણી,
આપ આપમાંહી વિસ્તર્યું, ન કર્યાં સરખું તે ત્યાં કર્યું,
જેમ છે તેમનુ તેમ છે જાણ, સમજે સાન અખા નિર્વાણ.

૫૦

કુટકળઅંગ.

તિલક કરતા ત્રેપન વહ્યા, જપમાળાના નાકા ગયા,
તીરથ ફરી ફરી થાકયા ચર્ણ, તોય ન પોતા હરિને શર્ણ
કથા સુણી સુણી ફૂટયા કાન, અખા તોય ન આવ્યુ બ્રહ્મજ્ઞાન;
એક મૂરખને એવી ટેવ, પત્થર એટલા પૂજે દેવ.
પાણી દેખી કરે સ્નાન, તુળસી દેખી તોડે પાન;
એનો અખા બહુ ઉત્પાત, ઘણા પરમેશ્વર એ ક્યાની વાત.
જોજોરે મોટાના બોલ, ઉજડ ખેડે વાગ્યો ઢોલ,
અંધે અંધ અંધારે મળ્યા, જેમ તલમાંહી કોદરા ભળ્યા.
ઘેંસ ન થાય ન જાયે ધાણી, કહે અખો એ વાતો જાણી,
આંધળો સસરો ને સણગટ વહુ, કથા સુણવા ચાલ્યુ સહુ
કહ્યુ કાંઈ ને સમજ્યા કશુ, આંખનુ કાજળ ગાલે ઘસ્યુ,
ઉંડો કુવો ને ફાટી બોખ, શિખ્યુ સાંભળ્યુ સર્વે ફોક.
જ્યા જોઈએ ત્યા કુડેકુડ, સામેસામા બેઠા ધૂડ
કોઈ આવી વાત સુરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાચજ ધરે.
અમારે હજાર વર્ષ અંધારે ગયા, તમે આવા ડાહ્યા ક્યાથી થયા,
અખા મોટાની તો એવી જાણ, મૂકી હીરો ઉપાડયો પાણ
લીલા વૃક્ષને ઓથે રહે, જેમ પારધી પશુને ગ્રહે,
એમ હરિને ઓથે ધૂતા ઘણા, ઉપાય કરે કનક કામનીતણા.
અખા ગુરૂ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગર્દભ ને ગુરૂ કુંભાર.
અંગ આળસ ને તપસી થયો, ઘર મેલી ને વનમાં ગયો.
કામબાણ ન શકયો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી,
ગોરીના થાવા વલભામ, માતા પાસે આવ્યા મામ.

બળદની તે કેમ થાય ગાય, મૂરખ મિથ્યા કરે ઉપાય,
જ્ઞાન વિના તે સાધન એવા, અખા તેમા ન લેવા દેવા.
સો અંધામા કાણો રાવ, આંધળાને કાણાપર ભાવ,
સૌના નેત્રો ફૂટી ગયા, ગુરૂ આચારજ કાણા થયા
શાસ્ત્રતણીછે એકજ આંખ, અખા અનુભવની ઉઘડી નહિ ઝાંખ,
મુંડ મુંડાવી હરિને કાજ, લોક પૂજે ને કહે મહારાજ
મન જાણે હરિએ કૃપા કરી માયામા લપટાણો ફરી,
સૌને મન તે કરે કલ્યાણ, અખા એને હરિ મળ્યાની હાણ
જ્ઞાતાનો એવો ઉપદેશ, પચના ગુરૂ તે સઘળો વેશ,
ઘરઘર મહાત્મ્ય વધારતા ફરે, દામચામના જતનજ કરે
અખા જ્ઞાતાની ન માને વાત, સાચુ કહેતા ખીજે સાત,
હરિને કાજે ધાટજ ઘડે, નિજ સ્વરૂપથી પાછો પડે
પાણો કહે હુ પરવત લહુ, એ આશ્ચર્ય તે કેને કહુ,
અખા થકી તે બીજો હરી, જેમ પર્વતમાથી પાણજ ખરી

ભૂ કા

પ્રેમાનંદ.

ગુર્જર કવિશિરોમણી પ્રેમાનદનો જન્મ વડોદરાના મેવાડા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થએલો હતો આવા ઉત્તમ કવિના જીવન વિષે સપ્રમાણ હકીકત મળી શકતી નથી એ શોચનીય છે.

તેમનામા કોઈ સાધુ પુરૂષની પ્રસાદીથી કવિત્વશક્તિ આવી હતી એવી દતકથા છે

તેમના રચેલા ગ્રથોપરથી માલમ પડે છે કે તેઓ શામળના સમકાલિન હતા અને તેમની સાથે તેમની ઘણી વખત વિવાદ થતો તેમના રચેલા ગ્રથોમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે

સુધન્વાખ્યાન, વામનચરિત્ર, સુદામાચરિત્ર, નરસિહ મહેતાનુ મામેરૂ, રણયજ્ઞ, ઓખાહરણ, શ્રીમદ્ ભાગવતનો દશમસ્કધ, અભિમન્યુઆખ્યાન, માર્કન્ડેય પુરાણ, નળાખ્યાન, વિવેક વણજારો, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, દેવીચરિત્ર, વગેરે

તપત્યાખ્યાન, વગેરે નાટકો એની કૃતિના છે, એ વિષે આધુનિક સમયમા સાક્ષરોમા મતભેદ છે પ્રેમાનદના કાવ્યોમા વર્ણનરસ અને વર્ણનશૈલી એટલા તો ઉચ્ચ પ્રતિના છે કે તેના કાવ્ય વાચતી વખતે વાચકને કાવ્યની અદર ચર્ચેલા વિષયનુ આબેહૂબ ચિત્ર દષ્ટિએ પડે છે

૫૧

હરિપ્રતાપ.

રાગ—મેવાડાની દેશી

શંખ લિખિત એ જોવા ચાલ્યા, ધાયા હંસધ્વજ ત્યાંહેજી,
રાજપુત્રને તરતો દીઠો, તેલસાગરની માંહેજી
પદ્મપત્ર જેમ પવને હાલે તેમ, હરિ નામે અધુર ત્યાં થાયજી,
ચંદ્ર ચાલે જેમ મેઘઘટામાં, તેમ વૈષ્ણવ તેલમાં નહાયજી.
કરે કોગળા તેલ ઉછાળે, ગાજી કહે ગોપાળજી,
દશ વાંસ વેગળું શરવડું, ઉડે અગ્નિની જ્વાળજી.
તે જોઈ પુરોહિત વિસ્મય પામ્યા, અગ્નિ ઉદક સમાનજી,
સુધન્વા બ્રાહ્મણને કહે છે, આવો કરીએ સ્નાનજી
હરી ચરણથી વેગળો તેને, પીડે ત્રિવિધ તાપજી;
આ તમે તેલમાં હું નાહું છું. હરી નામ તણે પ્રતાપજી
શત્રુનું ઇચ્છ્યું કંઈ નવ થાય, જો શામળીઓ હોય શીશજી,
જુઓ આવી અંત્રિક્ષ ઉભા છે, મારી રક્ષાએ જગદીશજી.
વાયક સાંભળી સુધન્વાનું, પુરોહિત બોલ્યા આડુંજી;
લાવો નાળીએર પરીક્ષા કીજે, તેલ દીસે છે ટાઢુંજી.
સુભટ સહુને ત્યારે માઠું લાગ્યું, દુખીઓ થયો ભૂપાળજી,
ધિક્ક પુરોહિત ધિક્ક પુરોહિત, પ્રજા પાડે પસ્તાળજી.
આ જ્વાળાના ધુમ્ર થકી તો, દેવ દૂરથી દાઝેજી,
તે તેલને શીતળ કહે છે, ભુંડા બ્રાહ્મણ નવ લાજેજી
સેવકે આણીને શ્રીફળ આપ્યું, તે રાજા પ્રજાએ દાખ્યુંજી,
શીત ઉષ્ણની પરીક્ષા કરવા, લઈ શંખે શ્રીફળ નાખ્યુંજી
તમે તેલની જ્વાળા લાગી શ્રીફળ ફાટ્યું ફડાકજી,
ઉડ્યાં કાચલાં પેણામાથી, બે ભાઈને વાગ્યાં તડાકજી.
શંખ લિખિતના કપાળ ફાટ્યાં, ચાલી શોણિત ધારજી,
પ્રજા રાજાદિ સહુ આનંદ પામ્યા, વરત્યો જયજયકારજી.
કૂડાને કપાળે ઘા ઘટે, રૂડું કર્યું શ્રી રઘુનાથજી,
ભલું થયું કહી સ્ત્રીઓ હસે, તાળી દેઈ દેઈ હાથજી.
ત્યારે પ્રધાન બન્યો લજ્જા પામ્યા, સમજ્યા માંહોમાંહે ભાતજી,

પછી શંખ લિખિતે પેણુમાંહે, કરીઉં ઝંપાપાતજી.
પાવકનો પરિતાપ ન લાગ્યો, પુરોહિતને અંગેજી,
પાપી બેઉ પેણુમાહે ઝીલે, સુધન્વાની સંગેજી.
ઓસીઆળો થઈ હંસધ્વજ બોલ્યો, નયણે આંસુધારજી,
સાધુ દીકરા કુળ અજવાળ્યું, હવે નીકળો બહારજી
તેલક્રીડા કરી બ્રાહ્મણ સાથે, સંસારનો ભય ભાગ્યોજી,
શુભ સુધન્વા બહાર નીસર્યો, જઈ પિતાને પાયે લાગ્યોજી
શંખ લિખિતને પાયે લાગ્યો, બોલ્યો વૈષ્ણવ જનજી,
તેલ તર્યો હરિદર્શન પામ્યો, તે મુનિ તમારૂં પુન્યજી.
તવ કહે ગદ્‌ગદ્ કંઠે પુરોહિત, અમને છે ધિક્કારજી,
હવે જાણ્યો વૈષ્ણવનો મહિમા, ચર્ણ વંદે વારવારજી
હંસધ્વજ કહે સુધન્વાને, મે દીધું દારુણ દુ:ખજી,
ઓઝારો હું શું દેખાડું, સ્યામ થયું મુજ મુખજી.
પુત્ર કહે પિતાજી મારા, સમરો સીતા રામજી,
અતિકાલ થાય છે આજ્ઞા આપો, હું જઈ કરૂં સંગ્રામજી
જેણે મને પેણા માહે રાખ્યો, તેનું કરાવું દરશનજી,
અર્જુનને જીતી હરિને તેડું, તો હું સત્યવતીનો તનજી

વલણ.

તન હું સત્યવતી તણો, જો જીતું પારથ રાય રે,
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, સંગ્રામ કેવો થાય રે

સુધન્વાઆખ્યાન

૫૨

વામનરૂપવર્ણન.

રાગ—મારૂ

ઇંદ્રતણા ભય કારણે રે, સજી સેવક મેલ્યા બારણે રે,
દ્વારપાલને દીધી શિક્ષા રે, કોઈ આવે તો માગે દીક્ષા રે
તમો આજ્ઞા બલિની લેજો રે, કોઈને આવવા નવ દેજો રે,
આજ્ઞા દીધી શુક્રાચાર્યે રે, કેવું કરોછો રાજનું કાર્ય રે.
કીધું વામને રેવા સ્નાન રે, ઘણું રૂડું શોભે વાન રે;

બટુક રૂપે શોભે સારે વેષ રે, કીધો નગરી મધ્યે પ્રવેશ રે.
ઓળખાયા અશરણશર્ણું રે, મળી જોવા ચારે વર્ણું રે,
જોઈ વિસ્મય થઈ પુર નારી રે, એ ઉપર કઈ નાખીએ વારી રે.
એની કેવી દીસે છે માડી રે, ભિક્ષા માગવા મૂક્યો કાઢી રે,
પગલા ભરે છે હળવા હળવા રે, એના દાઝે છે કોમળ તળવા રે
છે દંડ કમંડળ ઝારી રે, નીચુ જોઈ ચાલે બ્રહ્મચારી રે,
બાળક બહુ થયા છે કેડે રે, વામનજીને રમવા તેડે રે
જેને વેદ નિત્ય વખાણે રે, તેને લોક બાળક જાણે રે;
રૂપ વામનજીનું જોઈ રે, અસુરઅંગના સર્વે મોહી રે
ઋષિપત્ની જોવાને આવે રે, પુષ્પથાળીથી પ્રભુને વધાવે રે,
આવ્યા વામન બલિને દ્વારે રે, પેસવા ન દીધા પ્રતિહારે રે.
તિષ્ઠ તિષ્ઠ કહે દ્વારપાળ રે, હસી બોલ્યા દીનદયાલ રે,
હુ પાચ વર્ષનુ બાળ રે, હુથી શુ બીશે ભૂપાલ રે
બલિરાયે લીધી છે દીક્ષા રે, અમો માગવા આવ્યાછુ ભિક્ષા રે,
પ્રતિહાર કહે શિર નામી રે, ક્ષણુ એક બેસો અહીં સ્વામી રે.
વામનજી બેઠા દ્વારે રે, કહ્યુ બલિને પ્રતિહારે રે,
સેવક બોલ્યા જઈ શિર નામી રે, એક દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામી રે
છે પાચ વષનુ બાળ રે, તેની વાણી પ્રેમ રસાળ રે,
તવ બોલ્યા શુક્રાચાર્ય રે, નથી બ્રાહ્મણનું અહીં કાર્ય રે.
પ્રતિહાર તે પાછો ફરીઓ રે, વામનજી પ્રત્યે ઓચરીઓ રે,
પૂર્ણાહુતી પૂરણ થાએ રે, પછે જજો મંડપ માયે રે.
શુક્રે કીધો માર્ગનો રોધ રે, ચઢયો વામનજીને ક્રોધ રે,
મૃગચર્મ ત્યા પાથરીઉં રે, તે ઉપર આસન દૃઢ કરીઉ રે
પ્રભુ બેઠા બલિને પોળે રે, મળ્યા લોક જોવાને ટોળે રે,
નાના પગની પલાઠી વાળી રે, રક્ત લોચન કીકી કાળી રે
મૂક્યુ દંડ કમંડળ પાસે રે, માડયુ ધ્યાન શ્રીઅવિનાશે રે;
આવ્યા વેદ ને સરસ્વતી માત રે, પાસે જોડીને ઉભા હાથ રે
અમર અંત્રિક્ષ જોવાને આવે રે, દેવાગના પુષ્પે વધાવે રે;
સ્વરઘોષ વામનજીનો ચઢીઓ રે, જાણે પ્રલયનો ઘન ગડગડીઓ રે.
વેદધુનીએ ગગન ભરાયુ રે, આચાર્યનું મન ચોરાયુ રે.

નદી સાગર જળ ઉછળીઆ રે, પાતાલ સાતે ખળભળીઆં રે
ભૂલી વિધાતા લખતા લેખ રે, તે શબ્દે સળકતો શેષ રે,
ડોલ્યા વરૂણ ગાંધર્વ કુબેર રે, ડોલ્યા પર્વત કેરા મેર રે.
ગજ્યુ વામનજીનુ ગાત્ર રે, જુએ પુરના માણસ માત્ર રે,
ગયા રક્ત લોચન સારે વેશ રે, થયા ઉભા મસ્તકના કેશ રે
પ્રતિહાર ઉભા ભય પામી રે, ઉભા રહી ચિતવે શિર નામી રે,
ડોલ્યુ બલિનું સિંહાસન રે, રાખ્યા રહ્યા બ્રાહ્મણના ધાન રે
આ ચર્ચા ભયાનક જોતા રે, નાઠા બ્રાહ્મણો પાછળ જોતા રે,
યજ્ઞ પાવક જ્વાલા છાંડી રે, થઈ વ્રતની જ્વાલા ખાંડી રે
મંડપના સ્થંભ ગડગડીઆ રે, કરસ્રુઆ સરૂઆ ગુરૂ પડીઆ રે,

વલણ

પડીઆ સરૂઆ હાથથી, યજ્ઞકર્મ અમથુ રહ્યુ રે,
બલિ પૂછે ગુરૂ શુક્રને, આ વિઘ્ન યજ્ઞમા શુ થયુ રે.

વામનચરિત્ર.

૫૩

દંપતીસંવાદ.

રાગ—રામગ્રી

પછે સુદામોજી બોલીઆ, સુણ સુંદરીરે,
શી કહુ હું શિખામણ, ઘેલી કોણે કરીરે
જે નિરમ્યુ છે તે પામીએ, સુણ સુંદરીરે,
વિધિએ લખ્યોં વૃદ્ધીહાણ ઘેની કોણે કરીરે
દીધા વિના ક્યાથી પામીએ, સુણ સુંદરીરે,
નથી આપ્યુ જમણે હાથ, ઘેલી કોણે કરીરે
જો ખડધાનજ વાવીએ, સુણ સુંદરીરે,
તો ક્યાથી જમીએ શાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.
જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે,
જો પ્રથમ ન બાંધી પાળ, ઘેલી કોણે કરીરે.

એકાદશી વ્રત નવ કર્યા, સુણ સુંદરીરે,
નવ કીધા તીરથ ઉપવાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહી, સુણ સુંદરીરે;
નહિ શ્વાન વાયસ ગૌગ્રાસ, ઘેલી કોણે કરીરે.
બ્રહ્મભોજન કીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે;
નથા કીધા હોમ હવન, ઘેલી કોણે કરીરે.
અતિથિ નિર્મુખ વાળીઆ, સુણ સુંદરીરે,
તો ક્યાથી પામીએ અન્ન, ઘેલી કોણે કરીરે.
હરિપ્રસાદ લીધો નહીં, સુણ સુંદરીરે;
નિત્ય અશુદ્ધ કીધો આહાર, ઘેલી કોણે કરીરે.
આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરીરે,
છૂટયા પશુતણો અવતાર, ઘેલી કોણે કરીરે
સંતોષ અમૃત ચાખીએ, સુણ સુંદરીરે,
હરિચરણે સોપી મન, ઘેલી કોણે કરીરે
ભક્તિએ નવનિદ્ધ આવશે, સુણ સુંદરીરે,
ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કોણે કરીરે
આખ ભરી અબળા કહે, રૂષિરાયજીરે,
મારૂં જડ થયુ છે મન, લાગુ પાયજીરે
એ તો જ્ઞાન મને ગમતુ નથી, રૂષિરાયજીરે
રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગુ પાયજીરે
અન્ન વિના ચાલે નહીં, રૂષિરાયજીરે,
મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગુ પાયજીરે
અન્નવિણ ભજન સુઝે નહીં, રૂષિરાયજીરે,
જીવે અન્ને આખુ જગત, લાગુ પાયજીરે.
શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખીઆ, રૂષિરાયજીરે,
સુરજે રાખ્યુ અખેપાત્ર, લાગુ પાયજીરે.
તો આપણુ તે કોણ માત્ર, લાગુ પાયજીરે,
ઇંદ્ર સેવે કામધેનુને, રૂષિરાયજીરે
તો આપણુ તે કોણુ માત્ર, લાગુ પાયજીરે,
સુર સેવે કલ્પવૃક્ષને, રૂષિરાયજીરે,
મનવાછિત પામે આહાર, લાગુ પાયજીરે.

ધર્મ પ્રાણુ અન્ન વિના નહીં, રૂષિરાયજીરે,
ઉભો અત્રે સકળ સંસાર, લાગુ પાયજીરે
ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, રૂષિરાયજીરે,
જઈ જાચો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગુ પાયજીરે
વિધિએ લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, રૂષિરાયજીરે,
ધાશે ધરણીધર તતખેવ, લાગુ પાયજીરે

વલણ

તત્ક્ષણુ ત્રીકમ છેદશે, દરિદ્રકેરા ઝાડ રે,
નાથ પધારો દ્વારિકા, હુ માનુ તમારો પાડ રે.

સુદામા ચરિત્ર

-- -- --

૫૪

વૈષ્ણવનિંદા અને કુંઅરબાઇનું રૂદન.

રાગ—મારૂ

સુણો શ્રીરંગ મહેતો આવ્યા ધાઈ, ભાવે ભેટયા બંને વેવાઈ,
મળ્યો જમાઈ જમાઈનો ભ્રાત, મળ્યો સહુ નાગરનો સાથ
કપટે બેઠી પાછા ખસે, જોઈ જોઈ સામગ્રીને હસે;
ઉતરવા ઘર આપ્યુ એક, ઝાઝા ચાચડ મછર વિશેક.
ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળીઆનું નહિ નામ,
કોહ્યુ છાજ ને જુની વળી, ભીંતો દોદશ એવડી વળી.
ઝાઝા માકણુ ઝાઝા જુઆ, ત્યા મહેતાના ઉતારા હુઆ,
વહેવાઈ ગયા ઉતારો કરી, બોલે હસણી નાત નાગરી
કુંવર વહુનો વૈષ્ણવ બાપ, દર્શન કરીને ખોઈએ પાપ,
મહેતાને જોવા હરખે ભરી, ઘેર ઘેરથી ચાલી સુંદરી.
મન વિના મહેતાને નમે, સારૂ થયુ જે આવ્યા તમે,
માહો માહી કહે સુંદરી, મહેતો દીઠે દીઠા હરી.
જુઓ સાથ કેવો ફૂટડો, એને પરમેશ્વર તૂઠડો,
કુંવર વહુનું ભાગ્યુ દુ:ખ, એવુ કહીને મરડે મુખ

જુઓ બળદ મહેતાજીતણા, બગાઈઓ શબ્દ કરે ઘણા;
વજાડશે મંડપમાં ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે રંગ.
આ ગાડડી વળગાડી લટકે, તાળના જોડા બાંધ્યા પટકે,
તુળસી કાષ્ટતણો એ ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો.
છાબમાં તુળસીદળ મૂકશે, ઉભો રહીને શંખ ફૂકશે,
વેરાગી હરીના ગુણ ગાશે, એટલે મોસાળું પુરૂં થાશે.
એમ નાગરી કૌતક કરે, ટોળ કરીને પાછી ફરે,
કુંવરબાઈએ જાણી વાત, મોસાળું લઈ આવ્યા તાત.
ઉતાવળી મળવાને ધસી, બોલી નણંદી મરમે હસી,
આ શું પિતા પુત્રીને હેત, શાને કરવા આવ્યો ફજેત.
લજાવ્યું સાત પેઢીનું નામ, સાથે વેરાગીનું શું કામ,
શું મળવા ચાલ્યા એકલા, એ બાપથી નબાપા ભલા.
કઠણ બોલ એવો સાંભળી, કુંવરબાઈ બોલી પાછી વળી;
નણંદી શું મચ્છર આવડો, પુહળથી બાઈ શું બડબડો.
સુખી પિતા હશે જે તણો, તે પુત્રીને લાભજ ઘણો,
કોનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે.
રાંક પિતા આવ્યો મુજ ઘેર, એક કાપડું સોનાનો મેર,
તમે મન માને તે કહો, એ પિતા મારે જીવતો રહો.
મર્મવચન નણંદીને કહી, પછે પિતા પાસે પુત્રી ગઈ,
દૂરથકી દીઠી દીકરી, મહેતાએ સમર્યા શ્રીહરી.
અન્યો અન્યે નયણાં ભરી, ભેટયા બેઉ એ આદર કરી;
મહેતે મસ્તક મૂકી હાથ, પાસે બેસાડી પૂછી વાત.
કુંવરબાઈ કહો કુશળ ખેમ, સાસરીઆ કાંઈ આણેછે પ્રેમ;
રૂડો દિવસ આવ્યો દીકરી, તો મોસાળું કરશે હરી.
કુંવરબાઈ બોલી વિનતિ, મોસાળું કાંઈ લાવ્યા નથી,
નાગરી નાતે રહેશે કેમ લાજ, વિના દ્રવ્ય આવ્યા શે કાજ.
નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઉભો આગણે.
ચતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેલામાંહી ગણાય તેહ,
લોક બોલાવે દુર્બળ કહી, એથી માઠું કાંઈ બીજું નહીં.

પિતાજી કાંઈ ઉદ્યમ ન કરો, ધનનો નવ રાખો સધરો,
આ અવસર સચવાશે કેમ, પિતાજી તમે વિચારો એમ
નથી લાવ્યા કકુની પડી, નથી લાવ્યા મોડ નાડાછડી,
નથી માટલી ચોળી ને ઘાટ, એમ શુ આવ્યા બારેવાટ
કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત, હુ શે ન મૂઈ મરતે માત,
માતા વિના સુનો સસાર, માતા વિના તે શો અવતાર
જે બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે ઉતરી,
જેવુ આથમતા રવિનું તેજ, માવિના એવુ બાપનુ હેત
સુરભિ મરતા જેવુ વચ્છ, જળવિણ જેવુ તલફે મચ્છ,
ટોળા વછોઈ જેવી મૃગલી, મા વિના દીકરી એકલી
લવણુ વિના જેવુ ફોકુ અન્ન, ભાવ વિના જેવુ ભોજન,
કીકી વિના જેવુ લોચન, મા વિના તેવુ બાપનુ મન
ઘડો ફૂટે રઝળે ઠીકરી, મા વિના એવી દીકરી,
ગોળ વિના મોળો કસાર, માતા વિના સુનો સસાર
શીદ કરવા આવ્યા ઉપહાસ, સાથે વેરાગી પાચપચાસ,
શખ તાળ ને માળા ચગ, એ મોસાળુ કરવાના ઢગ
નોંય તો પિતા જાઓ પાછા ફરી, એવુ કહીને રોઈ દીકરી,
મહેતે મસ્તક મૂક્યો હાથ, કરશે મોસાળુ વૈકુંઠનાથ
પહેરામણી કરવી હોય જેટલી, આનામી લખી લાવો તેટલી,
લખજો સાસરીઆ સમસ્ત, વિસારશો મા એકે વસ્ત
વચન મહેતાજીના સુણી, કુવરબાઈ આવ્યા સાસુભણી,
મારે પિતાએ મોકલી હુય, લખો કાગળમા જોઈએ શુય
મુખ મરડીને બોલી સાસુ, શો કાગળ ચીતરાવો ફાસુ,
છાબમા તુળશી દળ મૂકશે, ઉભો રહીને શખ ફૂકશે.

વલણ

ફૂકશે શખ ઉભો રહી, નરસઓ મોસાળુ શુ કરે,
સવાદ વહુઅરનો સાભળી, પછે વડસાસુ એમ ઓચરે

મામેરૂં.

૫૫

દોશી વાણીઆરૂપે કૃષ્ણનું આગમન.

રાગ—પ્રભાતી.

ઉપડકી ઊઠીઓ, વેગે વૈકુંઠપતિ, ગરુડ ક્યા ગરુડ ક્યા વદત વાણી;
ચાલ ચતુરા, ચતુર્ભુજ ભણે ભામિની, નષ્ટ નાગરે મારી ગત જાણી.—ઉ.
નરસૈંઓ નાગરો, ભક્ત તે માહરો, છામ ભરો તેહની શીઘ્ર થાઓ,
જન ઘણુ હઠ કરે, ગયા વિના નવ સરે, રિદ્ધિ સિદ્ધિ લેઈ સખી જાઓ.—ઉ.
હાથ હેમ સાકળા, નગ બહુ નિર્મળા, શુભ શણગાર જઈ અંગ સારો;
રીત ને ભાત, રોકડ રખે વિસરો, દીન થઈ કરગરે દાસ મારો.—ઉ.
ચીર ચરણા ઘણા, હોય ચતુરે વણ્યા, અધિક એક એકથી અમૂલ્ય જાણો,
સ્વપ્ને કો નવ પડે, નામે કો નવ જડે, અંગ આળસ તજી તેહઆણો.—ઉ.
ઇંદ્ર બ્રહ્મા જેનો, પાર પામે નહીં, માગે મુખ બોલતા વદત વાણી,
નાથ લક્ષ્મીતણો, એણીપેરે આવીઓ, અગણિત ગાઠડી સંગ આણી.—ઉ.

રાગ—મારૂ

ભક્ત નરસૈંઆનું દુઃખ જાણીરે, ઊઠી ધાયા પુરુષપુરાણીરે,
થયા શેઠ તે સારંગપાણીરે, સાથે લક્ષ્મી થયા શેઠાણીરે
નંદ સુનંદ ગરુડ સાથેરે, વસ્ત્ર ગાઠડીઓ તેને માથેરે,
રથે બેઠા શ્રીગોપાળરે, ધમકે ધોરીને ઘુઘરમાળરે
લોકે ઓળખ્યા નહિ જગદીશરે, સાથે વાણોતર દશ વીશરે,
સર્વે જોઈ જોઈ વિસ્મય થાયરે, પ્રભુ આવ્યા મંડપમાયરે
છડીદારે વાટ મૂકાવીરે, નાગરી નાત જોવાને આવીરે,
આ વહેવારિઓ કોઈ આવ્યોરે, સાથે ગાઠડીઓ ઘણી લાવ્યોરે.
કોઈ જાણે ન ત્રિભુવન ભૂપરે, વહાલે લીધુ વણીકનુ રૂપરે,
રથ ઉપરથી ઉતરીઆરે, હરિ સભામાહે સાચરીઆરે.
ખટ દર્શને ખોળ્યો ન લાધેરે, જેને ઉમયાવર આરાધેરે,
ન જડે ધ્યાને દાને બહુ જાગેરે, તે હરિ અણવાણે પાગેરે.
જે ચૌદ લોકના મહારાજરે, મહેતા માટે થયા બજાજરે,
વાઘો શોભે કેશર છાટેરે, બાંધી પાઘડી અવળે આટેરે.
કાને કુંડળ હીરે જડીઆરે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણે અડીઆરે;
એક લેખણ કાને ખોસીરે, નામ ધર્યું દામોદર દોશીરે.

ઝીણા જામા ને પટકા ભારેરે, હરિ હળવે હળવે પધારેરે,
ખાધે પછેડી ઓઢી નાયેરે, બેઉ છેડા ગ્રહ્યા છે હાથેરે
વીંટી વેઢ દશે આગળીએરે, સાદા મોજા પહેર્યા સામળીએરે,
ઘણા વાણોતર છે સાથેરે, કોણે ઝોળા ગ્રહ્યા છે હાથેરે
ઘણા સેવક સેવામા સજરે, ઉદ્ધવના હાથમા ગજરે,
પ્રભુ પુડે કમળા રાણીરે, સભા મોહી જોઈ શેઠાણીરે
આવ્યા સજોડે દેવાધિદેવરે, મહેતે હરિ ઓળખ્યા તતખેવરે,
ભલે આવ્યા શેઠ શ્યામળીઆરે, મહેતો માધવજી શુ મળીઆરે
મળતા બોલ્યા સુદરસ્યામરે, મારુ પ્રગટ ન લેશો નામરે,
રખે વાત અમારી ચરચોરે, તમારે જે જોઈએ તે ખરચોરે
કુવરબાઈના પૂરો કોડરે, એમ કહી બેઠા રણછોડરે,
પછે સભા સહુ સામળનારે, હરિ વચન બોલ્યા છે વળનારે
જાઓ શેઠાણી દુ ખ કાપોરે, કુવરબાઈને હૃદયાશુ ચાપોરે,
એવુ કહેતામા કમળા હીંડયારે, કુવરબાઈને હૃદયાશુ ભીડયારે
મારી મીઠી ન ભરીએ આસુરે, તેડો ક્યા છે તમારી સાસુરે,
મળી નાગરીઓ સે બેચારરે, જોઈ રૂપ મેલ્યો અહકારરે
વેવાણ કમળાને એમ પૂછેરે, મહેતા સાથે સગપણ શુ છેરે,
કોકિલા સ્વરે અમૃત વાણીરે, ત્યારે હમીને બોલ્યા શેઠાણીરે
વેવાણ તમોએશુ નવ જાણીઆરે,તમો બ્રાહ્મણ ને અમે વાણીઆરે,
વેપાર દોશીનો ઘેર કોઠીરે, અમારે ઓથ નરસૈઆની મોટીરે
અમો ધન મહેતાજીનુ લીજેરે, વેપાર કાપડનો કીજેરે,
અમો આવ્યા મોસાળુ કરવારે, ઠાલી છાબ સોનૈએ ભરવારે
મહેતે જે જે વસ્ત્ર મગાવ્યારે, અમો લખ્યા પ્રમાણે લાવ્યારે,
એવુ કહીને બેઠા શેઠાણીરે, સહુ નાગરી સાસે ભરાણીરે
તેડયા શ્રીરગ મહેતો વહેવાઈરે, ભાવે ભેટયા શ્રીજદુરાઈરે,
ત્યારે વિસ્મય થયા સહુ નાગરરે, છાબ ભરી તે કરુણા સાગરરે.
મહેતાને કહે વનમાળીરે, કરો પહેરામણી સભાળીરે.

વલણ.

સભાળી કરો પહેરામણી, એવુ કહે સુદરસ્યામરે,
વળી ઘટે તે માગજો, અમો વાણોતર સરખુ કામરે.

મામેરૂ

૫૬

કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રા.

રાગ—મલેરો

જાગો ભાઈ ભીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવણરાય,
નર વાનરે લંકા ઘેરી, તુને નિદ્રા કયમ સોહાય—જા૦ ૧
શત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કહ્યું જગાડો કુંભકર્ણ,
લક્ષ જોધા વળગી ઢંઢોળે, જાણે શું પામ્યો મર્ણ—જા૦ ૨
જળ છાંટે નવ જાગે યોધો, તાપણાં કીધાં ચોફેર,
હૃદે ઉપર શિલાપડ મૂક્યા, કાનમાં ફૂંકે મદન ભેર—જા૦ ૩
કપાળ ઉપર દુંદુભી વાજે, શર્ણાઈ નફેરી ઢોલ,
કો મેઘ સ્વરે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ—જા૦ ૪
સુંઠ મરી નાસિકામાં ફૂંક્યાં, અજ ચલાવ્યા નાસામાંય,
પાછો શ્વાસ મૂકે નિદ્રામાંહે, અજા મીંઢ ઉડયા જાય—જા૦ ૫
હૃદયા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, ચઢાવ્યા મહિષ માતંગ,
કુંભકર્ણ સૂનો નવ જાગે, સાણસે ત્રોડાવ્યું અંગ—જા૦ ૬
નાના ઔષધ અંજન કીધાં, પછાડયો ઉચળી બે વાર,
પણ અઘોરીની ઉંઘ ન ઉડે, કીધો ઘુંટણીઆનો પ્રહાર—જા૦ ૭
નળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બંધાવ્યો લંકા રાય,
કપોળ માંહે સર્પ અકળાયા, તે શ્રવણ માર્ગે નીકળી જાય.—જા૦ ૮
વાજ આવ્યો રાવણ રાજા, ન લાગ્યો એકે ઉપાય,
કુંભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય—જા૦ ૯
કષ્ટ દીધે મારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શંકર ભગવાન,
જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમાં, યુક્તે કરાવો સંગીત ગાન—જા૦ ૧૦
ભક્ષ ભોજન કરાવી રાખો, નહિતો કરશે સૌનો સંહાર,
રાવણે મદ્ય પાન કરાવ્યાં, અન્ન તણો કીધો અંબાર—જા૦ ૧૧
અપ્સરા પાસે નૃત્ય કરાવે, ગાનતાન વાજે વાજિંત્ર
કુંભકર્ણ ડોલ્યો જેમ મણિધર, સાંભળતાં ગોવિંદ ચરિત્ર—જા૦ ૧૨
ઊઠીને સર્વે અન્ન આરોગ્યાં, પૂછયો પછે સમાચાર,
મુને કાચી નિદ્રાએ કેમ જગાડયો, શા વાનરના હોકાર.—જા૦ ૧૩

रावणे वात कही विस्तारी, जे रीते दुभव्या श्री राम
अगत्यना काम माटे उठाडयो, तु विना कोण करे संग्राम—जा० १४

વલણ.

સંગ્રામ કરો શ્રી રામ સંગાથે, કપિ પમાડો મર્ણરે,
એ વચન સાભળી વીરના, પછે શુ બોલ્યો કુંભકર્ણરે

૫૭

રાવણને ઠપકો.

રાગ—પરજીઓ.

કર ઘસી કુંભકર્ણ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ,
ઘર ઘાલ્યુ ભાઈ ઘેલડા, તે દુભવ્યા શ્રી જગદીશ વીરા
બળીઆ સાથે બાથ વીરા, કા દુભ્યા શ્રી રઘુનાથ વીરા—૧
ત્ર્યંબક લેતા તાહરારે, ચંપાણા વીશ હાથ,
કાઢી મૂકયો તુને રાઘવજીએ, થયો કૃતઘ્ની લંકા નાથ વીરા
બળીઆ સાથે બાથ વીરા, કા દુભ્યા—૨
સાયરજળ જેણે બાંધીઉંરે, શલ્યા તારી પુષ્પ સમાન,
મેઘાડંબર સહેજે છેદીઉં, તોય તુને ન આવી સાન વીરા
બળીઆ કા દુભ્યા—૩
લક્ષ ધરણી ઘેર તાહરે, જેના દર્શન ઇચ્છે દેવ,
તો સીતાને શુ લાવીઓ, થયો વૃદ્ધ ને ન ગઈ કુટેવ વીરા
બળીઆ કા દુભ્યા—૪
જગત જીતી તે જેર કીધુ પણ, ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ,
શ્યામ કેશ ઉજ્જવળ થયારે, તોય મન રહ્યુ તારૂ શ્યામ વીરા
બળીઆ કા દુભ્યા—૫
ચંદ્ર વિના જેવી જામનીરે, દીપ વિના જેમ ધામ;
ત્યમ બિભીષણ બાંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ વીરા.
બળીઆ. કા દુભ્યા—૬
પરનારી જેવી પાવકજ્વાળા, સાપણ વિખની વેલ;
જીવ લેશે તારો કુટુંબ સાથે, જઈ રામ ચરણ શીશ મેલ વીરા.
બળીઆ કા દુભ્યા—૭

હું મર્ણ થકી બીહીતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત,
નહીં માને શીખ માહરી, જાશો જમપુર સ્વજન સમેત વીરા
બળીઆ. કાં દુભ્યા—૮
જો વાડીમા બેસાડી જાનકી તો, લઈ આવ્યો કોણ કામ,
તુંથી સીતા જીતાતી નથી તો, કેમ જીતાશે રામ વીરા
બળીઆ કાં દુભ્યા—૯
રાવણ કહે કુંભકર્ણનેરે, સાભળ દુ:ખની વાત,
જ્યારે દેખુ સતી જાનકી, જાણે હોય આપણી માત વીરા.
બળીઆ કાં દુભ્યા—૧૦
જો ત્યાગ કરૂ ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે શબને અંગ,
હવે કેમ નમુ રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ વીરા.
બળીઆ કાં દુભ્યા—૧૧

વલણ.

લાગે કાલપ મુખ વિષે, જો નમુ રિપુને પાયરે,
કુંભકર્ણ કહે ધન્ય તું, તારૂં મન જોયું મે ભાઈરે.
રણયજ્ઞ.

૫૮

હરિહરયુદ્ધ.

રાગ—સારંગ.

સંકર આવ્યા છે સંગ્રામે, ધર્યું ચાપ તે સુંદર શ્યામે,
ગાજે ગરૂડે છેલછબીલો, હાંકે પોઠીઓ હરજી હઠીલો.
કૃષ્ણે ચક્ર ચઢાવ્યું ચાક, મૂક્યુ શંકરે પિનાક,
આવી મળીઆ બે ભગવાન થયો સંસાર આકૂલમાન.
વાગી હરિહરતણી હાક, પુરમા રાધ્યા રહ્યા છે પાક,
ચળ્યા વિધાત્રીના લેખ, ધ્રુજે ધરા ને સળક્યો શેષ.
ફાટયુ આકાશ તૂટયા અભ્ર, પડ્યા ગર્ભવતીના ગર્ભ,
કરી ચાપ તે મંડલાકાર, શિવે બાણુ તો મૂક્યા બાર.
જાદવસેના નાખી ઉરાડી, લઈ સમુદ્રમાહી પાડી,
આવે બાણુ તે મેઘની ધાર, કરે ભૂત પ્રેત પુકાર.

તે પૂઠે મૂક્યા પચવીશ, છેદ્યા આવતા શ્રીજગદીશ;
શત સહસ્ર અયુત લક્ષ કોટ, વરસે બાણુ દોટાદોટ.
છૂટે બદુક નાળ ને ગોળા, ફેરવે ક્રોધે ભિંડીમાળા,
સણુસણુતા શર બહુ છૂટે, તેણે કપાળ ભડના ફૂટે.
વળગે ભૂત પ્રેત આવર્ણું, વઢે ચુડેલ અવળે ચર્ણું,
મસ્તક સગડી ધીકધીકાવે, કિલકિલ કરતી ઉપર આવે
હરખી શાકીણી ડાકીણી સર્વ, આવ્યુ જાણે ઉજાણીનુ પર્વ,
ચૂસે કઠને ઘુટડા ભરે, મુખે રૂધિરના રેલા ઉતરે.
કેટલી વારૂણીમા થઈ મગ્ન, વસ્ત્ર વેણી ફરે છે નગ્ન,
ગ્રહી ભમાવે જોદ્ધ ગગન, જાદવ સેના કીધી ભગ્ન
કેટલીની તે આખ કપોળ, કોના મુખ જાણે મોટી પોળ,
લબસ્તની વિપરીત વાન, કોના ભૂમિએ ભરાએ કાન.
જીભ સળકે સર્પાકાર, મુખે કિલાકલ કરે ઉચ્ચાર,
ઘણા યાદવ ખાધા કરડી, નાઠી સેના તે મારગ મરડી
ધાયા રાક્ષસ દેતા માર, જદુસેનાએ ખાધા હાર,
છૂટે દુર્ગ નાળ ને ગોળા, નાઠા જાદવ ટોળેટોળા
પ્રગટ્યો મહાદેવને વળી ખાર, વાળ્યો જાદવનો સહાર,
વઢે ડાકણી શાકીણી સહારી, એમ કોપ્યા શ્રી ત્રિપુરારી
નાઠું સૈન્ય દીઠુ ચોપાસ, ત્યારે કોપીઆ શ્રી અવિનાશ,
હરિએ ચક્ષુ કીધી વક્ર, પછે મૂક્યુ સુદર્શન ચક્ર
છેદ્યા ડાકણી શાકોણી શીશ, રડા નાસે ને પાડે ચીસ,
કોને ભાલા વાગ્યા ભચ્યો ભચ્ચ, કોઈના નાક છેદાયા ટચ્ચ
છેદ્યા હસ્ત શ્રવણ ને ચરણ, નયણે ઉડે રૂધિરના ઝરણ,
ફરી જાદવ યુદ્ધે વળીઆ, ઠામ ઠામથી આવીને મળીઆ.
આવ્યા સામા જાદવ જન, દેખી ખીજ્યા પચવદન,
મૂકે શિવ અપરિમિત બાણ, ભલા સુભટ તજે છે પ્રાણ
કૃષ્ણે મૂક્યુ મોહાસ્ત્ર બાણુ, મોહ પામ્યા પિનાકપાણ,
કીધુ પોઠીયાપર શયન, સાભળ પરીક્ષિત રાજન.
રણે કોપ્યો બળિનો બધ, ધાયા ગણપતી ને વળી સ્કધ,
મહા ક્રોધ અભ્યતર આણી, ધાયા ધનુષ વિષે શર તાણી
બધી જાદવ સેના મારી, ક્રોધથકી કો ન ઉગારી,

ધસ્યા રાક્ષસ કરતા માર, જાદવમાં થયો હાહાકાર.
ત્યારે ધાયો સાત્યકિ શૂર, કીધી અસુર સેનાને ચૂર,
પ્રગટયુ માયાતણુ તિમિર, મત્રે નિવારે તે જદુવીર.
છેદ્યા કવચ ભાલા તે છેક, નાઠા અસુર મૂકીને ટેક,
ગાજ્યો બાણાસુર ઉન્મત્ત, તાણ્યા ધનુષ તે પચ શત
નાખે બાણુ તે દાનવ દક્ષ, શત સહસ્ર અયુત ને લક્ષ,
નાઠી સેના તે ભડભડાટ, હરતી ચીસ પાડે ચડચડાટ.
પડે જાદવમા બહુ ભગ, ત્યારે કોપ્યા શ્રી સારગ,
શ્યામે આકર્ષ્યું સારગ, બાણે ભેદ્યુ તે બાણનુ અગ.
કૃષ્ણે છેદ્યો ધ્વજાનો દડ, રથ કીધો તે શતખડ,
છેદ્યુ છત્ર અતિ અનાપ, કાપ્યા કવચ આયુદ્ધ ને ટોપ.
બાણે પાડયો મસ્તકનો ટોપ, દેખી કૃષ્ણને ચડ્યો કોપ,
કીધા વાહન વિના વીર, ગતિભગ થયા શરીર
છેદવા માડ્યા જ્યાર હાથ, આવી બાણાસુરની માત,
કોટરા એવુ તેનુ નામ, દેખી નગ્ન ને લાજ્યા શામ
નવ મૂક્યુ સુદરશન, નાસી છૂટયો બાણ રાજન,
પાછો ક્રોધ કરી તે વાર, થયો જુદ્ધ કરવા તૈયાર.
રાયે ફરી કટક સજ કીધુ, બાણે વઢવા દદામુ દીધુ,
જ્યા ઉભા શ્યામ ને રામ, આવી કીધો મહા સગ્રામ.
પછે માડયુ આસુરી કર્મ, વરસે માસ રૂધિર ને ચર્મ,
ધાયો સમુદ્ર વાધે જેમ પર્વ, વરસે અસ્થિ ઉપદ્રવ
નાસે જાદવ બળીઆ સર્વ, ભલા સુભટ તજે ગર્વ,
હલધર નાઠા મૂકી મામ, દૈત્યે દારૂણ કીધો સગ્રામ.
નાખે કર્દમ કાટા સર્પ, વરસે શલ્યા દાનવ નર્પ,
પાડયું જાદવમા ભગાણુ, નાઠા હલધર લઈને પ્રાણ.
દાનવ રાય મૂકે દોટ, કોની ગ્રહીને મરડે કોટ,
એના ગ્રહી અફાળે શીશ, ખેદ પામ્યા શ્રી જુગદીશ
ગરૂડ થયો છે ગતિભગ, શલ્યા પ્રહારે ભાગ્યુ અગ,
રથ વહોણા કીધા રામ, મૂકી મામ ને નાઠા કામ.
સુદર શ્યામજી કીજે સહાય, જાદવ કરેછે ત્રાહ ત્રાહ,
દેખીને દેવ પામ્યા બીક, બાણે વાળી રૂધિરની નીક.

ખીજ્યા કૃષ્ણ બેડયો અગજન, અતી ક્રોધ ચઢયો છે મન,
ચક્ર લીધુ છેદવા હાથ, કીધીં ઇચ્છા તે વૈકુઠનાથ
એમ કોપ્યા શ્રી જદુનાથ, હવે છેદુ બાણુના હાથ,
મૂક્યુ ચક્ર તે બીજીવાર, દૈત્યમા થયો તે હાહાકાર
નાઠો બાણુ વાળીને મૂઠ, હરિએ ચક્ર તે મૂક્યુ પૂઠ,
અગોઅગમા લાગી જ્વાળ, જેમ છેદે કો વડની ડાળ
એમ કપાય બાણુના પાણ, ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય વદે મુખ વાણુ,
અંગે વહે શોણિતની ધાર, કાપ્યા કર બાણુના તે વાર
આવી બેઠુ સુદરશન, અકળાયો બાણુ રાજન,
જેમ છેદે વૃક્ષની ડાળ, તેમ કર કાપ્યા ગોપાળ
જેમ ઝૂડે વૃક્ષને વન, તેમ કર કીધા છેદન,
પછે રાખ્યા કર ત્યા ચાર, પાડયો બાણુ તે ભૂમિ મોઝાર
અગે રૂધિર વહે વિવર્ણ, જેમ પર્વતથી નીસરે ઝરણુ,
સૂતો કરે શિવનું ધ્યાન, પ્રભુ રાખો સેવકનુ માન

વલણ.

બાણાસુર પૃથ્વી પડયો, પીડા પામ્યો પડરે,
વળી સદાશિવ કોપે ચઢયા, કાપ્યા ચૌદ બ્રહ્માડરે.

ઓખાહરણ

૫૯

દેવકીવિલાપ.

રાગ—મેવાડો

વિનવે દેવકી હો, વીરાને વલવલી,
માનને માગે હો મુખે દશ આગળી.
હૃદયા ફ્રાટે હો નયણે જળ ભરે,
સુકુમાર કુવરી હો, કાલુ કાલુ ઓચરે
માનવી દેહ ધરી હો, વિપત્ત શી આવડી,
કોણુ મુકાવે હો, નહીં પિતા માવડી.
ભાઈ તે ઉછેરી હો, નમાઈ હુ રાકડી,

કેમ સહુ રાતી હો, વીરાજીની આંખડી.
મહીએર તો મારૂ હો, તુ મથુરાપતિ,
ઉગ્રસેન કાકા હો, આજ પાસે નથી.
કહા ભોગવશો હો, પાપનો પોટલો;
શિર મારૂ દુખે હો, તાણો મા ચોટલો.
માળા મારી તુટી હો, પડે કરમુદ્રડી,
દુખે અગ લોકડા હો, ખસી મારી ચુન્ડી.
વેણી વીંખરાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી,
ભલુ થાઓ દેવનું હો, વાણી એવી ઓચરી.
જે પરણાવે હો, તે તો વધ કેમ કરે,
મીંઢળ નથી છૂટયા હો, ના ગઈ સાસરે.
તમ્બોલ પરણ્યાનો હો, સૂકયો નથી સાવલીએ,
મા મારો છઉં કોડ ભરી હો, લાગુ તારે પાવલીએ,
જેને ઉછેરારે હો, તેને નવ મારીએ,
ઘણુ વેળાવી હો, ઘેર પધારીએ
ગગનવાણી હો, કો વેરણ મુજતણી,
સાચુ રખે માનો હો, જુઓ હુ દુર્બળ ભણી.
એમ વલવલતી હો, રોતી ગજગામની,
દેવકી રોતા હો, રોઈ પ્રજા ગામની.
રોયા વૃદ્ધ જોબન હો, ને બાળક બાહુવા,
રોયા હય હસ્તી હો, રોયા નગ્ર ઝાડુવા.
રોયા ગગને દેવતા હો, રોયા વસુદેવ પતિ,
પણ નિરદે કસને હો, દયા નથી આવતી.

વલણ

દયા ન આવે કસને, ક્રોધી મથુરાનાથરે,
જેવે ધાઈ ધાય મૂકે, વસુદેવે ઝાલ્યો હાથરે

દશમસ્કંધ.

૬૦

કૃષ્ણબાળચરિત્ર.

રાગ—મારૂ.

કોણે ફોડી હો, આ ગોળી કોણે ફોડી હો,
સાદ સાભળી નાઠા નરહરિ અબા દોડી હો આ ગોળી૦
ફડક્યું વદનને હાથ ધસતી પુઠે હીંડી હો,
બાઈ ગોરસનું મને દુ:ખ નથી નાજી ગોળી રીઢી હો આ ગોળી૦
પરસાળ છાસે છમછબે જેમ તળાવની લહેરી હો,
આખા ગોરસનું ઉજડ વાળ્યુ, દીકરો કે વેરી હો આ ગોળી૦
માખણુ ખવડાવ્યુ માકડાને, ઉછકળ છૈયો હો,
પાત્ર ફૂટું ને નેતરૂ તૂટું, ભાગો રવૈયો હો આ ગોળી૦
આખો દિવસ આજ બાંધી મૂકું,જોઉં કોણ મુકાવે હો,
પ્રેમાનંદ પ્રભુ સીતાપતિ, કેમ હાથ આવે હો. આ ગોળી૦

રાગ-પંચમ-રામગ્રી.

સોટી લીધી હાથમા, ધાયા જસોમતી રે,
ઘુંટણીએ ઘનસ્યામ, નાસે જદુપતિરે.
જોવા મળી વ્રજનાર, અંત્રિક્ષ સુરવધુરે,
આગળ પુત્ર ને પૂઠે માત, ખુદ્યુ ગામ બધુરે
બીજા બાળક નાસી જાય, મર્કટ વૃક્ષે ચડયારે,
થાકા જશોદા માત, ધાતા ઢળી પડયારે.
પુનરપિ બેઠા થાય, અબા શ્વાસે ભરીરે,
છેડો ખસી ખસી જાય, વેણી વીખરીરે.
નાના બાળક માય, શક્તિ ક્યાથી આવડીરે,
તાળી દઈ હસે ગોવાળ, દાઝે માવડીરે
જુએ ઇંદ્રાદિક દેવ, કૌતક કૃષ્ણતણારે,
છે આસુ ભર્યા લોચન, દીસે સોહામણારે.
છે ક્રોધ ભર્યુ કપાળ, રીસે તૈરડીયુરે,
શોભે મોહનજીનું મુખ માખણુ ખરડીયુરે.
છે ખીટળીઆળા કેશ, માહે રેણું ભરીરે;

નાસે ત્રિભુવનનાથ, જુએ ફરી ફરીરે.
છે ગોરસખરડ્યો દેહ, તક્રનાં બિંદુ ઝરેરે,
એવા દુખમા દીનાનાથ, માખણ ભક્ષ કરેરે
ખોડગતો વિશ્વનાથ, ચોટે ચાલતોરે,
સોને મઢ્યો સિંહનો નખ, હૈડે હાલતોરે.
કમળપે કોમળ પાય, કઠીણ ભોમ્ય ધરેરે,
ભાગે કાંટા વાગે પાષાણ, શોણિત અંગે ઝરેરે
છે અંતરજામી નાથ, માને કીધી મયારે,
ઘણું થાકી જાણી માત, પ્રભુ પડી ગયારે
હું નહીં કરૂં અન્યાય, એકવાર ચૂકોરે,
કહો તેવા ખાઉં સમ, આવારફી મૂકોરે.
જઈને ઝાલ્યો હાથ, દાસી કને દોરડુ માગેરે,
પરમેશ્વર માગે માન, માતને પાય લાગેરે
મંદિરમા આવ્યા માત, પાખોટે ગ્રહીરે,
બાંધવા માંડયા હાથ, દોર પોચે નહીંરે
કેમ કરી બાંધ્યો જાય, સુંદર શ્યામજીરે,
ભટ પ્રેમાનંદનો નાથ, અકળ રામજીરે

દશમસ્કંધ.

૬૧

નંદવિદાય.

રાગ–ગોડી.

વિદાય કરવા ગોપનેરે, આવ્યા વાડી માંહે ગોવિંદ,
કાંઈ રીસ કરી શ્રીકૃષ્ણનેરે, શ્વાસે ભર્યા કહે નંદ વિદાય૦
હું રંકે સહેવાતું નથીરે, પુત્ર તે માંડ્યો ઉન્માદ,
આપણ પશુ પાળી જીવીએરે, શો બળીઆસું સંવાદ. વિદાય૦
સાંભળ્યું કંસાસુર તે હણ્યોરે, છે જરાસંધસુ કામ,
હાવાં ગોકુળમાં રહેવાતું નથીરે, શોધો વસવાનો ઠામ વિદાય૦
તું મન માને તેમ આચરેરે, ન માને મારી શીખ,
તે દૈત માત્ર શત્રુ કર્યારે, હું રંક મંગાવ્યો ભીખ. વિદાય૦

એ મલ્લરૂપને પરહરોરે, ધરો ગોવાળાનો વેખ,
તમારો વાક કશો નથીરે, છે મારા કરમની રેખ. વિદાય૦
ગજદંત નાખી દીઓ દીકરારે, ધરો જેષ્ઠિકા વેણુ,
રામકૃષ્ણુના દેહનીરે, નંદજી ખખેરે રેણુ. વિદાય૦
પ્રીત દેખી પિતાતણીરે, ચાલી હરીને આંસુધાર,
નંદે જાણ્યુ પીડા થઈરે, કાંઈ વદતા લાગો પ્રહાર. વિદાય૦
હદેસુ લીધા શ્રહરીરે, લોચનનુ લોહ્યુ નીર,
મુષ્ઠિ પ્રહાર થયા મલ્લનારે, ઘણું વાગુ શ્યામશરીર વિદાય૦
ઉપાય ઓખધ કીજીએરે, ચાલુ પુત્ર આપણે ગેહ,
પય પીજો બાખડી ગાયનુ, રૂડો થાશે દેહ વિદાય૦
રામ રહેશે કે તહા આવશે, મુકાવા વસુદેવ તાત,
સુખે રહો આહા રામજીરે, મોકલુ છૌં રોહિણી માત. વિદાય૦
માતપિતાને પ્રતિપાળજોરે, છે દુખીઆ વસુદેવ,
રોહિણીના સરખી રામજીરે, દેવકીની કરજો સેવ. વિદાય૦
તપાસ લેજો શ્રીકૃષ્ણનોરે, હળધર માગુ છો માન,
સબળ સપ એ મિત્રનોરે, લોક જાણ્યા ભાઈ સમાન. વિદાય૦
બોલ સુણી નંદરાયનારે, જોયુ નીચુ રાજકુવર;
કઠિણુ મન કરી બોલીઆરે, વિપ્ર પ્રભુ પરમેશ્વર. વિદાય૦

૬૨

રાગ—વેશાડી.

(કૃષ્ણુવચન)—

અમો ઓસીંકળ કેમ થઈએરે, ગોકુળ સ્વામી,
એવુ કહીને આસુ ભરીઆ અંતરજામી અમો૦
અમો તમારે મંદિરે આવ્યા, લહેણુ કાંઈ લેવા,
નંદ અમો તમને માનું છો, પિતાજી જેવા. અમો૦
સગા પુત્રને હેત ન રાખે, તેવુ હેત કીધુ,
કૃતઘ્ની આજ થયો જે, તમને દુઃખ દીધુ. અમો૦
ખોળે ચડી મે મૂછ તાણી, પાટુ બહુ મારી,
પરપુત્રનું ખુધુ ખમીઆ, ધન નર ને નારી. અમો૦

સાકેર દૂધ વાટકીએ પાયું ખોળે બેસાડી,
નહીં આવે જસોદાને તોલે, દેવકી ગાડી અમો૦
પુત્રની પેરે ત્રેવડજો, રખે ઉતારો માયા,
અમો છૌં વસુદેવના નદન, દેવકીના જાયા. અમો૦
નાસરડે ગોકુળમા આવ્યા, મામાજીને માટે,
ઉછેરનારને ઉત્તર દેતા, કાળજ નવ ફાટે અમો૦
પ્રેમાનદ પ્રભુ પરમેશ્વરે, વિદાય તો આપી,
મૂર્છા ખાઈ નદ પડ્યા, શુ દ્રુમ નાખ્યો કાપી અમો૦

૬૩

રાગ—રામશ્રી

(નદવચન)—

એ શુ બોલોછો શામળા, ઘેલો થયો રણછોડ,
પાણિગ્રહણ કીધુ નથી, વહુ જોવાનું કોડ એ શુ૦
વિણ વિચાર્યું નવ બોલીએ, હસે દુરીજન લોક,
નથી દીઠુ નથી સાભળ્યુ, પુત્રનુ સગપણ ફોક એ શુ૦
દીઠા મદીર માળીઆ, દીઠી ઘોડાની ઘોષ,
દીઠા લોક રળીઆમણા, થઈ તુને રહેવાની હોસ એ શુ૦
દૂષણ જીભ્યાને ઉપજે, જો કહીએ બીજા માબાપ,
વસુદેવ તાત છે રામને, એને કહેતા નહીં પાપ એ શુ૦
આપણ નાત આહીરડા ક્ષત્રી છે વસુદેવ;
રામે તાત કહ્યા હશે, પડી તને કહેવાની ટેવ. એ શુ૦
ગોવિદ બેસો ગાડલે, ઉભા છે સહુ ગોવાળ,
હવડા શત્રુ કો આવશે, કાલા થાય અતિકાળ. એ શું૦
નીચુ જોઈ કહે નાથજી, નયણે ઢાળી નીર,
અમો પુત્ર છૌં પારકા, તમો જાઓ મદીર. એ શુ૦

(કૃષ્ણવચન)—

આશા મૂકો નદજી.

અર્ધનિશા હુ આવીઓ, માત જશોદાને પાસ,
કન્યા તમારી વીજળી તે, ઉડી ગઈ આકાશ. આશા૦
મનસા વાચા માનજો, નથી કૌતક વાત,
સગા પિતા વસુદેવજી, તમો છો પાલકતાત. આશા૦

આપણે સગપણ છે નહીં, કહી ચાલીઆ જગદીશ,
બીજી વાર ધરણે ઢળ્યા, પાડે નદજી ચીસ આશા૦
નદ ગોવાળા વલવલે, નિસાસે ફાટે પહાડ,
રોયા ગગને દેવતા, રોયા વાડીના ઝાડ આશા૦
વિલાપ નદના સાભળીરે, રોયા નગરના લોક,
જાતા રામ રોયા ઘણુ, શ્રીહરીને ઉપન્યો શોક આશા૦
નદ કહે ગોવાળાને, વાગ્યુ વચનનું બાણુ,
વાહી લાવો કો કૃષ્ણને, મારા જાશે પ્રાણુ આશા૦
વિપ્રપ્રભુએ સાભળ્યુ, રોયા પરમેશ્વર,
આસુ લોહ્યા નદના, ફર્યા રાજકુવર. આશા૦
દશામ સ્કધ

૬૪

ભોળો સુભદ્રા.

રાગ—દેશાખ.

માતાને ઘેર ગયા મોરારી રે, ત્યારે ટોળે મળી સર્વે નારી રે,
સોળ સહસ્ત્રે વાત વિચાર્યા રે, શુ લાવ્યા ગિરિવરધારી રે
આવ્યા સુભદ્રાની પાસે રે, જ્યારે બહાર પધાર્યા અવિનાશ રે,
ત્યારે નણુદ થયા પ્રસન્ન રે, આપ્યા સોળ સહસ્ત્રને આસન રે
પછે સુભદ્રાજી હરખે પૂછે રે, ભાભી સર્વે આવ્યા તે શુ છે રે,
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યા રૂકિમણી રાણી રે
આવ્યાનું સ્થાનક અમારૂ રે, તે તો બાઈ ભોવન તમારૂ રે,
અમો ભાભી જે સોળ હજાર રે, તેને તમારો છે આધાર રે
જ્યારે તમો જાશો સાસરડે રે, નહિ કદી અવાય વસુદેવ ઘર રે,
સાસરવાસો સર્વે ભોજાઈ રે, કરવા ઇચ્છેછે તમને બાઈ રે.
અમ સરખુ કઈ કામ દેજો રે, મન ગમે તે માગીને લેજો રે,
જ્યારે એમ બોલી વડી વામા રે, ત્યારે બોલ્યા સત્યભામા રે
આપણુને એથી અધિક કઈ નહિ એ રે, દૂધ છે તોય એ ને છે દહીંએ રે,
આપ્યાનો તે શો છે ઉધારો રે, બાઇજી લોની આ હાર અમારો રે.

આપણુ ક્યા ખરચીશુ ગર્થ રે, સાસુ નણુદ એ મોટુ તીર્થ રે,
આપ્યો હાર તે સત્યભામા સતી રે, ત્યારે ઊઠીઆ જાબુવતી રે.
આ પહેરો સુભદ્રાજી ચીર રે, ચિત્રવિચિત્ર ભર્યું છે હીર રે,
રૂકિમણી મન કીધુ ઓહોળુ રે, આપ્યુ પહેરવાને ત્યા પટોળુ રે.
એક કહે લ્યો સુભદ્રા બહેન રે, આ માળા લ્યો મોટી મોહન રે.
કેણે આપ્યા કંકણુ ને ચૂડી રે, નણુદી કહે ભાભીઓ રૂડી રે.
ઘોળા સાળુ છાટયા કેસર રે, મોટા મોતી નાકે વેશર રે,
કો જોડ આપે અણુવટની રે, કો છોડે કટિમેખલા કટની રે.
કલ્લા કામી ને ઝાઝરીઆ રે, નણુદને અર્પણુ કરીઆ રે,
એમ આભ્રણુ આપ્યા સર્વે રે, ત્યારે બોલ્યા સુભદ્રા ગર્વે રે
આજ ભાભી પરોણા રહીએ રે, વળી કામ અમ સરખુ કહીએ રે,
જેવા કરશો તેવા થઇશુ રે, વહાલી વાત તે તમને કહીશુ રે.
સુણી સુભદ્રાની વાણી રે, ત્યારે બોલ્યા ને રૂકિમણી રાણી રે
કહુછુ કહો સુભદ્રા બાઈ રે, આજ આવ્યા હુતા તમારા ભાઈ રે,
પેટી હતી તે ભીયા કને રે, આવીને તે આપીછે તમને રે.
તે પંજરમા તે શુ છે રે, ભાભીમાથ સૌકો પૂછે રે;
આપણે બોલવુ ચાલવુ શાનુ રે, એને જોઈ જાવુ છે છાનું રે.
માટે ઉઘાડો પંજરતાળુ રે, અમો વેગળી રહીને નિહાળુ રે,
નણુદે જીભ કરડી ત્યા દંત રે, ભાભી ક્રોધી તમારો કંથ રે
જાણો છો ત્રિકમની ટેવ રે, અગ્નિકટકો છે કૃષ્ણુદેવ રે;
એ તાળાની કૂચી રે, મોહને મૂકી છે ઉંચી રે.
શુ જાણીએ ઘો છે કે સાપ રે, તેને દેજો તમે જબાપ રે,
ત્યારે સત્યભામા ત્યા પૂછે રે, બાઈ આવડુ બીહોછો તે શુ છે રે.
જો તમ ઉપર કોપે શ્યામરે, ત્યારે મારૂ તમો લેજો નામ રે,
જો હરી દેખાડે મુને બળ રે, રૂડી પેરે ઉતારૂં ઝાકળ રે.
ત્યારે બોલ્યા તે જાબુવતી રે, એક મે વિચારી છે મતિ રે,
આપણુ અધરી પ્રતિજ્ઞા કીજે રે, કોઈ બહાર જઈ વાત ન કીજે રે.

વલણ.

ન કીજે વાત વિઠ્ઠલની ચોરી, જાબુવતી એમ ઉચ્ચરે;
સંજય કહે સાભળ ધૃતરાષ્ટ્ર, પછે સ્યામા સમ કેવા કહે રે.

૬૫

રાગ—મારૂ.

જાંબુવતી કહે બહાર જઈને, કરે પિંજરની વાત,
તેને માથે ભાર એટલો, નહીં પિતાની જાત
પછે સુભદ્રાના હાથમા તે, આપ્યા સત્ય વચન,
વસ્ત્ર આભુષણ રહ્યા જોઈને, માન્યુ માનુનીમન.
ચાલી સુભદ્રા પિંજર પાસે, કૂચી કરમા સહાઈ,
એકલીએ તાળુ ઉઘાડ્યુ, જુએ વેગળી સર્વે ભોજાઈ
દ્વાર બને જુજવા કીધા, જુએ છે સર્વ સાર,
માહે મૃત્યુક મોટુ દીઠુ, ત્યારે હસી રાજકુમાર
અહીલોચનનો પ્રાણ ગ્લોતો વળગી પેટીના પાસા માહે;
હસતા હાસ કરી હસ પેઠો, હરીભગિના નાક માહે.
અબલાને ગર્ભ છે અર્જુન કેરો, થયા છે પચ માસ,
તે પિડ માહે પાપી પરાણે, સઘ પૂર્યો વાસ
તે જીવ વિચારે અહીલોચનનો, હુ આવ્યો હરીને ઘેર,
ન થાઉં પ્રસવ મારૂ સુભદ્રાને વાળુ પિતાનુ વેર.
ત્યારે કૃષ્ણની કામનીએ કૌતક કીધુ, મરકલડે મુખ તાણ્યુ,
કમાઈ જુઓ આપણા કથની, સુવુ મુડદુ મસાણથી આણ્યુ
તાળી દઈ હસ્યા માહો માહે, સર્વમા સત્યભામા ડાહ્યા,
ભાઈએ હેત કીધુ ભગિનીને, અવિલોકે અભડાવ્યા.
પીતાબરનો પાલવ ઢાકી, પ્રભુએ પિંજર આણ્યુ,
મારે મદીરે ન આવ્યા, મે ત્યારથકી કૌતક જાણ્યુ
મુખ મરડીને તાણે સરકડા, કરવા લાગી ઠઠોળી,
સુભદ્રાને વીટી વળી ભાભી, સોળ સહસ્ત્રની ટોળી
રૂક્મિણી કહે બાઈ મારે મદિર, ઝબકતી છીંટ છે આછી,
તે તમને હુ આપીશ બાઈ, પટોળી આપોની પાછી
જાંબુવતી કહે બત્રીશ લક્ષણો, બાઈ તમારો વીર,
તે જાણે તો મુને ઠાર મારે, માટે આપો મારૂ ચીર.
સાસતા રહી સત્યભામા બોલ્યા, હાથ દઈને ગાલે,
આજ તો હાર લાવોની પાછો, જોઈએ તો આવજો કાલે

એક કહે નહીં રાખે આપણુ, નહિ અભૈયા ભીખારી,
હસ્તિનાપુરમા કેમ જાશે, અગુઠી પહેરી મારી.
એક કહે એ અભૈયાને આપતા, આપણુ હૈડુ હીસે;
પાછુ લઈએ છીએ એટલા માટે, જે પીએરમા વરણાગી દીસે.
માન દઈ અપમાન માડયું, જ્યારે વસ્તુ પેટીની જાણી,
મૂળગુ વસ્ત્ર જે સુભદ્રાનું, ભાભીએ લીધુ તાણી.
ત્યારે બડબડતા સુભદ્રા બોલ્યા, જે ધણી હુ માનમોહોતી,
હવે સાલ્લા સોતી જવા ઘો, ભાભીઓ ભાવજ પહોતી.

વલણ.

પહોતી ભાવના ભાભીઓ, એમ નણુદે ટચકો ચોડીઓ,
લટપટ કરીને વસ્ત્ર હર્યાં, પછે આપ આપને મદીર દોડીઓ.

અભિમન્યુઆખ્યાન.

૬૬

વિરલવિપત્તિ.

રાગ—કાલેરો

પક્ષી કે' જૈમિનિ સુણો તમે, એવે આવ્યો વૃદ્ધ એક વિપ્ર,
અરે ભાઈ મારે દાસી રાખવી, એનું મૂલ્ય કહે તું ક્ષિપ્ર.
ધન સગ્રહ ઘણો મારી પાસે, ઘરમા મળી નારી સુકુમાર,
તે ઘરકાર્ય કરી શકે નહિ જાણો, માટે ધન ખરચુ આ વાર.
આ તારી સ્ત્રી નિપુણ જણાએ, તરૂણરૂપ શીલમા છે સારી;
એ ગુણુની સાથ દ્રવ્ય આ પૂરૂ, તે તુ લે નારી દઈ તારી.
નારી તારી દઈ ચાલ્યો જા વાટે, એવુ વેણુ સુણ્યુ નરેદ્ર,
તેનું દુખે હૃદય ચીરાઈ ગયુ અતિ, રે મે શા પાપ કર્યાં મહેદ્ર.
હા કે ના નવ મુખથી ઉચર્યો, દ્રવ્ય બાધ્યુ રાજાની ગાઠ,
કેશે સાહી સ્ત્રી ખેચવા લાગ્યો, જો જો બ્રાહ્મણુ ખરા ખાટ!
સ્ત્રી કે' પિતાજી મૂકો મુજને, હુ આવુ તમારી સાથ;
આ કેશ મારા કોઈએ નવ ખેચ્યા, તમો ખેચો જુએ મારો નાથ!
શું આટલા દુખથી અત આવ્યો હશે, શ્રોતા મનમા એમ;
ના ના એમ રખે ભાઈ ધારો, થાય પડતા પર પાટુની રે'મ!

તેનો અજ્ઞાન બાળક જોઈ માતાને, મુકાવવા શું પ્રેરાડયો;
વસ્ત્રે વળગી પડયો કાકપક્ષાળો, મુખ પાડે ઘણી ઘણો રાડયો.
રે મા ! આ વૃદ્ધ તને ક્યમ ખેચે, મારા જનકને મૂકી આજ;
રોહિતાશ્વ વળી રૂદન કરી કે', આજ કોપશે મા ! મહારાજ
રાજપત્ની રડતી મુખ બોલી, રે આર્ય ! મકો પળ વાર,
મારા બાળક પુત્રને આલિંગી લઉં હું ત્યાં સુધી મૂકો દાતાર.
અહો પિતા ! એ બાળક કેરૂં, દર્શન દુલભ મુજને,
માટે જરાવાર મુજને મૂકે તો, આશિષ દેઉં તુજને.
અહો વત્સ આવ આવ આ બાજુ, જો દાસી થઈ તારી માત,
અહો પુત્ર! મને સ્પર્શ કરીશ નહિ, સ્પર્શ યોગ્ય રહી નથી જાત.
તદપિ તે બાળક નવ સમજયો, ગયો રડતો રડતો તેની પાસ,
અશ્રુથી નેત્ર ભરાઈ ગયા જેના, દીસે અંગોઅંગ ઉદાસ
ઓ મા ! ઓ મા ! કહી પાછળ ધાયો, વળગી પડયો તેની કોટ,
સાહુ કરનારે લાત મારી એક, સાહી તેની દૃઢ ચોટ
અહો માતા ! હે માતા ! કહીને બાઝયો બાલુડો બાથ,
હે માતા મુજને આ મારે, તું નવ બોલે મુખ કાંય !
રાજપત્ની કહે અહો દ્વિજરાજા, એક વિનતિ સુણો મારી,
આ બાળકને સાથે લાગો ખરીદો, પ્રભુ થાઓ એટલા ઉપકારી
એ વિના મારા પ્રાણ ન રાખું, કે કરી શકું નવ કામ,
હું હીન દીન અભાગણી સામું, ભાળો કૃપાદૃષ્ટિ આમ.
હું સનાથ અનાથ જેવી પ્રભુ જાણો, મેળવો ગાયને વત્સ,
પ્રભુ પુત્રપ્રેમ સર્વેને લાગ્યો, ક્યમ જીવે જળવિણ મત્સ્ય
તે બ્રાહ્મણ મહા ક્રૂર હતો પણ, નહિ વિશ્વામિત્ર જેવો !!
તે પડેલા પુરૂષની પાસ જઈ કે', કયમ અલ્યા પુત્ર દેવો ન દેવો ?
આ વધારે દ્રવ્ય હું તુજને આપું, તે લઈ બાળક દે મુજને,
અથવા અમો શેણે પૂછું કાંઈ, આપું દ્રવ્ય કહ્યું શાસ્ત્રે તુજને.
ધર્મવેત્તાએ સ્ત્રીપુરૂષ કેરૂં, મૂલ્ય કર્યું નક્કી જાણ,
શત સહસ્ત્ર લક્ષ કે કોટી માનો, બોલ શું દેઉં તુને અજાણ.
તદપિ નૃપ મુખથી નવ બોલ્યો, ત્યારે વિપ્રે કીધું આમ,
પ્રથમની પેઠે છેડે દ્રવ્ય બાધ્યું, પછે ચાલ્યો લઈ હરિનામ.
રાજપત્ની અને પુત્ર નિહાળે, પૃથ્વી પડયો ભૂપાળ,

આગળ જવા જેના પગ નવ ઉપડે, મારે ધક્કા દ્વિજ કરાળ ! ,,
તદપિ તે નવ ચાલ્યા જ્યારે, ત્યારે બાધ્યા બંને એક દોર;
ગોપાળ વત્સ સુરભિને ખેંચે, તેમ ખેંચે ક્રૂર કઠોર
તે જોઈ નયને નૃપ અતિ કપ્યો વારવાર ઉષ્ણ મૂક્યા નિશ્વાસ,
રે મારી પત્નીને વાયુ ન દેખે, કે સૂર્ય શશિનો પ્રકાશ.
તે નારી દાસી થઈ ગઈ મારી, ધિક દૈવ તુને ધિક્કાર,
સુખવશમા જન્મ પામેલો, તે દુખ પામે સુકુમાર
જેની અગુલિ મગફળી હઠાવે, તે શુ વેચાયો આ વાર,
ધિકાર છે દુર્બુદ્ધિ મુજને, ન વસે દયા લગાર
અહો પ્રિયે ! હા વત્સ બાલુડા ! શુ આવી દશા આવી આજ ! !
મારી અનીતિએ બંને વેચાણા રે, રે મે કયથ્યુ તમારૂં કાજ !
મહા કષ્ટ હું દેહે પામ્યો પણ, આ જીવ શાથી ન જાય !
આ જીવતરમા ધિક્કાર પડો જેણે વેચ્યા પુત્ર પુત્રવતી માય !
રે રે પ્રભુ શા પાપ કર્યા મે, તેનો દેવા લાગ્યો તુ આ દડ,
અતિ થયુ હવે ક્ષમા કરો પ્રભુ, નથી નથી કઈ પાખડ

વલણ.

નથી નથી પાખડ કઈ મારા, એમ વિલપે ભૂમિ પડીરે !
તે વૃદ્ધ વિપ્ર પત્નીસુત લઈને, ગયો ઓથે તેણી ઘડીરે

માર્કંડેય પુરાણ

૬૭

નળરૂપવર્ણન.

રાગ—મારૂ

ચતુર ભીમકની કુમારી, તેણે અકલિત વાત વિચારી,
નથી હસ દેતો મુને સહાવા, પણ નવ દેઉં એહને જાવા.
પખી ધીરે કમળને કાજે, હાથ આપ્યા મને મહારાજે,
જોગવાઈ જગદીશે મેલી મારી કમળ જેવી હાથેલી
શરીર સઘળુ કહીંએ સતાડુ, પાણુ પકજ એને દેખાડુ,
પોતાના વસ્ત્ર દાસીને પહેરાવી, બેઠી ચેહેબચામા આવી
મસ્તક મૂક્યુ પલાશનું પાન, વિકાસી હથેલી કમળ સમાન,
મધ્ય મૂક્યુ જાબુનું ફળ, જાણે ભ્રમર લે છે પીમળ.

પોતે નાસિકાએ ગણગણતી, ભામા ભમરાની પેરે ભણતી;
હસે હરિવદની જાણી, ન હોય પંકજ પ્રમદાનો પાણી.
બેસુ જઈ થઈ અજાન, પરણ્યાનરે છે નળ રાજન,
આનંદ આણી અંબુજ જાણી ચાલ્યો, બેસતા અબળાએ ઝાલ્યો.

દમયતી કહે શે ન નાઠો, અલ્યા ગાઠુઓ થઈને આઠો,
મુને દોડાવી કીધી દુખી, મુવા પહેલા હુ ન ઓળખી.
તારા અવગુણ નહીં સભારૂ. મુને બાપના સમ જો મારૂ;
હસ કહે શુ જાઓ છો ફૂલી, નથી બેઠો હુ ભ્રમે ભૂલી.

હુમા પ્રાક્રમ છે અતિ ઘણુ, ચચપ્રહારે તારા હસ્ત હણુ,
દમયતી કહે હસ ભાઈ, તારે મારે થઈ મિત્રાઈ.
અન્યોન્યે તે બોલજ દીધો, હાથેથી મૂકી ખોળે લીધો,
તમો વિખાણ કીધુ સમળ, તે બીઆ કોણ છે નળ

તેના કોણ માત ને તાત મુને વિખાણી કહો વાત,
હસ બોલ્યો મુખે તવ હસી, અબળા દીસે ઘેલી કશી.
તેના ગુણ બ્રહ્મસભામા ગવાય, નળ તે વિષ્ણુ આગળ વખણાય,
એ બીજા મોટા ચતુરસુજાણ, જે હુ નળની કરૂ રે વિખાણ

નળ દીઠો નહીં તે નર રોઝ, સાભળ્યો નહીં તે વ્રખડોજ;
જોયો નહીં તેના લોચન કેવા, મોરપીછ ચાદલીઆ જેવા.
એટલામા મન વિહ્વલ કીધુ, ચિત્ત મહિલાનું આકરષી લીધુ;
બેહુ કરજોડીને નમયતી, હસ પ્રત્યે કહે દમયતી

હુ પૂછુ છો બીહીતી બીહીતી, નળની કથા કહો અથ ઇતિ,
છે બાળક વૃદ્ધ જોબન ધામ, શે અર્થે નળ ધરાવ્યુ નામ.
તમે આવડો જીભે વરણ્યો, છે કુઆરો કે પરણ્યો,
એવા વચનને સાભળી, ત્યારે હસ બોલ્યો કળકળી.

નળ છે કુવારો નથી કન્યા, છે બ્રહ્માનો મોટો અન્યા,
અમો કોટાનકોટ નારી નીરખી, ન મળે નળને પરણવા સરખી

એકવાર બ્રહ્માએ શુ કરીઉં, સકળ તેજ એક પાત્રમા ભરીઉં,
તે તેજનો ઘડયો નળરાય, કાઈ એક રજ વાધી પાત્રમાય.

તેની એક થપોલી હવી, આકાશે ઉપન્યો રવી,
વાહાણે સાજે નળ બાહેર નીસરે, તેજવત વનમા ફરે.

સુરજ ઝાંખી કહાડે કોર, વહાણું સાંજ તેણે ટાહાડો પોહોર;
અદષ્ટ જ્યારે થાય રાજન, નિશ્ચિત ભાનુ તપે મધ્યાહ્ન

વલણ

મધ્યાહ્ને નળ જાય મંદિરમાં માટે સુરજ તપે ઘણું,
હંસ કહે હો હરિવદની, શું વિખાણું કરૂં તે નળતણું.

૬૮

રાગ જેતશ્રી.

હંસ ભણે હો ભામની, બ્રહ્માંડ ત્રણ જોયા સહી;
નળની તુલના મેળવું પણ, મહીતળમાં તુલના કો નહીં—તુલના૦
જુગ્મ રવિસુતરૂપ આગળ, જાય નાખી વાટ,
ગભિરતાએ વર્ણવું, પણ અર્ણવમાં ખારાટ—તુલના૦
શીતળાએ શશિ હાર્યો, મૂકે કળા પામે કષ્ટ,
તેજથી આદિત ફરે નાહો, મેરુ કેરી પૃષ્ઠ—તુલના૦
ઐશ્વર્ય યુદ્ધે ઇંદ્ર હાર્યો, ઉપાય કીધા લાખ,
નળ આગળ મહિમા ગયો માટે, મહાદેવ ચોળે રાખ તુલના૦
નૈષધ રાયના રૂપ આગળ, દેવને થઈ ચિંતાય,
રખે આપણી સ્ત્રીઓ વરે નળને, સર્વે માડી રક્ષાય—તુલના૦
લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે,
પ્રમદાને લઈ પાણીમાં પેઠા, બેઠા શેષને વાસે—તુલના૦
હિમસુતાને હર લેઈ નાઠા, ગયા ગુફામાંય,
સહસ્ર આંખો ઇન્દ્રે કરી, કરવા નારીની રક્ષાય—તુલના૦
સિદ્ધિ બુદ્ધિને ધીરે નહીં, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ,
ઋષિપત્નીને ઋષિ લેઈ નાઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ—તુલના૦
પાતાળમાં લેઈ પદ્મનીને, વસીઆ વરુણ તે ભૂપ,
સ્વાહાને સાચવા વહ્નિએ, ધર્યાં અડતાળિશ રૂપ—તુલના૦
ચંદ્ર ને સુરજ નાઠા ફરે છે, રખે વરતી નારી,
નારદજી આગળથી ચેતા, માટે રહ્યા બ્રહ્મચારી—તુલના૦
હંસ ભણે ઓ ભામની, એમ સઉએ સ્યામા સંતાડી,
નળના વપુના વાનથી, સર્વે સૃષ્ટિ કષ્ટ પમાડી—તુલના૦

પુરૂષને અદેખાઈનું બળવું, નારીને દહે કામ,
અનલ પ્રગટયો સર્વને, માટે નળ ધરાવ્યુ નામ —તુલના૦
જપ વ્રત જેણીએ કર્યા હશે, સેવ્યો હિમ પર્વત,
તે નારી નળને પરણુશે, જેણે કાશી મૂકાવ્યુ કરવત —તુલના૦
બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમા કો, ન મળે જાચક રૂપ,
નળને દાને દારિદ્ર છેદ્યા, ભિક્ષુક કીધા ભૂપ.—તુલના૦
ત્યારે નરમ થઈ દમયતી બોલી, નિર્મળ નળ ભૂપાળ,
જેમ તેમ કરતા ભાઈ મારો, ત્યા મેળવ વેવિશાળ —તુલના૦
હસ કહે ફોકટ ફાફા જેમ, વામણો ઇચ્છે આબાફળ,
તેમ તુજને ઇચ્છા થઈ, ભરથાર પામવા નળ —તુલના૦
હજાર હસ હુ સરખા ફરે છે, નૈષધપતિના દૂત,
બપ કરી પરણાવીએ, તો તુ સરખુ કઈ ભૂત —તુલના૦
વચન સુણી વિહગમના, અબળાએ મૂકયો અહકાર,
ભુડા એમ શુ મુને નિભ્રછો, આપણે મિત્રાચાર —તુલના૦
સ્નેહ તે સત્કર્મનો, એમ વદે વેદ ને ન્યાય,
એમ જાણી પરણાવ મુજશુ લાગુ તારે પાય —તુલના૦

વલણ

પાયે લાગુ ને નળ માગુ, હવે આવી તારે શર્ણેરે,
નહીંતર પ્રાણ જાશે માહરા, ને પિડ પડશે ધર્ણેરે.

૬૯

દમયંતીરૂપવર્ણન.

રાગ ધનાશ્રી

ભૂપ મે રીઠી ગર્વઘેલડી, સખી બે મધ્ય ઉભી અલબેલડી,
કદળીસ્થભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી.

ઢાળ

વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી,
ચકિત ચિત્ત થયુ માહરુ, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી
સામસામા રહ્યા શોભે, વ્યોમ ભોમ બે સોમ,
ઇંદુમા બિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડગણ ભોમ.

ઉભે અમિનિધિ કિરણ પ્રગટયા, કળા થઈ પ્રકાશ,
જ્યોતેજ્યોતથી સ્થભ પ્રગટયો,શુ એથી થભ્યો આકાશ.
કામનીનો પરિમળ બ્હેકે, કળા શોભે લક્ષ;
શકે ધરાધર વાસ લેવા, ચડયો ચદનવૃક્ષ.
કુરગ મીનની ચપળતા શુ, ખજન જાળે પડીઆ;
નેત્રઅણિઅગ્રે શ્રવણ વીંધ્યા, સોય થઈ નીમડીઆ.
શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડોડાળા અબુજ,
ભ્રુવ શરાસન દ્દષ્ટિ શર, હાવ ભાવ બે ભુજ.
ગળસ્થળ નારગ ફળશા. આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
અધર પ્રવાળી દત કનકરેખા, જિહ્વા જાણે કસોટી
કીર આનનપર શ્રીખડ શોભે, કોયલ બોલે અણુછતી,
વનલતાપર પખી બેઠો, નવ રહેવાયુ મારી વતી.
અધરરમ્ય પર શ્વેત બિદુ, મે જાણ્યુ કરૂ ગ્રાસ;
ઉદર સર આભરણ અબુજ, જઈને પુરૂ વાસ.
નાભિ નિકટ મેખલા, રહે ગમન સાથ અમારો,
રોમાવળિ દ્રુમ કુચ ટોડા, ઉર મડળ શુ ઉવારો.
અગ રગ તરગ યૌવન, જોતા તૃપ્ત ન થઈએ,
ક્ષુધા તૃષા પીડે નહીં, રુપસુધામા રહીએ.
કચભૂષણ કદળી પત્ર ઉપર, શબ્દ તેનો ઊડે,
તા બોલે પચાનન પ્રહારથી, શુ લાગો મેગલ પૂઠે.
કેળશાખાએ જલજ જુગ્મ ચઢયા, ગજ એથી પામે ખેદ,
યુગ્મ અબુજ તાહા મળીયા, મળ્યા મધુકર વેદ.
સ્કધ પદના તે કદળી સરખા, ખટ તોયજ તોય પાખે,
શુદ્ધ બુદ્ધ નવ રહી મારી, હું બોલી ઊઠયો અભિલાખે.
વદી વાણી વ્યોમચરની, પડયો મૂર્છા ખાઈ,
હાટક રૂપ દેખી સખી સાથે, મુજને ગ્રહવા ધાઈ.
મોહવારુણી પી પડયો, કન્યાએ ગ્રહ્યો આવી,
ભુજઅબુજ મે પણ ભેધા, તોએ મન નવ લાવી.
નાત ગામ ને નામ પૂછયુ, સ્વામી તારો કુણ;
રટણ રસનાએ કરે બાધી, એવો વરણ નિપુણ.

સ્વામી નળ ને વર્ણુંન નળનું, દૂત નળનો છુય,
ગિરિ તરુવર કે ધાતુ ફળ કે, કુસુમ નળ તે શુય
પ્રાણુ નળ કે ઉદર નળ, કે જળ નળ એહનો,
રહે તુજ મળ્યો કાંતિ કમળે, એ વરણુ તેની દેહનો
પરઅગ્ર વૃશ્ચિક આકડો, ભેઘુ નિજ ભુજતળ,
શકે તારા નાથની એવી, કાયા છે કોમળ
શબ્દ સુણી શ્યામા તણો, હુ સહી રહ્યો તે કાળ,
તમ પ્રતાપે તારુણીને, મે નાખી મોહજાળ
અમૃતઘટ થાયે જો ઉણો, અમર પાન જ્યારે કરે,
વૈદર્ભીની વાણી સુધા જાણી, લેઈ કુભ પૂરો ભરે
વિનતા વદન વિધિએ કીધુ, સાર શશીનુ લીધુ,
નક્ષત્રનાથને લાછન ભાસે, કલક લાગટ કીધુ.
ગ્રહેશ ને શર્વરીપતિ તે, ગોપ્ય ઉભા ફરે,
વૈદર્ભીના વક્ત્ર આગળ, અમર તે આરતી કરે
કચસમૂહની રાવ કરવા, વિધિ કને કળાધર ગયો,
કર અધર ચદ્ર કાઢયો હેશે, તે અદ્યાપિ અતરિક્ષ રહ્યો
સસાર સર્વનુ સાર લીધુ, દિવ્ય દેહડી થવા,
ઘડી દમયતી ને ભુજ ખખેર્યાં, તેના તો તારા હવા
જગ્ન જાગ ને ધર્મ ધ્યાન તીરથ, કીધા હશે સમસ્ત,
તેને પુણ્યે પુણ્યશ્લોકજી, ગ્રહશો દમયતીનો હસ્ત
ભાગ્ય ભૂપ એ તમતણુ જે વશ વૈદરભી વળી,
વેવિશાળ મળ્યુ ને દૂત ફળ્યુ, નવ શકે તેનુ મન ચળી.
કાલ આમત્રણ આવશે, તમો કરો તત્પર જાન,
એ વાત નિશ્ચે જાણજો, તેના સાક્ષી શ્રીભગવાન
આનદ નળ પામ્યો ઘણો, પણ સ્વપ્ન સરખુ ભાસે,
વિશ્વાસ મન નથી આવતો, જે વિવાહ કેઈ પેરે થાશે.

વલણ

થાશે સબધ ભીમકસુતાનો, એ આશ્ચર્ય મોટુ સર્વથા,
કહે પ્રેમાનદ કહું હવે, દમયતીતણી કથા.

૭૦

નળદમયંતીમેળાપ.

(રાગ-રામગ્રી, દેશી ગળગળી)

બાહુકે દીઠા બાળુઆ, ઉલટ્યું અંતકર્ણ,
દયામણા માગ દીકરાને, દેખીને આવે મર્ણ. બાહુકે૦
કળજુગે કલ્પાંત કીધુ, બાળક વર્ત્યાં મોસાળ,
કોણ કૃત્ય મે આચર્યાં તજી અબળા અંતરીઆળ. બાહુકે૦
સંજોગ સાગર ઉલટ્યો, નયણા શ્રાવણ સમાન,
આલિંગન દેવા કારણે, સુતને કીધી સાન બાહુકે૦
મળવાને તેડ્યા મીઠડા, કર લાંબા કીધા ધીશ,
છળ્યા બીહીના બાળકો ને, પાડે ચીસે ચીસ બાહુકે૦
દાસીએ ચાપ્યા હદે સાથે, કીધો બાહુકને તિરસ્કાર,
ન્હેવા દે તારૂ રમાડવુ બાઈ, રૂએ છે રાજકુમાર બાહુકે૦
બાહુક કહે બાળકને મુને, સાઈ દેવનો સ્નેહ,
નારે બાઈડી બેટના, થાય કાળી કુંવરની દેહ બાહુકે૦
છે છત્રપતિના છોકરા, તુને મળવાનુ કેમ મન;
શે દુ:ખે થાય છે ગળગળો, રોતા ફૂટશે લોચન બાહુકે૦
બાહુક વળતો બોલીઓ મારે એવા બાળકનાં જોડ,
આ દેખીને તે સાભર્યાં, થયુ રમાડવાનુ કોડ બાહુકે૦
દાસીએ કહ્યું દમયંતીને બોલ્યા બાહુકની વાત,
બાઈ આશ્રજ દીઠું અતિઘણુ, કાળો કરે આસુપાત બાહુકે૦
દમયંતીએ પૂછ્યુ ભીમકને, નળની પડે છે ભાત,
આજ્ઞા હોય તો બાહુકને, પૂછુ તેડી એકાંત બાહુકે૦
ભીમક કહે સતીસુતા, તુને શુ દેઉં શિક્ષા,
સુખે બોલાવો બાહુકીઆને, કરો નળથી પરીક્ષા. બાહુકે૦
વૈદર્ભી આવ્યા અંતપુરમાં, જ્યાહા પોતાની મેડી,
આજ્ઞા આપી દાસીને, લાવો બાહુકને તેડી. બાહુકે૦

૭૧

(રાગ-૭૬ની ચાલ.)

દહે દેહ વિજોગની વ્રેહજ્વાળા, મારે મર્મના બાણુ, કહે પ્રશ્ન બાળા.
તારી બુદ્ધ બાહુક બળવત દીસે, કાંઈ જાણવા ભેદ મમ મન હીસે.
દીસે શારદાવાસ તમજીભઅગ્રે, ભલુ કીધુ પધાર્યા ભીમકનગ્રે.
વિનયયુક્ત દીસો સર્વ સિદ્ધવાન, ભૂત ભવિષ્ય જાણો તમો વર્તમાન
એક શોભીતા પુર્ષ તે મૂર્ખ મોટા, જેવા શીપમા મોતીના દાણા ખોટા.
એક રૂપહીણ પુરૂષ બહુ ગુણ ભરીઆ, જેમ સાચા હીરા રજજુગ્ત કરીઆ
બાહુક બાપના સમ જો વૃથા ભાખુ, તમ ઉપરે વિશ્વ ઓવારી નાખુ.
ઇદ્રવારૂણીના ફળ કરમા સાહે, પણ ભક્ષ કરતા તેના પ્રાણ જાએ.
એક રૂપવત નારી કો નર નીરખ્યો, તેજવત શોભે કોટિ કદર્પ સરખો
ધરે છત્ર ને જેહની આણ વરતે, કરે નવનવા ભોગ જન નિત્ય પ્રતે.
વર અમર મુનિવરતણી આશ ત્રોડી, પખીરાજના વચનપર પ્રીત જોડી.
તજ્યા માત ને તાત પીએર પડોશી, નવ જાણ્યુ જે નાથજી છે સદોષી.
સોપ્યા તન મન પ્રાણ નિર્દોષ જાણી, સુણો બાહુકજી કહુ કર્મ કહાણી.
જેમ પારધી કપટના કણ ચલાવી, પાડે પખીને ફદમા સ્નેહ જણાવી.
વેધે મૃગને જેમ ઘટા વજાડી, તેમ પ્રેમદા પ્રેમને પાશ પાડી.
બહુ રગ વિલાસમા સુખ દેખાડી, ગયો હોડ અતે તે વિપત્ત પાડી.
જાહા કદ ને મૂળ નહીં ફળ પાણી, તેવે ઠામ મૂકી છે અનાથ રાણી
ન કોયે કરે એહવુ કર્મ કીધુ, અપરાધ પાખે ઘણુ આળ દીધુ.
શતખડ કીધી તે વિજોગશસ્ત્રે, ફરી વનમા તારૂણી અર્ધ વસ્ત્રે.
ત્રય દિવસ ત્રય રજની વનમાહે ભટકી, નિરદે નાથને વાત શી મન અટકી.
ગ્રહી અજગરે સુદરી શિથિળ કીધી, મળ્યો પારધી ઇશ્વિરે રાખી લીધી.
કહી ડાકણી શાકણી ને સીહારી, પાશ પહાણ પાટુ બહુ માર મારી.
પરાધીન થઈને નીચુ કામ કરીઉં, ધરી દાસીનામે દુર્ભર ભરીઉ
ચડી ચોરી માથે મોતીમાળ કેરી, કરતા પ્રીત વહાલા થયા સર્વ વેરી.
ત્રણ વર્ષ રાખ્યા શ્વેતવસ્ત્ર પહેરી, નહિ કકુ કાજળ નહીં નાકુ નહેરી.
હવિષ્યાન્ન પરાધીન અન્ન પામી, તોહે તેણીએ ન તજ્યો નિર્ગુણ સ્વામી.
તપ નીમ રાખી નિજ દેહ બાળ્યો, ગૃહસ્થ રાજની નારે સન્યાસ પાળ્યો.
કહો બાહુકરાય એ ધર્મ કેવો, ઘટે નાથને એવો શુ છેહ દેવો?
સર્વ પાપમા શ્રેષ્ઠ વિશ્વાસઘાત, તેને પૂછશે કહો કાંઈ વિશ્વનાથ.

બાહુક એહ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીજે, એવા કપટી પુરૂષને શું ય કીજે
સુણી મર્મવાણી નળનાથ રીઝયો, જોવા પ્રીત વિશેષ મહારાજ ખીજ્યો
સુણો પ્રશ્નના ઉત્તર ભીમકબાળા, તે પુરૂષને પ્રભવી વહજવાળા.
સગા મિત્રની પ્રીત તે સાથે ફેડી, ગયો પુરૂષ તીર્થે નારી સાથ તેડી.
વન સાત અપવાસ ભમતારે કીધા, મચ્છ રાખવા નારને ત્રણ દીધા.
કીધો શ્રમ બીજો મચ્છ નવ લાધા, પેલી પાપણી નારે તે મચ્છ ખાધા.
કહો ભીમકબાળા થઈ વાત એવી, પૂછે બાહુક પ્રશ્ન તે નાર કેવી.
જોતા છે અપરાધ એ નો'ય નાહાનો, તેને મૂકતા નાથનો વાક શાનો
ગ્રહી અજગરે સુદરી આસુ ઢાળે, તેમ કથ ડરયો હશે સર્પ કાળે
થયો શાકિની નામ અપવાદ એવો, કહ્યા હશે ભરથારને ભૂત જેવો
જેમ સ્ત્રીએ કીધી પરઘેર વેઠ, તેમ તેણે ભરીઉ પરઘેર પેટ.
કોણુ કોના દુ ખને કહીને રોશે, બુદ્ધિવાન પ્રાણી કર્મ સામુ જોશે.
ધોળો સાળુ પહેરી સ્ત્રીએ પિડ પીડયો, કાળુ કામળુ ઓઢીને કથ હીંડયો
એ પ્રશ્ન ઉત્તર કહ્યા મે વિચારી, વળી પૂછવુ હોય તો પૂછ નારી.
કહી મર્મની વાત નિજ નાથ જાણ્યો, ભાગ્યો ભેદ મનમાહે ઉત્સાહ આણ્યો.
એવી ગતવાણી બીજો કોણુ ભાખે, એવુ કોણુ બોલે નળનાથ પાખે.
થયુ ભેટવા મન મરજાદ નાઠી, અતરપટનું વસ્ત્ર ગયુ રે ફાટી.
ગજગામની ભામની પ્રેમમાતી, આવી નાથ પાસે ગુણગ્રામ ગાતી.
કરી પ્રદક્ષણા ને પછે પાય લાગી, બોલો નૈષધનાથ કહ્યુ માન માગી
અપરાધ પ્રાણીતણા કોટિ હોયે, પરિબ્રહ્મ તો કરૂણાદીઠ જોયે
વન માહે મૂકી અપરાધ પાખી, છે મચ્છના આહારના વિષ્ણુ સાખી.
તમ ચરણ વિષે મમ મન રાખુ, તમપાખે હું પેટમા ધૂળ નાખુ.
નથી રૂપનુ કાજરે ભૂપ મારા, થઈ કિકરી અનુસરૂ ચર્ણ તારા.
સુણી વિનતી નારની દીનવાણી, ઉડયો બાહુક અતરે પ્રીત આણી.
કરકોટક નાગનો મત્ર ભાખી, જીરણ કામળુ દૂર દીધુંરે નાખી
ત્રણ નાગના વસ્ત્ર પરિધાન કીધા, હરખી સુદરી કારજ સર્વ સીધા.
જવ મૂળગુ રૂપ મહારાજ ધરીઉં, શ્વશુરધામનુ તિમિર તે સઘ હરીઉં
જેમ તરૂવર પૂઠે વિટલાય વેલી, તેમ કથને વળગી રહી ગુણઘેલી.

(ઉથલો)

હરખે ઘેલી સુદરી, ભેટી બીડી બાથરે,
જેજેકાર ઘરમા થયો, દેખી નૈષધ નાથરે

શામળભટ.

કવિ શામળભટ અમદાવાદ પાસે વેગણપુર જેને હાલ ગોમતીપુર કહેવામાં આવે છે ત્યાના શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિના હતા તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૬૮૪ પછી અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૭૪૪ પછી થયુ હોય એમ જણાય છે તેમના પિતાનું નામ વીરેશ્વર, માતાનુ નામ આનદબાઈ અને ગુરૂનું નામ નાનાભટ હતુ.

આ કવિને માતર પરગણાના સુત્ર ગામના પટેલ રખીદાસે બોલાવીને આશ્રય આપ્યો હતો.

તેમના રચેલા ગ્રન્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

સિહાસન બત્રીશી, સુડાબો રી નદબત્રીશી, ઉદ્યમકર્મસવાદ અગદવિષ્ટિ, શવનુમ દોરીસવાદ, પદ્માવતીની વાર્તા, મદનમોહના, શિવપુરાણ ઇત્યાદિ શામળભટે વાર્તાઓમા અને કવિતાઓમા પ્રસગે પ્રસગે નવેરસ-અલકાર અને સાહિત્યથી દેખાડયા છે, પણ એ રસ ઘટ્ટ થએલા નથી અર્થાત્ ઉપલકીઆ છે તેથી કરીને તેની અસર ઘણીવાર સુધી રહેતી નથી

પરચુરણ છપ્પા.

૭૨

વિદ્યા વિશે

મુકાવે વિદ્યા માન, પૂર્ણ જશ વિદ્યા પામે,
વિદ્યા શોભે વાન નૃપતિ વિદ્યાને નામે,
વિદ્યામાહિ વિવેક, વિમળ વિદ્યાથી વાણી,
વિદ્યાને વશ વિશ્વ, જગતમા મોહની જાણી,
સદ્‌વિદ્યા રત્ન વિશાળ છે, વિદ્યાથી વડુ નહિ કશુ,
સદ્‌વિદ્યા આગળ ધન કશુ, વિદ્યાહીન જન તે પશુ.
પડિત આગળ મૂઢ, હસ આગળ જ્યમ બગ્ગા,
પડિત આગળ મૂઢ, કોકિલા આગળ કગ્ગા,
પડિત આગળ મૂઢ, રાય આગળ જ્યમ રાકા,
પડિત આગળ મૂઢ, સિંધુ આગળ જ્યમ ટાકા,
છે પડિતમા પ્રાક્રમ ઘણા, પડિત સઉ શિર મોર છે,
શામળ કહે પડિત આગળે, મૂઢ તો ચાકર ચોર છે.
મૂરખને નહિ માન, મૂર્ખ ઝાઝામા ઝુરે,
દે ન મૂર્ખને દાન, મૂર્ખમા અકલ અધુરે,

મૂરખ હલકો હોય, બહુ ગુણવંતો બોલે,
મૂર્ખ ન લેખામાહી, નહિ પંડિતને તોલે,
જેમ હંસ મધ્ય બગલા પડ્યા, કારણ શુ જાણે કશુ,
શામળ કહે સાચુ કહુ, વિદ્યાવણ નર તે પશુ.
પંડિત જાય વિદેશ, તોય જશથી જાણીનો,
પંડિત પ્રાક્રમ પૂર, મહીપતિનો માનીતો,
પંડિતને પરણામ, કરે જન સૌ કર જોડે,
પંડિતને સનમાન, માન અનમીના મોડે,
જે અગમનિગમ છે ગુણ ઘણા, લક્ષકોટિધા તે લહે;
છે વિદ્યા મોટી વિશ્વમા, શામળભટ સાચુ કહે.

૭૩

વચન પાળવા વિશે.

વચન કાજ હરિશ્ચંદ્ર, નીચ ઘર પરઠ્યુ પાણી,
વચન એકને કાજ, કૃષ્ણે કુબ્જાને આણી,
વચન એકને કાજ, હરે હળાહળ પીધો,
વચન એકને કાજ, દેવવર દૈત્યે લીધો;
શુભ ધર્મ કર્મ ને શર્મ સૌ, વચન જતા તે વહી ગયુ,
કવિ શામળભટ સાચુ કહે, વચન ગયુ તો શુ રહ્યું.
વચન ન પાળ્યુ જેણ, તે સુકૃત વ્રત હાર્યો,
વચન ન પાળ્યુ જેણ, કમોતે તેને માર્યો,
વચન ન પાળ્યુ જેણ, તેહ નર દૈવે દડ્યો,
વચન ન પાળ્યુ જેણ, તેહ શિર અગ્નિ મડ્યો;
જો વચન વ્યર્થ જેનું થયુ, તો દૈવત તેનુ ગયું;
કવિ શામળભટ સાચુ કહે, વચન ગયુ તો શુ રહ્યુ.

૭૪

સાચી સમજ.

જટા ધરે વડવૃક્ષ, પતગ નિજ બાળે કાયા,
જળચર જળમા ના'ય, ધ્યાન ધરવા બગ ધાયા,
ગાડર મુડાવે શીશ, અજા મુખ દાઢ઼ રાખે,
ગર્ધવ લોટે છાર, શુક મુખ રામજ ભાખે;

વળી મોર તજે છે માનુની, શ્વાન સકળનું ખાય છે,
કવિ શામળ કહે સાચા વિના, કોણ સ્વર્ગમા જાય છે
ઉંચુ ભાળે ઉંટ, વાગોળ નીચુ ન્યાળે,
તરૂવર સહે છે તાપ. પહાડ આસન દૃઢ વાળે;
ઘર કરી ન રહે નાગ, ઉંદરો રહે છુપીને,
નોળીકર્મ ગજરાજ, ભક્ષ ફળપત્ર કપિને,
ઇશ્વિર અનુભવવિણ નવ મળે, સહેજ ભાવના ભગ છે,
શામળ મનસા સિદ્ધ, તેને કથરોટમા ગગ છે

૭૫

વિનય

વિનયથી ભાગે દુ ખ, સુખ વિનયથી પામે,
વિનય કરતા ધન જડે, નડે નવ વેરી કો ધામે,
વિનય વશ સૌ લોક, શોક સમૂળો જાગે,
વિનય ટાળે અજ્ઞાન, વાન શોભિતુ થાયે,
'વિનય મોટો છે વિશ્વમા, વિનય ધરમ મારગ ધસે,
શામળ કહે છે વિનયમા, સુખ સપત વાસો વસે.

૭૬

કુસગતિ.

કરે નીચનો સગ, નીચની બુદ્ધિ આવે,
કરે નીચનો સગ, સકળ સદ્દગુણો ગુમાવે,
કરે નીચનો સગ, નીચની ભાષા ભાખે,
કરે નીચનો સગ, નીચની રીતજ રાખે,
વળી નીચ કામ નીચા કરે, નીચ કહેવાય ઉંચ જન,
શામળ કહે સગત નીચની, કોય ન કરશો કોય દન
મળે ઉંચને ઉંચ, મળે ભગીને ભગી,
મળે નીચને નીચ, મળે રગીને રગી,
મળે ભગતને ભગત, મળે પાપીને પાપી,
મળે જ્ઞાનીને જ્ઞાની, મળે જાપકને જાપી,
વળી વ્યસનીને વ્યસની મળે, મળતે મળતા ગુણ મળે,
જેમ લવણ ભળે છે તક્રમા, શામળ પય સાકર મળે.

૭૭

ક્રોધ.

જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, અમૃત વિખ કરી જાણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, બોધ કોઈનો નવ માને;
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, દુખ ફેડી દુખ આણે,
જ્યારે વ્યાપે ક્રોધ, સગાને શત્રુ જાણે,
ક્રોધ કોઈ કરશો નહીં, પેટ ચોળે બહુ શૂળ છે.
શામળ કહે શાણા સમજ્જા, ક્રોધ પાપનુ મૂળ છે.

૭૮

લોભ.

ગળે અરાડે અગ, ગળે નાસા ને નેણા;
પળે મુડ ને તુડ, વદાએ વિપરીત વેણા,
અસ્થિ રૂધિર ને મસ, સુકાય ચલાય ન ચરણે;
ધાતુ સરવનો ધ્વસ, કશુ સભળાય ન કરણે,
ઇંદ્રિયો બધી અડવડે, અહાર નિદ્રા પણ ઘટે;
શામળ કહે તૃષ્ણા શતગુણી, મનમા વધે નહીં મટે.

૭૯

મોત.

પેસે અરણવનીર, તીર ગગાને બેસે;
ચડે જો પર્વત મેર કદી પાતાળે પેસે,
પર્વત માહિ પ્રવેશ, કરે આપે એકાતે;
ઓષધ અમૃતહાર, ભમે ભૂલ્યા બહુ ભાતે;
ફિકર રાખે કઈ કોટિધા, સચ પ્રપચ ઘણા કરે;
શામળ કહે છે સૌ સાભળો, મોત આવ્યે નિશ્ચે મરે.
મારૂ મારૂ કહે મૂઢ, કારમી કાયા માયા,
અજ્ઞાને આરૂઢ, અધ થઈ ધધે ધાયા,
આ મારૂ ઘરસૂત્ર, પુત્ર મારો પરણાવુ,
ઘડપણ પાળે મને, આજ ભલીભાત ભણાવુ;
પણ જેમ દીપક વશ છે વાયુને, કાચો કૂપો કાચનો;
શામળ કહે મૂઢ મમતા કરે, એવા શરીર અસાચનો.

નાઠે ન મૂકે ભૂખ, દુઃખ નાઠે નવ જાય,
નાઠે ન મૂકે ભોગ, રોગ નાઠે પણ થાય,
નાઠે ન મૂકે તાવ, પાપ નાઠે નવ છૂટે,
નાઠે ન રહે લાજ, ચોર કે હાકમ લૂટે,
કદી નાઠે મોત મૂકે નહીં, પ્રસવ્યો ત્યાંથી પાસ છે,
કવિ શામળભટ સાચુ કહે. નામ સર્વનો નાશ છે.

જે જાયુ તે જાય, જે ફૂલ્યુ તે ખરશે,
ભર્યું તેહ ઠલવાય, ચડયુ તે તો ઉતરશે,
લીલુ તે સુકાય, નવુ તે જુનુ થાશે,
આવર્દાવશ સર્વ, કાળ સૌ કોને ખાશે,
જો કિન્નર જક્ષ ને રાક્ષસો, દેવ ગાંધર્વ ને દાનવી;
મધવાદિક પણ મોતે મરે, કોણમાત્રમા માનવી.

ગયા ઈંદ્ર કઈ કોડ, ગયા બ્રહ્મા કઈ ભૂલ્યા,
ગયા કરોડો કામ, અડગ શૂરા પણ ડૂલ્યા,
ગયા દેવ દિગપાળ, ગયા માંધાતા મહીપત,
ગયા દિલીપ હરિશ્ચંદ્ર, ગયા છાકેલ છત્રપત,
વળી ગયા જનક ને જાદવો, જે વળી લાવ્યા જાહ્નવી,
થિરથાવર કોઈ રહ્યા નહીં, કોણ માત્રમા માનવી.

ચિરજીવી નહિ કોઈ, ગયા માધન્તા મહીપત,
ચિરજીવી નહિ કોઈ, ગયા વહી અગણિત અહિપત.
ચિરજીવી નહિ કોઈ, ગયા અધિકારી ઇંદ્ર,
ચિરજીવી નહિ કોઈ, ગયા કઈ સૂરજ ચંદ્ર,
વળી ગયા રામ ને રાવણા, ગયા દેવ ને દાનવી;
સતવાદી સલક્ષણા ગયા, કોણ માત્રમા માનવી

કોઈ આજ કોઈ કાલ, કોઈ માસે ખટમાસે,
કોઈ વર્ષ દસબાર, કોઈ પચ્ચીસ પચાસે,
કોઈ સાઠ સિત્તેર, કોઈ પોણોસો એસી,
જે જાયુ તે જાય, નથી રહેવાનું બેસી,
જે નામ તેનો નાશ છે, ધર્મજ એવો ધારવો,
કવિ શામળ કહે મૂરખ કરે, ગદી દેહનો ગારવો.

૮૦

સ્વભાવ વિષે.

કેસર ક્યારા માંહિ, બરાસ કસ્તુરી બહેકે,
પાછળ કનકની પાળ, લક્ષધા મોતી લહેકે,
ગંગા ગોમતી નીર, ઝવેર જડીત્રજ ઝારી,
સોળ ધરી શણગાર, સીંચે નરપતિની નારી,
એવી રીતે કદિ ઉગીઓ, લસણ છોડ ગંગાતટે,
બદબોઈ ઉઠે પણ ઘણી, શામળ સ્વભાવ નવ મટે.
જળ તરવાને તુંબ અગ્નિ હોલવવા નીર,
ભુખનું ઓસડ અન્ન, બાળનું ઓસડ ક્ષીર,
તાવ ઓસડ ઉપવાસ, ગૂમડે ડામજ દેવા,
વિવેક તો વશીકરણ, સમસ્ત પ્રકારે સેવા,
ઓષધ છે એકે એકના, કોડે કોડે કહુ કથી,
ભુડા કે રૂડા સ્વભાવનુ, શામળ કહે ઓસડ નથી

૮૧

સદ્‌ગુણદુર્ગુણ વિષે

ઇંદ્રવારણા હોય, કોય ખાતે નવ ખાય,
આવળકેરા ફૂલ, તેથી શિવ નવ પુજાય,
ઝાકળકેરા નીર, તૃષા તેથી નવ ભાગે,
બગલા ઉજ્વળ હોય, હંસને કામ ન લાગે,
દેખાય કરા મોતી સમા, આભ્રણ નવ ઓપે અશા;
કવિ શામળ કહે સાખી જુઓ, ગુણ વિણ રૂપ કહો કશા.
ભલે જ જાયો જન, જેથી સુખ પ્રાણી પામ્યા,
ભલે જ જાયો જન, જેથી દુનિઆ દુખ વામ્યા,
ભલે જ જાયો જન, દાનદાતા કે'વાણો,
ભલે જ જાયો જન, સદા સદ્‌ગુણી ગણાણો,
જનનીએ જન ભલે જણ્યા, શૂર પૂર દાતા ભગત,
શામળ તે ભલેજ જનમીઆ, જેથી સુખ પામ્યુ જગત.
ધન્ય તેહની માત, પુન્ય ઉપર જો પ્રીતિ,
ધન્ય તેહની માત, જેહ ઘર રૂડી રીતિ,

ધન્ય તેહની માત, જેહ સદાવ્રત આપે,
ધન્ય તેહની માત, પરાયા કષ્ટજ કાપે,
ધન્ય ધન્ય તો માતા તેહની, દરીદ્રતા કવિની દળે,
કહે શામળ તે સૌથી વડો, બાકી બીજા બહુ મળે

હાસથકી બહુ હાણુ, હાસથી ગરૂઆ ગાજે,
હાસથી હોય કનેશ, હાસથી ભવનજ ભાજે,
હાસથી રૂઠે રાય, હાસથી હિમ્મત હારે,
હાસથકી જશ જાય, હાસ વણુ મોતે મારે,
હસવાથી હુશ પહોચે નહીં, હસે ખોડ લાગે ખરી,
શામળ કહે શાણુા સમજજો, કરશો નહિ કદી મશ્કરી

૮૨

કોણુ મુઓ?

મુઓ મૂરખને જાણુ, મુઓ જો નારી કુનારી,
મુઓ દેહ ક્ષયરોગ, મુઓ જો રણુ શિર ભારી.
મુઓ ચડેલ કલંક, મુઓ અપજશ લે આપે,
મુઓ ખેપ કરનાર, મુઓ જે રળનો પાપે,
જન મુઓ જેહ પરવશ પડયો, મુઓ જે વનિતાવશ હવો,
કવિ શામળ ભટ સાચુ ભણે, માનહીણુ માણુસ મુઓ

૮૩

કોણુ જીવ્યો?

જીવ્યો જશ લેનાર, જીવ્યો પરમારથ પૂરો,
જીવ્યો દાતા દેહ, જીવ્યો જે સામદ શૂરો.
જીવ્યો ભાવિક ભકત, જીવ્યો જે જગતે જાણ્યો,
જીવ્યો કીર્તિવત જીવ્યો કવિએજ વખાણ્યો
જીવ્યો જન તે તો જાણવો, જેનો આશ સઉકો કરે,
શામળ કહે, જીવ્યો તેહ જન, જે સંકટ પરના હરે

૮૪

જીવતાને સઘળુ મળે.

વાઝણી પ્રસવે પુત્ર, મૂર્ખ પણુ કવિજન થાયે,
નીર ભરાય નવાણુ, રંકશિર છત્ર ધરાયે.

વળે કોઈ દિન વેર, ઝેર વર્ણો જાય જરૂરી,
ગુણકા જેવી ગમાર, સતી તે થાયજ શૂરી.
એ રીતે અનેક થયા થશે શાસ્ત્ર શાખ દે છે સહી,
શામળ કહે, ઝાઝું શુ કહું, જીવ ગયો આવે નહી.
જીવતો પામે રાજ્ય, જીવતો પરણે નારી,
જીવતો બેસે અશ્વ, થાય જીવતો વેપારી.
જીવતો માડે જગન, સુકીર્તિ જીવતો સાહે,
જીવતો પહેરે નગ, જીવતો લાણા લાહે.
વહાલાનો હોય વિજોગીઓ, તે સજોગી થાય છે,
પણ મુઆ કોઈ દેખે નહી, શામળ ભટ ગુણ ગાય છે.

૮૫

સર્વ સરખુ નથી

ચોપાઈ

સર્વ સરખુ નથી ત્યા કોય, કહુ પટતર તે તુ જોય,
એક શખ નદીમા પડયો, બીજો વિષ્ણુને કર ચડયો. ૧
એક શીપ શખલા સમતુલ્ય, બીજીમા મોતી અણમૂલ્ય;
એક પત્થર દેવળ પુજાય, બીજો પરિયટ શલ્યા થાય. ૨
એક કવિ પાખડ જ ભણે, બીજો ગુણ શ્રીહરિના ગણે,
એક મણિનું કોડે કામ, બીજા મણિનું દોકડે દામ. ૩
એક નારી હોયે શખિણી, બીજી પદ્મિણી કે ચિત્રિણી,
એક પુત્રથી પરીઆ તરે, બીજો કુળ સહારણ કરે. ૪
એક પુત્ર ગયા શ્રાદ્ધે જાય, બીજો કુળ ડુબાવવા જાય,
એક કણબી પસાયતુ કરે, બીજો ચોરી ચાડીએ ધન હરે ૫
એક વિપ્ર તે ખેતી કરે, બીજો ચાર વેદ ઉચ્ચરે,
એક નીર સરોવર તીર, બીજુ ગગાકેરૂં નીર. ૬
એક બધુ દુર્બલ હવાલ, બીજો તે બેસે સુખપાલ,
એક કાષ્ઠ તણા ઇધણા, બીજા બાવના ચદનતણા. ૭
એક સુત્ર સવાયે શેર, બીજુ બેસે મોઘુ મેર,
એક તિલ ઘાણી પીલાય, બીજે શિવશકર પુજાય. ૮

એક ડાબો કર અશુદ્ધ ગણાય, બીજે જમણે ભોજન થાય,
એક અગ્નિ હુતદ્રવ્ય હોમાય, બીજો ઠામ કુઠામે જાય. ૯

એક ધોરી તે હળને વહે, બીજો રાજદરબારે રહે,
એક જળ તે ખાળનું નીર, બીજુ ગંગોદક સુનીર ૧૦

એકને પાચ પુત્ર જ હોય, બીજો વાઝીઓ સુત વિણુ રોય,
એકને વહાણુતણો વેપાર, બીજો શીર ઉપાડે ભાર ૧૧

એક તો નાગરવેલનુ પાન, બીજા રખડે આડે રાન,
એક અમરે ફૂલ શ્રીકાર, બીજા ફૂલ આવળનો હાર ૧૨

એક નારી સ્વામીશુ બળી, બાજી જાર પુરૂષસુ હળી,
એક ઘર ઘર ભીખે જોડલા, બીજો લે ઘણા ઘોડલા ૧૩

એકને ગામ પોતાનુ જાય, બીજો રાય પૃથ્વીપતિ થાય,
એક તુંબીએ જોગી ભિક્ષા ભરે, બીજી જંત્ર દરબારેઉચ્ચરે ૧૪

એક લોહુ શેર પૈસે ઘણુ, બીજુ અમૂલખ શમશેરતણુ,
એક વસ્તુ તે દોકડે ગજ, બીજી વસ્તુ અમૂલખ ધજ ૧૫

એક નર શૂરાતણ ભણે, બીજો કાયર પોબારા ગણે,
એક શાળ અમૂલખ પ્રમાણ, બીજો સામો કણકી જાણુ. ૧૬

એક ઓદન ભલુ ભોજન, બીજુ કુસકાકેરૂ અન્ન,
એક જન પરમારથ કરે, બીજો પ્રાણ લોકોના હરે ૧૭

એક સદાવ્રત આપે શીખ, બીજો ઘર ઘર માગે ભીખ,
એક ભાઈ હસ્તી પર ચઢે, બીજો અણુવાણો રડવડે ૧૮

એક શાસ્ત્ર નવ નિત્યે ભણે, બીજો ભૂલી ફરી સ્વર ભણે,
એક અનેરા વાસે ગામ, બીજો ઉદવસ્ત ટાળે ઠામ. ૧૯

એક રોપાવે વૃક્ષો આજ, બીજો કાપે સર્પણુ કાજ,
એક કુંજમા મહાલે રોજ, બીજો રણુમા ઉપાડે બોજ ૨૦

એવા કહુ દૃષ્ટાંત અનેક, જો જો મનમા કરી વિવેક,
નામ એક પણ ગુણ છે ઘણા, એક બી રાય રજપૂતતણા. ૨૧
સાને સરખા ગણો ન આપ, તે વાતે લાગે મહા પાપ.

૮૬

અંગદવિષ્ટિ.

(સંક્ષિપ્ત)

સોરઠો

રામ-સુન અંગદ કહે રામ, કહો વચન જો તુમ ઘટે,
અબતો એહી કામ, બિષ્ટિ કરવે બાતસું.

ઝૂલણા છંદ

અં-કથન અંગદ કહે શીશ નામી, પ્રભુ કોડ મુજને અતિ હોડ હાસુ,
આગન્યા હોય તો જાઉં એ ગામમાં, નામ પ્રતાપથી નહિજ નાસુ,
શીશ દશ છેદીને વીશ ભુજ ભેદીને, દુર્ગ પાડી કરૂં ક્ષેત્ર ખાસુ;
રાવણો રંક રજ ચરણપ્રતાપથી, લંક ઉદવસ્ત કરી હરણુ વાસું !

દુહા

રામ-ડા'પણ છે દશ કોટિધા, અંગદ તુજમાં એન,
એ વિધિ વિષ્ટિ કરો, ચિત્ત ચતુરાઈ ચેન.

ઝૂલણા છંદ

અં-વિષ્ટિ કામ કરવુ તે શાને, કરગરી બોલ શા માટે સહીએ,
નગર ઝંઝર કરવુ નિરવશી, શત્રુવચન શા માટે સહીએ,
સુત પરિવાર સહારૂ એના, હવે રાજ બેસી કયમ રહીએ,
લક્ષવસા સીતા અહીં લાવુ, જરૂરપણે અયોધ્યા જઈએ,
રામ-અદકા બોલ કહો છો અંગદ, શૂરપણુ જાણે છે સૃષ્ટિ;
મારૂ મન તેથી નવ માને, રાઢથકી નવ થઈએ રુષ્ટિ,
શિવસેવકને માર્યા ઉપર, નથી ચાલતી મારી દૃષ્ટિ,
મુજને સુખ ઉપજાવો અંગદ, વિવેક વાત કરો ત્યા વિષ્ટિ

દુહા.

ચાલ્યો અંગદ ચોપથી, મુખ જપતો શ્રી રામ,
પોતે આવ્યો પાસરો, જ્યા રાવણનું ધામ
રિદ્ધ ઉપમા રાવણતણી, કેમ કહે કવિરાજ,
મહિપતિ મહેલ મઘવા સમા, લંક દેશકે લાજ
પ્રતિહાર બેઠો પોળપર, બોલ્યો મુખથી વાણ,
કહા જાયરે વાદરા, મૂરખ મહા અજાણ.

છપ્પા.

પ્રતિ-પેસી ન શકે પવન, ભવન ઉભો રહે ઇદર,
સુર સહુ સેવા કાજ, ચાકરીમા રહે ચદર,
સ્વર્ગ મૃત્યુ પતાળ, આણુ અવનિમા જેની,
ઇશિ સરીખા ધીશ, રહે આજ્ઞામા એની,
તુ પશુ પોળે ક્યમ પરવરે, હજુ લગણુ ધીરજ ધઇ,
જો રે જ્યાથી આવ્યો તિહા, નહિતર કોટિ કટકા કરૂં

દુહા

અણુસમજ્યો આગુ ચલે, દેખત ધોળે દીશ,
મારૂ મુદગર જોરથી, તોડીશ તારૂ શીશ.

ઝૂલણા છદ.

અં-કહે અગદ પ્રતિહાર સુણુ પુરતણા, રાતદહાડો બેઠો દેહ દાખે;
ઓળખે નહિ અલ્યા મૂઢ મૂરખ મને, ભાર ખોવા ભલો ભૂર ભાખે,
હાથ દીઠા નથી હોસશુ માહરા, ચોરટા દેહનો સ્વાદ ચાખે,
સત્ય કહે અલ્યા કેમ બેઠો અહીં, કોતણુા ઝુપડા રીઝી રાખે;

દુહા

પ્ર-એ મદિર રાવણુતણા, હીરા કનક જડાવ,
તું જાવા સમરથ નહીં, બહાર રહી તું કહાવ.
અ-પ્રતિહાર કહે પોકારીને, કેવી તારી લક,
રાવણુની સમૃદ્ધિ કહે, રાવણુ રાય કે રક

ઝૂલણા છદ.

પ્ર-લક શોભા તે લગૂર તું શુ લહે, ચિતામણિ ચદ્ર ચોપાસ ચળકે,
ઇંદ્રજીત ઉપમા પૂછ તું ઇદ્રને, શૂરપણું સાભળી શેષ સળકે,
દશકધ ડરથી દિગપાળ ડોલે દશે, ક્રોડ પચ્ચાસ પ્રતિ પ્રાણુ પલકે,
પોળીઓ કહે પશુ પેર પ્રીછે નહીં, કુભકર્ણ દેખી તુજ કુભ ઢળકે.
ક-કપિવર કોપિઓ લાજ લખ લોપીઓ, ઓપીઓ આપથી ક્રોધ કુડી,
રણુજગ રોપીઓ ચોગમ ચોપીઓ, ભમર ચઢાવીઆ દૃષ્ટિ ભુડી,
અ-સહેલસુ ખેલશુ રેલશુ નગરમા, દેશ બાધામા તે દાખુ દુડી;
તારે મને અલ્યા લકપતિ છત્રપતિ, મારે મન લકપતિ એક લુંડી.

દુહા

છત્રપતિ તો એક છે, રિદ્ધિપતિ રઘુનાથ,
એમ કહી પ્રતિહારનો, હોડે સા'યો હાથ.

છપ્પા

કુ–પોકારી પ્રતિહાર, ધીર ઉપર તે ધાયો,
દીધી ગાળ દશવીશ, પૂછ શત્રુનો સહાયો,
અંગદપર એક પ્રહાર, કોપ કરીને કીધો,
ક્યમ લોપે મુજ લાજ, દાવ દ્વેષીએ દીધો,
પછી અંગદ ખીજ્યો અંગમાં, ઘાટ પ્રથમ એનો ઘડું;
શામળ કહે સેવક રામનો, નરપતિને વળતો નડું.
ધાયો અંગદ ધીર, નીર ઉતાર્યો નરના,
દેવટ કીધો દરબાર, વખાણુ શા કહુ વાનરના,
પુરમાં પડ્યો પુકાર, છેકે હિમ્મત છુટાણી,
વાયે ચાલી વાત લંક બાધી લુટાણી,
પ્રતિહારને મારી પરવર્યો, ઘાટ ઘણા જણનો ઘડ્યો;
પાછી રાવ થઈ ત્યાં રાવલે, રાવણ પણ રોષે ચઢ્યો.

દુહા

વાત ગઈ બહુ વેગથી, રાવણ રાય હજુર,
પ્રતિહાર પ્રાત્રીશ મારીને, આવ્યો વાદર શૂર.
અધિપતે મન વિચારીયુ, આવ્યો એ હનુમાન,
કનકપુરી ઘડી એકમાં, બાળી કીધુ નામ.
મનમાહે વિચારીને, કીધી વિપરીત વાત,
ઉછળ્યો સિંહાસનથકી, ઘડવા તેનો ઘાટ.
સભા મધ્ય બધન કરી, કોટ રચ્યો તે દીશ;
નીચો થઈને આવશે, નમાવશે પછી શીશ.
અંગદ જ્યાં આગળ ગયો, ખિડકી જોઈ દૃષ્ટ,
રામઅરિને શુ નમુ? મનમાં પામ્યો કષ્ટ.
ક્રોધ કરીને કુદીઓ, કરી જોર અપાર,
કોટ ઓલગી હુલકીઓ, ગયો સભાને દ્વાર
આભઅવનિ એકત્ર કરી, કીધો ઉલકાપાત,
અંગદ ઉતર્યો આકાશથી, ગર્જ્યો કડકડાટ.

દિગ્મૂઢ થયા સઉ દેખતા, દીઠો કૃતાંત કાલ,
પર્વત સરખો પ્રચંડનર, ફરીને કીધી ફાલ.

ઝલણા છંદ

ક્રોધે દંત કરડીઓ મુખ મૂછ મરડીઓ, આપ અધિકાર અધિપત એઠો,
હીસે બહુ હાથીઆ, શોભીતા સાથીઆ, ભાથીઆ ભીડ રીસાળ રેઠો,
શૂર મહાપૂર એ ક્રૂર કોપે ભર્યો, નૂર નરપતિ બળવંત બેઠો,
શુભ સભા સાથમાં પાત્રીશ હાથમાં, પોકાર બહુ કરતો પ્લવંગ પેઠો

દુહા.

દશકંધને દુઃખ મનાવવા, અધિપત ઓળખવા એન,
દૃષ્ટિ ભારી અંગદો ત્યહાં, વદ્યો વિપરીત વેણ
અ—જનની કુણ રાવણતણી, બહુ ઉપજ્યા બાળ,
જાત શ્વાન કે શુકરી, ભુંડણ કે શિઆળ

ઝૂલણા છંદ.

પોકાર કરતા ઘડી પાચ પૂરણ થઈ, બોલતા શે નથી કર્મ ફૂટયા,
રીસ ચઢશે મુને શીશ તમ તોડશુ, કૃતાંત કોપતા કાળખૂટયા,
ચોર માટે બીહો છો સહુ ચિત્તમાં, તોલ અહંકારના ટેક ટૂટયા,
અંગદ કહે ઉત્તર શે નથી આપતા, સર્વની આંખ કે કાન ફૂટયા?
દેહ દાઝયો દશાનન ઘણુ દિલ વિષે, એક આપે થયો તેહ તાવે,
ઉછળ્યો એક કર આપ આસન થકી, મુખ મૂછ મરડી હિંતહોડ હાવે
રા—કોણ તુજ નામ ને ગામ ને ઠામ કહે, કામ કશુ છે પશુ ભૂપ સાથે,
કો તણો મોકલ્યો લ્હા લગી આવીઓ, આભ બાધો ભરે બાથ બાથે?
અ—વાળીનો પુત્ર ધરસત્ર શુભ પર્વને, નામ અંગદ મારૂ હરખ હેવા,
શરણ રહુ છુ રઘુનાથના ચરણની, દેવનો દેવ અધિદેવદેવા,
ધુમ્રપાને કરી ધ્યાન જોગી ધરે, ઇંદ્ર બ્રહ્મા કરે ઇશ સેવા,
તેતણી નારને તસ્કરી લાવીઓ, લંક લગી આવીઓ શુદ્ધ લેવા.
રા—વખાણ કરે અલ્યા વાનરા રામનું, કેટલું સાભળ્યુ જૂઠ જેવુ,
શીશ સાટે કરી લંક લગી આવીઓ, લોળિયુ લાભનું શુજ લેવુ,
દેહ માનવતણી એહમાં બળ કશુ, સિદ્ધ શ્રી જાણીને શીદ સેવુ.
જાણતો હોય તો કહે અલ્યા વાનરા, જોર કરતુંત પ્રાક્રમ કહેવુ.

છપ્પા

અ-હણ્યો જેણે હિરણ્યાક્ષ, સાર પ્રહલાદા દીધી,
ફરશીધર ફરશુરામ, નેક નક્ષત્રી કીધી,
બલિ ચાપ્યો પાતાળ, સહજમા અહલ્યા તારી,
દુષ્ટનો ફેડયો ઠામ, વાળિને નાખ્યો મારી,
પાષાણુ તાર્યા પયોનિધિ, સેતુપાજ બાધ્યો હવે,
મમત મૂઢ મૂરખ કરે, એ નર ઓળખશો અબે.

ઝૂલણા ૭૬

શા-કાપડી વેષ લઈ વન વિષે જે ફરે, શીશ જટા ધરે સગ સારો;
સીતની શુદ્ધ નવમાસ નિરખી નહીં, આજ સાગરતણો દીઠ આરો,
લાવીઓ રીંછ લગૂર લખ કોટિધા, માનવી મૂળ મુખવાસ મારો,
લકપતિ છત્રપતિ રાય રાવણુ સહ, રાઢમા જીતશે રામ તારો
અ-એક કિંકર અહીં આવશે રામનો, તે નહીં તાહરો બોલ સાખે,
તાત મારાતણી કીર્તિના કવિ તમો, હુ ખમુ બોલ જે ભુડ ભાખે,
અન્ય જણુને ઓશિયાળ શી તાહરી, જો ઘડી એકમા જોર ઝાખે,
લકપરલક એ અક એકે ભરી, નિમિષમા નિધિતણે નીર નાખે !
શા-કહે દશાનન સુણો વાળિના દીકરા, પ્રીત સભાર તુ પેર પૂઠી,
રામ ઉપર તને હેત ક્યમ ઉપજે, તાતને ગારીઓ કાળકૂટી;
પિડ પાળે, તાઈ વેર વાળે નહીં, પેટની વેઠમા વાટ ઊઠી,
કરી અહીં ચાકરી બાધ સા બાકરી, રામ શુ રાઢ કર આવ રૂઠી.
અ-બુદ્ધિબળહીણુ તુ ક્ષીણુ આયુષ થયો, રાવણુ મૂઢ મુખ શુજ ભાખુ,
રાજમહારાજ અધિરાજજી કેરડા, દર્શનો નિત્ય હું દિવ્ય દાખુ,
સહ અમૃત રત્નખાણુ પૂર પ્રેમની, તે તજી નીરવત ઝેર ચાખુ,
સ્વામી શામળતણા ચરણુ પ્રતાપથી, તુજ સમા કિંકરા કોડ રાખુ !

છપ્પા.

શા-મૂરખ મૂઢ અજાણુ, જૂઠુ બોલે ક્યમ ઝાઝું,
કોણુ ગણુતીમા રામ, લવરી સુણુતા હુ લાજુ,
કોઠ બીલાં ખાનાર, લગૂરા કોટિક લાવ્યો,
વાઘણુકેરા દૂધ, મણિધર મણિ લેવા આવ્યો,

વળી તાડણી મારી તાટકા, તે પ્રાક્રમ દીઠું તમો,
વળી હોય પરાક્રમ રામનું, કહે કિંકર સુણીએ અમો.

ઝૂલણા છંદ

અં–ત્ર્યંબક જ્યા તોડીઓ, માન તુજ મોડીઓ, છોડીઓ ના તુને ધર્મ ધાર્યો,
દશ મસ્તક દક્ષમા રાખીઓ કક્ષમા, પલક એક પક્ષમા હોડ હાર્યો,
કોટિ રાક્ષસ હણ્યા, ભય તેના નવ ગણ્યા, વેદ ભણીઆ હવે તુજ વારો,
મારવો રંકને લુટવી લંકને, પાપથી ઓસરે રામ મારો!

રાવણ–માનવી માનવી સંગ રહે સહુ, માકડા સાથ મન એનુ મોહ્યુ,
નાનપણું આદિથી નામ કાઢ્યુ જુઓ, પરવર્યા પુરથકી રાજ ખોયુ,
ક્ષત્રીવટ ખોઈને જોગ જટા ધરી, શરમ ને કરમ ને ધરમ ધોયું,
મંત્રી તુજ સારખા પ્રાક્રમી પારખ્યા, દશકંધ રામનુ જોર જોયુ.

ચોઓલો

અંગદ–મંત્રી તે પુણ્યવતા પૂરણ, ઘર બેઠા લખ લૂટેછે,
શ્રી દશરથના નંદન સાથે, ધારા વેદની છૂટેછે,
લાયક લીલા લક્ષ્મણ સાથે, અમૃતના ઘન ઊડે છે,
અભાગીઓ અક્કરમી અંગદ, રત્ન પત્થરશુ ફૂટેછે

છપ્પા.

રાવણ–બોલે વધતા બોલ, તોલ ખુએછે તારૂં,
રવિ સામા નાખે રેણુ, માન ઘટે નહિ મારૂં,
આયુષ તારૂં અલ્પ, એક ઘડીમા આવ્યુ,
તાતનું લેતા વેર, ભાગ્ય ભુંડુ તુજ ભાવ્યુ,
અવતાર અફળ તારો ગયો, વેર ન વાળ્યુ વેઠમા,
શત્રુને જઈ શરણે રહ્યો, પાવક ઊઠો તુજ પેટમા !

અંગદ–અન્યાયી બોલે આળ, ગાળ ગુણ હીણા દેછે,
અધર્મી અવતાર, ભાર શુ માથે લે છે,
મુજને તુજ પર હેત, ખેદ રાખી નહીં ખીજુ,
આપણ બન્ને ભ્રાત, બતાવુ કારણ બીજું,
જો વાળી તાત છે આપણો છૈયે સહોદર સુખમા,
તુજને રાખ્યોતો કાખમાં, મુજને રાખ્યોતો કુખમા!

શ્રાવણુ-વાળી સરખા ક્રોડ, ચરણુ મારા ચાપે છે,
સુગ્રીવ સરખા લાખ, કૃત્ય દેખી કાપે છે,
ઇંદ્ર આદિ સુરસાથ, હાથ જોડે જન ઝાઝા,
નથી સાભળ્યો કાન, રિદ્ધિપતિ રાવણુ રાજા,
ડોલાવુ દશ દિક્પાળને, સળકાવુ શેષધામને,
તું અલ્પ બુદ્ધિ સમજે નહીં, રહ્યો વખાણે રામને

ઝૂલણા છંદ.

અ-જોડીને કર કહું વાત તુજ કામની, નરપતિ ગર્વ તુજ એળે જાશે,
સીત શુ પ્રીત તે મોતની રીત છે, ચાચડવત ચોળશે ચિત્ત ચહાશે,
ઇશ હતા તુજ શીરપર ગાજતા. તે સાથે શત્રુતા બહુજ થાશે;
શામળતણા સ્વામીની નીચ નિંદા કરે, ચોકડી ચૌદનું રાજ જાશે.

સવૈયા.

રા-રાકની જાત તે રત્ન શુ ઓળખે, આખર ચેતન ચાકરનો,
ગરીબતણે ઘેર પેટ ભરે ન, ઠાઠ શુ જાણે ઠાકરનો,
મેરુતણો મહિમા નવ પ્રીછે, કરે વખાણુ તે કાકરનો,
"ખાખરની ખિલોડી" અગદ, સ્વાદ શુ જાણે સાકરનો!

છપ્પા.

અગદ-અધ થયો દશકધ, ધન્ધ ધારી શુ બેઠો,
કુળ અગારો આપ, પાપરૂપી થઈ પેઠો,
દશ છેદાશે શીશ, દિવસ થયા તુજ વકા,
ઇશ થવા ઉફરાટ, લક્ષ લુટાશે લકા,
પુત્ર તારા પ્રાજે મરી, વિધવા નાર તારી થશે,
સમઝ મૂઢ મૂરખ મને, ચૌદ ચોકડી ચોવટ જશે

ઝૂલણા છદ

રાવણુ-માકડા રાકડા જા ઘેર જીવતો, વાકડા ફાકડા બોલ કેવા?
કાયાતણા કટકડા ક્રોડ કરાવશે, વનચરા પાસથી લા'ણુ લેવા;
મુખતણા મટકડા ભાવ ભૂલી જશો, ચટકડા સેવશો સિદ્ધ સેવા,
લટકતા શીશ રે'શે ધડ જુજવા, રામ નહીં આવશે હાથ દેવા.

છપ્પા.

અગદ-રામચદ્ર પરતાપ, કોણુ મુજ સામું જોશે,
રામચદ્ર પરતાપ, જીવ નિજ દુશ્મન ખોશે,

રામચદ્ર પરતાપ, કોણ મને શસ્ત્રજ મારે,
રામચદ્ર પરતાપ, ક્રોડ તુજ સરખા હારે,
શ્રી રામચદ્ર પરતાપથી, જળને સ્થાનક સ્થળ કરૂ,
કવિ શામળ અગદ કહે, કહેતો આભ ઉંડળ ભરૂ
રાવણ-રાક ઉગર શી રીસ, કરવી તે ન ઘટે મુજને,
દઉં છુ જીવતદાન, જીવતો મૂકુ તુજને,
કાસદકેરા કાન, વાઢતામા હુ લાજુ,
તરણાપર શો ટેક, દિલ મારામા દાઝુ,
તુ બુદ્ધિહીણુ બકતો રહે, કુથલી શી ઝાઝી કરે,
ગમાર જાણી નહિ ગુદરૂ, ફરી બોલે નિશ્ચે મરે

કવિતા

અગદ-પૂર્વ જન્મ પાપથકી, સીતાતણા શ્રાપ થકી,
અક્કલ ઓછી આપથકી, સહેજ પડયો શૂળમા,
અક્ષરના અકથકી, વિધાતાના વકથકી,
રજાડયા કો રકથકી, ધન ભેળ્યુ ધૂળમા,
અહકાર આણ્યાથકી, મમત મૂટ માણ્યાથકી,
નિરગુણ નાણ્યાથકી, તણાયો તુ પૂરમા,
છેક બુદ્ધિ છોછીથકી, અક્કલ આપ ઓછીથકી.
રાવણ તે હાથ ઘાલ્યો, ગોખરૂના મૂળમા

ઝૂલણા છદ

કવિ-દૃષ્ટિ ભુડી કરી, રીસથી રાવણ, રાજમદ જોરથી રાજ રૂઠયો,
જવુ ન પામે હવે જીવતો વાનરો, એમ કહી આપ અધિપત ઊઠયો,
ગુણુજ ગુપ્તિ ગ્રહી સામટો સચર્યા, કોટકોટયાન જ્યમ રાફ છૂટયો,
પુત્ર વાળીતણો વીંટીઓ વિધવિધે, બાણનો શિર વરસાદ વૂઠયો

છપ્પો

રાવણ-નથી મારતા વાર, રજકમા રણરોળુ,
અગદ તારૂ અગ, ચિત્ત ચાચડવત ચોળુ,
કાઢુ તાળવે જીભ, વદે જો વેર વાણીમા,
વાદરેલ કઢાવુ તેલ, પિલાવુછુ ઘાણીમા,
જોર હોય તો જુદ્ધ કરે, મુજ કિંકરના સાથમા,
એમ કહી અગદને તિહા, લીધો બળવતે બાથમા

ઝૂલણા છંદ

દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, ચંદ્રશેખર ચરચ્યાછે ચંદન,
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, વૈજનાથના કીધાછે વંદન,
દશકંધ કેમે માર્યો મરશે, નવનાડનું કર્યું નિકંદન,
અંગદ—ઇશ્વિર ગત ઇશ્વિર સૌ જાણે, દશકંધ હણશે દશરથ નંદન.
રાવણ—વાત વિવેકની તે તું શઠ શું લહે, જંગલી ઝટ કૂંડા કર્મ ફૂટે,
આકના તૂરની પેર ઉડી જશો, જે દિવસ માહરા બાણ છૂટે,
જાનવર જાણીને મૂકીએ જીવતો, લાજ લંગૂરની કોણ લૂટે,
પ્રાજે કરી નાખશે પલકની પલકમાં, એકલો ઇંદ્રજીત આપ ઉઠે.

કવિત

અંગદ—માન કહ્યું મૂઢ મતિ, જ્ઞાનહીણ ગૂઢગતિ,
શ્રાપ દીધો સીતા સતી, પડયો પાપપાશમાં,
મોકલ્યો કાસદ કામે, હુકમ ન દીધો રામે,
નહિં તો વાસું ઠામ ઠામે, વાનરા અવાસમાં,
હદે નથી રહેતી રીસ, ત્રોડી નાખું તારૂં શીશ,
ભાગું ભુજ વીશ હજુ, હેત રાખું હાસમાં,
બલપણ ભાખું ભાખ, શાસ્ત્રતણી દેઉં સાખ,
ઇંદ્રજીત જેવા લાખ, ઉરાડું આકાશમાં,

છપ્પા.

રાવણ—રામતણી તુને આણ, વદે અંગદ તું વાણી,
રામતણી તુને આણ, પલક પીવા રહે પાણી,
રામતણી તુને આણ, હવે જો જીભ હલાવે,
રામતણી તુને આણ, જો તું ચરણ ન ચલાવે,
રામઆણથી કહે જઈ તહીં, જહીં સેન સકળ છે તમતણું;
રાવણે કહાવ્યું રામથી, મહિમા દેખાડ મોટમપણું.
કવિ—ઉડયો સુણી આકાશ, અંગદ અતુલીબળ આપે,
મહિમા વધારી માન, રામ રજ ચર્ણ પ્રતાપે,
આવ્યો જ્યહાં અશોક, અલૌકિક જ્યાં છે વાડી,
દુઃખ નવ વ્યાપે દેહ, ખરી રત્નાકર ખાડી;
બેઠી સીત સ્વરૂપ ત્યહાં, રૂપ રઢીઆળી શુભ સતી;
પ્રદક્ષણા દેઈ પાયે નમ્યો, મોકલ્યો છે લક્ષ્મણ જતિ.

અંગદ—સાભળજો મુજ માત, વાતમા એહ વધાઈ,
લક્ષ્મણ સહિત શ્રીરામ, પધાર્યા ભૂપત ભાઈ,
વાનર પદ્મ અઢાર, બોતેર કોટીક સાથી,
મળ્યો વિભીષણ ભ્રાત, પાજ સમુદ્રે બાંધી,
મે વિવિધ પ્રકાર વિષ્ટિ કરી, ટેવ એહની ટેડીઓ,
સીતા પ્રત્યે અગદ કહે, ગઢલક વાનરે ઘેરીઓ

સીતા—સીતા કહે સુણ વીર, ધીર થઈ ધીરજ ધરજો,
જોરાવર જન એહ, કામ ઘણુ પાકુ કરજો,
લલોપતો નહીં લાગ, શોભે નહીં શૂરા સાથે,
મદ્રાચળ શો મેર, ઉપાડે એક હાથે,
કુભકર્ણ કહેવાય છે કારમો, દેખે તેટલુ ખાય છે,
એવુ જાણી અહીં આવજો, રામ તો મોટા રાય છે.

અગદ—કહો તો મેરૂ સહિત, ઉદયાચળ હુ ઉપાડુ,
કહો તો લકપર લક, અધિક અવનિમા ગાડુ,
કહો તો બાણુ ક્રોડ, જોધને બાંધી જાઉં,
કહો તો ઇંદ્રજીત કુભકર્ણ, દૈત્ય સર્વેને સાંઉં,
મા કહો તો લકને લુટીએ, વસુધા વિપરીત નાખીએ,
પણ હુકમ નથી હજુરનો, માટે સરવે સાખીએ.

સીતા—છાનો રે ભડ ભ્રાત, વાત શી કરવી ઝાઝી,
કરો કહ્યુ તે કામ, રામ જે વાતે રાજી,
કરતા હો જે કાલ, આજ સવેળા સાધો,
દેખાશે કો દુષ્ટ, વાયુવત વેગે વાધો,
જ્યા આગન્યા માગી અગદે, જોધ જાવા લાગ્યો જવે,
રાક્ષસીએ બૂમ પાડી ઘણી, જોધ તરવરી રહ્યા તવે.

કવિ—માર માર કરતા મૂઢ, ધીર ધસમસતા ધાયા,
અગદકેરા ચરણ પૂછ શત્રુએ સાંયા,
સહસ્ર લાખ કરોડ, હઠીલે હોડ હકાર્યા,
તીડાનતીડનો રાફ, વાનરપર વેદ વમાયા,
ત્રાસ પડયો ત્રહોવિધતણો, દાવાદળ વદ્ધુ દેશમા,
દાખ્યુ લોકે દશકધને, લગૂંર આવ્યો એક દેશમા

કરડતો દંત દશકંધ, અસ્વારી આપે કીધી,
એક પલકે અશોક, વાડી તો વીંટી લીધી,
પકડયો પૂંછ પ્લવંગ, ઝાપટી ઝાકયો જ્યારે,
સમર્યા મન શ્રીરામ, તરત છૂટયો કર ત્યારે;
ત્યાં જુદ્ધ જોર ઝાઝું થયું, હઠીલો હોડે હારીઓ,
એ વાત લંકામાં વિસ્તરી, મહીપત મોટાએ મારીઓ;

મેઘરાવણ મહારાજ, ધજ ફરકાવી તેણે,
ઇંદ્રજીત જલ રૂપ, ઇંદ્ર જીત્યો'તો જેણે,
ઢમકાવનો ઢોલ નિશાન, કૃતાંત સરીખો કહાવ્યો,
પિતા પાસ તે પુત્ર, એક પલકમાં આવ્યો,
એક પહોર રણજંગ મચ્યો, કહી ન શકે કોયે કવિ;
સંહાર થાય સૃષ્ટિ તણો, શોભા લંક એવી હવી.

મહોકમ દીધો માર, અંગદને રાયે, આપે,
ન ગણે લેખા માય, હાથ શ્રીરામ પ્રતાપે,
લખ બોતેર હજાર, તણા તો હંસજ હરીઆ,
વાડીમાં કૂપ વિશાળ, ભૂપ સહુ તેમાં ભરીઆ,
બાકી બૂમ પાડી ગયા, ગઢ લંકા ગુણગામને;
ઉત્પાત કરીને આવીઓ, શરણાગત શ્રીરામને.

દંડવત્ કીધા દશ વીશ, શીશ નમાવ્યું નેહે,
સુખનું સાગર સર્વ, દૈવત પામ્યા સહુ દેહે,
શીશપર મૂકયો હાથ, વાતો પૂછી રઘુનાથે,
રામ–વિષ્ટિની કહો વાત, રીઝ થઈ રાવણ સાથે;
સીતાને સહજે આપશે, કે કરવી રાઢ પડશે ઘણી,
અંગદને એમ પૂછીઉં, કોટિ બ્રહ્માંડકેરા ધણી.

અંગદ–વાલિસુત કહે વાત, એની મેં કેમ કહેવાયે,
નથી સમજ્યો નરેન્દ્ર, અહંકારી એવો રાયે,
સામ દામ ને ભેદ, કર્યા તે જુગતે ઝાઝા,
જેમ પત્થરપર નીર, માને નહિ રાવણ રાજા,
કરગરી કહ્યું મેં કોટિધા, આય દેખાડી અતિ ઘણી;
પેર પેર મેં પ્રીછવ્યો, ડગ્યો નહીં લંકાધણી.

એમ કહીએ તો આઠ. ઠાઠમા બોલજ બોલે;
કહે વાનરને વનચર, આપ બળ કરે અતોલે,
ભર્યાં ભોજન માય, ચાર કણ જોયા ચાપી,
અનેક કહ્યા ઉપદેશ, મન મે જોયુ માપી,
લોઢા ઉપર લીહ જ્યમ, પટકુળ ગાઠ જેવી પડે,
રાઢ વિના રાવણ રીઝે નહિ, માગી સીતા તો નહિ જડે

કવિ–મુખે ન બોલ્યા રામ, નિશ્વાસ મૂક્યા મન સાથે,
રાવણ સરખુ રત્ન, હણવુ પડશી મુજ હાથે,
આવ્યો વિભીષણ ભૂપ, આવ્યો જશ જાબુવનો,
' 'ા નલ નીલ સુગ્રીવ, આવ્યો હઠકર હનુમનો,
મહ .જ વિચાર મનમા કર્યો, જે ચિત્ત લહે નહિ ચાતુરી,
સૌ સેવક કહે સ્વામી સુણો, "દેવ તેવી કરો પાતરી."

સામસામા રણતૂર, શૂર સગ્રામે ચઢીઆ,
નેવુ દિવસ નિશક, વીર વિવાદે વઢીઆ
વરણવે શતયુગ શેષ, તોય પુરૂ નવ થાયે,
એક પાસે શ્રીરામ, બીજે શ્રી રાવણ રાયે,
રામે જાણ્યો રણજીત એ, જનુની એક રાવણ જણ્યો,
એકાણુ દિવસે એક બાણથી, રામ હાથે રાવણ હણ્યો.

રાવણ પામ્યા રાજ, અવિચળ પદવી આપે,
વિભીષણ પામ્યો લક, પૂર્ણ તે પુણ્ય પ્રતાપે,
મળ્યા રામને સીત, વિજોગ ભાગ્યા તે તનના,
દદુભી વાગ્યા દેવ, મનોરથ પહોચ્યા મનના,
સીતા લેઈ સિધારીઆ, દરશન અયોધ્યા ગામનુ,
જયજયકાર જગમા થયો, રાજ થયુ શ્રી રામનુ

મળ્યા માત ને ભ્રાત, મળ્યા ભરત ભાવિક ભાઈ,
વીતક વર્ષ બે બાર, તણા તે કહ્યા માઈ,
હનુમાન તણી હિમ્મત, સુણીને મોટમ મેલી'
વૂઠયા અમૃતમેહ, રગ રૂડાની રેલી,
છત્ર ધરાવ્યુ રામજી, લક્ષ્મણ ચમર કરે જ્યહા,
શામળ કહે શોભા ઘણી, મેહ માગ્યા વરસે ત્યહા.

રામચરિત્ર પવિત્ર, ગાય જે નરને નારી,
ઇકોતેર પરીઆ સહિત, અધિક પામે ઉદ્ધારી,
દૂધ પુત્ર ધરસૂત્ર, પુરંદર પદવી પામે,
જન્મ મરણ જંજાળ, વેદના સઘળી વામે,
શ્રી રામચંદ્ર કૃપા કરે, ઈશ્વર પદવી આપે અતિ,
શામળ કહે સેવો સહુ, રામ લખમણ સીતા સતી.

દોહરો

શ્રોતા વક્તા સાંભળો કહે કવિ કરજોડ,
શામળ કહે બોલો સજ્જનો, જે જે શ્રી રણછોડ.

પૂર્ણ.

દયારામ.

આપણા રસીલા, રંગીલા, ફાંકડા, લાલાજી કવિ દયારામ નર્મદા તટે ચાણોદમાં સાઠોદરા નાગરની જ્ઞાતિમાં સને ૧૭૭૭માં જન્મ્યા હતા. તેમના પિતાનું નામ પરશુરામ અને માતાનું નામ રતનબાઈ હતું. તેમને દેવનાગરી લિપિ સિવાય બીજી કોઈપણ જાતની લિપિ આવડતી ન હતી. તેમનું મરણ સને ૧૮૫૨ના ફેબ્રુઆરી માસની ૯મી તારીખે થયું હતું.

આ કવિએ ગુજરાતી, હિંદુસ્તાની, પંજાબી, મરાઠી, સંસ્કૃત, અને ફારસીમાં કવિતાઓ કરેલી છે. તેમના મુખ્ય શિષ્ય રણછોડના કહેવા પ્રમાણે તેમણે નાના મોટા મળી ૧૩૫ ગ્રન્થો બનાવ્યા અને તે ઉપરાંત છૂટક પદો, ગરબી, લાવણી વગેરે ઘણું બનાવેલું છે. તેમના કવનમાં વિશેષે કરીને ત્રણ રસ જોવામાં આવે છે—શૃંગાર, શાંત અને હાસ્ય. નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈના શૃંગારમાં જે આધ્યાત્મ ગૌરવ સમાયલું છે તે ગૌરવનો દયારામની કવિતામાં અભાવ હોઈ સામાન્ય અને નિર્બળ મનવાળા લોકોની નીતિ ઉપર ઉલટી અસર થવાનો બહુ સંભવ રહે છે.

૮૭

યમુનાજીની સ્તુતિ.

આર્યા

જય યમુના શ્રીયમુના, પાને દૂરા કિંકર યમના,
પુનરપિ આવાગમના, નિજપદદાતા નિજબળ જળશ્રમના. ૧

છંદ ભુજંગ પ્રયાત.

નમો શ્રીયમુને મહારાણી દેવી, સુરાસુર બ્રહ્મા શિવાદિક સેવી,
ધ્રુવાદિ થયા ધ્રુવ ધામે નિવાસી, પ્રિયા ગોપિકા કૃષ્ણ થૈ આપ દાસી ૨
સરિતા સહુ સ્વામિની શ્રેષ્ઠ ગંગે, મહાસિદ્ધ પામી તમારા પ્રસંગે,
અહો, અસ અદ્‌ભૂત મૈંમા શું ભાખું, સમુદ્રેથી બિંદુ સમુ જલ્પી દાખું ૩
થયુ હોય જેને પયપાન માતા, કદા તેહને યમ નહીં દુઃખદાતા,
કદા દુષ્ટ તોયે સ્વમાસનુ કાંવે, વિચાર્યું ક્ષમે યાતનામા ન આવે ૪
કરે સ્નાન નિશ્ચે નવો દેહ થાયે, તદા યોગ્યતા સેવવા કૃષ્ણરાયે,
જગત્પાવની જાહ્નવી વેદવાણી, શિવે શીશ રાખી પરાપૂત જાણી. ૫
ત્રિવિક્રમપદાબ્જકી એજ હેતુ, સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ તે મૂળ કેતુ,
રવિજા તમો તે તણા પટ્ટરાણી, શકુ કેમ કીર્તિ તમારી વખાણી ૬
પતિ નામ છે કૃષ્ણ, કૃષ્ણા તમારૂ, રૂપે એક વસ્તુ કશુ છે ન ન્યારૂ,
રંગે શ્યામળા, સ્નાનથી શ્વેત પ્રાણી, વદુ એજ આશ્ચર્ય અદ્‌ભૂત કાંણી ૭
કૃપાસાગરી નાગરી જગ્તમાતા, હરિવલ્લભા ઇશ્વરી ભદ્રદાતા,
સદા સપ્તસિંધુ થકી નીર ન્યારૂ, બને કોણથી કર્મ અદ્‌ભૂત આરૂ ૮
નદી નવસે ને નવાણુ નવાયે, સમુ પુણ્ય ગંગા વરા એક નાયે,
વિધિકલ્પ ગંગા ભજે મંત્ર ગાત્રે, ફળેયુક્ત તે યમુનાસ્મર્ણ માત્રે ૯
મીનાદિ રૂપે કાલિંદીક નિવાસી, થયા જીવ જે પૂર્વમહાપુણ્યરાશિ,
ગિરા ગોમતી ગૌમતી નર્મદાજી, ભીમા ગલ્લકી સૂર્ય આદિક રાજી ૧૦
કુરૂક્ષેત્ર કાશી ગયા પુષ્કરાદિ, વસે નિમિષારણ્ય જ્યા બ્રહ્મવાદી;
નદી તીર્થ ઇત્યાદિ સંગે સમાજા, તમોમા કરે સ્નાન પ્રયાગરાજા ૧૧
ઘણા જન્મના પાપ મહા ઓઘ કાપે, કદા વર્ણું કો નામ યામી અલાપે,
ધરે પાય તે પૃથિવી પૂત માનુ, ફળેયુક્ત પાવન ત્યા ચિત્ર શાનું ૧૨
કરે સ્નાન સૌ તીર્થમા નિત્યે કોઈ, કહુ પુણ્ય તે તીર્થરાજેથી હોઈ,
રવિપર્વ કોટિક સિંધુ ભજેથી, મળે તેટલુ પુણ્ય કૃષ્ણારજેથી. ૧૩
નદી ક્ષેત્ર સૌ તીર્થ પ્રત્યેક સાધે, અયુતાબ્દથી જેટલુ પુણ્ય લાધે,
પરિક્રમ પચાસ કોટિ ફરેથી, ફળે પુણ્ય તે મત્થુરા સાભરેથી ૧૪
મધુપુર ગોકુળ વૃંદાવને વા, વસે પ્રાણી તે પ્રાણી પ્રાણેશ લેવા,
વદુ માંત્મ્ય સહેજે વસી માત્ર રેંતુ, વળી કૃષ્ણ કૃષ્ણા ભજે તો શુ કેંતુ ૧૫
તટે રાસક્રીડા સદા કૃષ્ણ ગોપી, લીલા લાડીલી લાલ એકાંત ઓપી,
જહા વૃક્ષવૃક્ષે વસ્યા વેણુપાણિ, પત્રે પત્ર ચોભુજ છે વેદવાણી. ૧૬

અલૌકિક આનંદદાતાર માજી, દયો દામ મારો મુખે કોની ગાજી;
ભણે વા સુણે સ્તોત્ર આ પ્રેમ આણી, કૃપાદૃષ્ટિ તેને કરે ચક્રપાણિ. ૧૭

૯૮

ચેતવણી.

પદ

ચેત ચેત મન ચપળ થઈને, કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજનીરે,
આ જૂઠી બાજી જગતતણી છે, તેથી મમતા તજનીરે ચેત૦ ટેક.
શું મૂરખ મિથ્યા મારૂં કહેછે, તારૂં તે સહુ ખોયુંરે,
આ અમૂલ્યક હીરો હારીને તે, પત્થરમા ચિત્ત પ્રોયુંરે ચેત૦
આ ડહાપણ તારૂં મળ્યું ધૂળમા, ચુલે પડી ચતુરાઈરે,
તું સેવા સમરણમા નવ સમજ્યો, અન બગાડયું ખાઈરે ચેત૦
તે હેને હરિસેવન નવ કીધું, સતોખ્યા નહિ સાધુરે,
આ ધિક પડયો તારો જનમારો, વણસાડયું તે બાધુરે ચેત૦
અલ્યા તું તારી જનનીને, શે ના પત્થર પડીઓ પેટરે,
જે લોક પખાળત વસ્ત્રજ વારૂ, તુજને નાખી હેઠરે. ચેત૦
તોપણ કોઈનું કારજ સરતું, પણ તું તેથી માઠોરે,
કોઈને કામ કયહુ ના આવ્યો, કિંચિત્ કયહુના ગાઠોરે. ચેત૦
આ જનમ દિવસથી જરા લગી તે કુત્સિત કૃત બહુ કીધારે;
આ માતપિતા આદે અતિ સજ્જન, જનને દુ ખ બહુ દીધારે ચેત૦
તું પાપથકી બીહીનો નહીં પાપી, વદ્યો ન જૂઠા પાખેરે,
કોટી જીવ કલપાવે મૂરખ, જૂઠી પૂરી સાખેરે ચેત૦
વદવું નહીં તે વદે સુખેથી, ના ખાવું તે ખાએરે,
તું તારા મનમા મરમાતો, ના જાવું ત્યા જાએરે ચેત૦
આ વિષયતણું કૃત વહાલું કીધું, મનથી માન્યું ઠીકરે,
વેદ શાસ્ત્રનું વચન ન માન્યું, ધરી ન હરીની બીકરે. ચેત૦
કપટ કરી લોકોને લૂટયા, પિંડ પોતાનો પોખ્યોરે,
નવ દીન ઉપર દયાજ આવી, પરમાત્મા બહુ દોખ્યોરે. ચેત૦
તું વૈષ્ણવ વેષે વહાતો હીંડે, જ્ઞાનઉપદેશ બતાવેરે,
પોતાનું મન પત્થર સરખું, તેમા દોષ ન લાવેરે ચેત૦
દગો કરતા દોષ ગણે નહીં, લાવ્યો જ્યમ ત્યમ લૂટીરે,
જો પરમારથ કણ જાનો દેખે, હઈડું ભાગે ફૂટીરે. ચેત૦

એમ કપટ કરી છળભેદ રચીને, પરવિત્ત ઘરમા ઘાલ્યુરે,
એમ કરતા મૃત્યુ આવ્યુ, તેથી કપટ ન ચાલ્યુરે ચેત૦
પછી જમકિકરે ગરદન ગ્રહીને, કહાડયો ઘરથી બહારરે,
લેઈ ગયા જમ પુર ઝપાટી, દેતા માર અપારરે ચેત૦
ત્યા જઈને રાખ્યો ધર્મ આગળ, શી આજ્ઞા છે સ્વામીરે,
જે વિધિ કહો તે વિધિ દુ ખ દઈએ, બોલ્યા મસ્તક નામીરે. ચેત૦

પછે ધર્મરાયે ત્યા તુજને પૂછયુ, કહે કમાઈ શી કીધીરે,
તું ગયો હતો હરિસમરણ કરવા, ક્યમ થઈ નહીં સિદ્ધિરે ચેત૦
ત્યા એવુ કહેતા ચિત્રવિચિત્રે, કહાડયુ તારૂ પાનુરે,
તે વાચતા મનમા લજવાણો, એવુ તારૂ ગાનુરે ચેત૦

તે સાભળી ત્યા ધરમસભામા, સરવે હસીયા દનરે,
ભાઈ આવો નિરલજ કોઈ ન દીઠો, કદી ન આવ્યો અતરે ચેત૦
પછે ક્રોધ કરી યમરાજા બોલ્યા, નાખો કુભીપાકરે,
એ નફટ જીવને શી શિખામણ, ન મળે જેને નાકરે ચેત૦

ધરમે એમ કહ્યુ જવ ત્યારે, તુ બોલ્યો જોડી પાણુરે,
મે જખ મારી હુ હાર્યો સ્વામી, દીન વધો તુ વાણુરે ચેત૦
હવા મનુષાદેહ એકવાર મુજને, આપો શ્રી મહારાજરે,
હુ હાવા હરિસમરણ નહિ ભૂલુ, અન્ય કરીશ નહીં કાજરે ચેત૦

એમ કોટિ કાલાવાલા કરતા કૃપા કરી યમભૂપરે,
જેજે ના ભૂલીશ કહી આપ્યુ, મનુષાદેહ સ્વરૂપરે. ચેત૦
તુ એમ કરાર કરી આવ્યોછે, તે તુ શે નવ જાણેરે,
તુ હાવા જઈ ઉત્તર શો આપીશ, હરિગુણ મુખ ના આણેરે. ચેત૦

તું ફોકટ ફજેત શીદ થાએછે, કહ્યુ માનની મારૂરે,
હું સાચુ કહુછુ સમજ હરિ ભજ, શીદ બગાડે તારૂરે ચેત૦
આ જે દેખે તે સહુ ખોટુ, ને સાચુ હરીનુ નામરે,
તે વણુ દામે લૂટી લે તેને, નથી દ્રવ્યનું કામરે ચેત૦

આ સુખસપત ઘર ઘરણી દેખી, શીદ હરાયો હીડેરે,
આ તુ મા જાણીશ ઝાઝુ, જીવિત આવ્યું ટાડેમીડેરે. ચેત૦
તું હદેથકી નથી હેત ધરીને, ભજતો વૈકુઠનાથરે,
તો પાછળ પસ્તાવુ પડશે, ઘસવા પડશે હાથરે. ચેત૦

ભાઈ આ મનુષાદેહ મોંઘો છે, મળશે નહિ વારેવારેરે;
જો આ અવસર ચૂક્યો તો નિશ્ચે, લક્ષ ચોરાસી તારેરે ચેત૦
ત્યાં ખર સૂકર ગડક ગર્ધવ, જાતિમાં અવતરશોરે,
ત્યાં પ્રભુસમરણ કરવાની ગત નહી, ચારેખાણ રડવડશોરે ચેત૦
તે માટે મુજ કહ્યું કરીને, ગોવિંદના ગુણ ગાનીરે,
આ માયા મમતા મૂકીને તું, તારૂં ચેતી જોનીરે ચેત૦
તું આવ્યો ત્યારે શું લેઈ આવ્યો, જાઇશ કહે શું લેઈરે,
તું બીજું તારૂં શુંજ બતાવે, તારી છે નહીં દેહરે. ચેત૦
મારૂં મરૂં કરીને મૂરખ, મુઓ તું દોડી દોડીરે;
વૃથા વિટંબણ શીદ કરેછે, સંગ ન આવે કોડીરે. ચેત૦
ભાઈ તારે કીધે વધુ ઓછું, લેશમાત્ર નહીં થાયરે,
એ કરતાહરતા બીજો છે, વચ્ચે શીદ અથડાયરે ચેત૦
લખ્યું ન મિથ્યા થાય કદાપિ, ભાગ્ય વિષે છે જેહરે,
તેની મેળે વણમાગ્યું, આવી મળશે તેહરે ચેત૦
તે માટે કોટી કલપના કહાડી, ગાની શ્રી ગોવિંદરે;
એ દાસ દયાના પ્રભુને ભજતા, થાશે અખિલાનંદરે. ચેત૦

૮૯

બાળલીલા.

ગરબો

સજ્જન સાંભળોરે, હરિની બાળનીલા કાંઈ ગાશું,
કોટી કલ્પનારે, પતિતપણાથી પાવન થાશું—૧
ઇશ્વિર અખિલતણારે, જેનું કરે શેષ શિવ વંદન,
ભકતવત્સલ પ્રભુરે, માટે થયા નંદના નંદન.—૨
ગોકુળ ગામમારે, નિત્ય યશોમતી ઘેર આનંદહેલી,
કાલા તોતલારે, સુતના વચન સુણી થાય ઘેલી—૩
મોહન મૂરતીરે, સહેજે દીઠેથી મોહ લાગે,
તે હરિ હઠ કરીરે, મા મા કહીને માખણ માગે—૪
પાયે લગરીરે, છમછમ કરતો છબીલો ચાલે,
લટકે લાડકોરે, રંગત લાકડવી કર ઝાલે—૫
કટિકંદોરડોરે, ચરણ ધરતા ખમખમ બોલે,

લટકે ઝૂમતૂરે, શોભા નહીં કોઈ તેની તોલે—૬
પહેર્યાં સાકળાંરે, કરમા કચનકકણ શોભે,
બાજુ બેરખારે, બાજુબધે બહુ મન લોભે—૭
ઉરપર સાગલુરે, સિહનખ શોભે સુવરણમઢીઓ,
મણી મુક્તાતણીરે, માળાઓ જઈ નાભી અડીઓ—૮
મોહન મુખડુરે, શરદપુનમ શશીથકી બહુ સારૂં,
નિરમળ નાસિકારે, મોતી લળકે મોહ્યુ મન મારૂ—૯
આજી આખડીરે, માજી ગાલ નજરીઉં કીધુ,
લીલવટ લાલનુરે, શોભે કુમકુમ બિંદુ દીધુ—૧૦
કુંડળ કાનમારે, પડયા પ્રતિબિંબ કપોળે ઝળકે,
ઝુમણુ વેણીઉરે, મોતી ભરીઉં લટકે લળકે—૧૧
મુખપર ઝૂમતારે, હરિને બિટળીઆળા કેશ,
છબી ઘનશ્યામ છેરે, મનમોહન પ્રભુ બાળકવેશ—૧૨
મુખ દધિ લેપિયુરે, નિરખે ઉર ભરી આવે વા'લ,
પરમ આનંદનોરે, સાગર નવનીતપ્રિય નંદલાલ—૧૩
એવો લાડીલોરે, ઠમકે ચાલ ઠમકતી ચાલે,
મહીડુ વલોવતારે, ગોવિંદ ગોળી રવૈ ઝાલે.—૧૪
બોલે તોતલુરે, ઠણુઠણુતો કાનડ કાલો,
માડી ધવડાવતીરે, હઠ કરી કેતા લાગે વહાલો—૧૫
પાહનો ઉભર્યોરે, કોકા દૈને કંઠ લપટાવે,
શિરશુદ્ધિ કરીરે, ઉછંગે લઈને ધવરાવે—૧૬
ગોવિંદ ઘુટડેરે, દૂધ પીએ જસોદા મુખ જુએ,
બુચકારી કરીરે, જનુની આખના આસુ લુએ.—૧૭
ત્રપ્ત થયા પછેરે, માજી વિવિધ રમકડા આપે,
બેસે આગણેરે, ગોપી જન લઈ હૃદયે ચાપે.—૧૮
લેતી ભામણાંરે, નિરખે શિશુ માટે મુખ ચૂમે,
ઘેર જવાય નહીંરે, લલચ્યુ લાલ વિશે મન ઘૂમે—૧૯
રમતા આગણેરે, કરદમ વળગ્યો છે શ્રી અંગે,
બહેકે બરાસથીરે, ઝાઝી ફેરી છે હરી સંગે—૨૦
એવા જે ભર્યોરે, વછનું પૂછ ગ્રહી ફરે પૂઠે,
પડો જવાયછેરે, ગોપી હસીપડે વળી ઉઠે.—૨૧

વ્રજની સુંદરીરે, લાલચ માખણતણી બતાવે;
અંતર પ્રેમથીરે, પ્રભુને થૈથૈ થનક નચાવે.—૨૨
બાળચરીત્રનોરે, આનંદ એવો વ્રજજન માણે,
વ્રજવાસીતણારે, ભાગ્યનો પાર કોઈ નવ જાણે.—૨૩
નેતિ નિગમ કહેરે, અગમ અગોચર સહુથી અળગો,
તે પ્રભુ પ્રેમથીરે, આહીરડાને આવી વળગ્યો—૨૪
ક્રીડાઅવતાર ઘણોરે, શિરોમણિ વ્રજલીલા વ્રજરાણો,
દાસ દયાતણો રે, પ્રાણજીવન ધન એ પ્રભુ જાણો—૨૫

૯૦

પ્રેમપરીક્ષા.

ગરબો.

ઓધવજી છે અળગીરે, વાત એક પ્રેમતણી,
કોઈ અનુભવી જાણેરે, કહેતા તો નાવે બણી.
પ્રસુતાની પીડારે, વઝા તે શું જાણે?
જાણ્યું કેમ આવેરે, માણ્યાને પરમાણે.
મૂંગે સાકર ખાધીરે, ગુંગાને સ્વપ્ન થયું,
સરવે મન જાણેરે, બીજાને ન જાય કહ્યું.
ઘાએલના દુ:ખનેરે, કાયર તે શું પ્રીછે,
અજ્ઞાની લહે નહીંરે, રતિની ગતિ શી છે.
નીમ સરવે નાસેરે, જ્યારે પ્રેમ તે વ્યાપે;
નિદ્રા જેને આવેરે, તે ઉત્તર ક્યમ આપે.
જેનું ચિત્ત જ્યાં ચોટ્યુંરે, તેને તેથી સુખ થાયે,
શો સ્વાદ અગ્નિમાંરે, ચકોર ભાવે ખાયે.
રીત પ્રીતની એવીરે, તેનું સુખ તે જાણે,
અનુભવથી અજાણ્યુંરે, એના અવગુણ આણે.
નેહ સુખથી ન વાધેરે, દેખી દુ:ખ નવ ઘટે,
જેમ વૃક્ષને વળગીરે, વેલી તો ફરી ના લટે.
શીખે સાંભળે ગાયેરે, ઓધવ ગત પ્રીતતણી;
કરવી નથી પડતીરે, એની મેળે આવે બણી.
પ્રીત બાઝે તો સહેજેરે, છૂટે ન પછે છોડી,

મચ્છને દુખ દેછેરે, ગળ્યા પછે અકોડી
સાચી પ્રીત પ્રાણ લેરે, સાધારણ થાય પરી,
દાદુર જળવિણ જીવેરે, માછલડા તો જાય મરી.
મોટી જનની મોહિનીરે, બીજી પ્રીતથી ન મળે,
પણ જડ જુઓ લોહુરે, ચમકને દેખી ચળે.
છીપ રહે સાગરમારે, ઇચ્છા સ્વાતિ બુદતણી,
જુઓ દૃષ્ટિ ચકોરનીરે, અચળ રહેછે ઇંદુભણી
લજ્જા મુધ સાગ્રથરે, પ્રેમાજનમા ન ટકે,
મધુકર વાસ કોરેરે, કમળ નવ ભેદી શકે
મૃગ સહેજે મરેછેરે, પલાયણ અભ્યાસી,
રાગ અનુરાગ પાશેરે, બાધ્યુ ન શકે નાસી
દૃષ્ટિ પ્રીતની માટેરે, પતગ દીપકમા બળે,
જાય પ્રાણ પોતાનો રે, તોયે સ્નેહીને મળે
રહે ચાતક તરસ્યુરે, સદા બાર માસ લગી,
પીએ સ્વાતિનું વારીરે, અવર પરસે ન ડગી
વિખના વસનીનેરે, સાકર પણ સુખ ના કરે,
પય પાણીથી ઉત્તમરે, મીન તેમા નાખે મરે
જેનુ મન જેસુ માન્યુરે, તેને સુખ તેથી મળે,
તેવિના તેથી સારૂરે, નાત્રે તેની આખ તળે
બે વૈરાટના લોચનરે, ઇદુ ભાનુ ભેદ કશો;
કજ કરમાય ચદ્રેરે, ફૂલે રવિમેહ વસ્યો.
કંઠે વળગી ના છૂટેરે, એ પ્રેમતણી ફાસી,
કાચો માટે ફૂટેરે, સુણી જગની હાસી
છે અગમ પથ સ્નેહનોરે, ઓધવજી તે નથી દીઠો,
ત્યા લગી જ્ઞાન ગોઠેરે, જોગ પણ છે મીઠો.
જોગતો તેને જોઈએરે, જેનુ મન જગમા ભમે,
તે તો અચળ અમારૂરે, ચિત રસીઆમા રમે
જેનું મન માનેરે, તે જોગ સુખેથી ગૃહો,
અમો તો એહ માગુરે, પ્રીતમજીસુ પ્રીત રહો.
તમારા તો હરિ સઘળેરે, અમારા તો એક સ્થળે,
તમો રીઝો આદરણેરે, અમો રીઝુ ચદ્ર મળે.

ઇંદુને અવલોકીરે, ચકોરનું ચિત્ત ચળે,
તે પ્રકાશને પેખીરે, તેને સંતોષ વળે.
એવા વચન સુણીનેરે,ઓધવજીની ભ્રાંતિ ટળી,
જોગજ જાળ છૂટીરે, ગયુ મન સ્નેહમા મળી
અભિમાન મૂકીનેરે, ઓધવ ગોપીપાય પડયા,
કહે દયાનો પ્રીતમજીરે,નિશ્ચે એક તમને જડયા.

૯૧

લોચનમનનો ઝગડો.

પદ રાગ-રામગ્રી

લોચન મનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો,
રસીઆ તે જનનોરે, કે ઝગડો લોચન મનનો ટેક૦
પ્રીત પ્રથમ કોણે કરી, નંદકુવરની સાથ;
મન કહે લોચન તે કરી, લોચન કહે તારે હાથ—ઝગડો લોચન૦
નટવર નિરખ્યા નેન તે, સુખ આવ્યુ તુજ ભાગ,
પછી બધાવ્યું મુજને, લગાન લગાડી આગ—ઝગડો લોચન૦
સુણ ચક્ષુ હું પાંગળુ, તું મારૂ વાહન,
નિગમઅગમ કહ્યું સાભળ્યુ, દીઠાવિના ગયુ મન—ઝગડો લોચન૦
ભલુ કરાવ્યુ મે તને, સુંદરવર સંજોગ,
મને તજી તું નિત મળે, હુ રહું દુઃખવિજોગ—ઝગડો લોચન૦
વનમા વા'લાજીકને, હુય વસુ છુ નેણુ,
પણ તુંને નવ મેળવે, હુ નવ ભોગવુ ચેન—ઝગડો લોચન૦
ચેન નથી મન કયમ તને, ભેટે શ્યામશરીર,
દુ ખ મારે જાણે જગત, રાત્રદિવસ વહે નીર.—ઝગડો લોચન૦
મન કહે હુ ધીકુ હદે, ધુમ્ર પ્રગટ ત્યા હોય,
તે તુજને લાગે નયન, તેહથકી તુ રોય—ઝગડો લોચન૦
એ બેહુ આવ્યા બુદ્ધિકને, તેણે ચુકવ્યો ન્યાય,
મન લોચનનો પ્રાણ તું, લોચન તુ મનકાય—ઝગડો લોચન૦
સુખથી સુખ દુ ખ દુ ખથી, મન લોચન એ રીત,
દયાપ્રીતમ શ્રીકૃષ્ણસુ, બેહુવડેથી પ્રીત—ઝગડો લોચન૦

૯૨

પદ

હરિ ભાવ વિના, કેવળ કૃતિ કરેથી કાર્ય ન થાય,
જ્યમ અગ્નિવિના, ભસ્મમા ધૃત હોમે એળે જાય ટેક૦
જુઓ સર્પ સમીર ભક્ષીને રહે, જુઓ ચાત્રક તે પિપાસ સહે,
જુઓ ઉલૂક અખંડ ઉજાગ્ર રહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મીન તીર્થજળમા નાયે, જુઓ ગુણકા નૃત્ય કરે ગાયે,
જુઓ પહાણો પોખે શુ સુખ થાયે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ મૃગઆદિક પશુ વનવાસી, જુઓ ગુનેગાર સહેછે ફાંસી,
જુઓ કાસદ પણ જાય કાશી હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ તેલીનો બળદ પરિક્રમા કરે, પન્નગ પેટે ચાલે દંડવત કરે,
જુઓ તપોધન દેવળેદેવળ ફેરી ફરે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ વટ જટાનો બોજ સહે, જુઓ અંધ સદા કર દંડ ગ્રહે,
જુઓ ખરતન રાખમા રોળ્યુ રહે. હરિ ભાવ વિના૦
જુઓ નટવો અવધૂત વેશ ધરે, જુઓ બગલો દ્રઢ થઈ ધ્યાન ધરે,
જુઓ મૂક વચન મુખ નવ ઉચરે હરિ ભાવ વિના૦
નહીં વ્યંઢલ વિષયતણી આપદા, ઉભુ વૃક્ષને ક્રોધ મળે ન કદા,
જુઓ અજગર નિર્લોભી છે સદા હરિ ભાવ વિના૦
ભાવે પ્રલ્હાદને સ્થંભમાથી મળ્યા, નામદેવને ભાવે ભૂતમાથી નિકળ્યા;
વળી ભાવે મંડળિકને કાળ ફળ્યા હરિ ભાવ વિના૦
હરિ તેવા થાય જેવા જાણે, નિજ ભાવ પ્રમાણે ફળ માણે,
દયો કહે જુઓ સર્વ ઠેકાણે હરિ ભાવ વિના૦

૯૩

પદ

સાચુ તે સગપણરે, સમજ મન સ્યામતણુ,
બાકી સહુ જૂઠુરે, કશુ નથી કામતણું. ટેક૦
માત તાત ભ્રાત ને ભગની, સગા સહોદર સોય;
કુળ કુટુબ સખા ગોત્રને જ્ઞાતિ, એમા તારૂ તે છે નહીં કોય,
સગુ એ તો સરવેરે, સુખ ને દામ તણુ. સાચુ તે૦

જંતુની જનક એવા કર્યા કેટલા, તે જેટથી ધરી દેહ,
લહેણાદેણીનો સબંધ તૂટયો, ત્યારે મૂકી ગયા તેહ,
કોઈએ ના બતાવ્યું રે, ઠેકાણું વિશરામતણું. સાચું તે૦
જેની આ હરિવણ હેત ધરીને, કોણ આપે મનુષ અવતાર,
પશુ પક્ષી ફેડીને આપ્યો, તને ભજનતણો અધિકાર,
ભજે તેને આપેરે, પદ નિજ ધામતણું સાચું તે૦
અણુ આસક્તિ ક્યહું મા રાખીશ, માયા મનથી છોડ,
નિશ્ચિત થઈ સહુ શોક તજીને, પ્રીત પ્રભુજીસુ જોડ,
દયા દિનરજનીરે, રટણ કરેરે રામતણું. સાચું તે૦

૯૪

ગરબી.

મોટાનું વચન સુખધામ, કૃતિ રીતે કરીએ,
તે કરે ચહાય તે કામ, આપણ તો મરીએ મોટા—ટેક.
રુધિર માસને ભોગે ભવાની, આપણે હડીએ ત્યાથીરે,
સિંહ ચઢી દાનવ દળવા એ, કાંડીએ તે બળ કયાથી કૃતિ રીતે
અગ્નિ ભક્ષણ સર્વ કરે પણ, કોઈ કહે નહીં મેલોરે,
તે જોઈને તુ તેમ કરીશ, તો સર્વે કહેશે ઘેલો કૃતિ રીતે.
ક્લેશ પ્રિય નારદને છે જોઈ, રખે તું ઘેલા કહાડેરે,
તેનો સંગ ભવભયભંજન ને, તારો સંગ ભવ પાડે કૃતિ રીતે.
અસુરપ્રતિગ્રહ સુરાપાન, શુક્રાચાર્ય નવ જોશોરે,
દિવ્ય દુતી મૃતસંજીવન-વિદ્યાવેળા પછી રોશો. કૃતિ રીતે.
કુંતા કૃષ્ણા પંચ પતિ, સતી શીરોમણી કહાવેરે,
તેનું જોઈ સ્ત્રી અન્ય કરે તો, નિશ્ચે નર્કમા આવે કૃતિ રીતે.
શંકર સ્વામીનુ જોઈ શિષ્યે, શ્વપચના ટુકડા ખાધારે,
સીસું નવ પીવાયું સંગે, થયા બહિર્મુખ બાધા. કૃતિ રીતે.
જવની રાખી જગનાથ પંડિત, તે તો સહજ બની આવેરે,
બાવન સીઢી ગંગા ચઢાવી, તે તો વેવલા વિણાવે કૃતિ રીતે.

મહેતે અનામિકને ઘેર ઓચ્છવ, કીધો તે નવ જોઈએરે,
હરિએ હાર મહેતાને આપ્યો, તે વેળા પત ખોઈએરે કૃતિ રીતે.
માટે પ્રમાણ વાટે ચાલવુ, ભજવા ગિરિવરધારીરે,
મોટાની ગતિ મોટા જાણે, દયા દીનતા સારી કૃતિ રીતે.

ધીરોભક્ત.

બાધડ અને મસ્કરા કવિ ધીરોભક્ત વડોદરા જીલ્લાના સાવલી પાસે ગોઠડા ગામના વતની હતા તેમનો જન્મ બ્રહ્મભાટની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૫૩-૪મા થયો હતો તેમનુ મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૫મા થયુ હોય તેમ જણાય છે આત્મજ્ઞાનની અદર અખાથી બીજે નબરે આ કવિની ગણતરી થઈ શકે છે તેમણે ગુજરાતીમા કાફીનો નવો રાગ દાખલ કર્યો છે તેમના બનાવેલા કાવ્યો--સ્વરૂપ, મતવાદી, આત્મબોધ જ્ઞાનકક્કો, પ્રશ્નોત્તરમાલિકા વગેરે છે તેમની ભાષા શુદ્ધ અને જુસ્સાવળી છે

૯૫

પદ

હોલો હોલી કહેછે રે, પ્રભુજી મારી વહારે ચડો,
બચ્ચા મારા મારેરે, તજે આવી ભીલ ખડો ટેક૦
બાણ તાણીને ઉભો પારધી, ઉપર આવ્યો બાજ,
પોલારમાથી સર્પ નીસર્યો, તેને તો સરી ગયા કાજ,
ગરુડનો ગામી રે, હરિ બિરદદાર બડો હોલો૦
વિનતિ સૂણી વિઠ્ઠલ પરવરીઆ, સાપ માહે નિરવાણ,
'ભિલને ડેસતા પારધીના, તતક્ષણ લીધા પ્રાણ,
બાણ ત્યાથી છૂટ્યુ રે, બાજ આવી હેઠો પડયો. હોલો૦
જુઓ હરિ કેવા સકટમોચન, બચ્ચા બચાવ્યા કૃપાળ,
કાળુ કરનારનુ કરતો કાળુ, એવો એ દીનદયાળ,
કાળનો કાળ કાળોરે, પ્રહ્લાદની વા'રે ચડયો હોલો૦
કઠણ વેળાએ કારજ કરશે, ભજન કરો ભય જાય,
સ્વામી સેવાનુ ફળ અમોને, અત સમે કરે સહાય,
થાય હરિ ઉભોરે, કદી કાળ સામો તડુકયો. હોલો૦

૯૬

પદ

મન મેવાસી, મગરૂરીમા રહોછો, પણ આખર તમારે મરવુ છે,
તિલતિલ તારે લક્ષ્મીવરની-આગળ, લેખું કરવુ છે. ટેક૦
તે શુ પરહ્યુ ને શુ પાળ્યુ, અહીં આવી ઉંધેઉધુ વાળ્યુ,
જડબુદ્ધિ જીવ બાધુ ગોતર બાળ્યુ. મન૦
તારા દશે દ્વાર જ્યારે બધ થાશે, તારી વહારે તે વળતી કોણ ધાશે,
તારે આકાશ અવની એક થાશે. મન૦
બાની બકરી કસાઈ ઘેર આણી છે, તે તો પોણી પલની પરોણી છે,
એવી તારા અલ્પ આયુષ્યની એંધાણી છે મન૦
તારા નીચા કરમ નિશ્ચે નડશે, તુજ પાપી શરીરે પેજારા પડશે,
જમકિંકરની લાતો જડશે મન૦
કાઈ પુણ્યતણા પગલા ભરજો, કાઈ પરમારથ કારજ કરજો,
દાસ ધીરાના ધણીને હદે ધરજો મન૦

ગિરધર.

આ કવિનો જન્મ વડોદરાની પાસના કોઈએક ગામમા દશાલાડ વાણીઆની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૭મા થયો હતો અને તેમનું મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૨મા થયુ હતુ તેમણે સસ્કૃત તથા હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમના રચેલા ગ્રંથોની નોધ-રામાયણ, રાજસૂયયજ્ઞ, અશ્વમેધ, કૃષ્ણચરિત્ર વગેરે. તેમની ભાષા સરળ અને રસિક છે.

૯૭

દશરથપ્રાણત્યાગ.

રાગ—વેરાડી.

સુમત સચર્યોરે, મારગે કરતો જાય રૂદન;
રથ હાકી વળ્યોરે, પસ્તાયછે અતિ ઘણુ મન.
અરે હુ અભાગીઓરે, વનમા મૂકીને આવ્યો રામ,
મુને જનનીએ જનમ્યો વૃથારે, કરવા આવુ નિર્દય કામ.
દેખશે રથ રામ વિનારે, પામશે માત પિતા ઘણુ દુખ,
જ્યારે મને પૂછશેરે, ત્યારે હું શુ દેખાડીશ મુખ.

સુમત એમ શોચતોરે, રોઈ રોઈ રાતા થયાં લોચન,
અશ્વ ઝૂરે ઘણુરે, પગ પાછા પડે દુરબળ તન
અવધપુર આવીયુરે, દીઠી નગરી પ્રેતસમાન,
લોક સહુ રૂદન કરેરે, જે જ્યા તે ત્યા મૂકી ભાન

જ્યારે રામ વન ગયારે, પુરમાહે પડી છે હડતાળ,
દેહ જેમ પ્રાણ વિનારે, એમ થઈ અવધપુરી તે કાળ.
પ્રધાન પરવર્યોરે, પુરમા ઢાકી પોતાનું મુખ,
કેકૈને આગણેરે, રથ છોડયો થયુ ઘણુ દુખ

મદિરમા મત્રી ગયોરે, [illegible] છે દશરથ ભૂપ સુજાણ,
સહુ સાથ વીંટી વળ્યોરે, રાયના કઠે આવ્યા છે પ્રાણ
સુમને ત્યા જઈરે, કીધો રાયજીને પરણામ,
ભૂપતિ બોલીઆરે, સુમત કયા મૂકી આવ્યો રામ

લક્ષ્મણ જાનકીરે, પ્રાણવલ્લભ મારો રઘુવીર,
મારૂ સરવસ ધન ગયુરે, હવે હુ કેમ કરી રાખુ ધીર
સુમત તે શુ કર્યુરે, રામને શીદ મૂકી આવ્યો વન,
મદિર મારૂ ઉજડ થયુરે, કોણે ફોડયા મારા લોચન

હું અધની લાકડીરે, રામને ચોરી ગયુ કોણ આજ,
દૈવે દુખ દીધુ ઘણુરે, મે શા કીધા હશે કુડા કાજ
મૂકી મને ક્યા ગયારે, આવો મારા રામ કુવર સુકુમાર,
મારી આજ્ઞા કોણ પાળશેરે, કોણ ચલાવશે રાજવે'વાર.

વદેહી કયા ગઈરે, સુદર ચપકળી સુકુમાર,
આવો મારી માવડીરે, મે તને દીધુ દુખ અપાર
હવે મુખ નથી દેખતોરે, લાડકવાયા લક્ષ્મણ વીર,
આવો ડાહ્યા દીકરારે, મારૂ તન મન ધન રઘુવીર

હે વિધિ તે શુ કર્યુરે, લૂટી લીધુ દેખાડીને સુખ,
આવુ કોને થાય નહિરે, હાહા દૈવે દીધુ ઘણુ દુખ
બાળક બાળપણેરે, મે પાપીએ કાઢયા વન,
સુમત સાચુ કહેરે, કયા મૂકી આવ્યો પ્રાણજીવન

ક્યા લગી સગ કર્યોરે, કયાથી તું પાછો આવ્યો ઘેર,
રામે ત્યા શુ કર્યુરે, તે માંડી કહે મુજને પેર.

સુમંત થયો ગળગળોરે, નેત્ર સજળ થઈ બોલ્યો વાણ;
મહારાજ મે ઘણું કહ્યું રે, પણ પાછા ન વળ્યા પુરૂષપુરાણ.
હું શૃંગવેલ સુધી ગયોરે, ત્રણ દિવસ લગી રહ્યા નિરાહાર;
મુને પાછો વાળીઓરે, ગુહકે ઉતાર્યા ગંગાપાર.
દક્ષિણ દિશા ભણીરે, ગંગા ઉતરીને ગયા રામ;
તમને ઘણા કરીરે, રઘુપતિએ કહ્યા છે પ્રણામ.
સુણી એવું ભૂપતિનેરે, રઉ રઉ લાગ્યો હુતાશન,
ગાઢે સ્વર થકીરે, રાયે કીધું શોકરૂદન.
કંઠ મળી ગયોરે, અંગ પછાડે અવની માંહે,
રામવિજોગનોરે, અંગે અગ્નિ લાગ્યો ત્યાંહે.
આરતનાદથીરે, પોકાર્યું રાયે રામનું નામ;
દેહ મૂકી દશરથેરે, પ્રાણ ગયા કહેતા હે રામ.

વલણ.

રામરામ રઘુવીર કરતા, તજ્યા ભૂપે પ્રાણ રે,
હાહાકાર હવો તદા, સહુ રૂદન કરે નિર્વાણ રે.

પ્રીતમદાસ.

ચરોતરના રત્નરૂપ ભાટ જ્ઞાતિના કવિ પ્રીતમદાસ સંધેસર ગામના વતની હતા અને ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૨મા હયાત હતા તેમણે વેદાંત જ્ઞાનવિચારને શૃંગાર વાણીમા મૂકી કવિતા કરી હોય એમ જણાય છે તેમના રચેલા ગ્રંથો પૈકી મોટા ગ્રન્થો બેજ છે (૧) ગીતા (૨) ભાગવતનો એકાદશમો સ્કંધ બાકી છુટક પદ, ગરબી અને ધોળ છે તેમની વાણી—સાર્થ, કોમળ, સરળ અને રસિક છે.

૯૮

પદ.

રાગ પ્રભાતી

પ્રથમ પ્રભુજીશું પ્રીત ન કીધી, અંતે સંત તેડાવોરે,
તુળસી લાવો કોઈ તિલક બનાવો, રામભજન સંભળાવોરે પ્રથમ૦ ૧
લાહ્ય લાગી ત્યારે કૂપ ખોદાવો, કહો કેમ અગ્નિ બુઝાશેરે,
ચોર ધન સહુ હરી ગયા પછી, દીપ કરે શું થાશેરે. પ્રથમ૦ ૨

બાળપણું રમતામા ખોયુ, જોબન વહાલી જુવતીરે,
વૃદ્ધપણે છોકરડા વહાલા, પછી મુએ તે માગે મુક્તિરે પ્રથમ૦ ૩
કહે પ્રીતમ પ્રભુ પુરણાનદ ભજો, એજ પદારથ સાચુ રે,
વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, એમા નથી કાઈ કાચુરે. પ્રથમ૦ ૪

૯૯

પદ.

રાગ ભૈરવ.

હરી હરી રટણ કર કઠણ કળિકાળમા, પઠણ પરબ્રહ્મ શુ રાખ પ્રાણી,
પરપચ પરહરો સત્ય હૃદયે ધરો, આચરો અમૃત વિમલ વાણી ૧
માયાના પૂરમા વિશ્વ સહુ વહી ગયુ, નીરખવા ના રહ્યા રક રાજા,
બ્રહ્માના દિવસમા કીટ ગણતી કશી, ઉપજે ને ખપે જીવ ઝાઝા ૨
અલ્પ સુખ સારૂ શુ જીવ ભૂલ્યો ભમે, શિરપર કાલ રહ્યો દત કરડી,
પામરા પલકની ખબર તુજને નથી, મૂઢ શુ જેઈને મૂછ મરડી. ૩
કાળનું ચાવણ કીટથી બ્રહ્મા લગે, મોટા મહત તો પાર નારે પ્રીછે,
પ્રીતમ પ્રભુજીનું ભજન ભૂલેશ મા, આત્માનુ જેને કલ્યાણ ઇચ્છે ૪

૧૦૦

પદ.

સત સમાગમ જે જન કરશે, તેને પ્રગટે પ્રેમ જોને,
જે ધાતુને પારસ પરશે, તે તો હોયે હેમ જોને
કથીર કાસુ હેમ ન હોયે, કોટી પારસ પરસે જોને,
શૂન્ય છીપ તે ઉપર નાવે, સો મણ સ્વાતિ વરસે જોને
અચેતને ઉપદેશ ન લાગે, શિવ બ્રહ્મા સમજાવે જોને,
જેના અવળા અતકરણો, તેને સમજણ નાવે જોને.
કુબુદ્ધિ કાળપ જેને હૃદયે, તેને ન લાગે રગ જોને,
અડદ ઉજળા કયમે ન થાયે, જઈ ઝબોળે ગગ જોને,
કુશકા કૂટેથી શુ થાય, કણ ન જડે તેમાથી જોને,
મદ અભાગી મૂરખ નરને, સમજણ આવે ક્યાથી જોને
પાપીને પરબોધ ન કરીએ, મુન્ય ગ્રહીને રહીએ જોને,
કહે પ્રીતમ તુલસી દલ તોડી, પ્રેત ન પુજવા જઈએ જોને

૧૦૧

પદ.

શુ કર્યું ગીતા ગાઈને રે, તે શુ કર્યું ગીતા ગાઈને, ટેક.
ભણ્યો ગણ્યો પણ ભેદ ન જાણ્યો, ધિક પડ્યો પડિતાઈનેરે, તે શુ.
પોથી વાચીને પરમારથ ન કીધો, કુટુબ પોખ્યુ કમાઈનેરે, તે શુ.
ભાગવત ભાખ્યુ હેત હદે ન રાખ્યુ, રહ્યો આપસ્વારથ સાંઈનેરે, તે શુ.
શેષને માથે મણિ છે તોયપણ, જીવે છે જીવ ખાઈનેરે, તે શુ.
કહે પ્રીતમ પોતાના ડહાપણથી, ગયો ચોરાશીમા વહેચાઈનેરે. તે શુ.

ભોજોભક્ત.

આ ભક્તકવિનો જન્મ કાઠિયાવાડમા જેતપુર પાસે દેવકીગાલોલ ગામમાં સાવલીઆ કણબીની જ્ઞાતિમા ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૫મા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦મા ૬૫ વર્ષની ઉમરે થયુ હતુ ભોજા ભક્તના ચાબખા બહુ વખણાય છે. તેમના કાવ્યોની કૃતિ જુદી જુદી જાતની છે અને તેમાના ઘણાખરા વિશેષે કરીને બોધક છે

ચાબખા

૧૦૨

પદ.

મૂરખો રળી રળી કમાણો રે, માથે મેલશે મોટો પા'ણો,—ટેક.
ખાઈ ધૂતીને ધન ભેળુ કીધુ. કોટિધ્વજ કહેવાણો,
પુણ્યને નામે પા જૈં ન વાવર્યો, અધવચથી લુટાણોરે. મૂરખો.
ભર્યાં કોઠાર તારા ધર્યા રહેશે, નહિ આવે સાથે એક દાણો,
મસાણની રાખમા રોળઈ ગયા કઇક, કોણ રકને કોણ રાણોરે મૂરખો.
મદિર માળીઆ મેલી કરીને, નીચે જઈ ઠેરાણો,
ભોજો ભગત કહે મુઆ પૂઠે જીવ ઘણો ઘણો પસ્તાણોરે. મૂરખો.

૧૦૩

પદ.

મૂરખો માની રહ્યો મારૂં રે, તેમા કાંઈએ નથી તારૂં, ટેક.
સાત સાયર જેની ચોકી કરતા, ફરતું નીર ખારૂં,
ચૌદ ચોકડીનું રાજ્ય ચાલ્યુ ગયું, રાવણાદિકવાળુ રે. મૂરખો–૧

દુઃખને તો કોઈ દેખે નહિ ને, સુખ લાગે સારૂં,
વેળાવેળાની છાંયડી તારી, વળી જાશે વારૂ રે. મૂરખો–૨
હરિભજનમા હેતજ રાખો, સમરણુ કરો સારૂ,
ભોજો ભગત કહે રાખો હૃદેમા, પ્રભુનુ ભજન પ્યારૂ રે. મૂરખો–૩

૧૦૪

પદ

ભક્તિ શીશતણુ સાટુ રે, આગળ વસમી છે વાટુ —ટેક
એક દિવસ તો આવી બની, રાજા મૂરધ્વજને માથે,
કાશીએ જઈને કરવત મૂકાવ્યુ, હરિજનને હાથેરે ભક્તિ.
સત્યને કાજે ત્રણે વેચાયા, રોહિદાસ ને રાણી,
ઋષિને વાસ્તે રાજા વેચાણો, ભરવાને પાણીરે ભક્તિ
પેરો પટોળા પ્રેમના રે તમે, શૂરવીર થઈ ચાલો,
ભોજો ભગત કહે ગુરૂ પરતાપે, અમરાપર મા'લોરે ભક્તિ.

૧૦૫

પદ.

દુનિયા વિાની કહેવાશે રે, ભૂડી ભીંતોમા ભટકાશે,
પાપ જ્યારે એનુ પ્રગટ થશે ત્યારે ભુવાજતી ઘેર જાશે,
ધૂણી ધૂણી એની ડોકજ દુખશે, ને લેનારો લઈ ખાશેરે —દુનિઆ. ૧
સ્વરગમા નથી સુપડુ ને, નથી ખાડણીઓ ને ઘટી,
દૂધચોખાના જમનારા તમે, કેમ કરી જમશો બટીરે —દુનિઆ ૨
ઢુગ કરીને ધૂતવાને આવે ત્યારે હાથ બતાવા સૌ જાશે,
ક્યારે આના કર્મનુ પાનુંરે ફરશે, અને ક્યારે પુત્રજ થાશેરે —દુનિઆ ૩
ફીમીઆમર કોઈ આવી મળે ત્યારે, ધનને વાસ્તે ધાશે,
ભોજો ભગત કહે ભ્રમણામા ભમતા, ગાંઠની મુડી ગમાશેરે —દુનિઆ ૪

નરભેરામ.

આ કવિ પેટલાદ પરગણાના પીજ ગામના ચાતુર્વેદી મોઢ બ્રાહ્મણ હતા અને તેઓ અમદાવાદ પાસેના ગોમતીપુરમા રહેતા હતા એમની કવિતાનો કેટલોક ભાગ લોકપ્રિય જણાય છે તેમના જીવન વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી તેમનો જન્મ સને ૧૭૬૮મા થયો હોય એમ જણાય છે

૧૦૬

પદ

રાગ—ચાબખો

નિશ્ચે કરો રામનુ નામ, નથી જોગી થઈને જાવુ,
નથી કરવા ભગુવા કાય, નથી ભેગુ કરીને ખાવુ ટેક૦
જો પુરવે તો ભગુવા કરજો, પુરવે ઉજ્જવળ રાખો;
રખે દુખવો સામા જીવને, સુખ સામાનું તાકો નિશ્ચે કરો૦
એક ત્રાજવે સઉ સંસારી, બીજે જોગી લાવો,
ફીયા જોગીને રામજી મળીઆ, એવો એક બતાવો નિશ્ચે કરો૦
કઈ નાઠા રાંડોને રોષે, કઈને ન મળી નારી,
કોઈ સ્વાદે કોઈ કરજે નાઠો, કેમ રીઝે ગિરિધારી નિશ્ચે કરો૦
મહેતો મીરા ને પ્રહ્‌લાદ, સેનો નાપિક નાતી,
ધનો પીંપો રોહીદાસ કુંઓ, ગોરો કુભારની જાતી. નિશ્ચે કરો૦
બોડાણો જ્ઞાતિ રજપૂતની, ગગાબાઈ છે નારી,
દાસ થઈને જો રહ્યા તો, ઘેર આવ્યા ગિરિધારી નિશ્ચે કરો૦
રકા વકા સજન કસાઈ, ભજ્યા રાત ને દહાડો,
ફીયા જોગીને રામ મળ્યા, એવો એક દેખાડો નિશ્ચે કરો૦
નથી રામ વિભૂતિ ચોળવે, નથી ઉંધે શિર ઝોલ્યે,
નથી નારી તજી વન જાતા, જ્યાલગી આપ ન ખોલે નિશ્ચે કરો૦
જગલમા મગળ કરી જાણે, મગળ જગલ જેને,
કડવુ મીઠુ, મીઠુ કડવુ, રામજી વશ છે તેને નિશ્ચે કરો૦
પયને ઓથે ઘૃત રહ્યું છે, તલ ઓથે જેમ તેલ,
કહે નરભો રઘુવર છે સઘળે, એવો એનો ખેલ નિશ્ચે કરો૦

૧૦૭

નીતિપ્રેમવિષે.

છપ્પા.

નથી નીપજતો પ્રેમ, વાડીમા પાણી પાતા,
નથી નીપજતો પ્રેમ, તેલ ચોળ્યાથી તાતા,
નથી મળતો કાઈ પ્રેમ, ગાધી દોશીને હાટે,
નથી મળતો કાઈ પ્રેમ, ખોળતા વાટે ઘાટે,
નથી મળતો પ્રેમ, તપાસતા. ગુજરી ગામો ગામની;
કહે નરભો પ્રેમ પૂરો મળે, કૃપા હોય શ્રીરામની.

જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, તુલસીના દળથી રાજી,
જ્યારે પ્રગટ્યો પ્રેમ, ખાધી ખીચડીને ભાજી,
જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, પ્રેમને તે નર જાણે,
જેને પ્રગટ્યો પ્રેમ, તેહને વેદ વખાણે,
મનમા જો પ્રેમ પ્રગટ થયો એક રતીભર જેહને,
કહે નરભેરામ ગુરૂથકી, નિત્ય બલિહારી તેહને.

કરીને યજ્ઞ અનેક, વ્રત વિધિ બહુ પાળે,
વળી આપે ગૌદાન, હાડ હિમાળે ગાળે;
ગીત વેદના ગાય, તીર્થ પણ બહુ ફરી આવે,
દધિ દૂધ ઘૃત ખાંડ, વિપ્ર પોષે મન ભાવે,
એવા સુકૃત કીધા ઘણા, શુ આપુ જીભે ગણી;
કહે નરભેરામ એ સર્વથી, જ્ઞાનદાન શિરોમણી.

ધાન ખાધુ તે ધૂળ, નહીં વહાલા રઘુરાય,
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, વળી જે વિષયી થાય,
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, પાપ કરી પેટ ભરે છે,
ધાન ખાધુ તે ધૂળ, ઘાત વિશ્વાસ કરે છે,
સામાનુ સુખ જોઈ દાઝતો, નરકે જશે નિદાનરે;
કહે નરભો ફટ રે મૂરખા, શીદ વણસાડ્યુ ધાનરે.

કાળીદાસ (વસાવડના)

આ કવિ જ્ઞાતે વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા તેમના જીવન વિષે વધારે હકીકત મળી શકતી નથી તેમણે પ્રહલાદાખ્યાન, ધ્રુવાખ્યાન, સીતાસ્વયંવર, ઈશ્વરવિવાહ વગેરે લખેલા છે તેમની ભાષા સાદી પણ રસથી ભરેલી છે તેમજ તેમા સારા અલંકારો આવતા પણ જણાય છે

૧૦૮

સ્વયંવરવર્ણન.

રાગ ધવલ

રાયે મંડપ રચીઓ, સીતા સ્વયંવર મચીઓ રે, રાયે૦
રૂપ નિહાળી અનુપમ કન્યા, જનકે લીધી છે પ્રતિજ્ઞા રે, રાયે૦
તેડાવ્યા ભૂપ સકળદેશકેરા, આવીને કીધા છે ડેરા રે, રાયે૦
જે કોઈ શિવજીનું ધનુષ ચડાવે, તે જાનકીકંથ કહાવે રે, રાયે૦
મોટી મનોહર મંડપશાળા, હેમના સ્થંભ હીરાળા રે, રાયે૦
કાચનમંચ અનુપમ ઢાળ્યા, પધરાવી ભૂપ નિહાળ્યા રે, રાયે૦
કૌશિકમુનિ સાથે રાઘવ રાજે, તે રૂપ અલૌકિક છાજે રે; રાયે૦
રઘુપતિ આગળ ભૂપતિ ન્યારા, ચંદ્ર આગળ જ્યમ તારા રે; રાયે૦
ધનુષપૂજન કીધુ જનક ભૂપાળે, ચંદન પુષ્પની માળે રે, રાયે૦
ઢોલ નિશાન ને દુંદુભિ વાજે ઘોર ગગન લગે ગાજે રે, રાયે૦
જનક પાસે ઉભા જાનકી આવી, ધનુષને પુષ્પે વધાવી રે; રાયે૦
બોલ્યા શતાનંદગુરૂ નૃપ જોઈ, ધનુષ ચડાવોને કોઈ રે, રાયે૦
એવુ સુણીને ઊઠયા મહીપતિ મુખીઆ, ભુજ બળ સમર્થ સુખીઆ રે, રાયે૦
ધનુષ તળે કર ન શકયા ઘાલી, ચચળ આવ્યા જે ચાલી રે, રાયે૦
ઊઠી ઊઠી આવે છે ભૂપતિ બળીઆ, કરી શ્રમ પાછા વળીઆ રે, રાયે૦
આવ્યો છે ઇંદ્ર નરેંદ્રને રૂપે, ન ચડયુ ધનુષ સુરભૂપે રે, રાયે૦
વાસુકિ આવ્યો અનુપમ વેશે, ધનુષ ફર્યું નહીં શેષે રે, રાયે૦
લંકપતિ લંક બાંધીને ઊઠયો, જાણીએ મેઘ વછૂટયો રે, રાયે૦
દોડયો દશાનન ગર્વે ભરાણો, મન જાણે હું સફળાણો રે, રાયે૦
ચાપ તળે કર દશ દશ ચંપ્યા, તે દેખીને દિક્પતિ કંપ્યા રે, રાયે૦
ધનુષ તળે ભુજ વીશ ભરાણા, તે કહાડતા કર કચરાણા રે, રાયે૦

લડથડયો દશમુખ મહીપતિ હસીઆ, મુકુટ મસ્તકથી ખસીઆ રે, રાગે૦
વીશ ભુજા દશ મસ્તક ધારી, હાર્યો રાવણ અહંકારી રે, રાગે૦
વરૂણ વાયુ આવ્યા નરવપુ ધારી, ધનુષથકી ગયા હારી રે, રાગે૦
દશસહસ્ર મહીપતિ એકઠા ધસીઆ, ધનુષના ખૂણા ન ખસીઆ રે, રાગે૦
દશ દિક્‌પાળનો લાગ ન લાગ્યો, સર્વનો ગર્વ ત્યા ભાગ્યો રે, રાગે૦
કેટલાક ભૂપ વિના ઉપહાસે, ન ગયા પિનાકની પાસે રે, રાગે૦
ન ચડે ધનુષ વળે ભૂપતિ પાછા, તે આછા થકી લાગે આછા રે, રાગે૦
કેટલાક ભૂપતિ મનમા રે લાજી, શીઘ્ર ચાલ્યા રથ સાજી રે, રાગે૦
જનકની આજ્ઞા માગી ન માગી, તે (વળી) ગયા ભૂપતિ બળ ત્યાગી રે, રાગે૦
જોયુ જનકે કોઈએ ધનુષ ન ચડીઉં, તે પર્વતની પેરે પડીઉં રે, રાગે૦
જનક ભણે મારી પુત્રી ન પરણી, વીર વિના થઈ ધરણી રે, રાગે૦
ભૃગુપતિએ પૃથ્વી નક્ષત્રી કીધી, વીરકળા હરી લીધી રે, રાગે૦
એણીપેરે સાભળી લક્ષ્મણે વાણી, લોચન ક્રોધે ભરાણી રે, રાગે૦
ભણેરે પ્રભુ મુને આજ્ઞા દીજે, (તો) ભૂપતનુ મનડુ પતીજે રે, રાગે૦
કહોતો બ્રહ્માડને પાટુએ પાડુ, નભલગે અવનિ ઉરાડુ રે, રાગે૦
સાત સાગર કહોતો એકઠા ભેળુ, આભના તારા ઉખેલુ રે, રાગે૦
નિર્વીર પૃથ્વી જનકજીએ જાણી, ન શક્યુ ધનુપ કો તાણી રે, રાગે૦
પ્રભુ તમ આવે જો ધનુષ ન ભાગે, તો રવિકુળ લાછન લાગે રે, રાગે૦
સાભળી ભ્રાત વાર્યા રઘુનાથે, આપણ છીએ મુનિ સાથે રે, રાગે૦
આજ્ઞા વિના કાઈ કામ ન થાએ, સેવાતણુ ફળ જાએ રે, રાગે૦
સાભળી ઋષિ હસી બોલ્યા મુખથી, ધનુષ ચઢાવોને સુખથી રે, રાગે૦
રામ રઘુકુળકેસરી કહાવો, શભુનું ધનુષ ચઢાવો રે, રાગે૦
મુનિવરના સુણી વાચક કર્ણે, ઊઠી પ્રભુ લાગ્યા ચર્ણે રે, રાગે૦
કટિતટ-પલવટ નાથે ન વાળી, ન બાધી પાઘ સભાળી રે, રાગે૦
સેંજે ધર્યું જઈ ધનુ ત્રિપુરારી, તે લાગ્યુ કુસુમ જેવુ ભારી રે, રાગે૦
તાણી પિનાકના કર્યા ત્રણ કટકા, તે આભ લગે જઈ અટક્યા રે, રાગે૦
સપ્ત પાતાળેથી પન્નગ થડક્યો, ભાનુતણો તુરી ભડક્યો રે, રાગે૦
કલમલ્યો કુરગ ધનુષ કડાકે, દિગ્ગજ ભાગ્યા ભડાકે રે, રાગે૦
દેવ રહ્યા દત આગળી ઘાલી, જોવા આવ્યા સહુ ચાલી રે, રાગે૦
કોય કે' ભવકોદડ કિશોરે, વય વિના ભાગ્યુ છે જોરે રે, રાગે૦
કોય કે' ભૂપતિ એવુ કરીએ, જાનકી ઝોટીને વરીએ રે, રાગે૦

કોય કે' ભૂપ એવુ નવ કીજે, અન્યાયે કન્યા કેમ લીજે રે, રાઘે૦
કોય કે' જાણ્યુ અજાણ્યુ મા ભાખો, બોલ્યા વિના બળ રાખો રે, રાઘે૦
જેણે શરાસન શભુનું ભાન્યુ, અસ્ત્ર અખડિત ગાજ્યુ રે, રાઘે૦
તે સાથે યુદ્ધ કરે કેમ ચાલે, મારી મહીતળે ઘાલે રે, રાઘે૦
કોય કે' ભૂપ ચાલો રથ જોડી, ભીડ થાય જેમ થોડી રે, રાઘે૦
ભક્તભૂપતિ ઘણુ મનડામા હરખે, તે રૂપ રાઘવતણુ નરખે રે, રાઘે૦
દેવના દુદુભિ વાગ્યા છે વ્યોમે, વરસે કુસમ ઘણા ભોમે રે, રાઘે૦
ભારે કુતૂહળ મડપમાહી સજ્જન હરખ્યા છે ત્યાહી રે, રાઘે૦
આપી રઘુવરને વરમાળા, આવીને જાનકી બાળા રે, રાઘે૦

સીતાસ્વયંવર.

૧૦૯

હિરણ્યાક્ષવધ.

રાગ વેરાડી

હિરણ્યાક્ષ હઠે ભરાણોરે, બીજો કોણ છે મુજ સમાણોરે,
કોણ દેવનો દેવ કહાવેરે, દૈત મારવા હામ ધરાવેરે.
એને ખોળી કાહાડુ ક્ષણ માહેરે, જઈ જીતુ રહેતો હોય જ્યાહેરે,
જાએ નાશી તો જીવતો ઝાલુરે, લાવી કારાગૃહમા ઘાલુરે
એમ કહી મૂછે કર ઘાલ્યોરે, ચૌદ લોકમા ખોળતો ચાલ્યોરે,
જઈ ઇદ્રપુરીમા પોતોરે, દૈત હીંડે ઘરેઘર જોતોરે.
કોઈ માધવ મુજને દેખાડોરે, પુરૂષોત્તમ દૃષ્ટે પાડોરે,
એશુ ખડ્ગ વિદ્યાએ ખેલુરે, દૃષ્ટે દેખુ તો જાતો ન મેલુરે.
તમે સાભળો અમર મેરરે, રાખે દાનવ સાથે વેરરે,
કરે દેવ તમારી સારરે, તેને ખોળી કાઢુ નિરધારરે.
એ તો મૃત્યુ અસુરનું આણેરે, તેની ત્રેવડ કરવી આ ટાણેરે,
જેને મુનજન સવ સભારેરે, તેનું મુખ જોવુ છે મારેરે.
કહાવે અમરતણો એ સ્વામીરે, બહુ વેશ ધરે બહુમાનીરે,
તમે દેખાડો એનું ઠેકાણુંરે, નહિતર અત તમારો આણુંરે.
વળતા બોલ્યા તે સર્વે સુરરે, તુ તો કાઈ નવ જાણે અસુરરે;
એ તો અખિલ જગતના વાસીરે, તું તો જોની સઘળે તપાસીરે.

એ તો કાયથકી નવ છેટેરે, પણ બોલ્યા વિના નવ ભેટેરે,
ઘર મૂકી વનમા જાય રે, તેને સન્મુખ દર્શન થાયરે.
મોટા સદ્ગુરૂ શિર થાપેરે, તે પણ એનુ ઉપાસન આપેરે,
જે કોઈ નિશદિન સ્મરણ રાખેરે, તેને રૂપ રમાવર દાખેરે
તુને વેરભાવે લાગ્યો લક્ષરે, તોએ પ્રભુ થાશે પ્રત્યક્ષરે,
એની વાત તો બ્રહ્મા જાણેરે, મુખથી ચારે વેદ વખાણેરે
તું તો બ્રહ્માને પૂછની ખ્યાતરે, જે જાણે છે એની વાતરે,
એવુ સાભળી બ્રહ્મા પાસેરે, દૈત આવ્યો છે એક શ્વાસેરે
આવી ઉભો તે શીશ નમાવીરે, બ્રહ્મા પૂછેછે પ્રેમ જણાવીરે,
કહે પુત્ર આવ્યો છે કેમરે, કાઈ માડ્યો છે ઉન્માદ એમરે
બોલ્યો દૈત તે જોડી હાથરે, મારી વિનતિ સાભળો નાથરે,
મુને નારદે જે કાંઈ કહ્યુ રે, તે તો વચન હૃદે મે ગ્રહ્યુરે
તુંને મારશે માધવ રાયરે, જેનો મોટો ઘણો મહિમાયરે,
જેણે મધુકૈટભને માર્યારે, મોટા બળવત એથી હાર્યારે
તેને જાણો તમો મહારાજરે, તેને દેખાડી દોની આજરે,
કરી જુદ્ધ ને એને ગાળુ રે, દૈત સઘળાનુ દુ ખડુ ટાળુરે
એવુ સાભળી બ્રહ્મા બોલેરે કોઈ પુરુષ નહીં એને તોલેરે,
એ તો આદ્યપુરુષ અવિનાશીરે, એની જોત જગતમા પ્રકાશીરે
એ તો કોઈનો માર્યો નવ મરેરે, એતો તૃણનો મેરુ કરેરે,
એને ખોળીએ જો જુગ બાધેરે, તો અદ્વૈત ભાવે નવ લાધેરે
ઘણા દિવસ લગે તપ સાધે રે, એક ચિત્ત કરી તે આરાધેરે,
એને ચરણે જે તન મન અર્પે રે, રહી ચરણને સર્વે સમર્પેરે
તેને મળે મધુસુદન પોતેરે, મન હકાર સર્વે ખોતેરે,
તમો દાનવ કાઈ નવ જાણો રે, ખોટો હકારે આપ વખાણોરે
ગુપ્ત વેપાર કરો અણ લેખેરે, તે પણ દેવ અત્રિક્ષથી દેખેરે,
તેણે તમ ઉપર નિર્ધારરે, મન કોપ કરે કીરતારરે.
સુર સઘળા મેલી અભિમાનરે, ભાવે ભક્તિ કરે ભગવાનરે,
ગુણ ગોવિદના નિત્ય ગાયેરે, તેને શ્રીહરિ થાશે સહાયેરે
તમે ગુણ જો ગોવિદના ગાઓરે, ક્ષણમા સુર સરીખા થાઓરે,
એને સુર અસુર બે સરખારે, જેમ સઘળે વરસે વરખારે.

તમો દુઃખ ઘો છો સુરની દેહરે, કરે સ્તુતિ પ્રભુજીની તેહરે,
સ્તુતિ સાભળી શ્રીવર રીઝેરે, સુણી ગોવિંદ તમપર ખીજેરે.
તેણે શ્રીહરિ તમને સહારેરે, દેવ પોતાના કરીને ઉગારેરે,
તમે દૈત પોતાને પાપેરે, વળી વેર કરો છો આપેરે.
તમે સહજે કરોછો ક્રીડારે, તેમા પૃથિવી પામે પીડારે,
તેણે તમને વિષ્ણુ વિદારેરે, તેમા કોણ પ્રભુને વારેરે.
તમને સરજાવ્યા શ્રીનાથેરે, વળી વેર કરોછો તમે હાથેરે,
વેર વિષ્ણુ સાથે જો કરશોરે, એના માર્યા તે નિશ્ચે મરશોરે.
એવુ સાભળી દાનવ હુકેરે એના સમ જો માર્યા વણ મૂકેરે,
એણે પક્ષ જો દેવની રાખીરે, અમે જુદ્ધ કરવા અભિલાખીરે.
એથી બીજીએ નવ નિર્વાણુરે, પાડુ પૃથિવીમા ભગાણુરે,
એતો કહાવે વિપ્રનો પતિરે વઢે અમ સાથે અમરની વતીરે.
બધી પૃથિવી જળમા ઝબોળુ રે વિષ્ણુ સગાથે નિશ્ચે બોળુ રે,
એમ કહીને અસુર પાછો વળીઓરે આવ્યો અવનિ ઉપર અતિ બળીઓરે.
અવનિ બળે કરીને ચાપીરે, બાધી પૃથિવી તે થરથર કાપીરે,
નવ ખડ ધરા તત્કાળરે શેષ સહિત ચાલી રસાતાળરે.
ત્યારે સુરપતિ જોડી હાથરે, સહુ સભારે વૈકુઠનાથરે.

પૂર્વછાયો

પૃથિવી ચાપી ચરણશુ ડોલ્યા દશ દિગ્પાળ,
સુર બ્રહ્માદિક સ્તુતિ કરે, સર્વે દેવ દયાળ
વહાર કરો વૈકુઠપતિ, કમળાનાથ કૃપાળ,
સુરસહાયક જગતનાયક, ત્રણ ભુવન પ્રતિપાળ.

૧૧૦

રાગ રામશ્રી અથવા છદ તોટકની દેશી.

ભણે ઈંદ્ર સુનીંદ્ર ઉપેદ્ર નમો, કરુણાવર શ્રીહરિચદ નમો;
સચ્ચિદાનદ શ્રી અવિનાશી નમો, કમળાવર વૈકુઠવાસી નમો,
પુરુષોત્તમ પકજનેત્ર નમો, પરિપૂરણ બ્રહ્મ પવિત્ર નમો,
રવિકોટિકલાવરરૂપ નમો, ભગવાન સુરાસુર ભૂપ નમો.

પરમેશ્વર પન્નગશાયી નમો, સચરાચર સંપદદાયી નમો,
શિરચરણકરાભુજસહસ્ર નમો, પરિધાનપીતાંબરવસ્ત્ર નમો.
કિરીટાદિકાલંકૃતધારી નમો, મધુસૂદન દેવ મોરારી નમો,
શંખચક્રગદાબુજપાણી નમો, ખગવાહન પુરુષપુરાણી નમો.
ત્રટનિર્ધનપાવનચરણ નમો, જય માધવ મંગલકરણ નમો,
સુરવલ્લભ સુંદરસ્યામ નમો, જનદાયકદુર્લભધામ નમો.
નભવાયુહુતાશપ્રકાશ નમો, પૃથિવીજલજંતુનિવાસ નમો,
ગુણવંત અચિંત્ય અનંત નમો, ભયભંજન શ્રીભગવંત નમો
નિરાકાર નિરંજન દેવ નમો, શિવશંકર સાયક શૈવ નમો,
શરણાગતવત્સલ નાથ નમો, નિજભક્તતણાસદાતાત નમો
ભુવનેશ્વર ભૂધર વીર નમો, શુભ ધર્મધુરંધર ધીર નમો,
દ્વિજપાલક દીનદયાળ નમો, જગદીશ જગતકૃપાળ નમો
બહુવેશ મહા બળવંત નમો, હૃષિકેશ મહેશ મુકુંદ નમો,
કરો વહાર દયાનિધિ વેગે કરી, સુણતાં પ્રગટયા તતખેવ હરી.

પૂર્વછાયો

સુણતાં પ્રગટ થયા હરિ, સુરકારણ તત્કાળ,
વરાહરૂપ ધર્યું પ્રભુજી, જે ત્રણ ભુવનપ્રતિપાળ
રસાતાળ જાતી ધરા, દાઢાગ્રપર ધરણ,
વિશ્વતણી વહારે ચડયા, સ્વામી અશરણશરણ
દાનવ સાથે જુદ્ધ રચ્યું, લીધો વરાહવેશ,
પ્રભુજીએ પૃથ્વી ધરી, જલમાં કર્યો પ્રવેશ
હરિ હિરણ્યાક્ષ વઢે, ત્યાં થયું દારૂણ યુદ્ધ,
દિગ્પાળ દશે ખળભળ્યા, ને શેષ ભૂલ્યો શુદ્ધ
સાત સાગર ભેળા ભળ્યા, પડયા પર્વતશૃંગ,
ખળભળે બ્રહ્માંડ બાધું, અસુર કેરે અંગ.

ઉથલો.

અસુરકેરે અંગરે, બ્રહ્માંડ બાધું થરથરે,
ક્રોધ રૂપ થયા હરિ, તે સાથ સબળું જુદ્ધ કરે.

૧૧૧

રાગ—સિંધુડો.

માંડયું જુદ્ધ તે દુસ્તર દારૂણ હો, જેમ વડવાનલ કંપ વારૂણ હો
વિશ્વ ઠેલે વરાહ બલ સાયર હો, નીરખી નર થયા બહુ કાયર હો
કર ગદા પરસ્પર ધારી હો, તન પ્રહાર પછાડે ભારી હો,
આયુધસું આયુધ ઉછાળે હો, ધુરમ દઈને ઘા સભાળે હો
આયુધસું આયુધ છેદે હો, નાખતા અંગ નવ ભેદે હો,
વળગીને વેર વછૂટે હો, ખેલતા તે કોઈ નવ ખૂટે હો
નાખી બાથને જુગતે ઝાલે હો, કોપીને કંઠે કર ઘાલે હો,
રણમાહે પરસ્પર રોળે હો, જલમાહે પડયા જલ ડોલે હો
શત પંચ સંવત્સર પૂરા હો, જલમાહે વઢે બેઉ શૂરા હો,
ઢીંચણ ઢાલ બરછી કોણી હો, નર દીએ છે અન્યોઅન્ય બોણી હો
વળતા પૃથિવીપર આવ્યા હો, ઇંદ્રાદિકને ઘણુ અકળાવ્યા હો,
પડઘા પ્રચંડ વાજે હો, નવ ખંડ ગગનમાં ગાજે હો.
ધમકારે ધરણી ધ્રૂજે હો, મહા દૈત્ય દેવસું ઝૂઝે હો,
જગદીશ કરે જલક્રીડા હો, પૃથિવીમા પ્રગટી પીડા હો
દશ સહસ્ર વર્ષ વરાહ લડયા હો, પણ કોઈ જુદ્ધે નહિ પડયા હો,
મનમાહે મહારાજ વિચારે હો, જુદ્ધ કરતા દાનવ હારે હો.
વળતું હરિ વદન વિકાસ્યુ હો, તન તીક્ષ્ણ તેજ પ્રકાશ્યુ હો,
મુખ દાઢ કરાળ વધારી હો રહયા મનમાહે મોરારી હો.
દઈ દોટ પ્રબળ ને પાડયો હો, જઈ દાનવ પ્રૌઢ પછાડયો હો,
હિરણ્યાક્ષનું શીશ તો હાથે હો, ગ્રહી છેદ્યુ ને કમળાનાથે હો.
અંતરિક્ષથી સુર નર નીરખી હો, મનમાહે રહ્યા છે હરખી હો,
મુખ જય જય શબ્દ સુણાવે હો, બહુ પુષ્પની વૃષ્ટિ કરાવે હો.

પૂર્વછાયો

પુષ્પવૃષ્ટિ સુર નર કરે, દેખી દાનવ નાશ,
ઇંદ્રાદિક મુખ ઓચરે, જય જય જગન્નિવાસ

પ્રહ્લાદાખ્યાન.

બ્રહ્માનંદ.

સ્વામી બ્રહ્માનંદનો જન્મ ડુંગરપર પરગણાના ખાણ ગામમાં ભાટ જ્ઞાતિના શંભુદાનને ત્યાં સંવત ૧૮૨૮માં થયો હતો. તેમના પૂર્વાશ્રમના નામ લાડુ બારોટ અને શ્રીરંગદાસ હતા. તેમણે વીશ વર્ષની ઉમરે ઉદ્ધવી સંપ્રદાયની (સ્વામીનારાયણના પંથની) દીક્ષા લીધી હતી. તેમનું મરણ સંવત ૧૮૮૮માં કાઠિયાવાડના મૂળી ગામમાં થયું હતું. તેમના રચેલા મુખ્ય ગ્રન્થો—સંપ્રદાય પ્રદીપ, નીતિ પ્રકાશ, ધર્મવંશ પ્રકાશ, સુમતિ પ્રકાશ, ચાહ્રાયણ પ્રારંભ, વિવેક-ચિંતામણી, ઉપદેશ ચિંતામણી, શિક્ષાપત્રી, બ્રહ્માનંદ કાવ્ય, વગેરે તેમનો દૃઢ વૈરાગ્ય અને નિશ્ચલ ભક્તિ અનેક પદોમાં ઉભરાતાં જણાય છે અને તેમનો જુસ્સો, ભાષાનું ગૌરવ, અને વાચકના હૃદયપર દૃઢ અસર કરે એવી ઠોક મારતી કવિતાની રચના ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

૧૧૨

પદ

રાગ—ગરબી

નારાયણ નામ લેને તું પ્રાણી રે, બદ્રીનાથ પ્રગટ જુગ જાણી, નારાયણ
નરદેહ દીધો તુંને નાથે રે, હોય ધન તો વાવર તારે હાથેરે,
પડ્યું રહેશે ના'વે કોડી સાથે નારાયણ—૧
ગર્ભવાસ રક્ષા કીધી તારીરે, લીધો જઠરાગ્નિથી ઉગારીરે,
એ તો તેને તું કેમ વિસારી, નારાયણ—૨
વિના સમજે કે'છે મારૂં મારૂં રે, ધન કાજે ભમે મન બા'રૂંરે,
તારે હાથે નથી તન તારૂં, નારાયણ—૩
મિથ્યાસુખમાંહી તું ભરમાણોરે, બાંધ્યો લોકલજ્જા ગળે પાણોરે,
જાય છે તૃષ્ણાને પૂરે તણાણો, નારાયણ—૪
કાયા માયા છે જો તારી કાચીરે, તેને રંગે મા રે'જે તું રાચીરે,
બ્રહ્માનંદ કહે વાત સાચી, નારાયણ—૫.

૧૧૩

પદ.

રાગ—ધોળ.

દાટ્યો રહેને ચોર દૈવના, શું મુખ લઈને બોલેજી,
સ્વારથ કારણ શ્વાનનીપેરે, ઘર ઘર ફરતો ડોલેજી—૧

આતમ સાધન કાંઈ ન કીધું, માયામા ભરમાણોજી,
લોક કુટુંબની લાજે લાગ્યો, સઘળેથી લુંટાણોજી—૨
પિંડને અરથે પાપ કરતા, પાછુ ફરી નવ જોયુંજી,
કોડી બદલે ગાફલ કુબુદ્ધિ, રામ રતન ધન ખોયુંજી—૩
વિષયવિકાર હૈયામા ધાર્યા, વિસાર્યા મોરારીજી,
મૂરખ તે આમે દશ મહિના, જનની ભારે મારીજી—૪
સતપુરૂષની સોબત ન ગમે, ભાડ ભવાઈમા રાજીજી,
બ્રહ્માનંદ કહે નરતન પામી, હાર્યો જીતી બાજીજી.—૫

દેવાનંદ.

આ કવિ સ્વામીનારાયણના સાધુ હતા તેમના જીવન વિષે કંઈ પણ હકીકત મળી શકી નથી તેમજ તેમણે ખાસ ગ્રન્થો બનાવ્યા હોય તેમ પણ જણાતુ નથી. માત્ર તેમણે છૂટક પદો બનાવેલા જણાય છે, પણ તે ઘણાં લોકપ્રિય છે. લોકપ્રિય કવિ દલપતરામને કાવ્ય શીખવવાનુ માન આ કવિને છે. તેમની ભાષા સાદી અને લોકરંજની છે.

૧૧૪

પદ.

મારા મનમા જાણેછે મરવુ નથીરે, એવો નિશ્ચય કર્યો નિરધાર,
તેમા ભૂલી ગયો ભગવાનનેરે. ટેક૦
ધન દોલત નારી ને ઘણા દીકરારે, ખેતી વાડી ઘોડી ને ઘરબાર. તેમા૦
મેડી મદીર ઝરૂખા ને માળીઆરે, સુખદાયક સોનેરી સેજ. તેમા૦
ગાદી તકીઆ ને ગાલમસુરીઆરે, અતિ આડ કરે છે એજ. તેમા૦
ટીચી ખાધ કરીને નમતો નથીરે, એવુ સાધુસગાથે અભિમાન તેમાં૦
મરમાળી મોહનજીની મૂર્તિરે, તેની સાથે ન લાગેલ તાન. તેમા૦
પાપ અનેક જન્મના આવી મળ્યાંરે, તારી મતિ મલિન થઈ મદ. તેમા૦
દેવાનદના વા'લાને વિસરી ગયોરે, તારે પડયો ગળે જેમ ફંદ. તેમા૦

૧૧૫

પદ.

દુનિયામા ડાહ્યો, ડા'પણમા દુખ પામે,
ભવતારણ ભગવાન વિસારી, ચડીઓ ઠાલે ભામેરે દુનિયામા૦
મનુષ્યદેહ મળ્યો અતિ મોટો, ખોટા જાણી ખોયો,
ચોરે ચૌટે જૂઠુ બોલ્યો, નાહક નીર વલોયોરે દુનિયામા૦
હરિહરિજન સગ હેત ન કીધુ, પીધુ વિષનુ પાણી,
સુખ સસારી પામ્યા સારૂ મુવા લગી ધર તાણીરે દુનિયામા૦
હરખશોકની નદીઓ મોટી, તેમા જાય તણાણો,
દેવાનદ કહે હરિ ભજ્યો નહીં, ધણે દુખે ઘેરાણોરે દુનિયામા૦

નિષ્કુલાનંદ.

આ કવિનો જન્મ કચ્છ દેશમા વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેમનુ પૂર્વાશ્રમનું નામ લાલજી હતુ અને સ્વામીનારાયણનો ઉપદેશ લઈ સાધુ થયા પછી નિષ્કુલાનદ નામ પડયુ હતુ તેઓ ૬૦ સ૦ ૧૮૨૧મા હયાત હતા એમ માલમ પડે છે તેમની કવિતાનુ મુખ્ય અગ વૈરાગ્ય હતુ "ત્યાગ ન ટકેરે વૈરાગ્ય વિના" એ તેમના જીવનનુ સૂત્ર હતુ તેમના મુખ્ય ગ્રન્થોની નોધ — ભક્તચિતામણી, ઉપદેશચિતામણી, નિષ્કુલાનદકાવ્ય (આ ગ્રથ તેમના બનાવેલા ૨૦ ગ્રન્થોના બનાવેલા મોટા સગ્રહ રૂપ છે) અને છુટક પદો ૩૦૦૦ છે તેમના દરેક પદમા અને ચરણમા તીવ્ર અને દઢ વૈરાગ્ય પ્રત્યક્ષ છે પણ તેમણે છદ માત્રા કે અનુપ્રાસનો નિયમ જાળવ્યો હોય એમ જણાતુ નથી

૧૧૬

વૈરાગ્ય વિષે.

પદ

રાગ જંગલો.

જનની જીવોરે ગોપીચદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજી,
ઉપદેશ આપ્યો એણીપેરે, લાગ્યો સસારીડો આગજી જનની૦
ધન્ય ધન્ય માતારે ધ્રુવતણી, કહ્યા કઠણ વચનજી,
રાજ સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજી. જનની૦

ઊઠી ન શકેરે ઇંટીઓ, બહુ બોલાવ્યો બાજંદજી,
તેનેરે દેખી ત્રાસ ઉપનો, લીધી ફકીરી છોડયો ફંદજી. જનની૦
ભલોરે ત્યાગ ભરથરીતણો, તજી સોળસે નારજી,
મંદીર ઝરૂખા મેલી કરી, આસન કીધલા બહારજી. જનની૦
એ વૈરાગવતને જાઉં વારણે, બીજા ગયારે અનેકજી;
ભલારે ભુંડા અવની ઉપરે, ગણુતા ના'વે છેકજી જનની૦
ક્યા ગયુ કુળ રાવણુતણું, સગરસુત સાઠ હજારજી,
ન રહ્યું તે નાણું રાજા નંદનું, સર્વે સુપન વેવારજી જનની૦
છત્રપતિ ચાલી ગયા, રાજ મૂકી રાજનજી,
દેવ દાનવ મુનિ માનવી, સર્વે જાણો સુપનજી જનની૦
સમજી મૂકો તો સારૂ ઘણું, જરૂર મુકાવશે જમજી,
નિષ્કુળાનંદ કહે નહિ મટે, સાચુ કહુ ખાઈ સમજી જનની૦

૧૧૭

પદ

જંગલ વસાવ્યુરે જોગીએ, તજી તનડાની આશજી,
વાત ન ગમે આ વિશ્વની, આઠે પહોર ઉદાસજી જંગલ૦
સેજ પલંગેરે પોઢતા, મંદિર ઝરૂખા માયજી,
તેને નહિ તૃણુસાથરો, રહેતા તરૂતળ છાયજી જંગલ૦
શાલ દુશાલારે ઓઢતા, ઝીણા ઝરકશી જામજી,
તેણે રે રાખી કથા ગોદડી, સહે શિર શીત ઘામજી. જંગલ૦
ભાવતા ભોજન જમતા, અનેક વિધિના અન્નજી,
તેણે રે માગવા લાગ્યા ટુકડા, ભિક્ષા ભવને ભવનજી. જંગલ૦
હાજી કહેતા હજારો ઊઠતા, ચાલતા લશ્કર લાવજી,
તે નર ચાલ્યારે એકલા, નહીં પેજાર પાવજી. જંગલ૦
રહો તો રાજા રસોઈ કરૂ, જમતા જાઓ જોગીરાજજી,
ખીર નીપજાવુ ક્ષણું એકમા, તે તો ભિક્ષાને કાજજી. જંગલ૦
આહાર કારણુ ઉભા રહે, એકની કરી આશજી,
તે જોગી નહીં ભોગી જાણુવો, અંતે થાય છે વિનાશજી જંગલ૦

રાજ સાજ સુખ પરહરી, જે જન લેશેરે જોગજી,
તે ધનદારામા નહિ ધસે, રોગસમ જાણે ભોગજી. જગલ૦

ધન્ય તે ત્યાગ વૈરાગને, તજી તનડાની આશજી,
કુળરે તજીને નિષ્કુળ થયા, તેનુ કુળ અવિનાશજી. જગલ૦

મનોહર સ્વામી.

આ કવિનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૭૮૮મા જુનાગઢમા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને તેમનું મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૫ના વૈશાખ માસમા ભાવનગરમા થયુ હતુ અવળા વ્યાપારને લીધે પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલી મીલ્કતનો નાશ થવાથી અને પોતાની સ્ત્રીમા કાઈ દોષ જોવામા આવ્યાથી આ સ્વામીને વૈરાગ્ય આવ્યાનુ જણાય છે સન્યસ્ત લીધા પછી તેમણે પોતાનુ નામ સચ્ચિદાનદ રાખેલુ હતુ તેમને સસ્કૃત અને ફારસી ભાષાનું સારૂ જ્ઞાન હતુ તેમણે નીચે દર્શાવેલા ગ્રન્થો રચ્યા છે —સનત્સુજાતીય આખ્યાન, પુરાતન કથા, નિત્યકર્મ અને ગુજરાતી વ્યાકરણ, ભગવદ્ગીતાની પદ બોધિની ટીકા વગેરે તેમની કવિતામા—મૂર્તિપૂજાદિક કર્મ ઉપાસનાનુ અને અદ્વૈત મતનું બ્રહ્મ નિરૂપણ છે

૧૧૮

પદ.

જેને કૃષ્ણવચન વિશ્વાસ, તેને ન રહે યમનો ત્રાસ ટેક૦
વિશ્વેશ્વરના વચન વિચારે, વર્તે બારે માસ,
વાક્ય વિરૂદ્ધ ન બોલે મુખથી, કરે સતમા વાસ. જેને૦ ૧
કામક્રોધતૃષ્ણાદિકકેરો, કરે હૃદયથી નાશ,
શીલદયાસતોષાદિની, ખરી જમાવે રાશ જેને૦ ૨
નિરાધાર આધાર સર્વનો, તે હરીનો વિશ્વાસ,
તેને ભજે યજે ધ્યાયે નિત્ય, અન્ય ન રાખે આશ. જેને૦ ૩
સાધનવત થકો નિત્ય સાધે, એક રૂપ અવિનાશ,
ભેદરહિત નિજરૂપ જણાયે, ચિદાકાશ સુખરાશ. જેને૦ ૪
કૃષ્ણ કૃપાથી નિશદિન તેને, બ્રહ્માનંદવિલાસ,
મનોહર મુક્ત જગતમા વિચરે, છૂટે માયાપાસ. જેને૦ ૫

વીરવિજય.

આ કવિ સને ૧૮૪૯મા હયાત હતા અને અમદાવાદના વતની હતા. તેમનાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથો—ધમિલનો રાસ અને શીયળવેલ છે.

૧૧૯

હિતશિક્ષા.

સાંભળજો સજ્જન નર નારી, હિતશિખામણ સારીજીરે;
રીસ કરે દેતા શિખામણ, ભાગ્ય દશા પરવારી, સુણજો સાજનોરે.
કામ વિના પર ઘર નવ જઈએ, આળે ગાળ ન દીજેજીરે,
બળીઆ સાથે બાથ ન ભરીએ, કુટુંબ કલેશ નવ કીજે સુણજો૦
દુશ્મનસુ પરનારી સાથે, તજીએ વાત એકાંતેજીરે,
માતબેંનસુ મારગ જાતા, વાત ન કરીએ રાતે સુણજો૦
રાજા રમણી ઘરનો સોની, વિશ્વાસે નવ રહીએજીરે;
માતાપિતાગુરૂ વિણુ બીજાને, ગુજની વાત ન કહીએ સુણજો૦
અજાણ્યાસુ ગામ ન જઈએ, ઝાડતળે નવ વસીએજીરે,
હાથી ઘોડા ગાડી જાતા, દુર્જનથી દૂર ખસીએ. સુણજો૦
રમત રમતા રીસ ન કરીએ, ભયમારગ નવ જઈએજીરે,
બે જણ વાત કરે જ્યા છાની, ત્યા ઉભા નવ રહીએ. સુણજો૦
હુંકારા વિણુ વાત ન કરીએ, ઇચ્છાવિણુ નવ જમીએજીરે,
ધન વિદ્યાનો મદ નવ ધરીએ, નમતા સાથે નમીએ. સુણજો૦
ગુરૂ જોગી રાજા પડિતને, હાસી કરી નવ હસીએજીરે;
હાથી વાઘ સરપ નર વઢતા, દેખીને દૂર ખસીએ. સુણજો૦
કૂવાકાંઠે હાસી ન કરીએ, કેફ કરી નવ ભમીએજીરે,
વેરો ન કરીએ ઘર વેચીને, જુગટડે નવ રમીએ. સુણજો૦
ભણુતા ગણુતા આળસ તજીએ, લખતા વાત ન કરીએજીરે;
પરહસ્તે પરદેશ દુકાને, આપણુ નામ ન ધરીએ. સુણજો૦
નામુ માંડો આળસ છાંડો, દેવાદાર ન થઈએજીરે;
કષ્ટભયાદિક સ્થાનક વરજી, દેશાવર જઈ રહીએ. સુણજો૦
માતા ચરણે શીશ નમાવી, બાપને કરો સલામોજીરે,
દેવ ગુરૂના દર્શન કરીએ, કરો સંસારના કામો. સુણજો૦

બે હાથે માથુ નવ ખણીએ, કાન નહિ ખોતરીએજીરે,
ઉભા કેડે હાથ ન દઈએ, સામે પૂર ન તરીએ સુણજો૦
તેલ તમાકુ દૂરે તજીએ, અણગળ જળ નવ પીજેજીરે,
કુલવતી સતીને શિખામણ, આના ભેગી દીજે સુણજો૦
સસરોસાસૂ જેઠજેઠાણી, નણદી વિનય ન મૂકોજીરે,
શાણપણે શેરી સચરતા, ચતુરા ચાલ ન ચૂકો સુણજો૦
નીચ સાહેલી સગ ન કીજે, પરમદિર નવ ભમીએજીરે,
રાત પડે ઘર બહાર ન જઈએ, સૌને જમાડી જમીએ સુણજો૦
ધોબણ માલણ ને કુભારણ, જોગણ સગ ન કરીએજીરે,
સે'જે કોઈક આળ ચઢાવે, એવુ શીદ આદરીએ સુણજો૦
નિજ ભરતાર ગયો દેશાવર, તવ શણગાર ન ધરીએજીરે,
જમવા નાતવરો નવ જઈએ, દુર્જન દેખી ડરીએ સુણજો૦
પરશેરી ગરબો ગાવાને, મેળેખેળે નવ જઈએજીરે,
નાવણ ધોવણ નદી કિનારે, જાતા નિર્લજ ન થઈએ સુણજો૦
ઉપડતે પગ ચાલ ચાલીએ, હુન્નર સહુ શીખીએજીરે,
સ્નાન સુવસ્રે રસોઈ કરીને, દાન સુપાત્રે દીજે. સુણજો૦
શોકતણા લઘુ બાળક દેખી, ખેદ ન ધરશો હૈયેજીરે,
તેની સુખ શીતળ આશીષે, પુત્રતણા ફળ લહીએ સુણજો૦
બારવરસ બાળક સુરપડિમા, એ બે સરીખા કહીએજીરે,
ભક્તિ કરે સુખ લીલા પામે, ખેદ કરે દુ ખ લહીએ સુણજો૦
નર નારી બેઉને શિખામણ, મુખ લવરી નવ હસીએજીરે,
નાત સગાના ઘર છોડીને, એકલડા નવ વસીએ સુણજો૦
અતિશે ઉનું ખાટુ ખારૂ, શાક ઘણું નવ ખાવુજીરે,
મૌનપણે ઓઠીંગણ વરજી, જમવા પે'લા ના'વુ સુણજો૦
અન્ન વખાણી વખોડી ન ખાવુ, તડકે બેસી ન જમવુજીરે,
માદા પાસે રાત તજીને, નરણા પાણી ન પીવુ સુણજો૦
કદમૂળ અભક્ષ ને બોળો, વાસી વિદળ તે વરજોજીરે,
જૂઠ તજો પરનિદા હિસા, જો વળી નરભવ સરજો. સુણજો૦

નર્મદાશંકર.

આ કવિનો જન્મ સુરત શહેરના લાલશંકર નામના નાગર ગૃહસ્થને ત્યાં સને ૧૮૩૩માં થયો હતો અને તેમનું મરણ સને ૧૮૮૬મા થયું હતું. આ કવિ દલપતરામ કવિના સમકાલીન અને સંસાર સુધારક તરીકે ગુજરાતમાં પ્રથમ હતા પ્રેમ—શૌર્ય એ તેમનું જીવનસૂત્ર હતું તેમના બનાવેલા પુસ્તકો—નર્મ કવિતા, નર્મગદ્ય, નર્મકોશ અને થોડા નટકો શ્રીમદ્ ભાગવતનું ભાષાંતર પણ તેમણે કરેલું છે તેમની કવિતા ઉંચા પ્રકારની તો નથીજ પણ લાગણીથી ભરપુર છે અને સુધારો અને સ્વદેશાભિમાન એમના કાવ્યોમા દરેક સ્થળે દૃષ્ટિએ પડે છે

૧૨૦

પ્રજાનો રાજાપ્રતિ ધર્મ.

નારાચ.

ખરા ઠરેલ કાયદા ઉમંગ લાવીં પાળતી,
કહેલું સાનમા લહી ખુસુસ જે બજાવતી,
સ્વદેશનાભિમાનથી ફિતુર બંડ ના કરે,
પ્રજા સજાત જાણવી, સુરાજભક્તિ આચરે.
પિતાનીં કાળજી વડે નિરાંતથી જમી સુતી,
ન તેભણી ઊઠે સુપુત્રીં મારવા કદી જુતી,
તજી કૃતઘ્નતા સજે કૃતજ્ઞતા રૂડી દિસે,
પ્રજા સજાત જાણવીજ જેહની ખુબી ખીંલે.
બહુજ ઈતરાજી રાયની કદાપિ થાયજો,
ક્ષમાની ઢાલ રાખીં આ'ર હાજીહાજી ગાયતો,
સમો વટાવીં કાયદો અયોગ્ય ફેરવાવતી,
પ્રજા સજાત જાણવી સુરાજનીતિ માગતી.
પડ્યું વિપત્તિ આમ તૂટીં જોઈ બાપ ઉપર,
કદાપિ ના તજેજ તે જીવોજ બાઈને ડર,
અનંત તન મન ધનથી દીએ સુઆશ્રય,
પ્રજા સજાત નિજ કામમાહિ મેળવે જય.
પિતા ઉપર સામટો બધો ન બોજ મૂકતી,

સ્વદેશને સુધારવાનણો સ્વશક્તિએ છતી,
સ્વહિત દેશહિત રાજાહિત રીત નીત તે,
પ્રજા સજાન તુર્ત ઝંપી લે વળી ભલી ગને.
કુસંપ લોભ ગર્વને સદૈવ ચાનકે હણે,
સુયત્ન ઘોડજોડ જોડી સંપ ચારઠે ભણે;
'સદા રહોજ રામરાજ અગના ઉમગમાં',
પ્રજા સજાન વીર તો જીતેજ રગ જગમા
દગા છળો જુગાર જાર ચોરી ને ખુનો સહુ,
સ્વદેશમાથી કહાડવા કજ મહેનતો બહુ,
બચાવી નાણું એમ જે નખાવતી સમારમા,
પ્રજા સજાત લાભ લે રહેજ બાલલાડમા.
વિયોગ રાયદીપનો સહે નહીં કદી ખરે,
મુએલવત્ પડી રહે પતગ દીવસે અરે,
સુદીપ દેખનાજ ઝપલાવી તેલમા પડે,
પ્રજા સજાન રાજભક્તિ અર્થી જાય પ્રાણદે
ન એવુ આચરે કદી ફુલાઈ જાય રાયરે,
ખુશામતો કરી નહીં ગુલામ આપ થાયરે,
રહીજ નિજ બારમોજમા નહીં ચળે છળે,
પ્રજા સજાત રાજભક્તિ અર્પી આપ સુખ લે

૧૨૧

રૂક્મિણીહરણ.

કટાવ

સહુ સેનને, રાજાઓને, હારી ગયલા, નિરાશ થયલા, જોઈ કરીને, પ્રગટ સભામા, સહુની સામા, કરે પ્રતિજ્ઞા, જો ન અરીને, ચોર હરીને, માર ધરીને, નાવુ ફરીને, પુરમા પાછો, એવું પણ લઈ, નિજ સેનને, જાદવ સામા, લડવાનું કહી, બહુ ક્રોધમા, બહુ શૂરમા, સકળ સેનથી, જુદો થઈને, આડી વાટે, જલદી માટે, કૃષ્ણ પુંઠે તો, પડયો ધસીને; જઈ સામો તે, બોલ્યો જોરે, "કપટી કુડા, ઢોરચાર ઓ, ભીખારૂ ઓ, કાયર થઈને, કહા નાસે છે, બાળકપણમા, દહીંદૂધની, ચોરી કરી તેં, તે પરમાણે, આ અબળાને, મમ ભગિનીને, હુ દેખુ ને, હરી લઈજાવા,

મનમા ધારે, શરમજ ભારે, નક્કી રાખ તું, લવ નવ ફાવે;" એમ કહીને, મુકયા તીર ત્રણ, બીજા પાચ પણ, જે સર્વેને, હરિએ રોધી, થઈને ક્રોધી, મૂક્યા બાણ ત્રણ, સફાઈથી કે, શિર સાર્થીનુ, સદ્ય કપાયું, ઉડયા અશ્વ ને, રથ ધસડાયો, ભાગી ગયો સહુ, તૂટયુ ધનુષ શુભ, એવી અવસ્થા, દીઠી જારે, ઘણો બળીને, બળાત્કારે, મથી મથીને, રૂકમ મૂકતો, તીરો ઘણા પણ, છેદાઈ તે, જાયે સઘળા, જોઈ દોડયો, ખડ્ગ ઢાલ લઈ, તારે તો શ્રી કૃષ્ણ કહાડતા, ખડ્ગ સામુ પણ, એવામાં શ્રી રૂક્મિણીજીએ, વચ્ચે પડી, કરી કાલાવાલા, ઘણા આગ્રહથી, હરિ અટકાવ્યા, જેને જોતા, રૂકમે મારી, ગદા રથપર, તર્તજ પટકો, ધરી તેહને, તસતસનો બહુ, આપ્યો જબ્બર, સાગી સાથે, પછી અશ્વ હરિ, થયા ખેડના, એવા છે બહુ, પુણ્યચરિત્રો, દેવદૈત્યનાં દોર તોરને, તોડી નાખતા, શ્રી દ્વારિકાધીશના તે બોલો શ્રીરણછોડરાયની જે.

૧૨૨

વહેમ.

ઉઠો ધરી ઉમંગ, અગથી આળસ કહાડો,
વીરપુરૂષનો સંગ, કરીને બીક નસાડો,
કરો નહીં દરકાર, વહેમ જો આવે આડો,
અપયશના વિચાર, કાયરધરમા ગાડો,

સત્યવચન ને ટેક, મરતા પણ નવ છાંડો,
તજી જનાની છેક, બાજી મરદાની માંડો,
મચાવી દો ભરપૂર, ઉધમરંગ અખાડો,
નક્કી રાખજો ઉર, પડે નહીં ઘરમાં ખાડો;

સમજી સર્વનું કામ, નિજ અભિમાન જાડો,
તરે દેશનું નામ, સપ જમાવો ધાડો,
ક્રોધઅગ્નિથી સહેજ, જળાવો કટક વાડો,
વધશે કીર્તિ તેજ, સિકદર થાશે દહાડો,

કરિ કિકિયારી એમ, ઝટ ઝટ પાગો ઉપાડો,
પછી નિરાતે ક્ષેમ, સદા સુખસાથે લાડો,
કહું આગેવાન નર્મદ, ધરી ઝુડાનો ડાંડો,
સહુ શૂર સાથ ઝટ થઈ, વહેમને તોડી પાડો.

૧૨૩

વિદ્યા સંબંધી પડતી.

કરે ન કો અભ્યાસ, પૂરતો તન મન દઈને;
કામ જેટલુ લેઈ બેસી રહે સતોષે તે
કરે ન કો અભ્યાસ, કારખાના ક્યમ લાવે ?
વિના હુનર વેપાર, દ્રવ્ય તે ક્યાથી આવે ?
વિના દ્રવ્ય તે કેમ, શાસ્ત્રના શોધન થાયે ?
વધેજ વિદ્યા કેમ, કેમ જિજ્ઞાસા વાધે ?
વધે પુસ્તકો કેમ, થાય વિદ્વાનો ભેગા,
બતાવતા ઉપાય, વહેમપર મારી છેકા ?
વળી ભણેલા કોક, હોય તે ફૂલાય છે,
ભૂલી ફરજ નિત તેહ, મૂર્ખને ભટકાવે છે.
અજ્ઞાની ને અંધ, જન એ સરખા ચાલે,
જેમ દોરવે અન્ય, તેમ તે અહીંતહીં હાલે.
ઘણો છેહ દે ચતુર, ભણ્યો નિજ લાભજ જોયે,
પડે ખાડમા અંધ, બાપડા જખમી રોયે.
પડે નહીં વિશ્વાસ, પરંતુ કરવો પડતો,
અપંગડા શુ કરે, વાટમા નડતા દડ તો
શહેર શેરની પઠે, ગામને ખાઈ જાયે,
ગામ ખવાડે રોજ, નહીં કંઈ તે મન આણે.
અભણ્યાકેરૂં ધન, ભણ્યો તે લૂટી લેતો,
જેમ ભમાવે એહ, તેમ તે મનમા લેતો
મનુએ શિક્ષા દીધ, પક્ષપાતેજ ન ન્યાયે,
સરે વિપ્રના કાજ, બીજાપર સખ્તી થાયે.
કરે મસ્કરી ખૂબ, ભણ્યો મૂરખની રોજે,
ધિક્કારીને પડે, તૂટીને તે પર ફોજે.
અભણ્યો રહે ગુલામ, ભણેલાનો થઈ તાબે;
જેનામા નહીં રામ, જન તે ધબ્બા ખાયે.
ધનમાનને કાજ, ભણ્યાએ પંથ ચલાવ્યા,
અભણ્યા ભોળા જન, તેમણે માનજ આપ્યા.

ચોમાસામાં વનવર્ણન.

મંદાક્રાંતા

તયારી છે ચુપચુપ કહે કાગડાઓ નકીબ,
સધુ દીસે પવન ન હીંલે શાત રૂડુ ગભીર,
શોભા વર્ણું શુ હુ, ઝટ પછી મેઘરાજા પધાર્યા,
વૃક્ષાદીએ હરખથીં નમી સ્વસ્તિ શબ્દો પુકાર્યા. ૧
કેવો થ ડો પવન અતિશે જોરમા આવતો રે,
ઓ આ આવી ઝડપથીં બહુ વાદળી કાળીં જો રે,
આહા કેવુ પડુ પડુ કરે ઘોર આકાશ ભારે,
ઓહો આવ્યો ખૂંબ તૂંટીં પડયો મેઘ મોટીજ ધારે ૨
ચારે પાસે વીંજળીં ચમકે ઊપરા ઊપરીરે,
ગાજી રે'છે ગરજનથકી રાન આખુ વળીરે,
બ્યાઘ્રો સિહો અતિશ તડુકે ઝાડ મોટા પડે રે,
જોતા ત્રાસે પ્રથમ નીંકળ્યો તે પ્રવાસી મરે રે. ૩
જોગી બીજા જન હુ સરખા કષ્ટ જેને પડેલા,
તેઓ રાને લવ નવ બીંહે જોઈ ઉત્પાત ઘેલા;
જોગી હર્ષે ચિતન કરતા સચ્ચિદાનદનુ ને,
દુખી અજ્ઞા મરણુ ઇછતા સુજ્ઞ તે રગ જુએ. ૪
ચાલ્યા જાએ ગડગડ ગડી આ ભડાકા કડાકા,
વીજો ચળકે જળ ખૂંબ પડે વાયુ લેતા તડાકા,
વાસો ફૂટે તડતડ કરી રાન થાએ કરાળ,
ઓથો વિના સરવરતટે બૂમ પાડે મરાળ. ૫
પા'ડે મોરો થનથન કરે સૂર ઉંચુ લઈને,
આબા ડાળે કરતીં ટઉકા ખૂબ કોએલડી તે,
દાદૂરો તે સરવર વિષે બોલતા કૂદતા ને,
પીએ તોએ પય પય કરે આકુળા ચાતકા તે. ૬
પાણી પાણી સકળ વનની કુજમાહે મચે ને,
પા'ડી ભૂમિ ચકચક બને સાફ ધોવાઈને રે,
થડી મીઠી અનુકુલ હવા થાય તાંહા પછીરે,
દર્દી જાએ દરદીં જનના રમ્ય પાણી હવાએ. ૭

ખેડુ લોકો શરીર ભીંજવી ખેતરે કામ કર્તા,
જેને થાએ શરદી ગરમી થોડી રે અન્ય કર્તા,
આહા જોતા બહુ નવનવા રંગના જીવજંતો,
થાએ ડાહ્યો સમજણથકી જીવ મારો નચંતો ૮

પા'ડો લાગે રમણીય બહું છેક જંગાલી લીલા,
કોઈ ભૂરા ધુમ્મસથકી તો કોઈ આછાજ લીલા,
ઉંચે જોઉં પરવત ચડી તો ઘણા અભ્ર રંગી,
નીચે જોઉં ભરપૂર ખુલ્યા ઝાડના ઝુંડ રંગી ૯

આડો જાતો બહુ પવનથી મેઘ ઉંચેથી જોવો,
એનો લાગે ધૂંળ ઉડી રહી વા દીસે ધૂમ્રગોટો,
સિધું પા'ડો તરૂ નભ સહું એક રંગે મળ્યારે,
માટી રાતી ભીની, ભીં તીં, અને ઘાસ લીલા ભોનારે. ૧૦

ઉંચે તર્તાં વિધવિધ કહુ શોભતાં વાદળાઓ,
આકારે જે તરૂ પશુ જીવો પંખી જેવા ઘણાઓ,
કાણુવાળા ઘુ ઘુ ઘુ ઘુ ઘૂ વાસ પોલા કરે રે,
તેનો કુજે પ્રિય કરણને ખૂબ લાગે ખરે રે. ૧૧

કો કો ઠામે ડુંગરપરથી ધોધ મોટા પડે રે,
જેમા રૂડા સુરજ કિરણૈ રંગ ઝાઝા બનેરે,
એને જોતા અચરત થઈ કા ન તુંને સ્તવુ રે,
ઘો ઘો ઘો ઘો મધુર સુણના કા ન લે'રે સુઉં રે. ૧૨

વા'ણે સાંજે રૂડુ ધનુષ જે આસમાને જણાએ,
જોતા તેને નિરભય તરે કો ન આનંદમાહે,
ચાએ જોતા નદી ભરપૂરી કેમ ના મન મોટુ,
સુણે પાણી ખળ ખળ થતું કેમ ના સે'જ લોટુ. ૧૩

હોડી ચાલે છરછર કરી કાપતી પાણીને ને,
ખેચી બાંધ્યા પવનથકી આ તોય ફૂલે સડો તે,
ભારા વાળી નમી રહી જુઓ બાજુ પાણી ભણીરે,
સંધ્યાકાળે તટ નિરખવુ મોજ આહા ઘણીરે. ૧૪

શોભે કેવા બહુ ખડ અને ધાન્ય તે ખેતરોમા,
ઝાડો લીલા વિવિધ ફુલડા વન ને વાડ ઓમા,

મીઠા ખાસાં સરવરતણા નીરતો નિર્મળા ને,
મેદાનોમા હરણ બકરા ગાય ઘેટા ચરે રે. ૧૫
આકાશે તો ચકચક થતો શ્વેત વાગો સજ્યો રે,
તારાઓ જે મુઝઈ રડતા શોક તેણે તજ્યો રે,
પીડાતો તે અતિસ કમળે ચદ્ર સારો થયો ને,
પાવા માડી ફરી મીઠી સુધા ધન્ય તેણે સહુને. ૧૬
રાતે ચાદો અપ્રવય ઠરે થડ આકાશમા ને,
તારા સધા ચળકીજ રહે ખૂબ ગભીરતાએ,
શબ્દો લાગે દૂરથકી થતા માઠીના મિષ્ટ કાને,
વાયુ આવે ફરફર વગી એ મઝા કોણ જાણે! ૧૭

દલપતરામ.

લોકપ્રિય કવીશ્વર દલપતરામનો જન્મ કાઠિઆવાડના વઢવાણ શહેરમાં શ્રીમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા સને ૧૮૨૦મા થયો હતો તેના પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ અને ગુરુનુ નામ દેવાનદ સ્વામી હતુ સાહિત્યવિલાસી ફાર્બસ સાહેબ સાથે સમાગમ થવાથી તેમની વધારે ખ્યાતિ થઈ હતી તેઓએ બુદ્ધિ પ્રકાશના તત્રી તરીકે પણ કાર્ય કર્યુ હતુ તેમજ નામદાર સરકારે પણ કવિની કદર બુજીને સી૦ આઈ૦ ઈ૦નો ખિતાબ આપ્યો હતો તેમનુ મરણ સને ૧૮૯૮મા થયુ હતુ તેમની વાણીની મીઠાશ અને રચનામા વિવિધ પ્રકારના ચાતુર્યવડે શાત અને સુબોધક વર્ણન ઝગઝગી રહેલા છે તેથી તેમના કાવ્ય-ચાતુર્ય અને વાગ્બળને માટે આપણને માન ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતુ નથી.

૧૨૫

મરનારની પછવાડે ન રોવા વિષે.

૫૬

વા'લાની વાસે, રાગ તાણી નવ રોવુ,
જેથી તેને જપ ન ઉપજે, જીવમા સમજી જોવુરે, વા'લાની. ટેક.
ગોવિદજીએ કહ્યુ ગરૂડને, કૂટે રડે જે કોઈ,
મરનારાને મહા દુખ ઉપજે, ધરે નિસાસા રોઈરે, વા'લાની. ૧
લીંટ લાળ ને આસુ ઝરે તે, જમચર પાય પરાણે,
રૌરવ મહારૌરવના દુખથી, એ દુખ અદકુ જાણેરે, વા'લાની. ૨

કોઈ છાતી કૂટે શિર ફૂટે, ચુટે કેશજ હાથે,
એ સઘળી પરિપૂરણ પીડા, મરનારાને માથેરે, વા'લાની.
લોક વખાણે કે ન વખાણે, તે સૌ સાખી રહીએ,
જો હૈયામા હેત વધે તો દુખ તેને શોદ દૈએરે, વા'લાની.
શત્રુતા સપૂરણ હોય તો, રડો કૂટો ન વિચારો,
જીવતા વેર વળી ન શકે તો, મરતાને વળી મારોરે, વા'લાની.
કૂટયા થકી જો કાઈ દેખો તો, કૂટો લઈને પાણો,
શા માટે તમે કૂટી શરીરમા, રોગ ઉપાધી આણોરે, વા'લાની
એવી શોભા મેલો અળગી, વળગી રહો ન વહેમે,
જેથી સુખ ઉપજે એ જીવને, પુન્ય કરો કાઈ પ્રેમેરે, વા'લાની.
રોશો પણ તેને નહીં જોશો, ખોશો આખ તમારી,
દલપતરામ કહે દિલ શોધી, માનો શિક્ષા મારીરે, વા'લાની.

૧૨૬

ફેરફાર થવા વિષે.

ઉપજાતિ વૃત્ત

કુભારનું ચક્ર જુઓ ફરે છે, દૃષ્ટિ ભણી ભાગ જુદો ધરે છે,
ક્ષણે ક્ષણે આ જગમા લગાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર.
પૃથ્વીતણી નિત્યગતિ વિચારો, જેથી નિશા વાસર છે થનારો,
ક્ષણે ક્ષણે થાય નવો પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર,
રવિ ઉગીને ચઢતો જણાય, સાજે જુઓ તે વળી અસ્ત થાય,
સ્થિતિ જણાતી બદલે અપાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર.
જે જે ચીજો આ નજરે જણાય, ક્ષણે ક્ષણે કાંઈક તે ઘસાય,
અતે પછી નાશ નકી થનાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર.
જે ચાલતા કે સ્થિર જીવ જામે, વધી વધીને પરિણામ પામે,
પછી થવાનો ક્ષીણતા વિકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર
પૃથ્વી વિષે જે બહુ પર્વતો છે, થતા દીસે તે પણ માપ ઓછે,
વિદ્વાન જાણે મનમા વિચાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર.
વડી વડી જે નદીઓ વહેછે, તે સર્વદા ઓછી થતી રહે છે,
સદૈવ ચાલે નહિ એક દાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર.

સમુદ્ર પાછો હઠતો જણાય, કોઈ સ્થળે તે વધતોજ જાય,
જ્યા પૃથ્વી છે ત્યા જળ કોઈ વાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૮
જ્યા વસ્તી છે ત્યા વન છે થવાનું, અરણ્યમા પૂર થશે પ્રજાનુ;
બની રહે ઉત્તમ ત્યાં બજાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૯
જે કાળથી આ જગ નીપજ્યુ છે, નવુ નવુ રૂપ સદા સજ્યું છે,
રહે ન એકે સ્થિતિ માસ બાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર ૧૦
જે જાતિના ઝાડ અગાઉ થાતા, તે જાતના આજ નથી જણાતા,
થયા દીસે પત્થરને પ્રકાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૧
હતા પશુ હાર્થી થકી ઉતગ, પેરબમા પત્થરરૂપ અગ,
જોતા જડે છે કદી કોઈ ઠાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૨
પૂર્વે હતી વસ્તીજ મચ્છ કેરી, વનસ્પતીની પછી થૈ ઘણેરી;
પક્ષી પશુ તે પછી બેસુમાર, થતો દીસે તેમજ ફેરફાર. ૧૩

૧૨૭

અભિમાન.

દોહરા.

માણસને અભિમાનથી, મળે ન કદીએ માન,
ઉલટુ અપમાનજ મળે, નકી ઠરે નાદાન. ૧
અભિમાને દુ ખ ઊપજે, અભિમાને જશ જાય,
મિથ્યા અભિમાને કદી, જીવનુ જોખમ થાય. ૨
અરે વૃથા અભિમાનમા, કશો મળે નહિ માલ,
જીવરામ સમ જગતમા, હીણા થાશે હાલ. ૩
આ મિથ્યા અભિમાન છે, ખરીજ ઉંડી ખાડ;
પડે તેહના પડના, હરેક ભાગે હાડ. ૪
અરે વૃથા અભિમાનથી, સરે ન એકે અર્થ,
થાય મનુષ્યમા મશ્કરી, ઉપજે અધિક અનર્થ. ૫
ઉપજે નહિ અભિમાનથી, અમૃતતણો ઉધાડ,
અરે વૃથા અભિમાન તો, ઝેરતણુ છે ઝાડ ૬
સ્વાદ નથી સુગંધ નથી, નથીરે પુષ્પપરાગ,
અરે વૃથા અભિમાન તો, કહીએ કાળો નાગ. ૭

અભિમાનીને અંતરે, સ્વપ્ને પણ નહિ સુખ;
થાય વૃથા અભિમાનથી, દાવાનળ સમ દુ:ખ. ૮
બહુધા ઉપજે બળતરા, અંગેઅંગ અથાગ,
અરે વૃથા અભિમાન છે, અદ્ભૂત બળતી આગ. ૯
માનો જો મારૂં કહ્યું, કહું તે ધરજો કાન,
ધર્યો નરતન ધરશો નહીં, મન મીથ્યા અભિમાન. ૧૦
કહું છું હું અનુભવ કરી, ખરેખરી વળી વાત,
ઉપજે છે અભિમાનથી, ધીંએ ધીંએ ઘાત. ૧૧
મિત્ર નથી અભિમાન ગુણ એનો ઉગ્ર અરીવ,
મિથ્યા અભિમાને ગયો, જીવરામનો જીવ. ૧૨
જે પામે જન પૂર્ણતા, તે ન કદી ફૂલાય,
પૂરો ઘટ છલકાય નહિ અધુરો ઘટ છલકાય. ૧૩

૧૨૮

એકેશ્વર.

દોહરા

એકજ છે અવિનાશ તે ઇશ્વરનો હું દાસ,
બીજો કહે તે બે થયા, ઈશ્વર ને અવિનાશ. ૧
એ રીતે ઈશ્વરતણા, જૂદા નામ અનેક,
પણ જરૂર તે જાણજો ઈશ્વર સૌનો એક ૨

મનહરછંદ.

અંગ્રેજો કહે ઇસુ ખ્રિસ્ત ખરો તારનાર,
પ્રભુનો પુત્ર છે અમે ભાવે તેને ભજીએ,
આર્યજનો કહે ખરા ઈશ્વરી અવતાર,
રામકૃષ્ણાદિક અમે તેને કેમ તજીએ,
મહમદીયન કહે મહમદ એજ ખરો,
પારસીઓ કહે અમે પાવકને પૂજીએ,
શી રીતે મમત તજી સર્વ એક મત થાય,
સૌને સાચા કહ્યાવિના સંપ કેમ સજીએ. ૩
કોઈ કહે મદમદ સાથે ખુદા બોલતો ને,
કોઈ કહે જરથોસ્ત સાથે વાત કરતો,

કોઈ કહે ઇસુ સાથે કરતો અનેક વાતો,
કોઈ કહે રામકૃષ્ણ રૂપે, તે વિચરતો,
કોઈ કહે આરબી લીપીમા લખતો તે લેખ,
કોઈ કહે એ તો વાણી વેદની વાપરતો,
કોઈને ન જૂઠા કહું કહે દલપતરામ,
દિલ કોઇનુ દુખાવવાથી રહું ડરતો. ૪
બૌધ્ધ મતવાળાઓને કહીએ જો બુદ્ધિહીન,
તેત્રીશ કોડ ચીના શુ પશુ પ્રમાણુ છે?
મુસલમાની દીનની આરબો આને છે મત,
યુરોપ આખો તે ખ્રીસ્તી ધરમની ખાણુ છે,
હીંદુ કે હજારો લોક, જરથોસ્તી જન ઘણા,
કેને કેને કહીએ કે એ બધા અજાણુ છે,
કહે દલપતરામ જુદા જુદા પડયા નામ,
સર્વનો પ્રભુ છે એક ખાલી ખેચાતાણુ છે. ૫

૧૨૯

સંપલક્ષ્મીસંવાદ.

દોહરા

સાભળ મૂરખા સપ તું, આણે કેમ અભિમાન;
નિર્ધનીઓ નર લોકમા, ક્યા પામ્યો સન્માન.
ધનથી મનગમતું મળે, સુખ સૌ ધનને સાથ;
સર્વ રહે સેવક થઈ, હોય દ્રવ્ય જો હાથ.
થળ થાનક જળ ધન કરે, જળ થાનક થળ થાય;
ઉજ્જડ વડા અરણ્યમા, ધનથી શહેર વસાય.
વણુકર ધનને વાસતે, આપે વસ્ત્ર અપાર;
ધનકારણુ સોનાર પણુ, સરસ ઘડે સણુગાર.
પામર ઉંચકે પાલખી, બેસે ધનીના બાળ,
હુકમ ચલાવે હામ ધરીં, પૈસાથી મહીંપાળ.
સપ કરીને શૂદ્રજન, ઉપજાવે તરૂ થોક;
ભલા ભલાં ફળ ભોગવે, લક્ષ્મીવાળા લોક.
આજ પછી અભિમાનના, બોલીશ મા મુખ બોલ;
નહીતો નિર્લજ તું થશે, તરણા સરખો તોલ.

છપ્પા.

સપ કહે સુણ રમા, જન્મ તારો હું જાણું,
વળી જાણે સૌ વિશ્વ, કેમ વિસ્તારી વખાણું.
પય ખારાની પુત્રી, ભયકર વિષની ભગની,
વિષ કરતા વિશેષ. ઉઠે સભારે અગની,
વિષ પ્રાણ હરે પોતે મરી, કરે એકને કલેશ છે,
તે જીવતી રહીને જગતમા, દીધા ઉજાડી દેશ છે
કૌરવ પાડવ કુળ, મૂળથી નાખ્યા મરડી,
રાવણનુ પણ રાજ, ઝડપે તે નાખ્યુ ઝરડી,
બહુ રાજાના રાજ સપ તજવાથી તૂટયા,
સરસ હતા સુલતાન, સપ પીઠે ઘર ફૂટયા,
પરિપૂરણ લક્ષ્મી પામીને સપ વિના નહિ સુખી રહે,
નિજ ઘરમા ઘણા કુસપથી, મોટા પણ મરવા ચહે.

દોહરો

હરના ઘરમા હરઘડી, થતું હશે તોફાન,
સપ ન દેખી શકરે પીધુ હશે વિષપાન

છપ્પા

ગિરિજા ગગા શોક્ય હશે હરરોજે લડતી,
ઇંદુ અગ્નિની જ્યોત, પરસ્પર નિશ્ચય નડતી,
વાઘ વૃષભને વેર, મોર મણિધરને મારે,
સિહ હાથીનું શિર, તોડવા તુરત વિચારે,
શિવસેવક દાનવ દેવ બહુ, મારામારી કરી મરે,
ઘરમા એવો કજીઓ ઘણો,સહન થયો નહિ શકરે.
સપ્ત ધાતુમય સરસ, શૈલ્ય કૈલાસ વસે હર,
ધનપતિ માર્યો મિત્ર, કરે આશા કિનર નર,
લકા સરખા લાખ, દાસને બખશીશ દેછે,
ગરૂઓ પુત્ર ગણેશ, રિદ્ધિ જેથી જન લેછે,
પણ બે બૈયર ચડબડ કરે, પલગ ત્યા કુણ પાથરે,
શિવ શયન કરે શમશાનમા ભીખ માગી ભોજન કરે.

દોહરો

તન રોગી શિર શત્રુતા, જર આવે ને જાય,
પણ જો સપ કુટુબમા, શીતળ રહે સદાય.

વિજયાશંકર.

આ કવિ નર્મદાશંકર કવિના શિષ્ય હતા તેમનું "વિજયવાણી" નામનું પુસ્તક રસિક અને બોધક છે

૧૩૦

શ્રીમંતોની મિથ્યા મોટાઈ વિષે.

(લાવણી)

જગત વિષે જે જનમ ધરીને જથાર્થ હેતુ જાણેછે,
યશના કાર્યો આદરવા વિણ અવર ન વાત વખાણેછે,
એજ ખરો ઉદ્દેશ જગતમા બીજા સર્વ લહો ખોટા,
શ્રીમતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
લોભ તણો નહીં થોભ જેહની તૃષ્ણાનો ન મળે કાંઠો,
સચય કરી ધન ભેગુ કરે પરિણામ વિચારે નહિ માઠો,
ચચળ લક્ષ્મી રહે ન સાચવી અણચિત્યા આવે ટોટા,
શ્રીમતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વાત કદી પરમાર્થ તણી કો કરે, ધરે ન કશી કાને,
નિશદિન કેવળ સ્વાર્થ-વાત કરી પુરુષારથ મોટુ માને;
મન જેના મોટા નહિ એવા જન જાણો સહુથી છોટા,
શ્રીમતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
વિદ્વાનોને ઉત્તેજન દઈ વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવા,
કળા હુનરની કદર જાણવે બેહદ જેઓ બેપરવા,
કીર્તિ લોભે ખરચે ધન બદલામા ખિતાબ તાળોટા !
શ્રીમતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
નિરાશ્રિતોને આશ્રય દેવો એજ ધર્મ ધનવતોનો,
વળી કરવો સત્કાર નમ્ર થઈ ગુણીજન સાધુસતોનો,
ગુમાન રાખી ગરથ તણું નવ સુધરા વિષય તણા ગોટા,
શ્રીમતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાયછે મિથ્યા મોટા.
પૈસો દઈ પ્રભુ કરે પરીક્ષા શિક્ષા દેવા એ સ્થિતિમા
કે કેવો ઉપયોગ કરેછે છકેછ કે રહેછે નીતિમા !

પિંડ પોષી પરમાર્થ ન જાણ્યો તો પડશે શિરપર સોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા
વડિલોપાર્જિત કે કદી હોએ આત્મોપાર્જિત ધન તોએ,
લક્ષ્મી નહીં પુરુષારથ-લક્ષણ, વિદ્યા ગુણ તે નવ જોએ;
મૂરખને તે મળે મલપતી, હરતી કવિજનના લોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા.
સ્વદેશનું હિત ઇચ્છી અહોનિશ યશના કાર્ય રૂડા કરવા,
દેશીઓના દુઃખ જે જે દિલ દાઝ ધરી તે તે હરવા,
વિજય જન્મ કહુ તેજ કૃતારથ બાકી બીજા પરપોટા !
શ્રીમંતો નિજ ધર્મ લહ્યા વણ મનાય છે મિથ્યા મોટા

વિજયવાણી.

કેશવલાલ હરિરામ.

તેમનો જન્મ સને ૧૮૫૧મા મોરબીમા પ્રશ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો, અને મરણ સને ૧૮૯૬મા થયું હતુ તેમણે કેટલોએક સંસ્કૃત અભ્યાસ કર્યો હતો "આર્ય ધર્મ પ્રકાશ" નામના માસિકના તંત્રી તરીકે પણ તેમણે કામ કરેલુ છે કેશવકૃતિ નામનો તેમના કાવ્યનો સંગ્રહ બહોળા વર્ગમા પ્રિય થઈ પડેલો છે. તેમની વાણી રસિક અને બોધદાયક છે

૧૩૧

માતૃમરણ સંબંધી શોક.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

શુ આ નાટકમા ધરેલ તુજનો તે વેશ પૂરો થયો ?
કે મારો સુખરૂપ સૂર્ય હમણાથી અસ્ત પામી ગયો ?
મારા ઉપરનું મમત્વ પણ તે શુ પ્રાણસાથે ગયુ ?
શી રીતે સમજાય અંતરવિષે હે માત ! આ શુ થયું ?
આ સંસાર અસાર અંતરવિષે માની ગઈ શુ મરી ?
કે તારા તનુજોથકી નહિ બની તારી ખરી ચાકરી ?
શ્રી વૈકુંઠથકી વિમાન તમને આવ્યુ અહીં તેડવા,

શું મેલી સઘળી ઉપાધિ સમજી ચાલી સુખી તું થવા ?
પાળી પ્રેમવડે હવે પરહરી પોઢી, કહે કેમ તું ?
આ તારા તનુજોનાશું મનવિષે શું કાંઈ વાંકુ વસ્યુ ?
જ્યારે હે જનની વિયોગ તુજનો આ બાળને બાળશે,
માતા તે સમયે પવિત્ર મનથી દૈ કોણ સંભાળશે ?
સેવા શુદ્ધ મને કરીશ મનમા એવો હતો નિશ્ચય,
સાક્ષાત્ ઈશ્વિર પૂજતા જગતમા જામે ન કોનો જય ?
મા પામી પદ આજ ઉત્તમ હવે તું ભાગ્યશાલી થઈ,
મારા અંતરની બધી મનવિષે આશા સમાઈ ગઈ.

તારો જે સુખરૂપ જીવ જનની તે તો સ્વધામે ગયો,
સેવા જો અમથી થઈ નહિ હવે તો જન્મ મિથ્યા થયો;
આ સંસારવિષે દશા તનુજની થાશે હવે તે ખરી,
તું તારે સુખ પામજે પ્રણયથી હૈયે ધરીને હરી.

તું જાતા જનની સદા સુખ ગયું પ્રારબ્ધથી આ સમે,
ચારે કોર વિલોકતા મનવિષે કાંઈ મને ના ગમે;
હું વાળીશ વિચારથી મન કદી તોએ તમારી વહુ,
ખેદયુક્ત સદાય કાલ મનમા સંભારી રોશે બહુ.

બેઠી જો હત બાળકોપર કરી માયા ભલી ભાતથી,
તો સર્વે સુખમા રહેત મનમા માતા ભલી ભાતથી.
સેવા શ્રેષ્ઠ કરી શકાત અમથી એ લાભ ભારે હતો,
ભૂલી જાત સદાયનો જનકનો જે શોક થાતો હતો.

તારા આ તનુજોતણી જનની તું સર્વસ્વ સાચુ હતી,
તે હાર્યો હરિ ! હાય હાય હમણા તારી થતા આ ગતિ,
ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સઘળુ સર્વે પરાણે સહે,
ચિંતા લેશ કરીશ મા મનવિષે તું ત્યા સુખેથી રહે.
આવે દુ:ખ અપાર અમને તો ક્લેશ પામીશ મા,

તારા અંતરથી સદૈવ કરજે તું એકતા ઇશમા,
સ્વાર્થી સર્વ અમે સદૈવ રડશુ તે સ્વાર્થ સારૂ અરે,
દૈવાધીન દશાવિષે જગતમા સબધ કે' શુ કરે ?
માતા આ મુજ ભાગ્યમા ભવવિષે જેવુ હતું માગણુ,
તેવુ આ ઘરમા સદૈવ સુખમા રે'વુ થયુ આપણુ,
જ્યા જા તું જનની સદૈવ સુખમા ત્યા તું ક્ષમા રાખજે,
માયા જે મનમા હતી અમપરે તેવી સદા રાખજે.
તુ પહોચી શુભ ધામમા વ્રતવડે ને ભક્તિભાવે કરી,
માતા કાંઈ અમે નહીં કરીં કદીં કોડે કરી ચાકરી,
ક્યારે ક્યા મળશુ હવે પ્રણયથી એનો નહિ નિશ્ચય,
હા હા નિર્દય દૈવ આમ અમથો શાને બને નિર્દય
આ સસાર અસાર સાર ન મળે શુ શોક તેમા કરૂ ?
ભાવિ ભાગ્યવિષે થનાર સમજી હું ચિત્ત વાળ્યા કરૂ,
દેહે આજ થઈ અદૃશ્ય પણુ તુ ચિત્તે રહે નિશ્ચલ,
આ તારા તનથી તજી જનની તુ છુપી ન જાતી પલ.
માતા તાત પવિત્ર પુત્ર સઘળુ અન્તે વૃથા થાયછે,
અજ્ઞાને અમથા જનો મનવિષે અત્યત પીડાય છે,
ત્યારે અતર રામ નામ ભજને શુ શોક ઠાલો કરે ?
સાચા ઇશ્વર એક અન્ય સઘળુ છે સાવ ખોટુ ખરે.
તત્ત્વોનું તન આ અહર્નિશ અહો જન્મે મરે તે જુઓ,
આત્મા એક અખડ જન્મ ન ધરે તે કેમ ક્યાથી મુઓ ?
ખોટા ખેલવિષે ખરાબ થઈ શુ આયુષ્ય ખાતે ખુઓ ?
ચાલે આપણુનું ન જે વિષયમા તેમા વૃથા શુ રૂઓ ?

કેશવકૃતિ.

બુલાખીરામ.

કવીશ્વર દલપતરામના શિષ્યોમા ઉત્તમ સ્થાન ભોગવનાર કવિ બુલાખીરામ અમદાવાદમા ઔદિચ્ય સહસ્ર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા સને ૧૮૫૨મા જન્મ્યા હતા અને ૩૪ વર્ષની ઉમ્મરે એટલે સને ૧૮૮૬મા તેમનું મરણ થયુ હતું તેમનાં રચેલા પુસ્તકો–કાવ્યકૌસ્તુભ અને રીપનરંગ છે બીજા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાબરમતીની રેલમા તણાઈ ગયા કહેવાય છે

૧૩૨

વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

ઉપજાતિ વૃત્ત

સીતા સમાણી સતી કોણ શાણી,
પતિ પ્રતિજ્ઞાય સદા પ્રમાણી,
કુરંગ હણવા મતિ ભ્રષ્ટ કીધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ
કેવા હતા કૌરવ કાળજ્ઞાની,
કુસંપમા પાછી કરી ન પાની,
કપે મુઆ દ્વેષ સહિત ક્રોધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ
નિપુણતા ન્યાય વિષે ધરાવી,
નળે સુકીર્તિ જગમા જમાવી,
ગુમાવી ગાદી દ્યુતને વળુંધી,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ
યદુપુરી યાદવ યાદ આણો,
સુરા વિષે જીવ ભલો ભરાણો,
મુઆ મુકી સર્વ શરીર શુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.
રૂડો હતો રાવણ શાસ્ત્રવેત્તા,
નવે ગ્રહો નિકટમા રહેતા,
હરી સીતા કષ્ટ સહ્યું કુબુદ્ધિ,
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.

કાવ્યકૌસ્તુભ.

બી. એમ. મલબારી.

એમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૫મા વડોદરામા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૨મા સીમલામા થયુ હતુ તેઓ ઇન્ડીઅન સ્પેક્ટેટર' તથા 'ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ'ના તંત્રી અને સેવાસદન' ના સ્થાપક હતા તેઓ જાતે પારસી હોવા છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી લેખક હતા અને મોટા સસાર સુધારક હતા તેમના રચેલા પુસ્તકો- નીતિવિનોદ, અનુભવિકા, સસારિકા વગેરે

૧૩૩

પ્રવાસ વિષે.

નારાચ છંદ.

પ્રવાસથી પ્રદેશનો વિશેષ વેશ જાણીએ,
પ્રવાસથી જમીન ગુણદોષ સૌ પિછાનીએ;
પ્રવાસવિણ વેશ એશ દેશ કો નહીં દીએ,
પ્રદેશી આ ભુમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
વિવિધ દેશમા વિચિત્રજાત બીજ વાવીઆ
અમુક દેશમા અમુક પ્રાણીઓ વસાવીઆ,
મળેલ દેશ આપણે પ્રદેશમા ન દેખીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
રૂડી પ્રભુની નેમ એક કોર કો ન રેડવુ,
ન દુઃખમા ઉમેરવુ ન સુખને ઉખેડવુ,
પરતુ દેશ દેશ ભાત ભાત આશિષો લીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
વધુ વધુ ફરી સરસ્વતી સીમા વધારશો,
પડયા સદા પડી રહી ન જ્ઞાન કો સુધારશો,
પ્રવાસથી પ્રભુજીના દીધેલ લાખ લેખીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિ વિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
સદા નિશાળમા રહી ન બાળ માનવી બને,
ભણેલ કામનુ નહીં ભણી રહી નહીં ગણે;

પ્રવાસ કાન ખોલશે, પીડા કશી ન વેઠીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.
પ્રવાસના ઉજાશથી પ્રકાશ ઇશ દીપશે,
સુમાર હેરનો વધી સ્વભાવ મોકળો થશે,
ફરી ન લાગ આવશે બે'રામ આમ બેસીએ,
પ્રદેશી આ ભૂમિવિશે પ્રવાસી આપણે છીએ.

નીતિવિનોદ.

૧૩૪

દુઃખી લોકોને સુખી કરવા એ સર્વનો ધર્મ છે.

ભુજંગી છંદ

પ્રભુની પ્રજા સૌ સદા સંપી ચાલો, બુરે કાળ કંગાળને માલ આલો;
પડે દામ તે દેવનામે ઉધારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાંગી દુખો સૌ નિવારો.
કહું કારમી આપ કાળા કઢંગી, મતા માલ માયા મઝા સૌ પતંગી;
ભરી હાય જો આલ કેરી વધારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
ખરે દુખીઓ સુખીઓનો હવાલો, સુખી શેઠીઆ દુખીઆ આપ પાળો;
દુખે ડુબતા હાથ આપી ઉગારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
દુખી આંધળા પાંગળાને તપાસો પૂછો જીવશું મોકળા કેમ નાંસો;
પૂછી દુખીઆઓનો સ્થિતિ સુધારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
મળે દાનનું દામ શ્રીનાથ હાથે, પ્રભુ વાળશે ઋણ સૌ વ્યાજ સાથે;
ધરો ધીરવાના હજારો પ્રકારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
ધીરો માલ સૌ દુખીઆને નિરાંતે, થશે તે જમે આખરે નાથ હાથે;
પ્રભુ શાહુની પેઠ હુંડી સ્વિકારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
મળે દાનથી લાભનો પૂર લાવો, ભરી ફંડને સૌ વીમા ઉતરાવો;
મળે દોકડેદોકડાનો વધારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
ખરો તે પ્રતાપી ખરો ભાગ્યશાળી, કરાવે દુખીને સદા જે દિવાળી;
દુખી જીવડા માનશે ઉપકારો, ભુખ્યાં ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.
ભલી આ સ્તુતિ મારી સૌ ધ્યાન લેજો, દિલાસા દુખી દેહીને લોક દેજો;
ન કો બોલ બે'રામકેરા વિચારો, ભુખ્યા ભૂખ ભાગી દુખો સૌ નિવારો.

નીતિવિનોદ.

બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ.

આ કવિ નડીઆદના સાઠોદરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિના હતા તેમણે ઇંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ફારસી અને વ્રજ ભાષાનું સારૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, અને સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે ઉમંગ ભર્યાં પ્રયત્નો કર્યાં હોય તેમ જણાઈ આવે છે તેમણે હરિપ્રેમપંચદશીના મધુરા કાવ્યો અને મૃચ્છકટિક તથા હાફીસના સુંદર ભાષાન્તરો બનાવેલા છે તેમણે બહુ કરીને ગઝલો લખી છે અને જો કે તે સંખ્યામાં થોડી છે તોપણ જેટલી છે તેટલી ઘણી અસરકારક છે એમ કહ્યું હોય તો ખોટું નથી

૧૩૫

બોધ.

ગઝલ.

ગુજારે જે શિરે તારે, જગતનો નાથ તે સેં'જે,
ગણ્યું જે પ્યારૂં પ્યારાએ અતિ પ્યારૂં ગણી લેજે
દુનીઆની જુઠી વાણી વિષે જો દુઃખ વાસે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના ઓછો થવા દેજે.
કચેરી માંહી કાજીનો નથી હિસાબ કોડીનો,
જગતકાજી થઈને તું વહોરી ના પીડા લેજે.
જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે,
ન સારા કે નઠારાની જરાએ સંગતે રહેજે.
રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળે ચિત્તે,
દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે.
વસે છે ક્રોધ–વૈરી ચિત્તમાં તેને તજી દેજે,
ઘડી જાએ ભલાઈની મહાલક્ષ્મી ગણી લેજે.
રહે ઉન્મત્ત સ્વાનંદે ખરૂં એ સુખ માની લે,
પીએ તો શ્રીપ્રભુના પ્રેમનો પ્યાલો ભરી પીજે.
કટુ વાણી સુણે જો કોઈની વાણી મીઠી કહેજે,
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે મુખે ના ઝેર તું લેજે.
અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું, રહે તે દૂર માગે તો,
ન માગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે.

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ સુખ મોટું છે,
જગત બાજીગરીના તું બધા છલ્બલ્ જવા દેજે.
પ્રભુના નામના પુષ્પો પરોવી કાવ્યમાલા તું,
પ્રભુની પ્યારી ગ્રીવામા પેહેરાવી પ્રીતે દેજે.
કવિરાજા થયો શી છે પછી પીડા તને કાંઈ,
નિજાનંદે હમેશા બાલ મસ્તીમા મઝા લેજે.

હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી. એ. એલ્ એલ્. બી.

નર્મદના શૌર્યબીજને શૂર તરંગિણી આદિ કાવ્યોમા જાળવી રાખનાર હરિલાલનો જન્મ ગાયકવાડી દેહગામ પરગણાના બહિયલ ગામમા ઇ० સ० ૧૮૫૬મા થયો હતો અને મરણ ૧૮૯૬માં સુરતમા થયું હતુ તેમણે એલ્ એલ્. બી०ની પદવી મળ્યા પછી થોડી મુદત કેળવણી ખાતામા નોકરી કરી વકીલાતનો ધંધો કર્યો ત્યારબાદ ગાયકવાડ સરકારના ન્યાયખાતામા ઘણો વખત સુધી તેમણે ઉંચો હોદ્દો ભોગવી ફરીથી સુરતમા વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો તેમની પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય અને અનુકરણીય છે તેમના રચેલા ગ્રંથો—કુંજ વિહાર, કૌમુદી માધવ, આર્યોત્કર્ષ, વિક્રમોદય, વસંતવિલાસિકા, આહાર મિમાંસા, યૂરોપ યાત્રા વગેરે અંગ્રેજીમા અને સંસ્કૃતમા પણ તેમણે ગ્રંથો બનાવેલા છે.

૧૩૬

ડિર્ડેલ્સ લાઇટ.

ઇન્દ્રવજ્રા.

ભેળા વિકાસી મુખ શા તડે છે! ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસ્રની છે!
તોયે ન કમ્પે ખડકે પનોતી, ના ઝંખવાએ શુચિસ્નેહજ્યોતિ! ૧
છો ફુંફવે ફીણ ફુંફાટવાળા—છો ઘૂઘવે ગર્જન ઘોરવાળા—
રે'શે પખાળી ચરણો પડી એ, પયે ઉંડે છે રૂડલે જડીને'!! ૨
આકાશ પાતાળ કરતું એક, તોફાન વંટોળ નડે ન લેશ,
અન્ધારી ના વાદળી, વીજળી ના—બાધે! ઝગે છે કળી ઉજળીઆ! ૩
મંદાકિનીના કુમુદો વિલાયે—આકાશના તારલીઆ મિંચાયે—
તે ચન્દ્રિકાની ઝરણી ભલે ના! તોયે ખીલે જાગૃત શી ઝલે આ! ૪
આશા ભલે શૂન્ય અગમ્ય થાઓ! ના પાર આ સિંધુ તણો જણાઓ—
વાઓ, ભલે! વે'ણ પ્રભંજનોના, સોહાગણી એ રમણી હસે લા.!!! ૫

૧૩૭

સ્વિતઝરલૅન્ડમાં સૂર્યાસ્ત.

રથોદ્ધતા

રવિ મનોહર શુ અસ્ત પર્વને, કર વિરામી વર ચિત્ર આલખે ?
નભસિ મેઘ કીધ જાણુ શામળા અવરણીય કઈ કેસુડે ભીના ! ૧
કઈ છુટા ફૂખર ભસ્મ શા મૂકી, કઈક સિન્દૂર રસેથી રે' રસી,
વળી કહીંક કનકેથી રેખનો, ભભક ભવ્ય અદભૂત લેખતો ! ૨
અહહ દૂર વનરાજીપિચ્છ શા, અરુણ વર્ણ—નહિ પ્રજ્વળી રહ્યા !
શુભ ગુલાલ સ્રરળ સર્વ છાટીઓ, ગિરિ અપૂર્વ અનળે જળી રહ્યો ! ૩
હિમગિરિના ભીની શ્રેણિ વેણીએ, અહ ગુથ્યા શ કઈ મણિકો મણિ !
કહીં પ્રભા અતિ પ્રચણ્ડ એ વહે, ત્રિપુરદાહ પરિપૂર્ણ શુ કહે ! ? ! ૪
જળસપાટી પટ લે'રીએ હસી, કિરણ વર્ણ અહ શા લીએ ચૂસી !
મનુજ મોહિની કળા ન તું વિષે, વિરમ ગર્વ, નહિ સ્વર્ગ તુથી છે ! ! ! ૫

પ્રવાસપુષ્પાંજલિ.

ગોવર્ધનરામ માધવરામ, બી. એ એલ્ એલ્. બી.

સને ૧૮૫૫મા નડીઆદના એક ગર્ભશ્રીમત નાગર કુટુબમા તેમનો જન્મ થયો હતો અને અવસાન સને ૧૯૦૭મા થયુ હતુ અનેક અડચણો આવી પડયા છતા તેમણે ધારેલી બી૦ એ૦ એલએલ૦ બી૦ની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી તેમજ તેઓ મુબાઇ યુનીવર્સીટીના ફેલો અને પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ના પ્રમુખ થયા હતા તેમના બનાવેલા ગ્રથો સરસ્વતીચદ્રના ભાગ--૪, સ્નેહમુદ્રા. લીલાવતીની જીવનકળા દયારામનો અક્ષર દેહ, કવિ તરીકે એમણે ઝાઝુ લખ્યુ નથી પણ એમના કવિત્વની કલ્પના શક્તિએ એમની નવલ કથાને અતિરસિક બનાવી છે સરસ્વતીચદ્રની કોટીએ પહોચનાર હજી સુધી કોઈ પણ ગ્રથ હાલમાં લખાયો નથી એજ માત્ર કર્તાની અનન્ય શક્તિની સાક્ષી પુરે છે સાક્ષરમણિ ગોવર્ધનરામે બહુ પરિશ્રમ લઈ અનેક વિષયનો અભ્યાસ કર્યો અને તેના પરિપકવ ફળરૂપ સરસ્વતીચદ્ર ગુર્જર ભૂમિ ઉપર મૂકી ગયેલા છે

૧૩૮

એક હિંદુ વિધવાનું વૃત્તાંત.

મુજ વૃતમા નથી કો નવાઈ, શિવાય પણ હું શું કહુ ?
પૂછ્યુ તથાપિ તમેજ તો હુ નકાર પણ શી રીતે ભણું ?

મુજ જેવુ વૃત્ત ઘણાકનું સુણશો પૂછશે આ દેશમાં,
પરદેશી સર્જન હિન્દુઓ ગાળે જ જીવન ક્લેશમા !
નરજાત સુખી હશે અહીં કદી મહાલતી સ્વચ્છન્દથી;
પણ નારીને રોવા વિના નહિ કર્મમા બીજુ કઈ.
પડિત પિતા તણી આત્મજા ભણી કઈ હું તાતપ્રતાપથી,
મન વિકસીઉં ઉર ચોટીઉં સદ્‌ગુણ વિષે બહુ ભાવથી.
હું નાનપણથી આશ આથી ઘણી ધરી મન માણતી,
પણ હાય ! હિન્દુ તણે લલાટ લખ્યા ન લેખો જાણતી.
શૈશવ વિષે કર પીડીઓ અજ્ઞાત એક શિશુજને;
ઉદ્વાહનાજ કરારમા સહી કીધી મુજ મુજ ગુરુજને.
તાતે કહ્યું, "તુજ કાન્ત આ, બહુ ભાવ એ પર રાખજે,
પ્રિય પતિ ગણી એ સાથ તારો જીવ જોડી રાખજે."
હુ બોલી "કાન્ત ગણાય છે ઉરવારિધિના ચદ્રમા;
મુજ ચિત્તમા આના પ્રભાવથી વીચિ જાગે કેમ ના ?
સધિ થયો નથી, છે નહીં, નક્કી ન કે થાશે જ તે,
અમ ચિત્તનો, તો શીખવો, પ્રિય તાત ક્યમ મુજ કાન્ત એ ?
તમ પાસ ભણતા હું ભણી–મન જોડવા વિધિહાથમા,
વિકસેજ પદ્મિની એકલા દિનનાથ કેરા સાથમા.
સસારમાહીં પ્રયાણ કાજજ પાન્થ ચેતન સર્વ છે;
એ એકથીજ ભલા પ્રવાસ વિષે વળી કહ્યુ એવુયે.
એ મિત્રતાનો હેતુ, પણ રસઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા,
નહિ ગૃહે ઉરપારો વિગુણ ચિત્તસ્થળીપર સ્થિરતા;
રસઐક્ય વણ મનઐક્ય નહિ–એ સૂત્ર શીખવ્યુ તે દિને,
મનઐક્ય વણ નહિ મિત્રતા પ્રભવે, ગુરુજી, કો રીતે.
હુ કિકરી છુ તમતણી, કઈ હોય શક્તિસાધ્ય જે,
શિર વેચી પણ તમ વચન પાળુ–શક્તિ એટલી સાધ્ય છે.
વિધિહસ્તગત ઉરતન્ત્ર પણ ક્યમ કરી કરુ ગતિવાળુ હુ ?
મુજ ઉરતણું પરઉર સાથ શી રીત લગ્ન કરાવુ હું !"
સુણી વચન સઉ આ તાત દિઙ્મોહ પામ્યા,
ખરખર જળધારા તેમને નેત્ર આવી;

નીચું ધણુંક નીહાળી, દીર્ઘ નિ:શ્વાસ મૂકી,
કર દઇને લલાટે બોલીઆ દીન વાણી."
મારો ક્ષમા કરે અપરાધ ! પુત્રી ! પ્રિયપ્રાણ ! ધણી તું ડાહી !
તુજ ઉર મે ખોસી—અરે—અજાણ્યે—ખરે !—કટાર જ સાહી
હું ભૂલ્યો વૃદ્ધ થઈ આજ—કીધો ચૂકી ઘાવ, હાય, તુજ પર મે !
ઓ દુષ્ટ હિન્દુઆચાર ! ભુલાવ્યો મુજને.
આ હિન્દુ લોકનો ચાલ સઉએ માર્ગ એક લેવાનો.
જઈ જતાની પાછળ કૂવે પડી મરવાનો.
ઘનતિમિરતુલ્ય આચાર થયેલ પુરાણ, તેથી થઈ જાએ,
જન લોચનવતા અંધ—હાય ! જગમાહે.
મે દીઠો ન સવળો પથ !
હું બની ગયો મતિમંદ !
મુજ વૃદ્ધ દરિદ્રનું રત્ન,
પરિપોષ્યું કરી બહુ યત્ન,

તે જઈ મેષની પેઠ લોકની પુઠે નાખ્યું દુ:ખદરીએ !
એનું કીધું પરાધીન જીવન જનક—વૈરીએ
પ્રિયપુત્રી ! કહે તું સત્ય, કર્યુંજ અકૃત્ય કૃત્ય મે આજે,
તારા જીવનમાહે ઝેર ભેળીઉં ! સાચે.
તારો જનક થયો તુજ શત્રુ—હાય પણ નમું હવે તુજ ચરણે,
મારૂં થશેજ પ્રાયશ્ચિત્ત હવે તો મરણે
નહીં હવે નિષ્કૃતિ કાંઈ સુઝતી મને ! રોઈને રહેવું,
તારે જનકે પાયું ઝેર મરણ સુધી સહેવું
હું જીવી કરૂં શું હવે ?
મુખ દેખાડું શું ? કહે,
સહુ હૃદયશલ્ય શી રીતે ?
રોઈ રોઈ મરીશ તું વાત્યે !
હવે જેમ તેમ દિન કાંડ કૃતકપતિ સાથ સ્નેહ કૃત્રિમમા,
બહુ સમજુ મારી તું બાળ મૂકીશ તે આળ દૈવશિર મનમા
પણ સ્વીકાર આ પદપાત ! અને અપરાધ ક્ષમા કર મારો !
નહિ જીવે—હવે નહીં જીવે—પિતા કઈ તારો !!!"

નૃશંસ મારા વચનો સુણીને
પિતાજી આવી રીત ભાન પામ્યા,
પંચત્વ પામ્યા પડી પાદ મારે
પ્રત્યક્ષ તે સર્વ હજી મને છે.

નિહાળી એ સર્વ ન ચિત્ત મારુ
ફાટયુ ન વા પ્રાણ વિરામ પામ્યા !
પાષાણની કીધી મુને વિધિએ,
રોઈ રહી મુખ કરીજ કાળુ

અહો પિતાજી ! નવનીત-ચિત્ત !
દ્દષ્ટિ કરી સ્વર્ગથી પુત્રી કેરૂ
દાક્ષિણ્ય ખોટુ નીરખી હશોજ
નિઃશ્વાસ ઉંડા મૂકતા હજીએ ! ”

જઈ પછી એ પતિપાસ જીવી
આજ્ઞા પિતાની ઉરમધ્ય રાખી,
શકી તથાપિ નહિ દૈવતન્ત્ર
સ્વતન્ત્ર મારૂ કરવા કદી હુ

સુશીલ મારા પતિમા હતો કઈ
ન દોષ એવો જન જેથ નિન્દે,
ગણી સ્વકીયા નિજ ધર્મપત્ની
મનેજ નિત્યે અભિનન્દતો એ

આદેશ હુંયે ગણી શાસ્ત્ર કેરો,
સ્મરી વિશેષે વળી તાત શબ્દ,
સરીજ ત્યા જ્યા વહ્યુ સ્વામિ ચિત્ત –
તરી, મૂકી વહેતું પુઠે જ ચિત્ત.

થઈ ગયા જીવિત બેય એક,
થયા તથાપિ નહિ જીવ એક,
કંઈ હતા મુજ ઉરે વિલાસો,
કંઈ પતિની હતી ઉરસૃષ્ટિ.
ઉપાય જેનો નહિ તેની ચિન્તા,
અયોગ્ય જાણી જ નીભાવ કીધો,

અભાવતું ભાવતું કીધુ તેને
એકાન્ત જેનોજ હતો અભાવો.
બહુ બહુ બહુ મેતો ચિત્તને બોધ દીધો
પતિઉર લસનારી નિમ્નગામાજ વહેવા,
અશરણ પણ એ નો રોઈને એક બોલ
વદતું " નહિ વિધિને દોરવા શક્તિ હુમા !"
કાળ આખરે વહીં જતા પામ્યા પતિ વૈદેહ,
ફુટી ગયુ સૌભગ્ય મુજ હતું જગતમા જેહ.
વિધવાની આ દેશમા સ્થિતિ વિચિત્ર ઘણીજ
સજ્જન પન્થી ! તે સુણી ધરીશ તુ મનમા ખીજ.
અબળાનું રતિરત્ન જો એકવાર ખોવાય,
તો તેનાથી નહિ અહીં બીજાુ શોધી ગ્રહાય.
પણ ખોવાયા રત્નને સભારી દિનરાત,
પ્રતિનિ શ્વાસથી મૃદુ હૃદય દેતુ હિન્દુને શાપ.
પ્રતિપળ વિધવાને નેત્ર વહે ઉષ્ણુ વારિ,
ભગવતી ધરતીનુ ઉર સિચાય તેથી,
ધરતીપણુ તજીને તેથી આ આર્યભૂમિ
સુતપદ પરદેશી લોકને દેઈ દેશે !!!
નીં ખીં જ મુજ અકે આવુ વૈધવ્ય આવ્યુ,
રતિપદ જડતા કો વિશ્વમા ના જ મારૂ,
અહીં નહીંજ જડ્યો તે ચિત્તસયોગ ઇચ્છી
મન કર્યું મની થાવા–સ્વામીની સાથ જાવા.
અથથી ઇતિ સુધી આ વૃત્ત છે મારૂ ભાઈ,
નથી નથી નથી એમા નકી કોઈ નવાઈ,
સદય હૃદય તોયે સર્વ આ સુણી રોશે,
પથિકજન ! તમારે ત્યા નહીં આવુ હોશે !!"

સ્નેહમુદ્રા.

૧૩૯

બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ.

મુજ પ્રજા મને છે પ્રિય, પ્રિય છે પિતા, પ્રિય પ્રિયા છે,
મુજ હૃદય ધડકતું પ્રેમ તેમના ગ્રહી, પ્રીતિ રમ્યા છે.
આ રાત્રિ ગાજતી આજ,
મુજ મ્હેલ તણી ચોપાસ
આ અન્ધકાર વીંટાય,
તે અન્ધકારની મધ્ય
સુઈ રહ્યું પુત્ર-ગૃહરત્ન,
એ પ્રજા, તાત, ને પ્રિયા, પુત્ર પ્રીતિરત્ન સર્વ મારા છે,
મુજ હૃદય વેગ બળ ધરી ધડકતું, છૂટે નહી છોડયાં એ. મુજ૦
મુજ હૃદય વિશે એ જડયા, દ્વારભણી જવા ચરણ ઉપડે જ્યાં,
મુજ હૃદયસૂત્ર ખેંચાય પાછું પ્રીતિગળે જડયા એ ત્યાં! મુજ૦
જઉં પલંગ ત્યજી ગૃહદ્વારે,
ત્યાં હૃદય પાછું ખેંચાયે;
જઉં પલંગ ભણી હું પાછો,
સુતી પ્રિયાની જોઉં આંખો,
પોપચાં શિથિલ પથરાયાં,
વિશ્વાસે નેત્ર મીંચાયાં,
સુતી દીન મક્ષિકા જેવી
પડી રહી પાપણો કેવી?
એ મૂર્તિ પ્રીતિવિશ્વાસ તણી સુતી મૂકી જતા ન જવાયે,
નહિ હૃદય ધડકતું મટે, ચરણ જડ થયા કહ્યું ના માને! મુજ૦
હું વર્તું હવે શી રીતે?
પ્રીતિ નહિ હારે, નહિ જીતે!
ઓ તાત! પ્રિયા! ઓ પુત્ર!
ઓ માત! પ્રજા! સુખસૂત્ર!
કરૂં વધુ વધુ સૂક્ષ્મ વિચાર,
ત્યમ ત્યમ આ હૃદય ચીરાય.
સઉ પ્રાણી દુઃખમય ભાસે,

જનના પીડાતી જગ આખે,
તે સહુની પીડા દૂર કરવા,
કલ્યાણ જગતમા ભરવા,
થઈ પ્રબુદ્ધ ગૌતમ આજે,
થઈ તપસ્વી તપ ગુરુ માડે !
જગના સહુ આધિ વ્યાધિ
હરવા નવી બુદ્ધિ સાધી
એ તપમા બુદ્ધ તપાશે,
નવો યજ્ઞ વેદી મડાશે,
પશુમાત્ર હવે ઉગરશે
મુજ પ્રીતિ એ હોમે પડશે !
મુજ પ્રીતિ એકલી હોમાશે !
બીજુ જગત જીવી સુખી થાશે
ઓ તાત ! પ્રિયા ! ઓ પુત્ર !
ઓ માત ! પ્રજા ! સુખસૂત્ર !

મુજ હૃદયપ્રીતિના અગ તમે સઉ ! અગ સર્વ છો મારા !
જન-પશુ જગના કલ્યાણયજ્ઞ પર હોમુ અગ સઉ મારા ! મુજ૦

હવે શાક્યસિહ ગર્જે છે,
પ્રીતિગુફા છોડી નીકળે છે !
જગ નવુ આશ્વાસન લે છે,
દુષ્ટોના ઉર કમ્પે છે,
હવે દયાધર્મ પ્રકટે છે,
દીન જગત સુખે જંપે છે,

એ નવો મુજ અવતાર ! પ્રિયા ! તે જોઈ દયા દિલ ધરજે !
એ દયાધર્મ સ્થાપવા પરિવ્રાજિકા થઈ ઘર ત્યજજે ! મુજ૦

ઓ હતી પ્રિયા જે કાલ !
તુજ દ્વાર આવશે કાલ,
લઈ ભિક્ષુ-કમડળ હાથ,
ગૌતમ તે નીકળે આજ
જગદુદ્ધારણને કાજ !

ઓ પ્રિયા ! ભૂલી મુજ દોષ,
ત્યજી પ્રીતિમાયાત્રિદોષ,
ધરી હૃદય સત્ય નિર્વાણ,
કરી ઉદાર દૃષ્ટિ તે કાળ,
દેજે તું ક્ષમાની ભિક્ષા !
લેજે તું બુદ્ધની દીક્ષા !

એ મહાધર્મને કાજ ત્યજી પ્રીતિસાજ, સકર્યાં મુજ આસુ,
લોહીશ હું જગના આસુ પ્રિયા થઈ બુદ્ધ તું પણ ત્યજ આસુ ! મુજ૦

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

બી. એ. સી એસ.

પશ્ચિમની છાયાવાળા રસિક અને સુઘટિત કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ દાખલ કરનાર અને પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા૦ નરસિંહરાવ સ્વ રા. બ ભોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર છે તેઓ સરકારી રેવેન્યુ ખાતામા ઉંચા દરજ્જાપર હતા અને હાલમા પેન્શનર છે. તેઓ સાંસારિક અને ધાર્મિક સુધારાના મોટા હિમાયતી છે તેમના રચેલા પુસ્તકો–કુસુમમાળા, હૃદયવીણા, નૂપુરઝંકાર વગેરે

૧૪૦

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

(તોટક)

નભમંડળ ધુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહીં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમા હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ ભમતો.
ગિરિરાજ અસખ્ય અહીં ભળીઆ,
ઘનના અનુકૂળ સખા મળીઆ;
ધરી ધુમ્મસનું પટ પર્વતને,
ગુમળાવી દીએ ધરી મોહ મને.
પડી પર્વતના ઉરની ઉપરે,

નવલુ કંઈ વર્ષણનૃત્ય કરે;
વળી ઝર્મર ઝર્મર ગાન ઝીણુ,
કરતો ઘનરાજ મધુરૂં ઘણુ
પટ ગાઢુ ગુથ્યુ તરુવૃન્દતણુ,
ધરીઉ ગિરિએ હરીઆવરણુ,
સહુ તે પટના પડમા પડનો,
ઘન સર્વ સ્થળે જઈને અડનો
ઝરણા ઉજળા જળ નીતરતા,
કંઈ શ્વેતજ સર્પસમા સરતા,
ગિરિ એહવી મૌક્તિકમાળ વહે,
ઘન તે રમનો કરમાહિ ગ્રહે
ગિરિરાજ અને ઘનરાજતણો,
અહીં ખેલ અલૌકિક આજ બન્યો –
ગિરિવૃન્દ અહો ! ઘનરાજ અહો !
મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહો !

હૃદયવીણા

૧૪૧

ચંદા.

વિષમ હરિગીત.

શાંતિ શીતળ વરસીને સુખમા સુવાડુ રાત્રિએ,
જે નદી સરવર, અદ્રિ, તરવર, દિવસ તપીઆ તેમને,
કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકીને સુઈ જતી,
તેને જગાડુ કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરીને પ્રેમથી.
કન્યકા હું કુળવતી, મુજ માત મોટી મેદિની,
તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા, એમનાથી રહું ઓની,
માત મારી પૂજ્ય તેની, પ્રદક્ષિણા કરૂ ઉરથી,
મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તેવા, વદના કરૂં દૂરથી.
નામ ચદા મધુર મારૂં પાડીઉ મુજ માડીએ,
ઘણી વેળ વિચરૂ ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડીએ,

માંહીં વહેતી વ્યોમગંગા દૂધ જેવી ઉજળી,
ને ફૂલડાં ખીલ્યા રૂપાના તે ગણુતી ફરૂ વળી

ફરૂં બીતી તાતથી, પણુ માત મુજ મન ભાવતી,
નિજ સંગ લેઈ ધીમી ધીમી પ્રદક્ષિણાજ કરાવતી;
બંધુ મારો રાહુ તે ઉડ્યો કુછન્દી ફૂંખડો,
કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો

બા'ર જાય પિતાજી ત્યારે આગણે રમુ કોડથી,
રૂપા અને હીરા તણી ગેંદો લઈને દોડતી—
એક લઉં, બીજી ઉછાળુ ત્રીજી શિર ઝીલુ ધસી,
વળી ફેરી સઘળી વેગળી માડી ભણી નિરખુ હસી.

માગ્યુ માત મહી કને ને તાતની અનુમતિ લીધી,
આ મૃગલુ મારૂં બાપુ ! તે હજી સુધા કેમ નથી પીધી?
સુધા પાતી એહને—ભરી કુંભ આપ્યો તાતજી—
રાખુ ઉછંગ મહીં સદા એને કદાપિ ન દઉ તજી.

વાંકુ વળીઉં રમ્ય રીતે અણીવાળુ નાવડુ,
માતાપિતાએ આપ્યુ મુજને કો દી તેપર જઈ ચડુ.
ચઢી મૂકુ તરતું તે સ્વચ્છંદ ચાલ્યુ જાય ત્યાં,
ઉંડુ ભુરૂ આકાશ કેરૂ જળ અમળ ફેલાય જ્યાં.

ત્યાં ઘને કો ઠામ વેરી ઝીણી રૂપેરી રેત તે,
લઉં ખેલવા લબાવી કરને નાવડેથી જતે જતે—
ને બધી આ વેળ હરણું મારૂં જે બહુ બીકણુ,
મુજ સોડમા સંતાઈ સૂતુ, એ મુને રૂચે ઘણુ—

આવી મેઘની રેતી સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા, રસીલા, મંદ, ઝીણા, સુંદરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરૂ,
ને સુણે હરણુ માહરૂં ને ઉંઘ મીઠી લે ખરૂં,

ઊઠી હું મૃદુ ને સુવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાખુ નજર ઝીણી સીધી સાગર અને ભૂમિભણી,

રંગરાતું મુખડુ મારૂં કંઈ વિશાળુ સિંધુમા,
ધોઈ કરી ચડુ વ્યોમ વળગ્યાં વાળસું જળબિંદુડા.

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંજાડવા,
કંઈ યુક્તિઓ બહુવિધ કરે ભગાણુ સુખમા પાડવા,
પણ હું તો હસતી રમતી ફરૂ ઉપર નભવિષે,
ને એહ અસ્થિર મેહુલાસુ કદી ભરાઉં નવ દીસે,
એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
કો સમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો,
ને રૂપેરી કોરનો રૂમાલ ધોળો દે કદી,
કદી પાથરે મૃદુ સેજ તે પર વળી ક્ષણભર રહુ પડી,
કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેઇ તે વડે,
મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખડુ મુજ ઢાકી દીએ,
ને ત્યા અબોડથો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
ને વાળ ચળકતા રૂપેરી વિખરી ચોગમ રમે,
પૂર્ણ પામી વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
તે સમે સિંધુ વિશાળુ નિજ ઉર વિસ્તરે સામો હસી
ને કરતો મદ મદ ઘુઘાટ ભરઆનદ શુ,
ફેકી તરગો મુજ ભણી ધીમે ધીમે નાચત શુ !
ભેટવા વિસ્તારી કરને બાથ બીડુ માતને,
તે મને મદ હસતી નિરખે પ્રેમભીના લોચને,
અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ઘુમતી તે,
સપ્તર્ષિ કેરી ગાડલી મુજ દષ્ટિ પડતા ફીકી બને,
નદીમા સરોવરમા, ને સિંધુમા કદી ના'તી હુ,
તે વેળ થોડા તારલાને સગ મુજ લઈ જાતી હુ,
ત્યાહીં નાચુ લે'ર કરતી, વળી ડુબકા ખાતી હુ,
ને મૃગલુ મારૂ તેહને એ નવલ જળ કદી પાતી હુ,
કદી ઉંચા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઉભી રહુ,
નીચે બિછાવી મે રૂપેરી તેહ જાજમ નીરખુ,
દષ્ટિ ઉંચી ફેકુ વળી ઉંડુ ભુરૂ આકાશ જ્યા,
ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સગે રાસ ત્યા,
એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
જેના શિખર પર હિમ નિરતર વાસ કરી રહે છે ઠરી,–

નિજ તળે સુવિશાળ ખંડ પડ્યો અલૌકિક તેહની,
વિધવિધ દશાઓ ઉંચી નીચી કાળચક્રે ફ્રી ઘણી'
ને અનંત ગયોજ વીતી કાળ તેમાં નિજ સ્થિતિ,
નિશ્ચળ રહી, ને જોઈ કરતો હાસ કઈ ઉજ્જવળ અતિ,–
એહવો મોટો મહીધર નભમહીં ધરતો રસે,
હજ્જાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે.
કે સમે વળી મધ્ય નભમાં રહુ ઉભી ઝઝૂમતી,
નીચે સુતાં જે ઝાડ ઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;
મુજ કુંજે રૂપેરી બુટ્ટાદાર શતરંજી ગુંથી,
ત્યાં પડી ને જોવા હું નાખું દૃષ્ટિ ઝીણી મથી મથી.
પછી નીચે ઉતરૂં જ્યાં વ્યોમ પૃથ્વી ચુંબતાં,
ને તરૂઘટાબાકાં મહીં મુજ પોંખું મુખ ધરી થણું ત્યાં;
પછી સિંધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઉભી રહી,
કરી ડોકીઉં ફ્રી એક વેળા, સુઉં જળસેજે જઈ.
મેઘ નિજ ચઢતી સમે મુજને દમે વિખુટી કરી,
માડી થકી બહુ વેળ લગી આ વાલ'સોહી દીકરી;
વિરહ ટળી જે વેળ મળી મુજ માડીને નીરખું ફ્રી,
તે વેળ કેવું પ્રફુલ્લ મુખ મુજ ધરે શોભા સુંદરી!
કોઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગ અવધિ અંદરે,
પાદ પ્રહારે તોડી ઘનપટ, પછી જનનીમંદિરે;
ડોકીઆં કરૂં જ્યાં જ્યાંહિ પાડી બારી એમ મે,
ને માતમંદિર મુકુર મૂક્યાં મુખ નિરખવું ત્યાં ગમે.
નાનું મોટું થાય વપુ મુજ પણ નિરંતર અમર હું,
ને જે સમે દેખાઉં નહીં તે સમે તાતની ગમ રહું,
એક ફેરી ફ્રી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે,
જઉં એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે.
સલૂણી સંધ્યા સખી પ્રિય મુજ ભેટ લેવા તે તણી,
મુજ હોડલામાં બેસીને જાઉં કદી હું બનીઠની,
પવન મૃદુથી આગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,
વેર્યાં કુસુમ નવરંગ એમાં ઝીણઝીણાં મેહથી.
શાંત એનું નીરખી મુખ મુજ સુખનદી નવ થોભતી,

નારંગી રંગે સાળુ સુંદર પેરી સખી શી શોભતી!
ચકચકિત સહુ પહેલ ચોડયો તારલો સખી ભાલમાં,
લાડતી અડકું એહને કરી આવી જઈ બહુ વા'લમાં.
એવી એવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમતી હું,
પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બીહું,-
કેમકે સામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી-
મુઈ રાત્રિ-એણે દૂર સખીઓ કીધી ક્રૂર વચે ધસી
ઉડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
ને મુજને તો રાક્ષસોએ પકડી લીધી આવીને,
રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મને તે ગળી ગઈ-
જાણે નહીં-હું અમર છું ને બેઠી મુજ મંદિર જઈ!

૧૪૨

આશા પંખીડું.

સીતાજીના મહિનાની ચાલ

આશાપંખીડું મેં તો પૂર્યું કનકમય પાંજરે,
રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જેવો મેઘ સાંઝરે;
ઝીણી ચંચુ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી!
ઇન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગી શિર શોભતી,
ધોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહીં પચરંગી ચાંદલો,
પીંછે કીરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
હીરા સરીખા બે ઝીણા નેન ચમકચમકે ઘણા,
સુંવાળુ શું એનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાંતિએ!
પણ બદલી ઘડી ઘડી રંગ મને નાંખે ભ્રાંતિએ,
વળી અમૃતશું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્યારે નાચતું ભૂલી ભાન હઈડું મુજ મૂરખું.
પણ એક દિવસ એ તો, હાય! ઉડીને ચાલીઉં,
તોડી કનકનું પિંજર ત્યાંય, રહ્યું નવ ઝાલીઉં,
તોએ ગાન કરતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું,
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું,

ઉડી પેઠું એ એક દિવ્ય હતું વન તે મહીં,
હું પણ રંગઅનુસારે ધાઈ બેઠો ત્યાં તો સહી,
દીઠું બેઠું ગુલાબને છોડ, ગયો હું ઝાલવા,
ઉડી બેઠું બીજે ઝાડ, ગાઈ લાગ્યું મહાલવા,
વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, મને ભટકાવીઓ,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવીઓ.
અંતે બેઠું ઉંચી ડાળ પછી લાગ્યું બોલવા,–
"અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ! ફાંફાં શા આ મારવા?
નવ આવું કદી તારે હાથ, મૂરખ ઓ માનવા!–
હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધાઉં મૂર્તિ નવનવી;
પૂર્યું પાંજરે મુજને તેહ, ધારીશ નહિ મન વિષે,
એ તો ઘડીકું મારે પ્રભાવ, તને ઉલટું દીસે.
પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કહું સુણ વાત તું,–
પેણે નાખ નજર, પણે દૂર વ્યોમ જ્યાં ડૂબી જતું;
પેલી રુધિરભરેલ કપાળે ધોળી કમાન જો,
અંતરિક્ષ ઉભી, જેના સ્થંભ રચ્યા મોટા હાડકે,–
દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,
બીજી બાજુ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે;–
આણી મેરે રાક્ષસ એક બેઠો છે બીહામણો;
મૃત્યુ એવું એનું નામ, તુંને અળખામણો;
પણ તું જઈશ એને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું,
જઈ જોઈ પામીશ આનંદ ત્યહાં તે વાર તું;
ત્યારે ત્યાહિં જો! ભેટીશ તુંને હું આનંદથી,
ત્યલગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાંતથી"–
એમ બોલી ઉડી ગયું એહ પંખીડું ના રહ્યું,
ઉડતાં ઝળકતી એની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;
જઈ લય પામ્યું ચંદ્રમાહી, વસી ગાતું ત્યાં રહે,
શાંત અજવાળી રાતે કો વેળ સુણું એનું ગાન એ.

કુસુમમાળા.

દોલતરામ કૃપારામ.

સાસ્કૃતિક શૈલીના સમર્થ રક્ષક રા દોલતરામનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૬ (સં૦ ૧૯૧૨)મા નડીઆદમા નાગર જ્ઞાતિમા થયો હતો અને તેમનુ મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૬ના નવેબર માસમા થયુ હતુ તેઓ લુણાવાડા સ્ટેટના દિવાન હતા તેમના બનાવેલા પુસ્તકો–કુસુમાવલિ, અમરસત્ર, ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય, સુમનગુચ્છ વગેરે

૧૪૩

સુલોચના–ઇંદ્રજીત–સવાદ.

તોટક છદ

કરી આગળ પ્રેમ સ્વરૂપ અને, સ્વર કોકિલને હસતે વદને;
મહિલા કર જોડી કરે વિનતિ, જ્યમ શકર આગળ પારવતી.
"શિરછત્ર સનાથ થઈ તમથી, ખમજો કદી બોલ કહુ અમથી,
પ્રમદા–જન સૂચન જે કરશે, તમ આગળ હાસ્ય થઈ પડશે.
અબળા પર રોષ ન હોય કશો, કહ્યુ પ્રીતિ ધરી મનમા ધરશો,
કરજો પ્રભુ કિમત સાર ગ્રહી, હિત-વાક્ય મનોહર હોય નહિ.
જય ને યશ આજ લગી કરતા, અબળાજનના ભય સહરતા,
અતિ પ્રીતિ હતી, જવ હોય સતી, ક્યમ છેક ગઈ બદલાઈ મતિ.
જ્યમ આપની તેમ બીજાની પ્રિયા, ક્યમ તે શુ કરાય અયોગ્ય ક્રિયા,
કુળધર્મથકી પતિ ! તાત ખસ્યા, ધિક આમ થઈ વિપરીત દશા.
કદી સારસ-જોડ જૂદી કરતા, ટવળી મરશે તનને ઘસતા;
કકળી ઊઠતા મસ આતરડી, કરશે વિભુ આખ ઘણી કરડી.
રવિવશજસાથ પ્રપચ કરી, અબળાજન સાહ્ય હિત હરી,
શઠ ભિક્ષુક શ્રી અધિરાજ થયા, ઉપકાર છતા ન અણાઈ દયા.
ન ઘટે ન ઘટે મુજ પ્રાણપતિ, હરવી વિષયાર્થે પવિત્ર સતી,
કુળ-દીપક કાજળ કેમ ઝરે ? નહિ અમૃત ઝેર થઈ પસરે.
અધકુ રઘુવીરનુ કામ દીસે, તરવ્યા પથરા જવ અબ્ધિ વિષે,
બળ શકરથી દશકધ તણું, સ્વપરાક્રમ રામવિષે છ ઘણું.
કર સર્પતણા દરમા ધરતા, છૂટકો કદી થાય ન જીવ છતા;

ગજસિંહ અકારણ ખીજવતા, નહિ વેર તજે નિજ પ્રાણ જતાં.
નિજ બાહુ પરાક્રમ દાખવીને, પરણ્યા રઘુનંદન જાનકીને;
બળ તાતનું કામ ન આવ્યું જરી, છળથી વનમા તવ સીત હરી.
ઘન ઘોર અરણ્યવિષે ફરતા, નહિ લક્ષ્મણ રામ જરા ડરતા,
બહુ લોકતણા ભય સંહરતા, નહિ આપ દશાનન સાહ્ય થતા.
બળવાન–વિરુદ્ધ ન યુદ્ધ ઘટે, તજવી નહિ કીરતિ સીત સટે;
શુભચોકડી ચારનું રાજ્ય જતા, લવ શાંતિ રહે ન સતી હરતા.
કયમ સિંહણનું દૂધ ચિત્ત ચહો, મણિ શેષતણો કરથી ન ગ્રહો,
જળમિષ્ટતણો નિધિ છેક તજી, ઘટન જળમા કયમ બુદ્ધિ સજી ?
મુજ નાથ વિચક્ષણ આપ ઘણા, મધવા હરવી પ્રિય સર્વ તણા,
થઈ "એક" હવે પદ સાચવજો, તમ જોર બીજે કહીં દાખવજો.
શશિહીણ ભયંકર છે રજની, પતિ વિણ જણાય સૂકી સજની;
જયમ પુત્ર વિના ઘર માણુસનું, ત્યમ નીતિ વિના અતિ શૂરપણું.
વિરલા ધનને યશ મેળવશે, પણ ઉદ્ધત તે ન ગ્રહી શકશે.
પણ નીતિ વિવેક ખરો પકડી, ધરશે નિજ બંધનમા જકડી.
ગજ શુકર સિંહ બલિષ્ઠ ઘણા, પણ સર્વ અધીન મનુષ્ય તણા,
પળ નીતિ સમીપ ન શૌર્ય ટકે, જગ–ચક્ર સુનીતિ વિના અટકે.
જયની ધ્વજ દુર્ગપરે ફરકે, વિધિ પાઠ કરે શશિ છત્ર ધરે,
યમ સેવક ઇંદ્ર ગ્રહેશ થયા, લઈ અગ્નિ મશાલ સદાય રહ્યા.
ધરતી કીરતિ થઈ પ્રાણપ્રિયા, મુજ સાસુની સાથ કરે કજીઆ,
મસ પ્રીતિ થવા પતિ રાવણની, સમજ્યાવણ રીતિ દશાનનની.
દશ મસ્તક વીસ વિશાળ કરો, તમ તુલ્ય ગુણી વિજયી દીકરો;
વશ રૈયત સિંહલદ્વીપ તણી, શિર ઉપર શંકર તુલ્ય ધણી.
નિજ પુત્રતણે ઘર પુત્ર થયા, સ્વપરાક્રમથી રળનાર મયા,
સુખમા લગીરે નહિ ખોટ રહી, પ્રભુતા મુખથી કયમ જાય કહી.
જયમ પંકજ સૂર્ય પ્રફુલ્લ કરે, ભરજોબન નારનું નાથ કરે,
ભરછક્ક કરે સરિતા વરષા, (ત્યમ) સસરાપર શંભુપ્રતાપ વસ્યા.
ઘણું કામ શું વેર મહેશ્વરને, ગમ્યું તેતણું સખ્ય દશાનનને,
અપલક્ષણ છેક ન ગુપ્ત રહે, વિભુ પુત્રનું તોય જરા ન સહે.
પણ પૂર્ણ પ્રતાપ પ્રશાંત થવા, ફર્યું તાતનું ચિત્ત સતી હરવા;
નહિ તો વિસરી સુખ સ્વામિ અતિ, ક્ષણભંગુરમા કયમ થાય રતિ.

અપકીર્તિ કરે વિપરીત કૃતિ, દઈ શાપ ડસે જયમ સાપ સતી;
બહુ સંશયમા પડી જાય પ્રજા, ફટકી મરશે ફુટડી કુળજા.
રઘુનંદન રીસ ઘણી કરશે, બળહીણુ અરિ-કુળ સંહરશે,
લઈ સીત બધા ઘરમા ફરશે. ઋતુ પાનખરે જયમ બાગ વિષે.
પ્રિય પાય પડી કહુંછુ વિનવી, પરનાર લગાર ન સંઘરવી;
દઈ થાપણુ માલીકને નકરી, ઠરજો રઘુનંદશુ પ્રીતિ કરી.
કહ્યું આપનું માન્ય હમેશ કર્યું, અવળુ સવળુ નહિ દીલ ધર્યું,
કશુ માગ્યુ નથી કદી પ્રાણપતિ, ઉરમા ધરજો મુજ આ વિનતિ.
મુજ જાત તણુ અભિમાન મને, મુખ લેઈ જવાય ન સીત કને,
જવ રક્ષિત થાય ન શીયળને, સહુ વ્યર્થ ગયુ પરણી તમને.
"અભિમાનની" એમ મને કહીને, ઠગતા દરરોજ વિશ્રંભિનીને,
નહિનો મુજ માન ઘણુા પડતા, કયમ ના અટકો જરીએ લઢતા.
સમ ઉમ્મરની કદી ચાર મળી, મુજ વાત સખી-ગણુમા નીકળી;
હલકુ પડશે તમ નાર તણુ, કથશે "સુખ છે નહિ નાથ તણુ.
અથવા કયમ એક અનાથ ત્રિયા, કુમળી સુશીલી અવળી ન ક્રિયા,
ન બચાવી શકાઈ દશાનનથી, લલના જયમ અન્ય હુતાશનથી"
અતિ એમ કહી અકળાઈ ગઈ, મમ ગદ્ગદ કંઠથી મૌન્ય થઈ,
વદના મન બુદ્ધિ શકે હરતી, હીંચકે જયમ અંતર ઝૂલવતી.
કરી હાવ વિચક્ષણુ ભાવ અતિ, પતિનિશ્ચય ડોલવતી યુવતી,
ક્ષણુ સ્તબ્ધ ઉભો થઈ મંદમતિ, જયમ શંકર કામિની-દર્પણુથી
પણુ શુદ્ધિ સમસ્ત સમગ્ર કરી, વીર વાણુ વદો વધુ વહાલ ભરી,
નિજ ન્યાય પરાક્રમ દાખવવા, સુખ તુષ્ટિ વધૂજનને ધરવા
'મનમા મુજ તાત સતી પરણ્યા, સ્વપ્ને નહિ એ જવ રામ તણા,
પરબાળનુ લગ્ન કર્યું જનકે, પણ કેમ સગાઈ ખરી અટકે
કદી રામ ધનુષ્ય ઉપાડી શક્યા, દુહિતાઅરથે જનકે પરખ્યા,
બળથી રઘુનાયક સીત વર્યા, છળથી દશકંધ શિકાર ચર્યા.
ચર્યું તે ન થયુ નહિ થાય હવે, ભૂલ થાય કબૂલ સતી તજવે;
અયિ! વક્કર સીત સહિત જશે, વણુ કારણુ લોક ઘણુા હસશે.
ઝટ ગૌતમ સેન તૈયાર થઈ, મુજ કારણુ છેક અધીર થઈ,
ક્ષણુ સાંભળ શબ્દ મહારથિના, 'બલમા નહિ પુત્ર મનોહરીના.'

જ્યમ તારક-મંડળ ચંદ્રવિના, જ્યમ જાન દીસે વરહીણ ક્ના,
નૃપતિ વિણ શૂન્ય સભા અતિશે, ત્યમ અગ્રસરી વણ સેન દીસે
ગ્રહમંડળને જ્યમ સૂર્યગતિ, ત્યમ સેન વિષે સખિ! સેનપતિ,
ભલું સૈન્ય કલેવર જોર ઘણું, પણ પ્રાણ વિના વિચરે ન અણુ
ચતુરંગ વિરાચિત સેન મળી, ભટ સામદની અગણિત ભળી,
અતિ વેગ ત્વરા કરતા સુભટો, યશકાળ સમીપ હવે વરત્યો.
નીળ સુગ્રીવ અંગદ ને નળને, હનુમાન વિભીષણ લક્ષ્મણને;
શિવસાહ્યથકી રઘુનંદનને, છડી નાખીશ હું જ્યમ ડાગરને.
રિપુ દાનવ કિન્નનાથ ઘણા, લઢનાર મળ્યા સુરલોકતણા;
નહિ સૈન્ય ઘણું તુજ નાથ કને, પણ લોટ કર્યા દળી દુશ્મનને,
નહિ રામ વિષે અલિ! રામ જરી, ગુણદોષ ગણી મન સીત હરી;
અમથી શીદ નામ થકી ભડકે, પિતુને નહિ મૂરખતા અડકે
ગજકુંભ વિના નહિ અન્ય ગ્રહે, બળવાન શિકાર સદૈવ ચહે;
બહુ મેઘનગ્નો પણ વાદ કરે, ક્યમ સિંહ શૃગાલથી નેહ ડરે
ગુણરૂપવતી મુજ પ્રાણપ્રિયે, તુજ નાથ જરા રણમાં ન બીએ,
ઓહો! મર્કટયૂથ કશું કરશે, કદી દાંત થકી બળ દાખવશે,
યમ-દંડ થઈ શર તો પડશે, થઈ માણમ રામ ન જીરવશે
રઘુનંદન બાણપ્રહાર લઈ વટ સાચવશે નિજ જીવ દઈ,
ધરૂં લક્ષ્મણ-કાજ દયા મનમાં ન ધટે મુજ બાણ શિશુતનમાં
અતિ પ્રીતિથકી તુજ દાસ થતા, સહુ સંકટ લાજ રિવાજ જતા,
તુજ આણ ઉલંઘન નાજ કરૂં વસતું પણ અંતર શૌર્ય ખરૂં.
કદી પંકજના કુમળા દળમાં, મધુલિહ પુરાઈ રહે જળમાં;
પણ ત્રાસ વિષે ઝટ શાર કરે, બળ કે છળ પ્રીતિ જરા ન ધરે.
રથ વાહનને હય હસ્તિ ઘણા, નવ અશ્વ સહસ્ત્ર વિષે ન મણા,
લઈ બકતર ટોપ ફરાસી તણા, જરૂરી કરતા બમણા ત્રમણા.
શુભ સૈન્ય તણો થઈ અગ્રસરી, ધરૂં દુશ્મન ઉપર આખ નરી;
નિરખી ટકશે કુણ આ જગમાં, જવ ઈંદ્ર છુપાઈ ગયો નભમાં.
રણક્ષેત્ર વિષે અરિ-કર્ષણને, નીરખી મસ ખીલ્યું ભરી નયને;
ધનને યશ લાભ ઘણો ગણતા. નહિ વાર કરૂં જરીએ લણતા.
રણ-સાગરનો થઈ મત્સ્ય કહે, સ્થળ અન્ય વિષે ક્યમ જીવ રહે;

તન–દાહ વધ્યો ચિરકાળતણો, કરશે અતિરક્ત પ્રશાન્ત ઘણો.
ક્યમ તર્ક વિતર્ક કરી નબળા, ગભરામણ આમ કરે અબળા,
મુજ સાથ રહી દિનરાત સખી, નહિ રાવણ પુત્ર શકી પરખી
મનની સુણ વાત કહુ તુજને, જય કે ક્ષય છે યશકારી મુને,
દિન એક જરૂર યદા મરવુ, અતિ ઉત્તમ છે રણમા ગરવુ
જવ વિષ્ણુ બની રઘુનાથ ફરે, જય મેળવતા શુભ કીર્તિ વરે,
કદી હાર થશે પણ ઇશ્વરથી, રઘુનંદ વિના મુજ જોડ નથી.
પ્રમદા ક્યમ આમ ગલિત થઈ, ક્યમ કોમળ છાતી ભરાઈ ગઈ,
નયણે ક્યમ શ્રાવણ ભાદરવો, ન ઘટે કરૂણારસ આદરવો
ધર ધીરજ ભીરૂ દશેક ઘડી, અથવા સહુ કામ જશે બગડી,
જયની ધ્વજ તાત સમક્ષ ધરી, તુજ પાસ થકી નહિ જાઉં ફરી.
મનની કર દૂર બધીય કજા, રણ મધ્ય જવા અલિ ! આપ રજા,
વળતા નહિ દૂર જઇશ ફરી, તુજ અંક વિષે મુજ શીષ ધરી.

ઇંદ્રજીતવધકાવ્ય.

૧૪૪

પવન.

ગઝલ

નહિ મુજ માત કે તાત, નથી મુજ બે'ન કે ભ્રાત,
નથી કર પાખ કે પાય, નથી કો'ની મને સા'ય,
નહિ કોને હુ ગણકારૂં, કરૂં હું રોજ મન ધાર્યું,
રમુ હુ રોજ સ્વચ્છંદે, ફસાઉં ન કોઇને ફંદે.
ક્ષણે નાચુ ક્ષણે દોડુ, ક્ષણે જોડુ ક્ષણે તોડુ,
ક્ષણે ઉંડુ ક્ષણે ચાલુ, ક્ષણે લાડુ ક્ષણે મહાલુ,
રહસ સ્થાનો વિશે માણું, સરવની વાત હું જાણું;
જગતની પ્રીત છે મારે, મળુ છુ સર્વને પ્યારે.
સ્ત્રીઓ માને મને સારો, પતિથી લે મને પ્યારો,
પુરષ પણ છાનુ ના રાખે, કરે છે પ્રેમ મુજ સાખે,
મને નહિ રાગ કે રોષ, ધરૂં છુ સર્વમા તોષ,
વહનનુ કર્મ છે મારૂં, પ્રમાદ ન તે વિષે ધારૂં.

સરવના લેઈ પરમાણુ, ઝપાટામા સ્થલે આણુ,
ઉતારૂં સર્વના થાક, સકળ મુજ ચિત્તમા પાક,
સગુણતા છે નહિ મારે, ધરૂ નહિ સ્વાર્થ તલભારે,
મળે જેવો મને સગ, બને તેવા બધા ઢગ.

સુમનગુચ્છ.

છોટાલાલ સેવકરામ.

કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ અને પછીથી તેમના ખાનગી સલાહકાર રા૦ છોટાલાલ જ્ઞાતે શ્રીમાળી સોની હતા તેઓ અમદાવાદમા ઇ સ ૧૮૪૨મા જન્મ્યા હતા અને કચ્છ-ભુજમા સને ૧૯૧૦મા મરણ પામ્યા હતા તેમના રચેલા ગ્રંથો—રૂપવન વિનોદ, છોટાલાલસપ્તશતી, શબ્દ મૂલદર્શક કોષ, ટેલી મૅકસ (ભાષાતર) વગેરે.

૧૪૫

આમ્રવર્ણન.

વસતતિલકા

હે વૃક્ષ અબ અવલબન વેલીં કેરા !
વિશ્વોપકારી તુજમા ગુણુ છે ઘણેરા,
મોરે કરે વન સુવાસિત તુ વસતે,
અર્પે પ્રમોદ અલિ કોકિલને તું અતે
ત્રૈલોક્યમા રતિપતિ નિજ રાજ્ય થાપે,
તારા અમોધ ફૂલના શરના પ્રતાપે,
આવે અતિથિ જ્યમ પખીગણો તુ પાસે,
ગ્રીષ્મે વસે ત્યમ પશુ તુજ છાયવાસે
પેખી ઉદારપણું કોકિલ પૂર્ણ ભાવે,
તારો દસુદી થઈ કીર્તિ તુજ ગાવે,
સપત્તિ તારી સઉ છે જગજીવનાર્થે,
આ વિશ્વમા જીવિત ધન્યજ જે પરાર્થે.
તારા અપાર ઉપકાર સૌ શિરે છે,
તે વિસરી જન તનેય વ્યથા કરે છે,
કો કર્વતે કર વતે તુજને વિદારે,
કાપે કુહાડી થકી હાડી કૂડા પ્રહારે.
છે કેટલીક જન-જાત કૃતઘ્ન એવી,

તોએ રહે સુજનતા તુ સદાય સેવી,
વસ્તુ ન કો જગ પ્રપચોં વિષે જણાય,
જે તારી સાથ તુલના કરવા કથાય
સપત્તિ તારી અમૃતોપમ સર્વતોષી,
તે રક્ષણાર્થ તુજ નિસ્પૃહતા અહો શી ?
આ જે રસાળ વન સત સમુ ઠરેલુ,
રહેજો અખડ મહીંમા મહિમા ભરેલ

ઉપવનવિનોદ

૧૪૬

સન્નારી.

છપ્પા

ભલી ભામિની તેહ, વદે મુખ મીઠી વાણી,
ભલી ભામિની તેહ, બોલ બોલે નવ તાણી,
ભલી ભામિની તેહ, વડીલ મર્યાદા પાળે,
ભલી ભામિની તેહ, સપ મૈત્રી સભાળે,
રહીં સ્વામિન સ્વર્ગ શુ સદા, સદાય શુભ મતિ દાખતી,
તે સેવકસુત ભલી ભામિની રામ હૃદયમા રાખતી.
સન્નારી ખરી તેહ, સ્વામીની સેવા ભજતી,
સન્નારી ખરી તેહ, પ્રભુને પ્રીતે ભજતી,
સન્નારી ખરી તેહ, આત્મવત સૌને માને,
સન્નારી ખરી તેહ, ધરે હિત સૌનુ ધ્યાને
કદી કડવુ વચન વદે નહિ, વાણી મધુર ઉચ્ચારતી,
વળી સેવકસુત વિખવાદ તે, અતરમા નવ ધારતી.

૧૭૪

મરણ પ્રસંગે જમણવાર ન કરવા વિષે.

ભલે લગ્નમા યજ્ઞ, કરે ભોજન મન ગમતા,
ગાય હર્ષના ગીત, ચિત્ત આનદ ઉપજતા,
મડપ રચીને શ્રેષ્ઠ, ભલે યશ કીર્તિ લેતા,
ભલે આપીને દાન, માન વિપ્રોને દેતા,

પણ રે ! રે ! શોક પ્રસંગમાં, જમણવારનો કર અરે !
એ દાઝ્યા પરનો ડામ તો સેવક-સુત કેરજ કરે.
ધિક્ ધિક્ એ ચાલ, મરણ પાછળ જમવાનો,
ધિક્ ધિક્ એ ચાલ, દુ:ખમાં છે દમવાનો,
ધિક્ ધિક્ એ ચાલ, હળાહળ અનર્થ રૂપે,
ધિક્ ધિક્ એ ચાલ, ઉતારે ઊંડે કૂપે,
રે ! ત્રાણ ત્રાણના જમણમાં ભોજન મુખ ક્યમ પેસતાં !
શું છોટાલાલ ન લાજતા ? જઈ ભાણાપર બેસતા.

છોટાલાલસપ્તશતી.

કલાપી.

રાજવંશી પુરુષ હોવા છતાં પોતાના તખલ્લુસથીજ વધારે ખ્યાતિ પામેલા કવિ કલાપી કાઠિઆવાડના લાઠી નામના એક નાના સંસ્થાનના ઠાકોરને ત્યાં સને ૧૮૭૪માં જન્મ્યા હતા. રાજવંશી પુરુષ તરીકે તેઓશ્રીનું નામ સુરસિંહજી હતું. તેમનું મરણ સને ૧૯૦૦માં થએલું હતું. તેમણે 'કાશ્મીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' એ નામનું પુસ્તક ગદ્યમાં લખેલું છે, અને બીજાં છૂટક કાવ્યો કે જે તેમના અવસાન પછી 'કલાપીનો કેકારવ' એ નામના પુસ્તકમાં સંગ્રહ રૂપે બહાર પડેલા છે તે તેમના બનાવેલા છે. તેમના કોમળ વિચારો વાચકને પણ તેટલાજ કોમળ બનાવે છે. એજ કવિના કવનમાં ખુબી છે, અને તેથીજ કેટલાક એને સ્નેહી કહે છે.

૧૪૮

ગ્રામ્ય માતા.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—ઉગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમન્તનો પૂર્વમાં,
ભૂરૂં છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દીસતી એકે નથી વાદળી;
ઠંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દીસે શુક ઉડી ગાતા મીઠાં ગીતડાં !

માલિની—મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના,
રમત કૃષિવલોનાં બાલ નાના કરે છે,

કમલવન ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે!

અનુષ્ટુભ્—વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપેછે સગડી કરી,
અહો! કેવુ સુખી જોડુ કર્તાએ નિર્મ્યુ દીસે!

વસંતતિલકા—ત્યા ધૂળ દૂર નજરે ઉડતી પડે છે,
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે,
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઉભા રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતા!

મંદાક્રાંતા—ધીમે ઊઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,
વૃદ્ધા માતા નયન નબળા ફેરવીને જુએછે,
ને તેનો એ પ્રિયપતિ હજુ શાંત બેસી રહીને,
જોતા ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે.

અનુષ્ટુભ્—ત્યા તો આવી પહોચ્યો એ, અશ્વ સાથે યુવાન ત્યા,
કૃષિક એ ઊઠી ત્યારે "આવો બાપુ" કહી ઉભો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—"લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દેતું મને" બોલી ને,
અશ્વેથી ઉતરી યુવાન ઉર્મીને ચારે દિશાએ જુએ,
"મીઠો છે રસ ભાઈ! શેલડી તણો" એવુ દયાથી કહી,
માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યા છે ઉભી શેલડી!

વસંતતિલકા—પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી,
ત્યા સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ને કૈં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી.

અનુષ્ટુભ્—"બીજુ પ્યાલુ ભરી દેને હજુ છે મુજને તૃષા"
કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમા ધર્યું.

મંદાક્રાંતા—કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,
એકે બિંદુ પણ રસ તણુ કેમ હાવા પડે ના!
"શુ કોપ્યો છે પ્રભુ મુજ પરે?" આખમા આસુ લાવી,
બોલી માતા વળી ફરી છુરી ભોકતી શેલડીમા.

અનુષ્ટુભ—"રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ,
"નહીં તો ના બને આવુ" બોલી માતા ફરી રડી.

વસંતતિલકા—એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયોને
માતા તણે પગ પડી ઊઠીને કહે છે-
"એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!
"એ હુંજ છું નૃપ, મને કર માફ ઈશ!

શાર્દૂલવિક્રીડત—પીતો'તો રસ મિષ્ટ હું પ્રભુ અરે, ત્યારેજ ધાર્યું હતું—
આ લોકો સહુ દ્રવ્યવાન નક્કી છે એવી ધરા છે અહીં;
છે તોયે મુજ ભાગ કૈં નહિ સમો તે હું વધારૂં હવે,
શામાટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં?

વંશસ્થ—રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ,
પ્રભુ કૃપાએ નકી એ ભરાશે,
સુખી રહે બાઈ! સુખી રહો સૌ,
"તમારી તો આશિષ માત્ર માગું!"

વસંતતિલકા—પ્યાલું ઉપાડી ઉભી શેલડી પાસ માતા,
છુરી વતી જરીજ કાતળી એક કાપી,
ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,
ઓ'ળો વહે રસ અહો! છલકાવી પ્યાલું.

કેકારવ.

૧૪૯

કૃતઘ્નતા.

શિખરિણી.

ભલે ફૂંકો ફૂંકો પવન તમ જ્વાળા સળગતી!
ભલે વંટોળાની ગગનપડમાં ધૂળ ઉડતી!
સુસાટામાં છોને ગિરિશિખર મોટા ઢળી પડે!
ભલે સૂર્યે ઢાકી રજ સહુ દિશા મેલીજ કરે!
ભલે વે'તા વા'ણે સઢ સહુ ચીરાઈ તૂટી પડે!
પ્રચંડોર્મિ છોને જલધિજલના ઉછળી રહે!
ભલે હોડી ડૂબી ગરક દરીઆમાં થઈ જતી!
ભલે જાતી આખી જન સહ રસાતાલ પૃથિવી!
હવે તો હું વૈરી જગત સઘળાનો થઈ રહ્યો!

અહો ! જેને માટે મમ હૃદય બાળી દુખી થયો !
કૃતઘ્ની લોકોને કદર નવ કાંઈ હૃદયની !
ન જોવાની ઇચ્છા ! કદર કરવા સાધન નહીં.
તુફાની સત્વો આ કુદરત તણામા ભળી રહું !
બને તો વટોળો થઈ જગત આ ઉજ્જડ કરૂં !
ધડેડાટો મોટા, કડડ કડડાટો વીજળીના
અને વા'લા વા'લા પ્રલયધ્રમસાણો પવનના !
દયાના, પ્રીતિના, મૃદુ હૃદય ને માર્દવ તણા
તમે લોકો વૈરી, મમ હૃદય લે વૈર ક્યમ ના ?
હસો રોતા દેખી ! હસીશ તમને આજ ચગદી !
અહો ! રોનારા આ મમ નયનમા જ્વાલ સળગી !
દયા રોનારાની ઉપર નવ મારા હૃદયને !
તમારૂં રોવું એ કપટમય ને ક્રૂરજ દીસે !
તમારા લોહીમા મમ હૃદય આ સ્નાન કરશે !
અને તોયે સૌ એ ઘટિતજ થયું એમ ગણશે !
અહોહો ! આ મીઠી કુદરત તણી કેવી મૃદુતા !
અરે ? તેમા ક્યાથી હૃદય તમ શીખ્યા અજડતા ?
તમારે માટે કો હૃદય બગડું જે કરી રહે,
અરે ! તેને ચીરો ? તમ હૃદય તો ચોરીશ હવે !
સખે ! તેએ શું આ જિગર ચીરવા ખંજર લીધું !
હતું ખુલ્લું તોએ હૃદય મમ તે એ નવ દીઠું !
કહું શું લોકોને ? અરર ! સઘળા પામર નકી !
વૃથા ઢોળું ત્યા હું મમ હૃદયનો ક્રોધજ નકી !
તને તો ના ઓહો ! મુજ જિગર કૈએ કહી શકે !
મૅક્યું ખોળે માથું પછી કતલનો શું ડર રહે !
દગો ત્યાએ ત્યાએ પછી જગતને શું કહી શકું !
વિના બોલ્યે કાંઈ પણ નવ હું મુગો મરી શકું
ભલે ફૂંકે ફૂંકે અનિલ અથડાયા વગર સૌ,
ગિરિ તો આ રૂનો થઈ જઈ હવે પોલ ઉડતો !
ઘણા વ્હોની સામે અડગ રહીને ટક્કર લીધી,
હવે તે ખેચાતો તૃણવત થઈ તાણનો મહીં !

જવા સામે પૂરે સરપ સરખો યત્ન કરશે,
હજી એ ખેચાનો પણ નવ ખુશીથી કહીં જશે!
અરે આશા કિંતુ જરી પણ રહી ના હૃદયને!
પડ્યો જે નીચે તે જગત ક્યમ ઉંચે લઈ શકે?
સખે અન્યાયી તું મમ હૃદયને ને જગતને,
અરે રે તે કીધુ જગત કડવુ આ હૃદયને,
કૃતઘ્ની તુ થાતા દિલ મમ કૃતઘ્ની થઈ ગયુ!
પ્રભુની લીલાને વિષમ ગણતા એ શીખી ગયું!
તને કૈં કહેવુ એ દિલની નબળાઈ મુજ નકી,
વિના સ્વાર્થે પ્રીતિ મમ હૃદયની ના થઈ શકી!
નકી આશા કાંઈ તુજ હૃદયમા રાખીજ હશે,
ન તે પૂરી થાતા મમ હૃદયને આ દુઃખ સખે!
હશે! ભાઈ! કિંતુ હૃદય ત્યજવુ તે સુખથી શે!
ઉછેર્યું મે તારૂ હૃદય કુમળુ દુઃખી ગણીને!
હવે કાંટા લાગે (અમર તુજ એ કંટક હજો!)
પરંતુ બીજાથી જરી વધુ હવે કોમળ થજો!

કેકારવ.

અરદેશર ફ૦ ખબરદાર.

શિષ્ટ ગુજરાતી લેખક અને ઉત્તમ કાવ્યકાર મી૦ ખબરદાર ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧મા દમણમા જન્મ્યા હતા. તેઓ મોટા જાગીરદાર અને સારા વ્યાપારી છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો–કાવ્યરસિકા, વિલાસિકા, અને પ્રકાશિકા.

૧૫૦

નદીગમન.

વસંતતિલકા.

પાણી પછી નદીવિષે ભળીને વહાલે,
ચારૂ ઘણુ ચળકતા ઝૂમખેર ચાલે;
સ્પર્શી ધીમે રવ ઝીણો કરતાં સુહાતા,
કૈં ગુપ્ત વાત કરવા મહીં શુ ગુંથાતા?
આ રેલ જાય ઝડપે ધરી વેગ એવો,
જાણે થયો પવન પીઠ સવાર જેવો,

તે ભેટવા ભડ સરિત્પતિને સુભાવે,
આ ભેટ રેલતણી લૈ સરિતા શુ લાવે ? ।
ખારો સદા મુજ પતિ ઉદધિ રહે છે,
ગ્રીષ્મે મધુર જળકાજ મને કહે છે,
પ્રેમે તૃષા પતિતણી હુ હવે છિપાવુ,
વર્ષાતણુ મધુર વારિ મુખે વસાવુ ।
આપે મને જળ જુઓ ભરતી વિષે એ,
હમેશ એ ઉદધિપાડ સ્મરૂ હુ હૈયે,
મે લૂણુ એનુ બહુ ખાઈ ભર્યુંજ મારૂ,
આ વેળ કેમ અપકારી થઈ વિસારૂ ? ।
એ રીત આ સગુણ નાર નદી ઉચારી,
ધાતી જુઓ અધિક પ્રેમ પતિસુ ધારી,
શુ આકળી અતિ થતી પડતી અધીરી,
દોડી તજાવુ પતિની અતિ દિલગીરી
જ્યારે નદીપર પડે કિરણો સવિતા,
રૂપેરી સાડી સમ શોભતી આ સરિતા,
માહે થકી ચળકતા પ્રતિબિબ ધાતા,
સોનેરી લીટી સમ સુદર શુ સુહાતા ।
આ દૂરથી નદી પડે વળી એમ આખે,
તે શેષનાગ અહીં આવી પડેલ દાખે,
વર્ષાતણી શુભ લીલાજ નિહાળવાને,
મોટી મઝા ગમત એ મનમા શુ માને ?
કે ચોટલો ધરણી માતતણો અહીં શુ,
છુટી જઈ વળી પડચો દીસતો નહીં શુ ?
તે વૃદ્ધ હાલ થઈ છે બહુ જાણુ તેથી,
આ શ્વેત વાળ નદી તુલ્ય જણાય એથી ।
એવા અનેક ધરીને શુભ રૂપ અગે,
ઉદ્દિષ્ટ ઠામ ધસતી સરિતા ઉમગે,
કાઢી બહાર કચરો સહુ તે કિનારે,
સિંધુ વિષે જઈ ભળી નિજ અર્થ સારે

કાવ્યરસિકા.

૧૫૧

પ્રભાતનું ગાન.

(રાગ પ્રભાત)

જાગો રે બાળકડા મારા ! હુ આવી રમતી,
હુ આવી રમતી આ કેવી આકાશે ભમતી !—જા૦ ૧
રાત બધી આ તમને મોહે જૂઠ્ઠા રે લાડયાં,
કાળો કર મુખપર ફેરવીને તિમિરે સુવાડયા !—જા૦ ૨
પણ તમને ખોળતી હુ આ ધમમમતી આવી,
ને તમ કાજે લે'ર મીઠી આ હર્ષભરી લાવી !—જા૦ ૩
એ લે'રે પ્રિય આખ ઉઘાડી લ્યો એની બોકી,
ઉઠ્યા ઝટ ઉત્સાહ ભરો, મે રાખી છે રોકી !—જા૦ ૪
તિમિરે તમ રક્ષા કાજે મે તારલડા રાખ્યા,
મુજ બાળકડાએ સૂતા તે હસી હસી ઝાખ્યા !—જા૦ ૫
ચમકતા થાકયા તે સૌને નીંદ હવે લેવા,
મુજ શ્વેતજ અચળ ઓઢાવી પોઢાડયા કેવા !—જા૦ ૬
જુઓ ગુલાબી પાલવ મારો કેવો આ શોભે !
એ દેખીને ધરણીકેરૂ દિલડુ બહુ લોભે —જા૦ ૭
રગભર્યાં તેજસ્વી કર મુજ ચોપાસે ફરતા,
સૂતેલી કુદરતને લાડી તો જાગૃત કરતા,—જા૦ ૮
પ્રેમીં કમળને ખીલવ્યા કેવા ભેટીને ભાવે !
એ કોમળતા ને એ પ્રેમજ તમ કાજે લાવે —જા૦ ૯
નભચારી વાદળ-પખેરા ભેટીને ખસતા,
ખસતા ખસતા નિજ અગે મુજ રગ પૂરે હસતા,—જા૦ ૧૦
સ્નેહે ને ઉત્સાહે મુજને જોઈ રહે ઘેલા !
એ રગે રગાવા, વા'લા, જાગોરે વે'લા !—જા૦ ૧૧
મુંજ પરોક્ષે નભમા ફરતો ચાદલીઓ મારો,
શીતળ શ્વાસે શીતળ કરતો જગને બની પ્યારો,—જા૦ ૧૨

ચાંદીની થાળી લઈ ફરતો સુંવા વરસાવી,
ને સુંદર રૂપેરી ચાદર નિશને ઓઢાવી !—જા૦
થઈ કનકવા જેવો તે તો મુજ ઉર સતાયો,
વડીલ બધું રવિને જોઈ, વહાલો શરમાયો !—જા૦
વનવગડામા પખેરા મુજ સતા નાનકડા,
કોમળ સૂર કલ્લોલ કરી કરી નિરો લાડકડા,—જા૦
તે સૌને મે ચુમન કરીને ઉઠાડયા હાવે,
તે તમને બાળકડા ! સાથે ગાવા બોલાવે !—જા૦
ફૂલે ફૂલે ચળકતા મે મોતીડા વેર્યા,
રમતી ભમતી લેરે આવી લાડે ખખેર્યા,—જા૦
એ મોતીડાકેરૂ પાણી આવો જોવાને !
રવિકરહસ પછી તૂટી પડી એ ખાશે સઘળાને—જા૦
ઊંચા પેલા પર્વત કેવા મે રગ્યા વા'લે !
તે નિજ ઉરથી અમૃતધારા કાઢીને મહાવે—જા૦
ને કઈ મધુરા રાગો ગાતા લીન બન્યા મુજમા,
એ રાગો સુણવાને, વહાલા, ઊઠો ઝટપટમા !—જા૦
જાગો રે બાળકડા મુજ ! એ રગ સહુ ખોશો,
આ મારો શણગાર રૂપાળો પછી ક્યાથી જોશો ?—જા૦
રવિ મારો ઉંચે ચઢીને પછી ઘણો ઘણો તપશે,
ને દોડી દોડી આ મારા રગ બધા ચુથશે—જા૦
કોમળ મારૂ હૈડુ એ જોઈ શકે કાંઈ,
ને તેની પાછળ મુજ માડવ જઈશ હું સતાઈ—જા૦
તો વહાલા ! ઊઠો રે ઝટપટ, ઉછળે ઉર મારૂ,
મુજ સુદર રગે રગીને, આખલડી ઠારૂં—જા૦
ઇશ્વરને નમીએ આપણુ, છે તેનીજ જગ-ક્યારી,
જાગો રે વહાલા મુજ વહેલા ! લ્હાવો લ્યો ભારી !—જા૦

વિલાસિકા.

૧૫૨

ગુણવંતી ગુજરાત.

ગુણવતી ગુજરાત, અમારી ગુણવતી ગુજરાત!
નમીએ નમીએ માત! અમારી ગુણવતી ગુજરાત; (ધ્રુવ)
મોઘેરા તુજ મણિમંડપમા, આ ઝુકી રહ્યા અમશીશ,
માત મીઠી તુજ ચરણે પડીને માગીએ શુભ આશિષ!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

મીઠી મનોહર વાડી આ તારી નન્દનવનશી અમોલ;
રસફુલડા વીણતા વીણતા ત્યા કરીએ નિત્ય કલોલ!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

સત મહત અનત વીરોની વા'લી અમારી માત!
જય જય કરવા તારી જગતમા અર્પણ કરીએ જાત!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

ઉંડા ઘોર અરણ્ય વિષે કે સુંદર ઉપવન માંય,
દેશ વિદેશ અહોનિશ અતર એકજ તારી છાય!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

સરસરિતા રસભર અભિઝરણા રત્નાકર ભરપૂર,
પુણ્યભૂમિ ફળફૂલ ઝઝૂમી, માત! રમે અમ ઉર!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

હિંદુ, મુસલમીન પારસી સર્વે, માત! અમે તુજ બાળ,
અગ ઉમગ ભરી નવરંગે કરીએ સેવા સહુ કાળ!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

ઉર પ્રભાતસમી અજવાળી, ટાળી દે અંધાર!
એક સ્વરે સહુ ગગન ગજવનો, કરીએ જયજયકાર!—
અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

નમીએ નમીએ માત! અમારી ગુણવતી ગુજરાત!

પ્રકાશિકા.

નાનાલાલ દલપતરામ.

એમ. એ

તેઓ ઇ સ ૧૮૭૭મા અમદાવાદમા જન્મ્યા હતા તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કૉલેજમા પ્રોફેસર અને પછીથી રાજકોટ સ્ટેટના સર ન્યાયાધીશ હતા તેમણે કાઠિયાવાડના એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઑફીસર તરીકે પણ કાર્ય કરેલુ છે. તેમના રચેલા પુસ્તકો—કેટલાક કાવ્યો ભાગ ૧—૨, વસન્તોત્સવ, ગીતા (ભાષાંતર સમશ્લોકી), ઇન્દુકુમાર નાટક, જયા અને જયન્ત, રાજ રાજેન્દ્રને વગેરે

૧૫૩

પિતાને.

અનુષ્ટુભ્

બાર બાર ગયા વર્ષો, રાત્રિઓ પાડતા સુની,
બાર બાર વહ્યા વર્ષો, વાદળી વરસી ભીની.
બાર વર્ષો થયા, તાત ! મૃત્યુના પડદા નમ્યે,
હજી એ ચક્ષુમા તોયે પ્રવેશો પૂર્વના રમે.
નથી તે મેઘના નીરે, નથી અંધારના જલે,
ધોયા કો સ્મૃતિના ચિત્રો રંગેલા પ્રાણ પાટલે
વસન્તે તે વસન્તેજ બોલે છે બોલ કોકિલા,
આત્મામા એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા.
પિતાજી ! પત્રને પુષ્પે, એજ આવી વસન્ત આ,
ટોકે છે કોકિલા, એવા ટોકે છે સ્મરણો,અહા !
આંબાની ડાળ મો'રીને આત્મા એ મુજ મો'રિયો,
ગાય છે સાધુ ને સતો હરિની રસહોરીઓ.
હું ય તે લઈ આ વીણા સ્મરૂ છુ ગુણ આપના,
પુણ્યશ્લોક પિતા ! મન્ત્રો જપુ છુ પિતૃજાપના.
વીતતી દીર્ઘ રાત્રિ, ને થતો પરોડ દેશમા,
એ પરોડે ઉગ્યા આપ આશાવાદી અરુણ શા.
છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ,
દેવોના ધામના જેવુ હૈડુ જાણે હિમાલય.
આપ અમૃતના જાયા, ધાવણે અમૃતે દીધા,
ને તેથી અમૃત મિઠ્ઠા, આપના કવિતો હતા
ડાહ્યા પુત્રજ ડાહ્યાના, અંગેઅગે ઉરે પણ,
મન વાણી કર્મમા યે તો, ઝરે નિત્ય ડહાપણ.

વીરા દેવકુવરીના, દીપ્યા દેવકુમાર શા;
ને દિનકરના ભાઈ, પ્રતાપી ભાસ્કરે સમા.
ભર્યો ઉત્સાહી એ કદ, મેઘના સમ ગાજતો,
યશસ્વી વાણીનો એહ, પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.
શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યા, પ્રાણની શ્વેત પાખ શા,
તેજવાધ્યા સજી જાણે ફિરિશ્તો કો મનુષ્યમા.

નમ્ર ને નમતા, તોયે શૈલ શી દૃઢતા હતી;
ચાલ ધીમી ધીમી, તોયે ખતથી વેગીલી ગતિ.
હાથે પીતળપટ્ટાળી શ્યામ સીસમલાકડી;
બાંધી રાખી શુ સંકેલી, સેના સેતાનની લડી!
વિધિએ ભાગ્યરેખા શુ દોરી કુમકુમકેસરે!
ઉજ્જ્વળા ભાલમા એવા રેખા તિલકની તરે

વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખડ શાન્તિના
ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધા;
તમે વર્ષા સમા વર્ષ્યા, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા.
સહવારે સાજરે જેવો તપે ભાનુ દિને દિને,
શીળા શીજે તપ્યા તેમ, દઝાડયા નહિ કોઈને.

મહામૂલા દીધા રત્નો પૂર્વજે પૂર્વ કાલમાં,
પારખી પાર'મી તેહ સરક્ષ્યા, પ્રાણની સમા.
ને નવાયુગની ખીલે પુષ્પે પુષ્પે વસન્ત આ,
સધરી પામળો સૌની તેહના મધ સારવ્યા.
ધીરગભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી તમે ઘણા;
બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા.

વિદ્યા ને સપના સૂત્રો, કલાકૌશલ્ય ઓપતા,
ને સસ્થાનસુધારો, ને દેશના હિત દીપતા
રાજા અને પ્રજા કેરૂં એક છે હિત, તે લહી;
ઉછેર્યું એ સદા આપે શીખ બન્નેયને દઈ.
સ્વીકાર્યા સ્નેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રેમી પારખ્યા,
બે બાહુ અગના એક, તમારે તેમ તે સખા.
પ્રતિભા, રાજ્યની આસ્થા, ઉજ્જ્વળી દેશભક્તિની,

મૂર્તિ આપ હતા મોંઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની.
પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ મુમુક્ષુ પરના હતા,
સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાથી સાર શોધતા.
પુરાણા સમ્પ્રદાયોમા શુદ્ધ પવિત્ર જે વિભુ,
પરમ ધર્મ તમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ
સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી,
લોકમા વર્ષના તેમ આપના આત્મના અમો
સિન્ધુ પ્રત્યે વહે જેવી ઉર્મિઓ નદીઓ તણી,
લોકના હેતના પૂર વહેતા તેવા તમો ભણી
હતા જીવન ને વાસ સદા મન્દિરછાયમા,
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપના
આપે આયુષ્યમધ્યાહ્ન ગાળીઓ પ્રભુકાર્યમા,
અને આયુષ્યની સંધ્યા ગાળી ગાતા પ્રભુલીલા
શુ શુ સભારૂ ? ને શી શી પૂજુ પુણ્યવિભૂતિ એ,
પુણ્યાત્માના ઉંડાણો તો આભ જેવા અગાધ છે
ભરી અંજલી અશ્રુની, કરૂ છુ આ હુ અર્પણ,
સત્કારો સ્નેહની સેવા પુત્રનુ પિતૃતર્પણ

ભગવદ્ગીતાનુ ભાષાંતર. (અર્પણ પત્રિકા)

૧૫૪

હરિના દર્શન

મારા નયણાની આળસ રે, નીરખ્યા હરિને જરી,
એક મટકુ ન માડયુ રે, ન ઠરીઆ ઝાંખી કરી.
શોકમોહના અગ્નિ રે, તપે, તેમા તપ્ત થયા,
નથી દેવના દર્શન રે, કીધા, તેમા રક્ત રહ્યા
પ્રભુ સઘળે વિરાજે રે, સજનમા સભર ભર્યા,
નથી અણુ પણ ખાલી રે, ચરાચરમા ઉભર્યા.
નાથ ગગનના જેવા રે, સદા મને છાઈ રહે,
નાથ વાયુની પેઠે રે, સદા મુજ ઉરમા વહે.
જરા ઉઘડે આંખડલી રે, તો સન્મુખ તેહ સદા,
અહા આહ્લાદ અળગા રે, ઘડીએ ન થાય કદા.

પણ પૃથ્વીના પડળો રે, શી ગમ તેને ચેતનની?
જીવે સો વર્ષ ધૂવડ રે, ન ગમ તોયે કઈ દિનની.
સ્વામી સાગર સરીખા રે, નજરમા ન માય કદી,
જીભ થાકીને વિરમે રે, વિરાટ વિરાટ વદી
પેલા દિવ્ય લોચનીઆ રે, પ્રભુ! ક્યારે ઉઘડશે?
આવા ઘોર અધારા રે, પ્રભુ! ક્યારે ઉતરશે?
નાથ! એટલી અરજી રે, ઉપાડો જડપડદા,
નેના! નીરખો ઉંડે રે, હરિવર દરસે સદા
આંખ આળસ છાડો રે, ઠરો એક ઝાખી કરી,
એક મટકુ તો માડો રે, હૃદય ભરી નીરખો હરિ

કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

મણિશંકર રત્નજી ભટ. બી. એ.

તેઓ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૮ (સ ૧૯૨૪)મા બાબરા પાસેના ચાવંડ (ગાયકવાડી ગામમા પ્રશ્ના। નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા જન્મ્યા હતા અને તેમનું મરણ ઇ સ ૧૯૨૪મા થયુ હતુ તેઓ પહેલા ભાવનગર સ્ટેટના કેળવણી ખાતાના ડાયરેક્ટર હતા અને પછીથી ત્યાના મહારાજા સાહેબના ખાસ લેખક હતા 'કાન્ત' ઉપનામથી તેમણે કેટલાક સુદર કાવ્યો લખ્યા છે.

૧૫૫

કલ્પના અને કસ્તુરી મૃગ.

માલિની—સુરસદન તણી જે વાડીઓમા રમે છે,
હૃદય થકી નિહાળી આપને જે નમે છે,
પ્રમદવન તણો એ અપ્સરાનો જ સાથ,
નમનસહ મને આ મોકલે પ્રાણનાથ.

વસંતતિલકા—આવ્યો હતો પરમ યોગ થકી પ્રસગ,
જામ્યો હતો સકળ વૃત્તિની માહીં રગ,
શબ્દો પડયા ઉપર અમૃતધાર જેવા,
તાજા થયા હૃદય સાથ તરગ તેવા.

મંદાક્રાંતા—માથું ઉંચું કરી નયનને સ્વલ્પ ઉંચું કરૂછું,
જોવા જેવું નીરખી મનને હું સુધાથી ભરૂછું,
અંગે અંગે ખૂબી નીરખીને આંખ તો જાય ચોંટી,
સાચું માને નહિ હૃદય ને વાત દેખાય ખોટી
અનુષ્ટુભ્—એક અદ્ભુત વસ્ત્રોમાં અપ્સરા નજરે પડે,
વૃત્તિઓ થાય છે મૂઢ, મુગ્ધાની મોહની વડે.

× × × × ×

હૈયાના હોજમાંથી આ શું પાણી છલકાયછે,
પ્રેમ છે એ નહિ બીજું પ્રતીતિ એમ થાયછે.
વસંતતિલકા—બોલે પછી પ્રણયથી નવરાવતી એ,
વાણી સુધારસ બધે છવરાવતી એ
જાણ્યું હશે હૃદય એમ મને કહેછે,
કે આપની અમરલોક વિશે રહેછે
અનુષ્ટુભ્—કવિતા દેવીની તેથી અમે દાસીજ આપની,
દેખીએ દિવ્ય ચક્ષુથી, બિના આપ પ્રતાપની
વસંતતિલકા—આવો નહીં વિપદ આપ સમીજ રાય,
રાજી રહો અમર એ કવિતા સદાય,
જેની કૃપા થકી થયો સુરલોકવાસ,
સાહિત્ય ત્યાં સુખદ કોટિ જણાય પાસ
અનુષ્ટુભ્—રચના હું વિમાની હું, દેખાડું સરદારને,
પાંખ ઉપર બેસીને, જુઓ દેશ હજારને.
મંદાક્રાંતા—આહા ! એવું વચન વદતાં અન્ય દેખાવ થાય,
પાસે ઉંચો ગિરિવર બને, શ્વેત શોભા જણાય;
ધોળાં પો'ળાં ઝરણ ટપકે વાદળાંઓ ધસાય,
આજુબાજુ ગહન વન આ એક ઉંચુંજ થાય.
અનુષ્ટુભ્—રહો એ કાંઈ જોવાનું, દીસે છે આ દિશા મહીં,
આવે છે કોઈ પ્રાણી એ, તેમાં સંશય છે નહીં.
વસંતતિલકા—છે મંદ મંદ ગતિ આજ પ્રદેશ સામી,
આંખો થકી કહીં શકાય અપૂર્વ કામી,
કસ્તુરિકા મૃગ સમાન વપુ જણાય,
દેખાવને નીરખતાં મન ત્યાં તણાય.

મંદાક્રાંતા—જાણે કોઈ શર શિર વિષે તીક્ષ્ણ ભાગેલ હોય,
ટોળુ છોડી પરમ દુ:ખથી જેમ ભાગેલ હોય,
તેવી રીતે ધડીં ઘડીં પછી એ અગાડી ધસેછે,
વૃત્તિની કૈં ખબર ન પડે એ પ્રમાણે હસેછે.

અનુષ્ટુભ—અચાનક મને એવું અનુમાન થઈ ગયું,
વાઘ અદ્દભુત અસ્પષ્ટ, સંભળાય અહીં કયું?

વસંતતિલકા—ઉંચે બધા શિખર શ્વેત થયા જણાય,
નીચે નદી વહનમા તરંગો તણાય,
વચ્ચે જગા વિકટ ઉપર એક ચાલે,
ગારૂડી કોઈ નજરેથીં ગુફા નિહાળે.

અનુષ્ટુભ—અસામાન્ય છટાથી એ, બજાવે હાય! બીનને,
ચાલે તે ચિત્તના તંતુ, જ્ઞાન ક્યાં બુદ્ધિહીનને.
દેખે છે કાળને સામે, તોય પાછો નહીં વળે,
જવાની તો કહો કેમ, આશા સંગીતની મળે.

વસંતતિલકા—અશ્રુ પડે નયનથી બહુ ખિન્ન લાગે,
છે મૃત્યુની ખબર તો પણ બદ્ધ રાગે,
દેખી સમાન હળવે ડગલાં ભરે છે,
અત્યંત હર્ષ સહ ચિહ્ન બીજાં કરે છે

અનુષ્ટુભ—આવે ચંડાળની પાસે, સુણે એકાગ્ર ચિત્તથી,
લુબ્ધ લુબ્ધકનું ચિત્ત, થાય કસ્તુરી વિત્તથી.

મંદાક્રાંતા—થામ્યો તેથી કઈં પડીં ગયો બીનનો એહ નાદ,
રે રે કેવો શબરપતિ આ થાય તારો પ્રમાદ,
ઝાંખું તેથી મુખ થઈ ગયું એમ જોતા જણાય,
થામ્યો તોયે સ્વર સમજવા નાડીઓ પુલ્લ થાય.

અનુષ્ટુભ—કહે કરણ ચાંસોમાં, અરે રે આમ શું કરે?
પ્રાણદાન કરૂં તોયે, તૃષ્ણા અત્યંત શું ધરે.

શિખરિણી—અરે ખૂની સામે મૃગવર બિચારો ટળવળે,
તથાપિ પારાધિ હૃદયતણીં પીડા કયમ કળે,
કરે તૈયારી એ શરણુતણીં ફરે ચિત્તભુજનું,
ખરે! પાપી પ્રાણી નિધન કરૂં હું દુષ્ટ દુર્જનું.

અનુષ્ટુભ્—આપે છે શસ્ત્ર તેજસ્વી, સખી એ અપ્સરા મને,
દોડુ ચાડાલની સામે, રાખીને ખડ્ગને કને.
વસતતિલકા—મારૂં જઈ શિર વિષે તલવાર એને,
નીચે પડે અરર! બીન-બચાવુ કેને?
તે જોઈનેજ મૃગ મૂર્છિત થાય, હાય!
આવુ થતું નિરખતાજ મિજાજ જાય
અનુષ્ટુભ્—'અપ્સરા અહીં કયા લાવી," કહી હુ ક્રુદ્ધ થાઉંછુ,
કલ્પના જાય છે ઉડી, એકલો રહી જાઉંછુ.

ઑન. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ.

બી. એ. એલ્. એલ્. બી.

સ્વ રા સા. મહીપતરામ ભાઈના પુત્ર રા બ રમણભાઈનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૬૮મા અમદાવાદમા થયો હતો જ્ઞાતિએ તેઓ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ છે તેઓ સસાર સુધારક અને સાહિત્ય સેવક તરીકે ઘણું સારૂ કામ કરતા જણાય છે. વળી તેઓ "જ્ઞાનસુધા" ને "વસત" એ બે માસિકના તત્રી હતા તેમની નૈસર્ગિક શક્તિ ભદ્રભદ્રાદિ પુસ્તકો જોતા તો હાસ્યરસ ઉપજાવવા પ્રતિ જણાય છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—કવિતા અને સાહિત્ય, ભદ્રભદ્ર, રાઇનો પર્વત, હાસ્ય મદિર વગેરે

૧૫૬

પ્રભુમય જીવન.

તોટક

મુજ જીવન આ પ્રભુ! તુંથી ભરૂ, બલ દે, અભિલાષ હુ એહ પુરૂ.
મુજ દેહ વિષે વળી આત્મ વિષે, જડ ચેતનમા પ્રભુ વાસ વસે.
મુજ રક્ત વિષે, મુજ નાડી વિષે, મુજ! દ્રષ્ટિ વિષે, મુજ વાણી વિષે
મુજ તર્ક વિષે, મુજ કર્મ વિષે, પ્રભુ! વાસ વસો મુજ મર્મ વિષે.
શિરમા, ઉરમા, મુખમા, કરમા, પ્રભુ વ્યાપી રહો મુજ અતરમા!
મુજ જીવન કેરૂ રહસ્ય ઉંડુ, બન પ્રેરક ચાલાક શાસક તુ.
ધરીને ઉરમા રસની પ્રતિમા—જહીં ઉન્નતિનો સ્થિર છે મહિમા—
સ્મરી આકૃતિ એ નિજ પીંછી ધરે, અનુસારજ ચિત્ર પછી ચીતરે,

જ્યમ ચિત્રક એ મનમૂર્તિ વડે, બહુ સુંદર ઉત્તમ સૃષ્ટિ રચે,
ત્યમ જીવનના પટની ઉપરે, મુજ લેખન ને તુજ સાક્ષી પુરે.
પ્રભુ ! મુદ્રિત અંકિત તું હૃદમાં, કૃતિઓ બધી ત્વન્મય હો જગમાં,
મુજ વર્તનથી છબી જે બનીરે', તુજ ઉજ્જવળ રૂપની ઝાંખી દીસે.

વાઘજી આશારામ ઓઝા.

મોરબી આર્ય સુબોધ નાટક મંડળીના સ્થાપક કવિ વાઘજી આશારામનો જન્મ ઇ સ ૧૮૫૦ (સં ૧૯૦૬)માં મોરબી શહેરમાં શ્રિમાળી બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને મરણ ઇ સ ૧૮૯૬ (સં ૧૯૫૨) વઢવાણ શહેરમાં થયું હતું તેમણે ઘણાં રસિક અને બોધક નાટકો રચેલાં છે જેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે–ચંદ્રહાસ, ભર્તૃહરિ, રાણકદેવી, ત્રિવિક્રમ, રાજસિંહ, જયદેવ, વગેરે.

૧૫૭

વિમળાનો પત્ર અને તેનો ઉત્તર.

લાવણી.

આ પત્ર વાંચજો પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
લખિતંગ વિમળા દાસી, છું તમ દરશનની પ્યાસી,
છું રાઠોડની પુત્રી પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
મુગલોથી કાગળ આવ્યો, મુજ કાકાને એણે ડરાવ્યો,
તેથી કરે વિચાર નઠારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
હે રાજા તમને વરીશ, એ મુગલથી નથી ડરી હું,
સત્ય કરજો બોલ અમારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
એણે વસંતપંચમી ધારી, છે લગ્ન તણી તૈયારી,
તે દિન પોંચજો પ્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
જેમ રૂકિમણીએ પણ લીધું, તેમ મે પણ અહીંઆ કીધું,
હે કાન્ત કૃષ્ણ છો મારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
નિર્વીર પૃથ્વીને દેખું, કોઈ માઈ પૂત નવ પેખું,
એક રાણા નર છો ન્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.
અરે મ્લેચ્છ જાતને વરવું, તેથકી બહેતર છે મરવું,
નહિ આવો થશો હત્યારા, તમે ખબરજ લેજો મારા.

ક્ષત્રિનું તેજ સૌ વામ્યુ, અસ્તાગત સઘળે પામ્યુ,
એક તમે છે। પ્રાણ અમારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
મુગલોએ સૌને પાડયા. છે। એક અટકી રાણા,
થયા ક્ષત્રિ સર્વ બિચારા તમે ખબરજ લેજો મારા
છે। પ્રતાપના કુળદીવા, તમ સાથ ચહુ છુ વિવા,
હે રાજસિહ રઢીયાળા. તમે ખબરજ લેજો મારા
શૂરવીર પિતા વણુ બેઠી, કાકા ઓવે દુ:ખ વેઠી,
યશવત નથી યશવાળા, તમે ખબરજ લેજો મારા
એક રામસિહની પક્ષ, મુજ પિતાના મિત્ર સુદક્ષ,
નથી અવર કોઈ આધારા, તમે ખબરજ લેજો મારા
નથી અવર ઉપાયજ મારો, ક્ષત્રિનુ બિરદ વિચારો,
છુ દીન તમારી દારા, તમો ખબરજ લેજો મારા

રાગ સોરઠ

વિમળા નવ કરશો ઉચાટ, વેહેલા આવશુ રે. ટેક.
પત્ર તમારો પહોચ્યો પ્રીતે, લખ્યો તમે ક્ષત્રિની રીતે,
બિરદ અમારૂં ખોઈ, કુળ ન લજાવશુ રે વિમળા
પ્રિય પ્રધાનને સાથે લઈ ને, સઘ અમે અશ્વારૂઢ થઈને,
વસતપચમી વેળા, નહીં વિતાડશુ રે. વિમળા
જરાએ ચિતા કરશો નહીં મન, મેવાડ ગાદી હજી સજીવન,
શિશોદીઆના સોગન, નહીં વણુસાડશુ રે. વિમળા
ધન્ય ક્ષત્રિવટ તારી સાચી, પ્રસન્ન થયો છુ પત્રજ વાચી,
રત્નરૂપ તું બાળા કદા નિહાળશુ રે વિમળા.
કાન્ત કૃષ્ણ તું જાણે મુજને, રમા રૂકિમણી જાણુ તુજને,
પ્રતિજ્ઞા જે તુજ પ્યારી, નહીં વિસારશુ રે વિમળા.
વાચી શાત તમે મન રે'જો, રામસીંગને ખબરજ દેજો,
ધન્ય ક્ષત્રીવટ દીઠી રાઠોડ આપશુ રે. વિમળા.
પત્ર આપનો વાચ્યો જ્યારે, અકુર ઉપજ્યો અધિકો ત્યારે,
ચદાવતની સાથે હાજર અમો થશુ રે વિમળા.

રાજસિહ અને વિમળદેવી.

ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી ઝવેરી.

શ્રી દેશી નાટક સમાજના સ્થાપક સાક્ષર શ્રી ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી ઝવેરી ઇ સ. ૧૮૬૭ (સ ૧૯૨૩)મા અમદાવાદમા જૈન વિશાઓસવાળની જ્ઞાતિમા જન્મ્યા હતા અને ઇ સ ૧૯૦૨ (સ ૧૯૫૮)મા મુંબઈમાં મરણ પામ્યા હતા તેમણે ઘણા સુદર અને લોકપ્રિય નટકો લખ્યા છે જેમાનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે—ઉદયભાણુ, ઉમાદેવડી, વીણાવેલી, મોહિનીચંદ્ર, અશ્રુમતી, સરદારબા, વગેરે

૧૫૮

નથી જગતમા સાથ સબધી વિના ત્રિભુવન નાથ,
શુ ફોગટ ફાંફા મારે મૂરખડા, ભરે આજથી બાથ.
કમળ પત્ર પર જળબિંદુને, સુકાતા શી વાર,
શ્રાવણની જળ ભરી વાદળીઓ વીખરાતા શી વાર
જીવતર સમજવુ તેવુ, આખર ન લેવુ દેવુ;
જીવ જવુ છે ખાલી હાથ, અતરમા પાપ પુણ્ય સગાથ.
પથી જીવ પામી ગયો, નરભવ નગર બજાર,
સોદાગર સમજી જઈ, કરો પુણ્ય વેપાર.
જીવ જવુ છે ખાલી હાથ—અતરમા—નથી૦

ઉમાદેવડી.

૧૫૯

મન માયાના કરનારા રે જરી જોને તપાસ તારી કાયા;
પુછી જોને તું પડિત પુરાણીરે, કોઈના અમર છે લેખ લખાણા.
કાચી છે કાયા આ માટીની માયા છે માટીના ખેલ બનાયા;
શાણાતો સમજી અલગ થયા, પણ બાળક બિચારા લપટાયા.
લાખોની પાખો ગઈ છે પિખાઈ, જેણે મૂછપર લીંબુ ઠરાયા;
કાળના કોવાડેથી કોણ બચ્યુ, ભલે રાક હોય ભલે મહારાયા.
સધ્યાના જેવા રગ સોનેરી, વધ્યાને લાડ લડાયા,
જોબન ને તનધન તેવા સમજવા, પાણીમાના પડછાયા.

ઉદયભાણુ.

બુદ્ધિસાગર.

તેમનો જન્મ ઇ. સ ૧૮૭૬મા વિજાપુરમા કડવા પાટીદારની જ્ઞાતિમાં થયો હતો હાલમા તેઓ જૈન સાધુ તરીકે જીદગી ગુજારે છે તેમણે ભજનસંગ્રહ ભા ૧થી ૭, અને બીજા ઘણા સારા પુસ્તકો રચ્યા છે તેમની લેખનશૈલી આ મહાનમા ધીરાને અને નીતિમા દલપતરામને મળતી જણાય છે.

૧૬૦

બાળકોનેહિતશિક્ષા.

ભુજંગી છંદ

પિતા માતને બાળકો પાય લાગો, પ્રભાતે પ્રતિદીન વહેલાજ જાગો,
ભણો ને ગણો તત્ત્વ વિદ્યા વધારો, કુટેવો પડે તેહને દૂર વારો.
અદેખાઇથી ક્લેશ કૂડો નિવારો, રડેને રૂએ પુત્ર તેનો નઠારો,
કદી ગાળ બોનો નહીં રે નઠારી, સદા વાક્યને બોલીએ સુખકારી.
કદી ના રીસાળુ થનો ક્રોધ વારી, પિતા માત શિક્ષા થકી સુખ ભારી,
સદા સત્ય વાણી વદો ધર્મ ધારી, બહુ થાય છે ચોરીથી તો ખુવારી.
મહા પાપ ચોરી કરે તેહ પાવે, લહે બન્ધુ મૃત્યુનીં ગોદે સિધાવે,
કરે ચોરીનું કામ તેતો નઠારો, ઠરે ના કદા એક ઠામે બિચારો.
દિલે જાણજો ચોરીનું પાપ મોટુ, કરે ચોરી તેનું થશે ભાઈ ખોટુ,
ભણો ભાવથી શિક્ષકો પાસ વિદ્યા, તજો જ્ઞાનથી જેહ લાગે અવિદ્યા.
સદા સાધુને વંદીએ પ્રેમ લાવી, ગુરૂ સત્ય દેશે સુવિદ્યાનીં ચાવી,
ગુરૂના કહ્યા કાર્યને ભવ્ય કીજે, ભલામા સદા અન્યના ચિત્ત દીજે.
ગુરૂ જ્ઞાનથી મોહ માયા ટળે છે, ગુરૂ જ્ઞાનથી મુક્તિ સહેજે મળે છે,
ગુરૂ જ્ઞાનથી ગર્વ નાવેજ પાસે, ગુરૂ જ્ઞાનથી સત્ય જ્યા ત્યા પ્રકાશે
સદા ઉન્નતિ ધર્મથી તો થનારી, સદા ધર્મથી દોષ શ્રેણી જનારી,
દયા ધર્મમા બાળકો ચિત્ત રાખો, દયા ધર્મથી મુક્તિના સુખ ચાખો.
સહુ સાથમા પ્રેમથી નિત્ય રહેવુ, ભલુ વેણુ વાચા થકી ભવ્ય કહેવુ,
કરો કાર્ય સારા નઠારા તજીને, લહો સત્ય શાન્તિ પ્રભુને ભજીને,
ધરી ધૈર્યને કીજીએ ધર્મસેવા, ધરી ભક્તિને પૂજીએ ઇષ્ટદેવા,
કહે બુદ્ધિ(ધિ)નિધિ સન્નીતિ ધર્મ સારો, ભલા બાળકો વાત એ તો વિચારો.

૧૬૧

સંત.

ગઝલ

અમારે સતની સેવા, અમારે સત છે દેવા,
અમારે સતને મળવુ, અમારે સતથી હળવુ. ૧
અમારે સતથી શાંતિ, ટળે છે સતથી ભ્રાંતિ,
સુણીશુ સતની વાણી, સુધા સમ દીલમા જાણી. ૨
કરીશુ સતની ભક્તિ, લહીશુ આત્મની શક્તિ,
અમારે સત સૌભાગી, જગત્મા સત વૈરાગી. ૩
જગત્મા સતકે પ્યારા, જગત્થી સત છે ન્યારા,
અમારે સતની યારી કરીશુ દોષને ઠારી ૪
અમારે સતથી વાનો, ભલી છે સતની જાનો,
બુદ્ધ્યબ્ધિ સતની સેવા, મુનીશ્વર સત છે મેવા. ૫

ભજનપદસંગ્રહ ભાગ બીજો.

જન્મશંકર મહાશંકર બુચ.

'લલિત' ઉપનામથી કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલા રા૦ જન્મશંકર ૧૮૭૭મા જુનાગઢમા વડનગરા નાગરકુળમા જન્મ્યા હતા તેઓના મા સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામ તથા કલાપીની છાયા જણાય છે. તેઓ મુક્તક અને નિબંધો લખે છે

૧૬૨

દેશજનોની દેવપૂજા.

(મંદાક્રાંતા)

જન્મે તેને દિલ–દૂધડીઆ પાયછે આશ–ઘેલા,
જીવે તેને સ્મિત–ફુલડીઆ–છાયછે લાડ–ઘેલા,
જાતા તેને નીર નયનના સીંચતા વા'લ–ઘેલા,
સંસારીને સુરસમ પૂંજે ભાવથી ભક્તિ–ઘેલા!

આવી પૂજા અજબ રીતની માનવી માનવીની,
દેશે દેશે ઘડી ઘડી થતી રંક ને રાજવીની,
આવી પૂજા સ્વરૂપ જુજવે દેશભક્તિ સ્ફુરાવે,
અંતે એ તો પ્રગટ કરતી દેવની ભાવનાને !
દેવાંશી આ ક્ષણિક દીસતો દેહ તો આપણો છે,
સંસારે આ ક્ષણિક દીસતો સ્વર્ગ શો આપણો છે,
એ સ્વર્ગે તો સુરજનતણા વાસને વાટિકા છે,
એમાં આવી નિશદિન ન શું દેવપૂજા ઘટે કે !
જન્મે ત્યથી પરહિત કરે સ્વાશ્રયે શીખી સેવા-
જીવ્યા સુધી પરનય અને સ્વાર્પણે સહાય સેવા-
જેવા તેવા રહી જીવિતને આમ ઉજાળનારા-
એવાને તો સુરપદ ઘટે ને ઘટે દેવપૂજા !!

૧૬૩

"અમે તો પ્રભુ બાલ બલવંત!"

(ભૈરવીનો લય)

અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત ! અમારે રેલવવો આનંદ,
અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
અહીંની પાલનમાં વિકસે-અમ જીવનના તંત્ર,
વિકાસમાતો વેગ ભરે કર્દ-નિર્ભયતાના મંત્ર !
અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
નાથ તણા નિર્ભય નંદન ને-સ્વાર્પણના સ્વચ્છંદ,
તાત સમા તેજસ્વી વિચરીએ-ભરીએ તેજતરંગ !
અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
ઉજાળીએ રસ સુગન્ધ વધવા-વસુધરાના રત્ન,
પ્રાણ-રસાયણ પ્રસારીએ-રચી અમ ચેતનને યત્ન !
અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !
અમારે રેલવવો આનંદ-અમે તો પ્રભુ-બાલ બલવંત !

દામોદર ખુશાલદાસ બોટાદકર.

એમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૭૧ (સંવત ૧૯૨૭)મા બોટાદમા દશા મોઢવણિક જ્ઞાતિમાં થયો હતો અને મરણ ઈ સ ૧૯૨૪મા થયુ હતુ તેમણે સસ્કૃત અને વ્રજ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેમના તરફથી પહેલા કેટલાક માસિકોમા કાવ્યો પ્રગટ થય હતા તેમના રચેલા કલ્લોલિની, સ્રોતસ્વિની, નિર્ઝરિણિ અને રાસતરંગિણી નામના મનોરંજક કાવ્ય સગ્રહો પ્રકટ થયલા છે.

૧૬૪

વિદ્ધ મૃગ.

હરિગીત.

સંગીત, લુબ્ધક ! સુખદ તારૂં આમ નવ અટકાવ તું,
રસમા મને મરવા દઈ રસિકત્વ પૂર્ણ બતાવ તું;
આ મોક્ષથી મોઘુ અને સાકર થકી વધતું મળ્યુ,
તુજ બાણુના સપાતથી પચત્વ આ સમયે મળ્યુ.
શર લક્ષ બીજા ફેંક વા તલવારનો કર ઘા ભલે,
પણ ગીતના અવરોધથી નવ વ્યથિત કર મુજને અરે !
રસની ધુની હૃદયે વહે રસમા અધિક છુ મગ્ન હુ,
રસરૂપ જગત જણાય આ રસને વળી વરસાવ તું.
આને ભલે મૃત્યુ ગણી આણે દયા દિલ માનવી,
પણ દૃષ્ટિ પ્રેમામૃત તણી મારે હૃદયથી માનવી,
પ્રેમાબ્ધિ આ ગરજી રહ્યો, રસમેઘ પણ વરસી રહ્યો,
મીંચી નયન, અવલોકતા આજે કૃતારથ હું થયો
વસુધા વિષે બહુધા ફર્યો ગિરિશૃગ ઉપર આથડ્યો,
પણ હર્ષવર્ષણનો પુરદર આજ તું મુજને મળ્યો
મારી વ્યથા અવલોકીને દિલ નવ દયા લાવીશ તું,
અવસાન સમયે ગીતનો ન નિષેધ મન માનીશ તું.
મુજ માસને માટે અધીરો એક પળ ન બનીશ તું,
સારંગી રંગભરી ઘડી કરથી ન દૂર કરીશ તુ
દઈ તાલ સાયકપાતથી કર ગાન એ પણ ઇષ્ટ છે,
આ પ્રેમપારાવારમા ના'તા મરણુ પણ મિષ્ટ છે.

૧૬૫

શરન્મેઘ.

(શિખરિણી)

ઘણો વર્ષા વર્ષા સર સરિત સપુરિત કરી,
કુવા નાના મોટા વિમળ જળથી સત્વર ભરી,
બળેલા ભાનુથી દ્રુમ સકળને પલ્લવ દઈ,
ક્ષિતિને સતોષી વિવિધ વધનો વૈભવ દઈ.
અરે ! આજે ખાલી શરદઘન ! તુ હા ! થઈ ગયો !
રહ્યુ સૌ આપીને ધવલતર કાતિ ધરી ન્હો !
ભરેલુ ના પેલુ સજળ તન તારૂ કઈ દીસે,
કલાપી કેકાથી તુજ ભણી નિહાળી નવ હસે
નહિ ચચૂ સામે તૃષિત બર્નને ચાતક ધરે,
મલ્હારો મીઠાથી સુયશ જન એકે ન ઉચરે,
ભલે તુ આકાશે ઉદિત રવિ ઢકી નવ શકે,
ભલે વારિધારા અનવરત નાખી નવ શકે
તડિત્તેજે સેંજે જગત ચમકાવી નવ શકે,
ભલે ગાજી ગાજી હરિશિર ભ્રમાવી નવ શકે,
તથાપિ જે કીધુ સમય પર તે સ્વલ્પ ન દીસે,
કર્યુ તારૂ વા'લા ! અવર જગમા કોણુ કરશે ?
ધરિત્રીને ઢાકી તૃણ, સલિલ ને ધાન્યઢગલે,
કરે યત્નો કોટિ પણુ મનુજને તે નવ મળે,
કૃતિ એ સૌ તારી કદી ન તનુધારી વીસરશે,
નવોત્સાહે ગાશે પ્રમદદિન દીપોત્સવમિષે
ભલે છોડી શોભા પરહૃદય પીડા પરહરી,
મહા મોઘુ વા'લુ જીવન જગને અર્પણુ કરી;
ભલે પીવા માટે પછી ન પણુ પાસે જળ રહ્યુ,
ભલે ગાજ્યા કેરૂ જરઠ તનમા ના બળ રહ્યુ
અહો ! આપી આપી પળવિપળ આપી અવનનુ,
વિના માગ્યુ હોશે દઈ જગતને રિક્ત બનવુ,
સુકર્મો સભારી પછી હૃદયમા રજીત થવુ,

નહિ નિર્ભાગીની નિયતિ મહીં એવુ નિરખવું.
વસી ખૂણે ખાતા મનુજ નજરે પુષ્કળ પડે,
અને વેંચી ખાતા પણ બહુ વિવેકી જન જડે;
પરંતુ કંઈ રાખ્યા વગર નિજ સંચ્યુ જગતને,
સમર્પી સંતોષે વસતુ વિરલાથી પ્રિય! બને.
કદી દેતા જેને નિજ પર તણો ભેદ ન હતો,
ભલા ને ભુંડામા સમ હૃદય રાખી વરસતો,
સુખી ને બાજાને નિરખી સુખ પામે કયમ નહિ ?
ધરે ધોળી કાંતિ કયમ ન જગને મસ્તક રહી ?

૧૬૬

ચંદન.

શિખરિણી—"સભામા શ્રીમંતો, અમીર, ઉમરાવો, અનુચરો,
"અને આવે બીજા બહુ નગરના યોગ્ય પુરુષો,
"મને પ્રીતિ નિત્યે સહુ જન પરે પૂર્ણ પ્રકટે,
"પિતા પેઠે મારૂં હૃદય થઈને વત્સલ રહે.
"પરંતુ જે પેલો વણિક અહીં આવે સહુ વિષે,
"અરે! એને જોતા અધિક ઉરમા ક્રોધ ઉપજે;
"ન તે વૈરી મારો, અવિનય લગારે નવ કરે,
"બગાડે ના કાંઈ, પરૂષ કદીએ વાક્ય ન વદે.
"તથાપિ શા માટે હૃદય મુજ એને નિરખીને,
"વડા વૈરી જેવો સમજી હણવા તત્પર બને ?
"વિના વાંકે એવો મુજ હૃદયને ક્રોધ ન ઘટે,
"ખરે! જાણુ છુ એ, પણ હૃદય પાછુ નવ હઠે!"

શાર્દૂલવિક્રીડિત—ભૂપાળે દિન એક મંત્રિવરને એકાંત દેખી કહી,
ઉંડી અંતર કેરી વાત ઉરને જે સર્વદા બાળતી;
એનું કારણ શોધવા સચિવને તે સાથ આજ્ઞા કરી,
મુઝાણો મન મંત્રિ ઉત્તર કશો આપી શક્યો ત્યા નહીં.

દ્રુતવિલમ્બિત—દિન પરે દિન કંઈક વહી ગયા, સચિવ તર્ક વિતર્ક કરે સદા;
વણિક સંગ પિછાણ પછી કરી, દિન જતા વધતી, વધતી ગઈ.

અનુષ્ટુભ્—મોટાની પામવા મૈત્રી ઇચ્છે કો નહિ અંતરે ?
વિના યત્ને મળે મૈત્રી, ન કોને હૃદયે ગમે ?

એકદા મત્રી ચાહીને, વૈશ્યને ભવને ગયો,
વાર્તા વાણિજ્યની એની સગાથે કરતો હતો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત—દીઠો ત્યા ઢગ એક ચદન તણો તે જોઈ આશ્ચર્યથી,
પૂછ્યુ તે ઘડી મત્રીએ વણિકને "આ શુ પડયુ છે અહીં?"
"એ છે ભૂલ સચિવજી ! મુજતણી, ના તે સુધારી શકુ,"
ઊંડો અતરમાંથી એમ વણિકે નિશ્વાસ નાખી કહ્યુ.

વસંતતિલકા—"પૂર્વે ગયો હુ મલબાર તણા પ્રવાસે,
"લાવ્યો હતો વિમળ ચદન વા'ણ માહે,
આ ક્ષુદ્ર ગામ મહીં એ નહિ કામ આવે,
વીત્યા બહુ વરસ ગ્રાહક કો ન થાયે
રોકાઈ પૂર્ણ ધન ચદનમા રહ્યુ છે
ચિતાથી ખિન્ન ઉર એ દિનથી થયુ છે,
આનો ન કોઈ ઉપયોગ અહીં કરે છે,
ને વ્યાજ તો શિર પરે મુજને ચડે છે

અનુષ્ટુભ્—"પામે કો ભૂપ મૃત્યુ તો ચિતા ચદનની બને,
"તે વિના કોઈ રીત આ માલ મોઘો નહિ ખપે.
"કહે છે એમ સૌ લોકો ઇચ્છુ હુ ઉરમા નહિ,
"આપશુ ઐક્ય પામ્યાથી હા ! બોલાઈ ગયુ કઈ !
"ક્ષમા એ દોષની માગુ, વાત આ દાટજો અહીં,"
ધ્રૂજતો વૈશ્ય ભીતિથી કાલાવાલા કરે કઈ
"વાણીના દોષને વા'લા ! ન આણે કોઈ અતરે,"
દિલાસો એમ આપીને ગયો મત્રી પછી ઘરે.

વસંતતિલકા—કોપે ચડયો તરણિ માધવમાસ માહે,
અગ્નિ ભર્યા કિરણ ઉગ્ર અનેક ફે કે,
પૃથ્વી અને પવન પૂર્ણ તપી ગયા છે,
સ્પર્ધા કરે શુ સહુને સળગાવવાને ?
પ્રાસાદમા નૃપતિ આપ્તમમૂહ સગે,
બેઠો હતો કરી વિલેપન શીત અગે,
પાસે હતો સકળ મત્ર સહાયકારી,
બેઠો પ્રધાન કઈ વાત રહ્યો વિચારી.

દ્રુતવિલંબિત—ઉશીરના પડદા લટકી રહ્યા, અનુચરો જળ તે પર છાટતા,
કુસુમ, ચંદન ને વ્યજનાદિકે, નૃપતિ સેવન શીલ તણુ કરે.
વસંતતિલકા—દેખી પ્રસંગ થઈ સ્વસ્થ પ્રધાન બોલ્યો,
"શૈત્યાર્થ ચંદન સમો ન ઉપાય બીજો,
"જો બંગલો સકળ ચંદનનો કરાય,
"ઉષ્મા ન ગ્રીષ્મતણી તો જરીએ જણાય."
"હા યોગ્ય એ જરૂર ઉષ્ણદિને ઉપાય,
"મંગાવી ચંદન કરો જ્યમ શીઘ્ર થાય,"
આજ્ઞા સ્વીકારી સચિવે ઝટ કાર્ય કીધુ,
દૈ મૂલ્ય વૈશ્ય તણુ ચંદન સર્વ લીધુ
અનુષ્ટુભ્—બનાવી બંગલો આપ્યો ભૂપ ભાળી ખુશી થયો,
બેઉના સ્વાન્તને શાન્તિ આપી એ સચિવે અહો!
શાર્દૂલવિક્રીડિત—વેચી ચંદન ભૂપને વણિક એ આપે ઘણી આશીષો,
રાજાના ઉરમાંય એ સમયથી ના ક્રોધ કાંઈ રહ્યો;
જાણી એ પલટો કશો હૃદયનો રાજા શક્યો અંતરે,
તોએ કારણ એહનુ ઉર વિષે આવ્યું કશુ ના અરે!
શિખરિણી—શક્યો જાણી સાચુ સચિવ હૃદયે કારણ બધુ,
અને સંતોષે એ હૃદય સહજે એમ ઉચર્યું,
"શકે છે સર્વેના હૃદય અવલોકી હૃદયને,
"વિના પ્રીતિ ક્યાંથી ઇતર ઉરમાં પ્રેમ પ્રકટે?
"પ્રજાને પાળે છે નૃપતિ નિજ સંતાન સમજી,
"અને એની દૃષ્ટિ સહુ ઉપર સ્નેહામૃત ભરી,
"પરંતુ જે પાપી અહિત કંઈ એનું ઉર ચહે,
"પછી પ્રીતિ ક્યાંથી નૃપહૃદયમાં એ પર રહે?
"અરીસો છે દૈવી હૃદયરૂપ, જોવા જગતને,
"છબી એમાં સાચી સકળ ઉરની સત્વર પડે;
"ન ચાલે વાણી કે અભિનય તણુ કૈતવ કંઈ,
"ઠગાશે આ દૃષ્ટિ પણ ઉર ઠગાશે કદી નહિ."

કલ્લોલીની.

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

'સુમત' ઉપનામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રા રામમોહનરાય ઇ સ ૧૮૭૪ (સં ૧૯૩૦)મા અમદાવાદમા જન્મ્યા હતા તેઓ 'સુંદરી સુબોધ'ના તંત્રી તરીકે હાલમા કામ કરે છે તેઓના રચેલા છુટક કાવ્યો રસિક છે એ ઉપરાંત તેઓએ યોગિની, બાલા વગેરે પુસ્તકો લખ્યા છે.

૧૬૭

રત્નાકરનાં રત્નો.

શાર્દૂલવિક્રીડિત

તારી રત્નતણી ગુફા મહીં શુ છે, તુ હોંને રાખતો,
તેજસ્વી બહુ શક્તિઓ મણિ સમી, ને મૌક્તિકો આપતો;
સર્વે જે ચળકે દિને નહિ ગણે, કો જે વૃથા દીપતા,
ચિંતાશીલ સમુદ્ર ! રાખ તુજ તે, ના એ અમે માગતા
તારી પાસ બહુ ભર્યું ધન, અરે રત્નો મહા મૂલ્યના,
નીચે શાંતિ મહીં રહે તુજ તળે, દીપે તહીંથી ઘણા;
હજારો બહુ નાવના કરી ચુરા, લક્ષ્મી ગુફા રાખતી,
ક્રોધોન્મત્ત સમુદ્ર રાખ તુજ તે. નાગે બીજું માગતી
છોરે તોય હજી બહુ નિધિ તળે મોંઘાં પુરોમા ફરી,
તારૂં વારી વિશાળ હેમભવનો રેતીથી દીધા ભરી,
પ્રાસાદો જહીં રમ્ય નંદન ક્રીડા, થાતી તહીં શૂન્ય છે,
રે રે હૃદિ દોડ તેપર જનો દે છે થવા નાશ તે
છોરે તોય હજુય નિધિ તળીએ, ને છે તરંગો મહીં,
વીરોને બહુ સુજ્ઞ સજ્જન ભર્યા, તે છેજ વારિ મહીં,
તારૂ ગર્જન ના સુણે વર્ણી નહીં, સુણે સુપ્રે નાદ જે,
પ્રેતસ્થાન પ્રચંડ રાખ ધન તુ, પાછા સહુ આપ તે.
પાછા આપ લીધેલ વિકર્ણી જનો, ને રમ્ય ચારૂ સ્ત્રીઓ,
તે જે લૂટી લીધેલ છે ભૂમિથકી, જેને સ્મરે સ્નેહીઓ,
રાત્રિ દિન કરે બહુ રૂદન ને પ્રીતિ વિસારે નહિ,
રાખ્યા જાણ દટેલ દ્વીપ બુરજો, છે સર્વ તારૂ નહિ
કાંતા સુંદરીના કઈ પ્રિયતમો, તે લૂટી લીધાજ છે,
આશાવાન યુવાનની પ્રિયતમા તે લક્ષી લીધીજ છે;
તારે આ મુજ વાક્ય સુણવુ ઘટે, પાછા મૃતો આપ તું,
લેશે સિંધુ ભૂમિ—અમુલ્ય જન તે, પાછા મૃતો આપ તું.

નાટય.

પ્રેમાનંદ

૧૬૮

ભીમ અને યક્ષોનો વિખવાદ.

(અનેક સુખના અભિનયદર્શક જયપ્રશંસા કરી તેનું પુનઃપુનઃ પાન કરી રહ્યા પછી પદ્મગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાવાળો ભીમ થયો તે જોઈને)

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(એકાએક પ્રવેશ કરી, જોઈ) અરે મૂઢ યક્ષો તથા ક્રોધવશાનામક દાનવો! અને કિન્નરો! તમે આજુબાજુ નજર રાખ્યા વગરજ કામ કરનારા છો કે કેમ? તમારૂં મુખ્ય કર્તવ્ય તો એ છે કે તમારે આ પદ્મિનીનું રક્ષણ કરવું, ને ભૂલી જઈ કે'વાતા નિરૂદ્યોગીના ભૂષણરૂપ શું ફૂલાજ ગુંથો છો? કે કંઈ બીજીએ સરત રાખો છો?

અનુચરો—(ગુંથાતી માળાઓ ભણી નજર હોવાથી) અધ્યક્ષ! અહીં બીજું શું આચરવા જોગ કાર્ય અમે ન આચર્યું કે ફૂલો ગુંથોછો કહી ઠપકો દેવા લાગ્યા છો! આય કામ આપનીજ આજ્ઞાનું છે કે અમે અમારા મનથીજ કરવા બેઠા છીએ? પરમેશ્વર માથે રાખી કાંક તો વિચાર કરો?

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે શો વિચાર કરાવો છો? જરા ઉંચું જોઈને બોલશો કે એમને એમજ! જુઓ પેલો મૃગચર્મવાળો સતા સુવર્ણ બાજુબંધ ધારણ કરેલો, શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલો, ભયંકર પરાક્રમવાળો, શૂરવીર અને શંકાવિનાનો થઈ તથા તમો સર્વને તૃણતુલ્ય લેખી પદ્મિનીના જળનું પુનઃપુનઃ પાન કરી રહ્યો છે, અરે એટલાથીએ એ ક્યાં નિવૃત્તિ પામે છે!! જુઓ જુઓ કમળ તોડવા લાગ્યો! તમે એને સત્વર પૂછો કે એ અહીં શા માટે આવ્યો છે!

અનુચરો—(ભીમને જોઈ તેની કને દોડી જઈ) મહાબાહુ! મહાતેજસ્વી! મહામતિમાન મુનિસમાન વેષવાળા! અને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજેલા! તમે કોણ છો? કોણ છો? અને અહીં શા કાજે આવ્યા છો?

ભીમ—ભીમ નામનો પાંડવ અને ધર્મરાજાનો અનુજ, કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવા બદરીવનમા આવી રહેલો મને માનો, અહીં આવવાનું પ્રયોજન આ પદ્મ લઈ જઈ પ્રિયાને પ્રસન્ન કરવી એટલુજ છે

અનુચરો—અહો નરવર! આ યક્ષેશ્વરને ક્રીડા કરવાનું અતિ પ્રિય સ્થળ છે. આમા માનવ વિહાર કરવા સમર્થ નથી. યક્ષો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, મુનિઓ અને દેવતાઓ પણ કુબેરની આજ્ઞા વિના જળનુ પાન કરવા કે એમા ક્રીડા કરવા શક્તિમાન નથી.

ભીમ—અને કદાપિ કોઈ શક્તિમાન થયો તો તેનુ શુ થાય તેય ભેગેભેગુ કહીજ ઘોને!

અનુચરો—(સકોપ) અરે ભલા માણસ! એમા તે કે'વાનુ શુ છે? ધનદની અવગણના કરી આમા વિહાર કરનાર નાશ પામે છે નાશ! અલ્યા! અમારી સાથે વાત કરતો જાય છે અને કમળ તોડતો જાય છે? વાહરે વાહ!!

ભીમ—અરે મે તમને કહ્યુંકની કે હુ ધર્મરાજનો ભાઈ ભીમસેન છુ!!! શુ તમે તે વૃકોદરને નથી જાણતા કે અલ્યા પેલા કહી જીવવા ઇચ્છો છો?

અનુચરો—વાહરે અલ્યા! કે'છે કે હુ ધર્મરાજાનો ભ્રાતા છુ અને કુબેરનો અનાદર કરી બળાત્કારે બિસપ્રસૂન લેવા ઇચ્છેછે!!

ભીમ—કેમ, ધર્મરાજાનો ભ્રાતા આ કમળ ન લઈ શકે?

અનુચરો—અરે ધર્મરાજાનો ભાઈ તો શુ પણ સાક્ષાત્ પુરંદરનો પુત્ર પણ ધનશ્વરની આજ્ઞા વિના અમો સતા આ સ્થળના સામુ જોવાનેય સમર્થ ન થઈ શકે!!

ભીમ—ખરૂ ભાઈ ખરૂ! તમારૂ કે'વુ ખરૂ છે, પરતુ હુ અહીં આટલામા તમારા કુબેરને જોતો નથી અને કદાપિ જોઉં તથાપિ આ કમળને લેવા તેની યાચના કરવા ઇચ્છતો નથી!!

અનુચરો—કેમ નથી ઇચ્છતો? ઇચ્છવુ પડશે

ભીમ—ઇચ્છવુ પડશે ત્યારે જોઈ લઈશુ પરતુ તમે એટલુય નથી જાણતા કે રાજાઓ કોઈની યાચના કરતા નથી, અને ક્ષત્રિયનો વિશેષ ધર્મ પણ છે કે કોઈની યાચના કરવી નહિ. ત્યારે શુ તમે યક્ષેશ્વરના અનુચર થઈ ક્ષત્રીનો ધર્મ ત્યાગ કરાવવા ઇચ્છોછો!

અનુચરો—અરે ક્ષત્રીધર્મધારી ! કે' કે' તુંજ કે' કે ક્ષત્રીઓ પારકુ વાની ઇચ્છાવાળા ક્યારે હોય છે ?

ભીમ—સત્ય છે, તમારૂં કે'વુ સત્ય છે, ક્ષત્રીઓ એવાજ હોય છે ને હું પણ એવોજ છુ

અનુચરો—અલ્યા કેમ કરી એવો છુ ? પારકી પદ્મિનીમા વિના છાએ વિહાર કરે છે અને "સફાઇનાથી તો હાથ કાઢનો નથી !"

ભીમ—(સસ્મિત) અનુચરો ! આ પદ્મિની મહાત્મા કુબેરની ક્યારે ? આ તો નગઝરણુથી ઉત્પન્ન થએલી છે, કઈ કુબેરની કરામતથી કે ના સ્થાનકથી ઉપજેલી નથી !

અનુચરો—તે પૂછવાનો તારો શો અધિકાર છે ?

ભીમ—શાંત પાપ ! ગિરિના ઝરણુથી ઉત્પન્ન થએલી તલાવડીનો પભોગ કરવાને સર્વ ભૂત પ્રાણીઓનો એકસરખો અધિકાર છે એટલે છે કોઈને કોઈની યાચના કરવાની રે'તીજ નથી (એમ કહી ઘણુ મળ તોડી બગલમા મારે છે)

અનુચરો—અરે મરણધર્મવાળા માનવ ! શુ તું સર્વની અવગણના રે છે ? ત્યારે તો લે, લેતો જા ! (એટલુ બોલી સર્વે જણ ભીમ ઉપર ઢીને આવેછે અને તેના પર ખડ્ગ, તોમર, પટ્ટિશ, બાણુ, પા'ણુ આદિક નેક શસ્ત્રાસ્ત્રનો વરસાદ કરે છે, અને ભીમ તે કશાને ન ગણકારતા મળ તોડી એકઠાજ કર્યા કરે છે, તે જોઈ)

અધ્યક્ષ—(સકોપ) અરે મૂઢ માનવ ! શુ તુ સર્વની અવગણના રે છે ? (એટલુ બોલી ભીમને અનેક બાણુથી વીંધે છે અને તેથી અસ્થાને ાગેલા ઘાથી જેમ સિંહ બમણો બલિષ્ઠ અને કોપાવિષ્ટ થાય છે તેમ ઈ તે સિંહનાદ કરેછે અને તે શબ્દમા હનુમાન પોતાનો શબ્દ પૂરેછે થા નિકટ આવી પહોચેલો ઘટોત્કચ પોતાના પિતાનો સ્વર ઓળખી ાતે પોતાના અનુચરો સહિત સિંહનાદ કરે છે જેથી અસંખ્યાત યક્ષો થ્વીપર પડી જાય છે અને તેમનો અધ્યક્ષ મહાભય પામી આકાશ માર્ગે ઈ કુબેરને સમાચાર કહેવા જાય છે)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

૧૬૯

સત્યભામાનો રોષ.

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવવા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુછુ કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યા'તા તેમાનું એક મે એને આપ્યુ અને બીજુ તારે કાજે રાખી મૂક્યુ'તું આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચપકસુમન જેવા દેહને તરા વિના કોણ કરમાવી દે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો જો મને ઠગતા હો મે એવુ સાભળ્યુ'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુ'તુ "બળ્યો વર ને બળી જાન " પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો, મારે શા સુખ ઉપર જીવવુ ! પણ હા હા, જો તમારી કને ફૂલ હતુ તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઈતુ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ આવ્યો એટલાજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ ક્લેશ ! તે તને આપવાનુ મને સાભર્યું નહિ

સત્યભામા—(સજળનત્રે) પણ તહીં જઈ દોડ્યા દોડ્યા પહેલુ આપી આવ્યા તેનુ કેમ ? અમે તો બાજા દહાડાનું વાસીજ લેનારા કે ? તમારૂ ફૂલ તમને ગધાય, મારે તો એ નથી જોઈતુ !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હવે હુ ત્યા કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી તુ આ પુષ્પ આદરથી ગ્રહણ કર, ગ્રહણ કર

(રૂકિમણી પ્રવેશ કરેછે.)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતુ હોય તો ભેદવચન કઈ ભુડુ નથી માત્ર દેવે એવુ અતરમા ન રાખવુ એટલીજ મારી વિનતિ છે

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઈ) ના ના દેવી ! એમ તે કયા અતરમા ઠરે ? આવો અહીં બેસો

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુ આદિક લોહી સકોપ) સાયર જેવા મોટા કહેવાઈ મરજાદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માનવો ? વગર નોતરીઆ જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુખી નથી થતો ? -અમે તો કોઈનાય સુખમા આડા આવતા નથી !

રૂકિમણી—બેન ! આવડે એટલું બોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું ખીએ નહિ. પ્રલયકાળ જોઈ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઈ નોતરાની વાટ ૧એ તેને સુખના શમણાય શેના આવે ? " કોઈ વેંત નમે તો કોઈ જ નમે "

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેત નમવુય નથી અને જ નમાવવાય નથી અમે તો કોઈ દહાડોય આવુ કર્યું નથી અને કરનારનું હ્યુય થનાર નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ, જોજે નમનુ સાંભળી નીચા ખાપની થઈ જતી ! ચોરની પેઠે છાનામાની ઉભી રહી હેરીઆ હેરનાર જ કે બીજી ? (મૂઠી વાળો હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત એમ કરે છે ! ગતીપર આવી ઉભા રહેતા કોણ ના કે' તેવુ છે ?

સત્યભામા—(ભૃકુટિ ચઢાવી સામુ જોઈ) તમે તમારા ભારમા હેજો જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાખી રે'શે હુ તો ાળજુ કપઈ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ (એટલુ કહો ોચુ જોતા રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ઘાલેલુ અલૌકિક પુષ્પ જુએ છે અને રતજ કૃષ્ણદેવના સામુ જોઈ જોરથી માથુ કૂટે છે.)

રૂકિમણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) હારાજ ! ચાલો મારે મદિર જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાસરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવી ! તમારૂ કહેવુ સત્ય છે, કિંતુ સજળ ઘનને ારી નાખતા સુધી વાયુએ વાવુ એ ઘનની શોભાને ઘટાડનારૂ છે ચપળાની ૧પળતા એજ એની શોભા છે

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! એ હુ સારી રીતે સમજુ છુ અને સમજી ાણુ ખરી એમ છતા અહીં આવવાનુ પ્રયોજન દેવનું દુખ ટાળવાનુંજ ે. હુ જાણુ છુ કે નારદજી પારિજાતકનુ એક પુષ્પ આપી ગયા છે મને તેને કાજે આ હઠ લઈ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાથી લાવવાના હતા ? હારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતું હોય તો હુ આ મારૂ પુષ્પ ોને આપુ. મે તો એવા ઘણાય દીઠા છે અને ઘાલ્યા છે (એમ કહી ુલ છોડવાનું કરે છે.)

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુએ જોનાર નથી હું શું કેઈનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમા હશે તો હું આવા ફૂલ લઈ અનેક વાર આમને આમ આપવા જઈશ. શું આ ઘા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ?

રૂકિમણી—તારા કરમમા તો કકાસજ છે તે કર્યા કરજે ! (ભોયને પગની ઠોકર મારી) મારી તો બનારાત તારા સામુ જુએ છે

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમા ભવોભવ કકાસ રો', મારી ...(એટલેથી બોલતા અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઉભા રહે છે)

કૃષ્ણદેવ—દેવી ! એકે કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમકારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે.

રૂકિમણી—શું આર્યપુત્રની અંતઃવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યા જવું ? તો ઠીક, દેવ ! હું તેમ કરૂં છું, પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતું હોય તો તે આપતી જઉં

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલું તો કેમજ લેવાય ?

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે ! ! વારૂ મહારાજ ! અમને કાઢી મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામુ જોતી જોતી ચાલી જાય છે)

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઈ રહ્યા છો ત્યારે પાછળીજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય ! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઈ કિયે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને એ પુષ્પ આપી ગયા છે ! ! જૂઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજીના ક્યા જાણ્યામા છે ? જો હું આવાજ ગરજમતલબી તમને જાણુત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણુત ! અરેરે પ્રભુ ! મારો તો ભવજ છૂટી પડયો ! ! નીચેથી ઉંચુ જુએ કોણ ? "પેટ ભરાયું એટલે પાટણ ભરાયું !"

કૃષ્ણદેવ—શું ત્યારે મારે એના સામુ નજ જોવું ? જેણે મારે કાજે માબાપ, ભાઈભાંડુ, સર્વે તજ્યા અને એક મારાપર દઢ શ્રદ્ધા રાખી. તે તારી જાતેજ જોયુકની કે એ મારૂં વચન કેવું પાળે છે !

સત્યભામા—કાણુ તમને ના કહે છે! જાવ ને તેને તહીં જઈ સત્તર દહાડા પડયા રો' તમને કાણુ ચોખા મુકી બોલા'વા આવ્યું 'તું? એણે તો માબાપને તજ્યા છે અને મે તો માબાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યાં છે! મારા જેવી ભરોસો રાખનારી તો કાઈએ મળનારી નથી! માઈ'ય મન માન્યુ થયુ હોય તો એક વાર તો શુ પણુ સો વાર વચન પાળનારી થાઉ પણુ હાય હાય! આ અકરમણુના કરમમા એ કયાથી?

કૃષ્ણુદેવ—કકાસજ કરવો તેને શુ લેવા જવુ પડે તેવુ છે? જ્યા ત્યા બોલવુ

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામા માથુ પછાડી) શુ ત્યારે મારૂં જૂઠું અને એનુ સાચુ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી! તે ગળથુથીમાં વખે ઘોળી શે ન પાયુ! હાય હાય! શુ આ કસાઈવાડેથી ગાયને છોડવનાર કોઈએ નથી!! ઓ માડી! મે તે પૂર્વજન્મે શા પાપ કર્યાં હશે કે આ સકર્મીને પાલે પડી!!!

કૃષ્ણુદેવ—અકર્મીને પાલે પડયા હોત તો ચૌદમુ રત્ન ક્યારનુંય અગોઅગ ઓપી રહ્યુ હોત!!

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણુ આમ રીબાવી રાબાવાને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણુ વેરવી થઈ વેણુબાણુ મારતા રો', તો પ્રભુ તમારૂ ભલું કરશે!

કૃષ્ણુદેવ—અમારા ઉપર તો ફુલા વરસતા હશે!

સત્યભામા—(દાત પીશી માથુ અને છાતીએ કૂટતી પૃથ્વીપર પડે છે), હાય મુવો જીવે વેરવી થઈ લાગ્યો છે કે ઝટ લઈ જતો નથી. (એટલુ બોલી મોટેથી રૂદન કરે છે)

કૃષ્ણુદેવ—(નિશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરૂં?

શાર્દૂલવિક્રીડિત

માયાએ કર્યોઓ મને કયમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયુ થયુ દુખ મને, માયા! ન કાયા વહા!
જાણી જા જીવ! તો જરૂર સુખ છે, અદ્વૈત ધર્મે નહા,
વે'શો થા, વચળે ચલે ચપળતા, કામે ન કાચું સહા.

સત્યભામા—શુ હજુએ તમે મને શાર્યાજ કરોછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાજ જીભ કરડીને મરૂ છુ (એટલું બોલી બે દાત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબે છે.)

કૃષ્ણદેવ—(ગાભરા ગાભરા કને જઈ) હા હા આમ તે થાય ! જા તુ કે' તે મારે કરવુ અને તું જે માગે તે આણી આપવુ, ઊઠ ઊઠ અને કલેશ તજી જે જોઈએ તે માગી લે. (એટલુ કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે

સત્યભામા—જાવ જાવ તમે શુ આપનાર છો ? જેને બોલે બધ નહિ તેની સાથે જીવતર ગાળવામા શો માલ છે ! કયી નખોદણે આ સસાર માડયો હશે કે આવાના ડુસલા ખઈ પેટ ભરવુ પડે છે ! પેટમા પૂળાય ઊઠતો નથી કે કોઈના ઓશિઆળા ન થવુ પડે !

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હુ તને સત્ય કહુ છુ કે જા તુ જે માગીશ તે તને આપીશ, કિંતુ હવે પ્રાતકાળ થવા આવ્યો માટે કલેશ તજી શાંતિ ધારણ કર. જો આ—

સ્રગ્ધરા

જો વાયે છે વનિતા સમીર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયા છે હિમકણ જળના, ભક્ષશે શુ મરાળા,
જો રોતી રે' પ્રિયા તુ, નિકર નયનથી, અશ્રુ ગ્રે'શે ચરાળા,
માગો માગો મરાળે ! મુખવદ્દ અરપુ, કલેશ ત્યાગો કરાળા

સત્યભામા—(સવાર થવા આવ્યુ જોઈ) આર્યપુત્ર ! ભોળી તો હુજ છુ, જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઈશ

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! જા તુ જે માગીશ તે હુ તને આપીશ

સત્યભામા—જોજો આર્યપુત્ર ! હવે કઈ કપટ કરશો તો હું મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી તમે જ્યારે માગ માગ કહ્યુ ત્યારે હુ જે માગીશ તે આપવુ પડશે

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા જે માગવુ હોય તે માગી લે

સત્યભામા—જો મારા મન માન્યુ આપતા હો તો આપો મારે તો પારિજાતકના ફૂલવાળુ ઝાડ જોઈએ છીએ અને તે લાવી મારે મારા ચોકમા રોપવુ છે (કૃષ્ણદેવ સામુ જોઈ) કેમ નોખરો ચઢ્યો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું તો કહીશ કે સવિતાને લાવી મારી સોડમાં ઉગાડો. કંઈ મોમાં માય એવું બોલે તોજ માગ્યું અપાય. મે કહ્યું માગો ત્યારે માગીને માગ્યું તો ઠીક !

સત્યભામા—શું ત્યારે નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપવાનું ના કહો તો સૂરજ ઉગ્યે આ સત્યભામાનું મોઢું તમે જુઓ એ વાતના તો છેટાજ સમજવા. કેમ આણી આપો છો કે નહિ ?

કૃષ્ણદેવ—આ બધું નભ નીચે લાવવાનું કેમ ન માગ્યું ? ભૂલ થઈ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુખ માગ્યું આપીશ કહી હવે નહિ અપાય એમ કહો, એટલે તમારા દેખતાજ હું દાન દેનારી થઈ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરૂં

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ ઓહઠ કરવી તે શા કામની ? પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમાં છે, એ તે હું તને અહીં શી રીતે લાવી આપું ?

સત્યભામા—ગોપીઓના મનગમતા અને ગુરૂપત્નીના છોકરા જેમ આણી આપ્યા હતા, તેમ મને આણી આપો મે કંઈ એથી વધારે માગ્યું નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત વારૂ ત્યારે આણી આપીશ)

રોષદર્શિકાસત્યભામાઆખ્યાન.

૧૭૦

ભયગ્રસ્ત મુનિઓ.

(દોડતી દોડતી દ્વારપાલિકા પ્રવેશ કરે છે)

દ્વારપાલિકા—દેવશ્રીનો જયજયકાર થાઓ. મહારાજ ! તપોવનમાથી દુખના પોકાર કરતું મુનિનું મોટું કુટુબ દ્વાર આગળ આવી ઉભુ રહ્યું છે, અને તે આપને દર્શન દેવાની ત્વરા કરે છે.

સંવરણ—હા, હા, તેમને રોધ કર્યા વગર સત્વર આવવા દે પ્રિયા અર્ઘપાદ્યાદિ તૈયાર કર. (રાજા ઊઠી તેમને સામો તેડવા જાય છે અને બે મુનિ, બે મુનિપત્ની અને ચાર મુનિકુમારને આસનાદિ આપી સન્માન-પૂર્વક તેડી લાવી બેસાડે છે)

મુનિ—અહો નૃપાળ ! આદરસત્કારની કાંઈ અવશ્યકતા નથી તેમ તે સ્વીકારવાનો અવકાશ પણ અ ના નથી

સંવરણ—(સભય) મુનિશાર્દૂલ ! મારો એવો શો અપરાધ થયો છે કે આપ પૂજાદિ ગ્રહણ કરતા નથી, કે સ્થિર ચિત્તે બેસતા પણ નથી ?

બીઃમુનિ—વત્સ સવરણ ! તારો અપરાધ નથી અને ગણીએ તો છે પણ તે એ કે, મુનિકુલનુ ભૂપાળોએ આળસ વિહીન થઈ રક્ષણ કરવુ જોઈએ, તે તારાથી થતુ નથી, તેથીજ અમારા જેવા અનેક મુનિઓના કુટુબની આ દશા થઈ પડી છે ! શિવ શિવ ! તપોવનની શી દુર્દશા ! ! (એવામા કાંઈ ખડખડાટ થવાથી સર્વ મુનિકુટુબ એકાએક ભયગ્રસ્ત થઈ) હાય દૈવ ! અહીં સુધી પણ શુ વ્યાઘ્ર આવી પહોચ્યો ? (એવે આર્તનાદ સાથે કુમારો મુનિપત્નીઓને બાઝી પડે છે અને મુનિઓ આમથી તેમ ભરાઈ જાય છે તેમને આશ્વાસન કરી,)

સંવરણ—મહાશયો ! શાત થાવ શુ કોઈ દુષ્ટ વ્યાઘ્રે તપોવનમા તાપ ઉપજાવ્યો છે ? દ્વારપાલિકે ! દ્વારપાલિકે ! કેમ કોઈ ઉત્તર દેતુ નથી ?

દ્વારપાલિકા—(દોડતી પ્રવેશ કરી) મહારાજ ! મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ? મુને મુનિશ્વરોના સત્કાર માટે દેવીએ આ સાહિત્ય લેવા મોકલી હતી

સંવરણ—(સકોપ) શુ બીજુ કોઈ નો'તુ ? જા જઈ સત્વર સુરથને રથ સજ કરી આવવા કહે

દ્વારપાલિકા—(નમન કરી) જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા (એમ કહી જાય છે)

સવરણ—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) કોણ એ શુકેશી કે ?

સુકેશી—(ઉતાવળી પ્રવેશ કરી) હા મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે ?

સવરણ—જા જઈ સચિ ચવ કે હુ તપોવનનો તાપ ટાળવા સત્વર સિધારૂ છુ માટે તેમણે રાજકાજની યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવી.

મુનિ—અરે દુષ્ટ ! તુ તારી વ્યવસ્થા કરવા રહીશ એટલામા તો શાર્દૂલ સારા તપોવનના તાપસોનો નાશ કરી નાખશે ! શુ તારા પૂર્વજો તારા જેવા હતા ?

સંવરણ—(સવિનય) મહર્ષિ! આ રથ આવ્યો. હવે હું એમાં બેસી નિમિષમાત્રમા તેનો નાશ કરૂછુ મુનીશ્વરોનુ રક્ષણ કરવામા તો મારા પૂર્વજો જેવો હુ નથી, કિંતુ,—

ઈંદ્રવિજય

આ ધનુ આ શર આ નર કિંકર, હસ્ત ધરે નવ ઈંદ્રથી હારે,
જો કરીને મુનિઘાત ગયો લહુ, શાર્દૂલી ગર્ભ ન ઉદર ધારે,
સયમની સુધી જાઉં હઠુ નહિ, જીતું હું જો યમ આવીય વારે,
હે કરૂણાકર! શાતિ ધરો ચિત્ત, ત્રાશ ન અન્ય વસે ઉર મારે.

બીo મુનિ—(સકોપ)

નારાચછ દ

ભલે બળે કળે જીતે તું ઇંદ્ર આદિ સર્વને,
વળે ન કાંઈ વાધથી લહુ હુ ખાલી ગર્વને,
હવે ન તાપ શાત થાય શાપ આ દેઉ પળે,
ખરેખરૂં કહુ જદા તદા તુ સ્વલ્પમા બળે.

(ઉતાવળે દોડતો સારથી પ્રવેશ કરી)

સુરથ—આયુષ્મન્ સર્વ ઉપસ્કર સાથે રથ તૈયાર કરી આણ્યો છે

સંવરણ—(મુનિઓને નમન કરી) કેમ મહાનુભાવ! આપનો શો વિચાર છે?

મુનિ—એટલે શુ અમને તું સાથે લઈ જવા ધારે છે?

સવરણ—(નમન કરી) ના મહારાજ! મારી એવી ઇચ્છા નથી. (નેપથ્ય ભણી જોઈ) વસતક! વસતક!

વસતક—(ઉતાવળો આવી) કેમ વયસ્ય! શી આજ્ઞા છે? અરે! આજ આટલે કાળે દક્ષના યજ્ઞમાથી વિજય મેળવી આ મુનિઓ અહીં ક્યાથી આવી ચઢયા છે? (સકપ) શુ રૂદ્રદેવ આવે છે તેમની વધાઈ એમને કહી સભળાવવા મને બોલાવ્યો છે?

સંવરણ—(સકોપ) અલ, આ મુનીશ્વરોનું યથાર્થ અતિથિપણુ મારા આવતા સુધી થાય એમ કરજે (રાજા સર્વને નમન કરી જાય છે. તેમ મુનિઓને માર્ગ બતાવતો વસતક પણ ગમન કરે છે)

તપત્યાખ્યાન.

દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

ઉત્તમ નાટકકાર તથા ગદ્ય લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયેલા, ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા૦ રણછોડભાઈનો જન્મ ઇ સ ૧૮૩૭મા મહુધામા થયો હતો તેઓ બાજ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ હતા તેઓ કચ્છના દિવાન હતા તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચેલા છે, જેમાના મુખ્ય નીચે પ્રમાણેઃ—

જયકુમારીવિજય નાટક, લલિતાદુ ખદર્શક નાટક, નળદમયતી નાટક બર્થોલ્ડ, હરિશ્ચંદ્રનાટક, તારામતિ સ્વયવર, પ્રેમરાય અને ચારૂમતિ નાટક, લઘુ સિદ્ધાતકૌમુદીનું ગુજરાતી ભાષાતર, પાદશાહી રાજનીતિ, વગેરે

૧૭૧

દમયંતીપર આરોપ.

સ્થળ—ચેદિરાજનો દરબાર, નહાવાની જગ્યા.

દમયતી—(ચોટલો છૂટો, ધોળા વસ્ત્ર છે ઠોકર ખાતી પ્રવેશ કરે છે, તેથી નહાવાના પાણીનું વાસણ હાથમા છે તે છલકાય છે) જેની સેવામ રહ્યા તેનુ કામ મન રાખીને કરવુ જોઈએ એ વાત ખરી, પણ મારાથ ઘણી ચૂકો થઈ જાય છે, અને હુ બહુ ઠપકામા આવુછુ, આવુ એમ નવાઈ નથી

(દુહા.) મન મારૂ મુજમા નથી, છે મુજ પિયુની પાસ,
તો મનવિના શુ કરીં શકુ ? મન ઠેકાણે ત્રાસ
મન મારૂ બહુ બાવરૂ, પળ પળ પલટે વાસ,
પળમા પિયુશુ જઈ મળે, પળમા બાળક પાસ.

તમે કયા હશો, મારા પ્રાણાધાર !

સુનદા—(પ્રવેશ કરીને) દાસી આ શુ ? તુ ઘેલી થઈ છે ? શુ ? જ્યારે ને ત્યારે પ્રાણાધાર પ્રાણપતિના પોકાર શુ કર્યા કરેછે કેમ, અગોળ કરવાની તૈયારી કરીછે ?

દમયતી—હા, પ્રાણ—અરે—આ સાહેબ.

સુનદા—(પોતાના ગળામાથી હાર કાડીને) દાસી, લે આ હાર. રાખ તારી પાસે, અગોળ કરી રહુ ત્યારે આપજે મને.

(દમયતી હાર ઝાલી ઉભી રહે છે; સુનદા પાસેની ઓરડીમાં નહાવા જાય છે. થોડી વાર થયા પછી) દાસી આમ કામ કરીશ તો તારે મારે નહિ બને. મર્દન કરવાની સુગધી ક્યા છે ? આજે પણુ કાલની પેઠે ભૂલી ગઈ કે ? લાવ વહેલી, અને કર મારે શરીરે મર્દન.

(દમયતી પોતાની પાસેનો હાર ટોલ્લે ભેરવીને તાકામા સુગધીનો ડાબલો હતો તે લઈને ઓરડામા જાય છે)

કલિ—(ઉપરથી અદૃશ્ય પ્રવેશ કરીને) નળનામા મનની નબળાઈ વધવાથી હુ તેનામા રહી શકતો હતો, પણુ હવણુા તો હુ બળ્યો બળ્યો થાઉં છુ પેલા કર્કોટકનું સત્યાનાશ જજો તેમ વળી આ દમયતી પાસે પણુ હુ આવી શકતો નથી. અમૃતની પછવાડે તેનુ રક્ષણુ કવાને જેમ અગ્નિની ચમત્કારિક વાડ છે, તેમ એના પતિવ્રતપણુાની પ્રભા એની આસ-પાસ અગ્નિનો કોટ કરી મૂકે છે, તેની વચ્ચે મારાથી તો પ્રવેશ થતો નથી, પણુ વેગળા રહીને જે પજવણી થાય તે તો કરૂ ? અહીંઆ એ હરીને બેસે એ ઠીક નહી માટે લાવ આ હાર લઈ લઉં અને કેવી રમુઝ થાય છે તે જોઉં (હાર ગળામા નાખી રાજી થતો જાય છે)

સુનદા—દાસી, અગુછો ક્યા છે ?

દમયતી—(બહાર નીકળતા) લાવી બા સાહેબ, (ખીટીએ અગુછો હતો તે લઈને આપે છે)

સુનદા—(બહાર આવીને) દાસી, લાવ હવે મારો હાર.

દમયતી—(ટોલ્લે ભેરવેલો લેવા જાય છે) અરે અરે, અહીંથી હાર ક્યા ગયો ?

સુનદા—શુ હાર નથી ?

દમયતી—ના બા સાહેબ, સુગધીનો ડાબલો લેતી વેળાએ મે આ ટોલ્લે ભેરવ્યો હતો

સુનદા— આગળના બારણુા બધ છે, અહીંઆ બીજુ કોઈ નહિ ને એટલી વારમા હાર ક્યા ગયો ?

દમયતી—(આગળ પાછળ શોધ્યા પછી) આ ટોલ્લો ગળી ગયા જેવું થયું !

સુનદા—ખરી વાત, કામની પૂરી છૂટ નહિ, વિસરાળ જોઈએ તો પારવની, અને બીજા આવા અવગુણુ.

દમયતી—(મો ચઢાવીને) મારામા શા અવગુણ દીઠા ? અ સાહેબ, મારા ઉપર આળ ચઢાવવા જેવુ આપનું બોલવુ થાય છે.

સુનદા—ચોરી ને વળી શિરજોરી, આળ આવ્યા વિના ધણીએ તર હશે ? અવગુણ ઢાકયો રહે નહીં

દમયતી—આપુ મને મેણુ મારીને આપ શુ કરવાને બાળો છો મે હાર મારી પાસે રાખ્યો નથી

સુનદા—ત્યારે જાય ક્યા ?

દમયતી—હાર મે મૂકયો ત્યા નથી, એ વિના બીજુ હું શુ કહું

સુનદા—એમ છૂટી પડે નહિ ચાલે. (આગળ જઈ બારણા ઉઘાડી કોણુ છે અહીં ? માતાને મોકલો તો

દમયતી—આ દુ ખ હું કોના આગળ કહુ, અરે હું હવે શે ઉત્તર આપીશ ?

સુનદા—વેળા ઘણી છે, ગોઠવી રાખ્યો ઉત્તર

દમયતી—ચોખીલી છુ, જેમ ઘટે તેમ કહો

(ભાનુમતી પ્રવેશ કરે છે)

સુનદા—માતાજી, નહાતી વેળાએ મે મારો હાર આ દાસીને આપ્યો

દમયતી—ને મે આ ટોલ્લે ભેરવ્યો, ત્યાથી અલોપ થઈ ગયો.

ભાનુમતી—આશ્ચર્યની વાત ! હજે, તું નિર્દોષની મૂર્તિ છે, તે સુનદા પોતે પોતાનો હાર સતાડે નહિ, ત્યારે શુ સમજવુ ?

દમયતી—મારા ક્રૂર ભાગ્યની આ પણ એક સતાવણી, બીજુ શુ

ભાનુમતી—સરખે સરખામા જે કાઈ હાસ્ય કર્યું હોય તો હ આપો સુનદાને એનો હાર.

દમયતી—માતાજી, મે હાસ્ય નથી કર્યું. વળી મારા ઉપર શ આવતી હોય તો સૂર્યની સાક્ષીથી કહું છુ કે હુ નિર્દોષ છુ.

ભાનુમતી—હાર સરખી તુચ્છ વસ્તુને માટે આગ્રહ નથી, પા દરબારમાથી આ પ્રમાણે જાય એ વાત મહારાજ સાખી રહે એમ નથી

દમયતી—મારા ક્રૂર ભાગ્યની જેવી કારીગરી હશે તેમ બનશે બીજુ શુ કહુ ? અરે પરમેશ્વર, હુ કેવી સકડામણુમા આવી ગઈ છુ, અ આ પ્રમાણે મારી લાજ જવાની વેળા આવી ?

સુનંદા—હાર આપો, એટલે કાંઈ જશે નહિ.

ભાનુમતી—આનો નિવેડો કરવાની મને કાંઈ સત્તા નથી, તેમજ અમારા દેશના ધારા પ્રમાણે, હુ રાજ્યની રાણી છુ તોપણ ધર્માસનસ્થાનમા જઈને મારે આ બનાવ મહારાજને કાને નાખવો પડશે.

દમયતી—જેમ કરવુ ઘટિત તેમ કરો.

(ત્રણે જાય છે)

૧૭૨

સ્થલઃ—ચેદિરાજનું ધર્માસનસ્થાન.

(ચેદિરાજ ધર્માસન ઉપર બિરાજેલો છે. બીજા દરબારીઓ પોતપોતાને સ્થાને બેઠા છે.)

પ્રતિહાર—મહારાજાધિરાજ ચેદિરાજનુ રાજ્ય અમર તપો.

ચેદિરાજ—પ્રતિહાર !

પ્રતિહાર—આજ્ઞા મહારાજ

ચેદિરાજ—જેઓને કાંઈ વિનતિ કરવાની હોય તેઓને એક પછી એક રજુ કરો.

પ્રતિહાર—બહુ સારૂં, મહારાજ (લોકો બેઠા હતા તેમના ભણી જાય છે, એટલામા દ્વારપાળ તેના કાનમા કહી જાય છે, એટલે) મહારાજ ! ભાનુમતીદેવી સુનંદાકુમારી સહિત વિનતિ કરવાને બહાર ઉભા છે.

ચેદિરાજ—દેવીને શી વિનતિ કરવાની હશે ? ચિંતા નહિ પ્રતિહાર, તેમને પ્રવેશ કરાવ.

પ્રતિહાર—ઉત્તમ મહારાજ. (જાય છે)

(ભાનુમતી, સુનંદા અને દમયતી સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

(દરબારીઓ વગેરે ઊઠીને માન આપે છે. રાજાની પાસેના આસનો દેવી બેસે છે અને સુનંદા તથા દમયતી ધર્માસનની સામે ઉભા રહે છે)

ચેદિરાજ—દેવી તમારે શુ કહેવાનું છે.

ભાનુમતી—આર્યપુત્ર ! સુનંદા અને એની સહચરીને જે વિનતિ કરવાની હોય તે આપ સાંભળીએ. રાજ્યના ધારા પ્રમાણે મારે કાને વાત આવી તે આપને નિવેદન કરવાને તેમને લઈને હું આવી છુ.

કલિ—(ઉપર અદૃશ્ય પ્રવેશ કરીને) જેના ઉપર ખાર હોય તેને દુખમા જોવામા પણ સુખ છે. વાહરે, સતીબાઈ, તમારી ફજેતીના વાવટા ઠીક ઉડ્યા દેખાય છે તો

ચેદિરાજ—દેવી, તમે ઘણુ યોગ્ય કર્યું, ન્યાયના કામમા કોઈ પ્રકારનો ભેદ રહેવો જોઈએ નહિ ન્યાયનું કામ પવિત્ર છે, અને તેને નિરતર પવિત્ર રાખવા, રાજ્યની સાથે ગમે તે સત્તા અથવા સબધ ધરાવનારાની અને પ્રજા માહેલા સામાન્ય માણસની વચ્ચે કાઈ પણ અતર રહેવુ જોઈએ નહિ બીજુ કોઈ તો શુ પણ મારે પોતાનેજ વિષે ન્યાય થવાનો પ્રસગ આવે તો હુ આ ધર્માસનની સામે ઉભો રહીને, મારા પોતાના દરબારીઓની આગળ, ખરી વાત હોય તે નિવેદન કરૂ, માટે સુનદા તુ રાજકુમારી છે, અને આ સ્રી તારી દાસી છે એ વાત ખરી, તોપણ અહીં ન્યાય કરવાને હુ બેઠો છુ, ત્યા સુધી મારે મન તમે બને મારી સમાન પ્રજા છો જેનો ન્યાયપક્ષ હશે તેનોજ પક્ષ આ સ્થાને કરવામા આવશે, માટે તમારા બનેમાથી જેને ન્યાય મેળવવાનો હોય તે પ્રથમ બોલો

સુનદા—રાજપિતા ! હુ સ્નાન કરવા બેઠી તે વેળાએ મારો હાર મે આ દાસીને આપ્યો અને નહાઈ ઊઠયા પછી પાછો માગ્યો ત્યારે ખોવાયલો જણાયો

ચેદિરાજ—દાસી, આ વિષે તું શુ કહે છે ?

દમયતી—રાજાજી ! રાજકુમારીએ મને હાર આપ્યો એ વાત ખરી, પણ એમણે સુગધીનો ડાબલો માગ્યો તે આપવા સારૂ મે હાર ટોલ્લે ભેરવ્યો અને ખપ પડે જોયો, તો ત્યા મળે નહિ.

ચેદિરાજ—તમારા બે વિના બીજુ કોઈ ત્યા હતુ, અથવા અદર આવી શકે એવો સભવ હતો, વા નીચે, ઉચે પાકો શોધ કર્યો હતો ?

સુનદા—આગલા બારણા બધ કરેલા હતા, અને અમારા બે વિના ત્રીજુ કોઈ હતુ નહિ. શોધ પણ પાકો કર્યો હતો.

ચેદિરાજ—કેમ દાસી ! એમજ હતુ ?

દમયતી—હા રાજાજી.

ચેદિરાજ—આશ્ચર્ય ! દાસી ! દોષમુક્ત થવાનું ત્યારે તારે શિર રહેછે.

કલિ—(સ્વગત) ઠીક સપડાઈ છે એ ફાસીને લાકડે લટકે તો અને ટાઢક વળે

દમયતી—રાજાજી ! જે દોષે મને આ સ્થિતિએ પહોચાડી છે, તે દોષ મને મુક્ત થવા દે એમ હોત તો મારે માથે ચોરીનો અપવાદ આવત નહીં

(લોકોનુ ટોળુ ન્યાય જોવાને પ્રવેશ કરે છે.)

ચેદિરાજ—દાસી, તારી મુખમુદ્રા ઉપરથી તું ખોટુ કામ કરે એવી જણાતી નથી, તોપણ નિર્દોષ દેખાવરૂપી પડદામા ભરાઈને દુરાચરણ કરનાર પરમેશ્વરની આપેલી પ્રસાદી વગોવે, તેવાને શિક્ષાએ પહોચાડવાનુ પણ આ ધર્માસનનુ કામ છે, માટે દોષ ઉપર દોષ મૂકી છૂટી પડાશે નહિ

દમયતી—(હાથ જોડી ધુટણે બેસીને) અહો પરમેશ્વર ! જગતના નિયતા, ન્યાયના ચલાવનાર, સર્વવ્યાપક, મારા આકારમા તારી આપેલી પ્રસાદી વગોવાય છે, તો હુ જન્મી ત્યારથીજ તે આજ સુધી, જાણે અથવા અજાણે, કોઈ પણ ખોટુ કામ કરી, તારી અકૃપાને પાત્ર થઈ હોઉં, તો મારો આ નિર્દોષદર્શક આકાર, ધર્માસનની સમક્ષ, મારા પાપીના ઉપરથી ઉતારી લઈ, અરે ફાડી, ચીરી, તોડી લઈ, મને એવી વિકાળ રાક્ષસી બનાવી દે, કે, તારી પ્રસાદીને લાછન લાગે નહિ, અને મારા દેખાવ ઉપરથી હુ પાપી છુ એમ જગત જાણી લે.

ચેદિરાજ—બાઈ, જો એમજ થતું હોત તો ન્યાયનો ગુચવાડો મટી જાત, પણ એવી વાત બોલતાજ રેહેછે, અને ન્યાય ન્યાયને માર્ગે ચાયછે. અમારા રાજ્યના ધારા પ્રમાણે ચોરીનો અપરાધ ઘણો મોટો ગણાયછે, અને તેની શિક્ષા પણ મોટી છે.

દમયતી—અરે, છેવટે હુ ચોરી કરનારી ઠરી, પણ હુ તેવી નથી એ કોણે જાણ્યુ ? અરે, મારી કકળતી આતરડાથી, મારામાથી નીકળતા ધીકધીકતા આહથી, અને મારા પીડાતા, અરે મારા છુદાતા હૃદયથી, અતિશય સતાપ પામી, મારૂં નિર્દોષપણુ નિવેદન કરવાને બળતાની મારી, બોલું છુ, કે જે મને આ ધર્માસનની સામે, આ દરબારીઓની સામે, અને અહીં મળેલી લોકોની ઠઠની સામે, અરે, એટલુજ નહિ, પણ

સકળ જગતની સામે, અને છેવટે, પવિત્ર ન્યાયની સામે, હલકી પાડવાને, (કલિ જે અધર હતો તે ડરીને ખસી જાય છે) જૂઠી ઠરાવવાને, દુખી દુખી કરવાને, તેમજ મારા વહાલાથી મને વિખુટી પાડીને તેમના અને મારા અતરમા વિયોગની વેદનાના ભડકા સળગાવવાને કાવતરૂ કર્યું હોય, તે પાપી, જેમ મારૂ કોમળ કાળજુ હવણુા ફડફડે છે તેમ, બાણુથી ઘવાયલુ પક્ષી ફડફડી પડે તેમ, મારા આ બળતાના શબ્દરૂપી બાણે ભેદાઈને આ ધર્માસનના ચરણુ આગળ પૃથ્વીનુ ભક્ષ થઈને પડજો અને તમારો હાર જડજો

કલિ—સતી, સતી, (એમ બૂમ પાડતો તેના પગ આગળ હાર નાખીને પડે છે અને ધરતીમા ઉતરી જાયછે, રાજ્યસભા આશ્ચર્ય પામેછે).

(બે પુરૂષો ધસીને પાસે આવે છે)

ચેદિરાજ—અરે આતો ખરો ચમત્કાર, અરે આનો કોઈ સતી !

સુદેવ—પર્ણાદ, એતો એજ એનો અવાજ દેવીના જેવોજ છે. (એક બીજાની આખે આખ મળતા સગાથે) દેવી દમયતી !

દમયતી—(સગાથે) આર્ય સુદેવ ! ભાઈ પર્ણાદ ! અરે, મારી આવી સકટની વેળામા તમારો આ પ્રમાણે ભેટો ? (સુદેવને) મારા પતિ કયા છે ? પર્ણાદ, મારા બાળક, અરે મારા બાળકની (રડેછે) શી વલે છે ? અરે, તે મારે માટે ટળવળી મરતા હશે તેથીજ તુ અહીં આવ્યો હઈશ (મૂર્છા પામે છે)

ભાનુમતી—કોણુ, મારી દમયતી, મારી બહેનની કુવરી ? (તેની પાસે ધસી આવે છે.)

સુનદા—કોણુ મારી બહેન ? અરે, મે જેને દાસી ગણી તે મારી બહેન ? (ઉઠી આવે છે.)

ચેદિરાજ—મહારાજ નળની પત્ની સતી દમયતી ? આગળ ધસી આવેછે અને દરબાર ખડો થાય છે અને આશ્ચર્ય પામી માહોમાહે વાતો કરતા દમયતીને જેયા કરે છે.

ભાનુમતી—અરે, મે આ પ્રમાણે તારી પાસે હલકુ કામ કરાવીને માથે ચોરી ચડાવી ! ધિક્કાર છે મને ! ભાઈઓ એને મૂર્છા આવી છે માટે ચાલો અદર લઈ જઈએ.

નવલરામ.

ગ્રંથપરીક્ષક સ્વ નવલરામભાઈનો જન્મ સને ૧૮૩૬મા સુરતમા થયો હતો, અને તેમનું મરણ રાજકોટમા સને ૧૮૮૮મા થયુ હતુ તેઓ વીસનગરા નાગર બ્રાહ્મણ હતા તેઓએ આખી જીદગી કેળવણી ખાતાની નોકરી કરવામાં અને સમાજની ઉન્નતિ તેમજ સાહિત્યની સેવા કરવામા ગુજારેલી છે તેઓશ્રીએ 'ગુજરાત શાળાપત્ર'ના તંત્રી તરીકે પણ કાર્ય કર્યું હતુ આ પત્રદ્વારા ઉગતા લેખકોને એમણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમા આણી ઉત્તેજન આપ્યુ છે. તેમના બનાવેલા ગ્રંથો—વીરમતી નાટક, ભટનું ભોપાળુ (Mock Doctorનું અનુકરણ,) મેઘદૂતનું ભાષાતર, ઇગ્લાડનો ઇતિહાસ વગેરે નવલરામભાઈના સઘળા લેખ 'નવલ ગ્રથાવળી' નામના ૪ ભાગના પુસ્તકમા છપાયા છે.

૧૭૩

સ્વામિભક્તિ.

સ્થળ—એક મોટા વૃક્ષની છાયા.

જગ—(ઘોડી આગળ ઉભો રહીને)—

સાખી—ખા, તું, ખા, બા, કેસરી ઘોડલી રૂક સુજાત,
કીધા ત્રણ ઉપવાસ તે, રહી અભાગી સાથ
રોજે રૂપા થાળમા ખટરસ ભોજન જેહ,
જમતી, તે આજે ઉભી, ભૂખી રણવગડેય !
(ઘોડી ખાતી નથી તે જોઈને)
કા તું ખાતીરે નથી ? શુ આવ્યો કાઈ વહેમ ?
શુ તે જાણ્યુ હે પશુ, આવ્યુ અનાજ આ કેમ;
જો તું, જોજે જન સહુ જોજો પિતૃ પરમાર–
માળવના મહારાજને, બેટે વેચ્યો કટાર !
મૂકી કટારી આડમા, આણ્યુ ખાવા અન;
મૂકવા પડશે ઓ પૂર્વજો ! બાણ ધનુષ કો દિન !
દુહાગણનો દીકરો, દુહા દુખના ગાય;
દુખમા ડૂબ્યો દુખનો આરો ન દેખે ક્યાય !
વાણીશૂરા વાણીઆ, રણશૂરા રજપૂત,
સુખશૂરા જનકાદિકો, પણ દુખશૂરા અદભૂત.

(ઘોડી ખાવા માંડે છે તે જોઈને બોધ ગ્રહણ કરે છે)

હા, તું સાચી સૂચવે, શિક્ષા ક્ષત્રિયસુત-
શોક સ્વભાવિક સ્વલ્પ છે, વિપુલ વસાવેલ ભૂત
અસ્થિર જગમાં સ્થિર કરી, જે સચે ચિત્ત શોક,
કેવો તે નર મૂરખો ? રે નર કહેવો ફોક

(પછી તે બેસે છે એટલે ત્યા દયાળ ભાટ આવે છે)

ઓ ! દયાળ ભાટ ? તમે અહીઆ ક્યાથી ? માજી સારા છે ?

દયા—ઓહો ? તમે છો કે ? રામ રામ, મહારાજ રામ રામ (આવીને બેટછે) કુવર, તમે તો ઓળખતાએ નથી. રસ્તો બહુ લાગ્યો જો !

જગ—હા પણ માજી સારા છે !

દયા—અરે ! આ શુ ? તમારૂ શરીર પણ લેવાએલુ જણાય છે મહોડાપર લાલી ક્યાછે ? છેક કરમાઈ ગએલુ જણાય છે ને ? એમ કેમ ? રસ્તાથી કઈ આટલું બધુ થાય નહિ !

જગ—(વ્યાકુળતાથી) એ બધુ હુ તને કહું છુ, પણ પ્રથમ મને માજીના સમાચાર કહે તુ એકાએક આણી તરફ આવ્યો અને આ વાતનો ઉત્તર આપતા આચકો ખાય છે, તેથી મારા મનમા કઈ કઈ થાય છે સુખી તો છે ?

દયા—સુખી તો મહાદેવ કરે ત્યારે, પણ શરીર આરોગ્ય છે. ફિકરચિંતા રાખવી નહિ સુખનુ શુ કામ પૂછોછો ? નિર્દય ઝાલારાણીના ચલણમા બાપડી શોકને સુખ કેવા ? બળતામા તમે વળી ઘી હોમ્યુ.

જગ—મે શુ કીધુ ? મારો શો વાક છે ?

દયા—રડાપા સરખી અવસ્થામા તમારા જેવા એકના એક રત્ન-પુત્રનો વિયોગ નહિ સાલે ?

જગ.—હું તો માજીની આજ્ઞા લઈને નિકળ્યો છુ. પરદેશ નીકળ્યા વગર બીજો મારો છૂટકબારો શો હતો ?

દયા.—એ વાત બરાબર, અને સોળકી રાણીએ તમને આજ્ઞા પણ એજ વિચાર ઉપરથી લાચારીએ આપી છે પણ, કુવર, બુદ્ધિ અને માયાના રાજ નિરાળા છે બુદ્ધિ તો ઘણુએ કહે કે આમ કરવુ, આનો શોક ન કરવો, પણ હૃદય તેને ન ગણકારતા પોતાના ધર્મ પ્રમાણેજ ચાલે છે. કુવર તમે જનેતાનું હેત કેટલુ છે તે જાણો છો ?

જગ—હું નહિ જાણું, તો કોણ જાણે ? મારી મા જેવી હેતાળુ કોની મા છે ? જગતમા જનેતાનું હેત એક અલૌકિક વસ્તુ છે. કેટલું એ કો'નાથી કહેવાય ? અપાર, અપાર, માડી તારૂં તો હેત !

દયાં—ત્યારે આ અપાર સમુદ્રનો પાર બુદ્ધિની સાકળથી કહાડવાને વ્યર્થ શ્રમ છોડી દો રાણીજીની આખમાથી આસુ સુકાતા નથી, ભોજન સમે રડ્યા વગર એક દહાડો જતો નથી, અને ત્યારે જમે છે શું ? ઉદાસીમા કોળીઓ મો આગળ રહી જાય છે, અને નજર ઉચી થીર. માત્ર એક આશાએ જીવને ધીરજ આપે છે.

જગ.—રાજાજીની અપ્રીતિ ટળે એવુ કાંઈ છે ?

દયા—ના, એનો તો કાકરોજ કહાડી નાખ્યો છે. આશા માત્ર તમારી, કે તમે કોઈ દહાડો નામ વધારી એમના દુ ખ ફેડશો અને કૂખ વખણાવશો

જગ—હા હા, મા, હુ એમ કરીશ. કર્તા હર્તા તો ઇષ્ટદેવ, પણ જો કોઈ રાજાની સેવા મળે, તો સગ્રામમા પાછી પાની હુ કરનાર નથી. જીવ જશે, પણ હે માજી, સોળકી રજપૂતાણીની કૂખને લાછન લાગવા દઈશ નહિ પછી બીજું તો આપણા હાથમા નથી.

દયા—સાબાશ ! રજપૂત બચ્ચા સાબાશ ! આવા શૂરપણે રાજ મળ્યા વિના રહેનાર નથી વળી તમારા ગ્રહ કેવા સારા છે ? તે તેનું ફળ આપ્યા વગર કેમ રહેશે ?

જગ.—મારા મોઢા આગળ ગ્રહની વાતો ન કરો. પેલા કાળજીભા જોશીએ મારી જન્મપત્રિકા રાજસભામા વાચી, તે દહાડાથા મારા ઉપર દુ ખનો વરસાદ વરસવા માડયો છે.

દયા—ક્ષત્રી થઈને બ્રાહ્મણને કાળજીભો શીદ કહો છો ? તેણે બિચારાએ તમારૂં શું બગાડયું ? બાપડાએ ઉલટી વધામણીની તો વાત કહી હતી

જગ.—એ વધામણીમાથીજ મહેણાણુ નિકળી તો ! એવા ગ્રહ સારા સાભળ્યા કે ઝાલારાણીને ખાર આવ્યો, અને મારો કેડો લેવા માડયો, તે હું મરીશ ત્યા લગી છોડવાની નથી

દયા—મરેની તે પાપણી જાતેજ ! એવુ શુ બોલો છો ? ભાઈ, મનમા ઓછુ નહીં આણવુ—અમ સરખા ગરીબોને ઘેર બે બાયડી

હોય છે, તો અણુમાનીતીના છોકરાના ભોગ લાગે છે તો પછી રાજદર-બારનું શુ કહેવુ ?

જગ—અરે દયાળ, મારે માથે આટલી ઉમરમા દુ ખના ડુગર વળ્યા છે, તેનો પાર નથી નામ તો રાજાનો દીકરો અને ઘરમા પૂરૂ ખાવાનું પણ ન મળે, ચીંથરા સરખા વસ્ત્ર, અને ઘરેણાનું તો નામજ નહિ લેવુ દરબારમા જાઉં, તો કોઈ મારા સામુ આડી નજરે પણ જોય નહીં, બેસવાનો ઠામ ન આપે, અને ત્યાનુ હલકુ માણસ પણ બોલવા જાઉં તો તરછોડી નાખે પિતાજીના મનમા થોડુએક વહાલ તો છે, પણ ઝાલારાણીના ધાકે મારી તરફથી લગારે બોલે નહિ

દયા—બળ્યુ એવુ અધુરૂ હેત! તે દહાડે તમને આવો સારો શિરપાવ આપીને પાછો પેલીની શીખવણીએ છીનવી લીધો, તે દહાડાથી મારી આખમા તરસ ભરાયો છે

જગ—એવુ તો હજારો વાર થયુ છે અરે! મારા દુર્ભાગ્યનો કાઈ કાંઠો નથી!

દયા—હા, બાપુ, તે જન્મીને જરા પણ સુખ જોયુ નથી, પણ તારાથી એ બાપડી સોળકી રાણીએ બહુ દુ ખ વેઠયા છે, અને હજીએ પ્રભુ કરશે ત્યારે તેના દુ ખનો તો છેડો આવશે.

જગ—એજ મારા મનમા હરઘડી સાલ્યા કરે છે અરે, મારી રાક મા, તુ તો દુ ખમા બધી ડુબી ગઈ છે હુ ખરેખરો પાપી સ્વાર્થી છુ, કે આ એક કટાર વેચવી પડી તેમા આટલો બધો શોક કરતો હતો.

દયા—એ શુ કહોછો કુવર ? કટાર ક્યા ગઈ?

જગ—વાણીઆની દુકાને, પેટને ભાડુ આપ્યા વગર કઈ ચાલે ?

દયા—શિવ! શિવ! આ દહાડો ક્યાથી આવ્યો, કે રાજકુવરને કટાર વેચી પેટ ભરવુ પડે છે ? આટલી બધી દુર્દશાનો તો મને વિચાર પણ નહોતો ઘેર હજારો કારભારી જેના બાપને આધારે લક્ષાધિપતિ થઈ જાય છે, તેના છોકરાને શેર દાણાના સાસા પડે છે ધિક્! ધિક્! એ બાપને! બળ્યો એ પૈસો!—બળ્યું એ રાજ!—બળી એ બુદ્ધિ!—બળી એ સઘળી ગાડી ઉદારતા!

જગ—રાજપિતાનો એટલો બધો વાક નથી એમના મનમા કાઈ-એક હેત છે ખરૂં, પણ પેલીની આગળ ચાલતું નથી.

દયા —જા, જા, બાપનો જૂઠો પક્ષ ન કર. પુરૂષમા દમ હોય તો રાડ જાતની તાગાદ શી છે? એમનામા દમ નથી એજ મોટો દોષ. જેમ કોઈ રાજા અતિ કોમળ મનનો હોય, તથાપિ જો તેના આળસને લીધે કારભારીઓ પ્રજાને પીડા કરતા હોય, તો તે રાજા મહાપાપી ગણાય છે; જેમ કોઈ સ્ત્રી માયાળુ છતા પોતાના બાળકોને દુર્વ્યસનમા પડવા દે, તો તે પાતકી કહેવાય છે, જેમ કોઈ ધર્મગુરૂ જાતે મહાવૈરાગ્યવાન, પણ પોતાના શિષ્યોને નિરતર ઉપદેશ કરી પાપ કર્મમાંથી પાછો વાળતો નથી, તો તે અઘોર નર્કનો નિવાસી થાય થાય છે તેમ જે ગૃહસ્થાશ્રમી પોતાના સ્ત્રી પુત્રાદિક ઉપર યોગ્ય અધિકાર ન ચલાવતા તેમને ઉન્મત્ત થવા દે છે, અને એક બીજાને ઉપદ્રવ કરતા અટકાવી શકતો નથી તે મહાપાતકી અનતકાળ લગી જમનો ચોર થઈ રહે છે, આવુ શાસ્ત્રનું વચન છે અને તે ખરૂં છે, કેમકે રાજા ગમે તેવો દુષ્ટ હોય તોપણ રોજ થોડા માણુસનેજ દુ ખ દઈ શકે છ, પણ રાજામા આલસ્યનુ જોર વધ્યુ એટલે તો લાખો દુષ્ટ રાક્ષસો પ્રજાનુ રૂધિર ચૂસવા ઉભા થાય છે.

જગ —એ વાત તમે યથાર્થ કરતા હશો પણ મારૂ મન માનતું નથી અરે બાપડા મારા બાપને આટલો બધો દોષ બેસે છે? વારૂ ત્યારે દુષ્ટ ઝાલારાણીની તો એથી પણ ભુડી ગતિ થતી હશે?

દયા —ના, ભુડી તો ખરી, પણ એથી ઉતરે

જગ —વા! એ તો નવાઈ સરખુ છે શાસ્ત્રમા હોય, તો ખરૂં તો હશેજ

દયા —નવાઈ કઈ નથી સિહને તો માણુસ મારવાનોજ ધર્મ છે, પણ ક્ષત્રીપુત્ર તેને મરવા દે, તો પોતાને માથે હત્યા લે

જગ —શુ સાવકા ઓરમાઈનુ લક્ષણ સિહના સરખુજ?

દયા —કુવર એવુ મે બહુ જોયુ છે અને સાભળ્યુ છે. તે ઉપરથી નિશ્ચય કીધો છે, કે ઘણી રાણી કરવાનો ધારો જુનો છે, અને એ વડે રાજાની શોભા છે ખરી, પણ જતે દહાડે વિષના ફળ નડ્યા વગર રહેવાના નથી પછી અકેકના ગળા કાપીને, કે પછી ગુપ્ત રીતે ઝેરના પ્યાલા પાઈને કે પછી માહોમાહે કુસપ વધારીને, રજપૂતો નાશ પામવાના છે. ખરે, કોઈનો શ્રાપના યોગે એ ધારો રજપૂતોમા આટલો બધો પ્રસર્યો છે.

જગ.—ખરૂ કહો છો, પણ ધિક્ તે રજપૂતને કે જે એવા કજીઆ ઉપરથી કુળના શત્રુ જોડે મળી જશે.

દયા —કુવર, દ્વેષ બહુ બુરો છે. એનાથી જેટલી ખરાબી થાય છે, તેટલી લોભથી અથવા સ્વાર્થથી થતી નથી ચાલો, હવે તમારા સમાચાર કહો હોનાર પદાર્થ આગળ કોઇનું ડહાપણુ ચાલતુ નથી, શોચના કરવી તે નકામી

જગ —હા, ચાલો, પેલીકોરે કુવો છે, ત્યા રસોઇપાણી કરવા માડીએ અને વાતો ચલાવીએ

દયા —રાખો, હુ એક વસ્તુ માગવા આવ્યો છુ, તે આપવાની હા પાડો, તો તમારૂ ભોજન જમુ.

જગ —મારી મશ્કરી શીદ કરે છે? મારામા આપવાની શી શક્તિ રહી છે?

દયા —હુ આવે સમે મશ્કરી કરૂં એવો નથી, તે તમારાથી અપાય એવુ છે.

જગ —અરે, પરમેશ્વર? હું શુ જવાબ દઉં? ભાટને ના કહેવી પડે છે! નવાણુ ત્યા ભર્યા સો-એ માગવા યોગ્ય છે કહે તારી શી ઇચ્છા છે મારાથી અપાય એવુ હોય તો બેલાશક લઈલે, પૂછવા રહેતો નહિ

દયા —(મહોરની કોથળી કહાડીને) આટલું તમારી પાસે મૂકી છાંડો, માગુ, ત્યારે પાછુ આપજો—ના કહેતા નહિ, તમે કોલ આપી ચૂક્યા છો

જગ —એને હું શું કરૂ? કોઈ વાણીઆને ઘેર મૂક, કે જાય નહિ અને વધે

દયા —મારે વધારવા નથી કુવર, એ વાતમા તકરાર નહિ કરો, મે તમને બાળપણથી રમાડ્યા છે, તેનું કાંઈ પણ હેત તમારા અતરમા હોય, તો મારો બોલ પાછો ફેરવતા નહિ.

જગ —જુઠા બહાના શીદ કહાડે છે? હુ તારો હેતુ સમજ્યો. મારા દયાળભાટ, તને મારી અવસ્થા જોઈને દયા આવે છે, અને સાબાશ! મારે અર્થે તુ તારી બધી કમાઈ ખોવા તત્પર થયો છે ધન્ય છે તારા જીવને! પરમેશ્વર તારૂ ભલું કરશે! અરે, પણ શિવ! શિવ! મારે છેક આવો દહાડો આવ્યો કે મને ભાટ દાન આપવા આવે છે?

દયા.—કુવર, આફુ ક્યા ફૂટો છો? આપી કોણુ દે છે? વાણીઆને ત્યા કટાર મૂકી, ત્યારે તેના નાણા કેમ ખપ્યા? હું પણ તેમ ધીરૂ છુ.

જગ.—તેને ત્યાં તો જીવથી વહાલી વસ્તુ અડાણે મૂકી; પછી લાજ શાની? એતો વ્યવહાર.

દયા.—તેમ હું એથી પણ ભારે મોંઘી વસ્તુ અડાણમાં માગું છું.

જગ.—મારી પાસે શું છે? આ જીવ રહ્યો છે તે લે.

દયા.—ના, ના, કુવરજી બધું ગયું તો શું થયું? તેમાં કંઈ વેસાદ નથી, હજી ક્ષત્રીવીર્ય અને ક્ષત્રીવચન રહ્યું છે—એટલે એ વડે બધું છે હું તમારૂં વચન અડાણમાં માગું છું. ક્ષત્રીનું વચન, અને બીજાના કરોડો રૂપીઆની મિલ્કત એ બરાબર છે.

જગ.—બસ, શબ્દચાતુરી જાણી, સીધી વાત કરો. તમારી પાસે ટલી પુંજી છે? તમારા કુટુંબને દુઃખી કરી હું જીવવા ઇચ્છતો નથી.

દયા.—એ પૂછવું તમને ઘટતું નથી—કોઈ ઘરની પુંજી કહે?

જગ.—બસ, યાર, પગે લાગીને કહું છું કે એમ આડું આડું નહિ બોલો. જો વચમાં પડદો રાખીને વાત કરો, તો મારા સમ.

દયા.—એમજ? અંતે એ પર આવ્યું? ત્યારે ભાઈ સાંભળ. ભાઈ નાનો હતો ને દહાડાનું મારૂં તારા પર હેત. હું તને રોજ રમાડતો, મોટો થવા લાગ્યો, ત્યારે તો મારો જીવ તારા ઉપર એટલો લાગ્યો, રોજ ઘણીવાર તને જોયાવગર કળ પડે નહિ. રાજાજીને મેં ઘણીક યુક્તીથી બહુ બહુ સમજાવ્યા, પણ પેલી શંખણીને લીધે મારૂં ધાર્યું કંઈ ઘણું થયું નહિ. અંતે તો એવો વિનાશ નીપજ્યો, કે તમારે દેશવટો વો પડ્યો મેં રાણીજી પાસેથી ખબર કહાડી તો માલમ પડ્યું તું વાટખરચી જેટલુંજ લઈને નિકળ્યો છે. વધારે એ બાપડી ક્યાંથી આપે? હું, કુવર, રાજાજી અને રાણીનો જુનો સેવક છું તેમનું ગું ખાધું છે, તે શે અર્થે આવવાનું છે? મારી પાસે જે છે, તે તેમનું આપેલું. અમારા જેવા ગરીબ અને વળી જાચક લોકોને એ બધા દ્રવ્યનો ખપ? તથાપિ એક હજાર મહોર ઘરવાળીને આપી આવ્યો છું, ત્યાં મારા બચ્ચાંકચ્ચાં સારી રીતે પળશે. આ બે હજાર મહોર રહી તે ને અર્પણ કરૂં છું. એ તો તમારા થોડા માસનો ખરચ છે, પણ મારી હવે એક કોડી નથી. બીજું મને તમારી સેવામાં રાખો.

જગ.—(ઉલટથી ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે ભેટીને) માબાપથી એ તમારૂં વહાલ વારે છે. પ્રભુ, સેવક મેળવે તો ભવોભવ આવાજ મેળવજે. પણ—

દયા—(સજળ આખે) ભાઈ બાપુ, ભાટના સમ જો, હવે કાઇ બોલો તો, રાજાજીની આણુજો, શ્રીમહાદેવ પૂછે જો. ભાઈ, જૂઠો આગ્રહ મેલ

જગ—હવે ના કેમ કહેવાય? ધન્ય છે તને! તે પુન્યાધિપતિ રાજાઓને પણ હરાવ્યા તે તો પૈસાના મદે કીર્તિ અર્થે નકામા ધોતાઇ થાય છે તારા જેવી સાચી દાઝથી કોણ દાન કરે છે? મને ફરીથી ભેટવા દે (ભેટે છે) દયાળ ભાટ, આજથી હું તમને બાપ પ્રમાણે ગણીશ.

દયા—કુવર, હવે હુ સાચુ કહુ છુ કે તમે મને પસાયતે ગામ આપ્યુ હોય તેથી પણ વધારે મારા જીવમા ટાઢક વળી

વીરમતી નાટક.

ગણપતરામ રાજારામ.

તેમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૪૮મા (સ ૧૯૦૪)મા દસક્રોઈ તાલુકાના ગ્રામ ગામમા રાયકવાળ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેઓ એક સારા કવિ અને ગદ્ય લેખક હતા એમ તેમના રચેલા પ્રતાપ નાટકાદિ પુસ્તકો પરથી તેમજ તેમાં નિબંધોમા મેળવેલા ઈનામોપરથી માલમ પડે છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—પ્રતાપ નાટક, ભરૂચ જિલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઈતિહાસ (કાવ્યમા), લીલાવતી કથા (કાવ્યમા), લઘુ ભારત ભાગ ૧ થી ૫, વગેરે

૧૭૪

પ્રતાપ અને તેનો પરિવાર

પ્રતાપ—(એકલો મન સાથે) રે રાજને રાખી સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમા રાખ નાખી રહેવુ, તે કરતા આવા એકાંત વાસમા ઘાસના મૂળીઆના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમા ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આ માણસના પગરવ વગરના સ્થળમા રાખી રહેવુ એજ ઠીક છે. કેમકે—

શિખરિણી

ગયુ પાછુ આવે પદ, સુખદ પૈસો પણ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળકલક ચોટયુ નવ ટળે,

અરે હું બાપાને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો—
લઉં ઓળો તો તે કુળ સુજશ ત્યાગે કવનનો !

રે ! જે કુળની પ્રશસા કાળિદાસાદિક મહા કવિઓએ રૂડા કવનમા રચી સૂર્યવશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધી છે, વાલ્મિકે જેના વખાણ પોતાની વીરરસ વાણીમા વહાલ ધરી કીધા છે, ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિઓથી વખણાતુ આવેલુ છે, ભાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામા જેને વખાણવામા પાછા પડયા નથી, એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાજ પુરો થઈ, કવિઓને કાન ખોતરીને પણ કઈ નોધવાનુ ન જડે, એ પ્રમાણે જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેળો–રે ગગા જેવી ગરવી કવિઓના કવનના મહાસાગરમા જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમા સુકાઈ જાય—રે ! સ્વર્ગે જાય, એમ શુ થવા દેવુ ? ! માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડયો તો પછી તેણે શુ રાખ્યું ?

ઉપજાતિ—જો ટેક ત્યાગ્યો જન હોઈ જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદી ક્રોડ એણે,
તો નાક આ અગથકી કપાવ્યુ,
રાખી મૂંછો મોટી શુ એથી ફાવ્યુ ?

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે ત્યાગ્યા નથી, ને તેથી તેમના નામનો પ્રકાશ કાળના કાળા વાદળ ફરી જતે પણ બધ પડયો નથી, હરિશ્ચંદ્રે સત્યનો, રામે એકપત્નીવ્રતનો ને ભરતે ભ્રાતૃભક્તિનો લીધેલો ટેક ચારે દિશામા ચારે જુગમા ચહાવો છે રે, જે કુળમા ઇશ્વિરના અશાવતાર રાજા થઈ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા, તેની શાખાના સીસોદીઆ અદ્યાપિ સુધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખતા આવ્યા છે, ને તેમણે માથુ ગયે કોઈને માથુ નમાવ્યું નથી, તેમનો વશજ પ્રતાપ આ કરતા વિશેષ આપત્તિ સહેવાને સમર્થ છે, પણ અન્યને— અરે ! તે વળી જવનને માથુ નમાવવાને સમર્થ નથી કારણ—

શિખરિણી—નમાવ્યા છે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રૂડે,
નમે તે બીજાને જવન સરખાને જશ બુડે,
જશસ્વી કુળે લૈ જનમ જશ ખોઈ રહું પદે,
ન એ સારૂં ધારૂ, કવિ પણ અકારૂ મુખ વદે.

(આથમતા સૂર્ય સામુ જોઈ હાથ લાબો કરી કહે છે)

શાર્દૂલવિક્રીડિત—હે ભાનુ નવ રક્ત થૈશ નમતા, કા કે વીતે શર્વરી—
તુ ઊગીશ પ્રકાશ આપી જગને, શોભીશ પાછો ફરી,
આ ભાનુ-કુળ ભાગ્યહીણુ નરને કર્મે પડેલી નિશા,
કો દી હે રવિ ! નાહિઆહિ મટશે દેખુ અશુ દો દિશા !

વળી હે જગત્ સવિતા !

ઘેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તુ સ્વલ્પમા નીસરે,
આ ઘેર્યો પરતાપ આપ યવને ના કલ્પમા નીસરે,
માટે હો રવિરાજ ! આજ બનવુ છે યોગ્ય રાતા મને,
તું કા રક્ત થયો પ્રતાપ તજીને ! ના યોગ્ય એતો તને

પણ ઓ પ્રભાકર ! મે તારૂ કારણુ કલ્યુ, કેમજે—

તારો વશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વસ્યો ખો'વિષે,
રાતો તુ રવિરાજ તેથી બનીઓ, ના બા'નુ બીજુ દીસે,
થાવુ અસ્ત સમેનું લાલ ન ઘટે, એથી ઘટે છે કળા,
ડૂબીને મરવાનુ એહ મહીં છે, કે'વાઈને આકળા.

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવુ એતો જળમા અતે ઝપાપાત કરાવનારૂ છે, ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સમો છે, તથાપિ હુ ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વશજને માટે તારૂ લોહી ઉકળતુ હોય તો આવતી રાતના ચાર પહોર ચિતા વિના ઘરમા ગાળી જગતમા અજવાળુ કરવા પાટે પગ ધરતા—રે, રથે બેસતા રક્ત થજે કારણુ, ઉદય સમયનુ રક્ત થવુ શત્રુને સતાપનારૂ છે, માટે હે તાત !

માલિની—ઉદય સમય આવ્યે અર્ક તુ હોઈ રાતો,
પછી તુજ કુળશત્રુ, ઉપરે તાત તાતો—
બની કુળ સઉ તેનું બાળીને ભસ્મ કર્જે,
તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળીને હામ કર્જે.

(પ્રતાપસિહ આ પ્રમાણે વિચારોમા લીન થયો છે—એવે પડદામ ચીસ પડે છે.)

ઓ બા ! ! ! માલો બાબો ! માલો બાબો ! ! માલો બાબોઓ—ઓ ! ! એએએ ! ! !

(પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછે તો કુવરી ળુમરાણ કરી રહીછે)

રાણી—મારી બાપુડી ! બા, છાની રહે છાની, તને બીજો બાબો કરી આપુ, મારી મોધી ! મારી મીઠી ! બાપ છાની.

નાની—માલો બાબોઓ-ઓ ! ઇં ઈં ઇ ! ! !

પ્રતાપ—(રાણીને) કા શુ છે ? દીકરીએ ઢમવા ક્યમ માડયુ છે ? આ શુ કકળાણ !

રાણી—(નીચુ જોઈ) કાઈ નહિ

પ્રતાપ—નહિ કા ? એણે ખરેખરૂ ખળીઆણ મચાવ્યુ છે ને ! શા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રડેછે ?

નાની—ઓ ભા ! માલો બાબો-ઓ ! એ એ ! !

પ્રતાપ—મારી માની ! બાપ છાની (રાણીને) શુ છે ? આને રોટલો આપી રાજી કરો

રાણી—અરે ! જે છોકરાને દૂધ ને કૂર આપે ખુશી થતા નહિ, તેને સુકે રોટલે રાજી રાખવાનો દી આવ્યો, તો તેમા પણ વિઘ્ન આવી પડયા ! ! !

પ્રતાપ—કા એવુ કાઈ કૌતુક થયુ શુ ?

રાણી—અરે હા

નાની—ઓ ભા ! મને ભૂખ લાગી ! બા મને બાબો ની આપતી ! એ એ !

પ્રતાપ—(રાણીને) શુ કડકો ઢાકવો ભૂલી ગયા શુ ?

રાણી—મહારાજ ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણવામા ભૂલ ખાધી નથી ! અરે નાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાડુ બેઞ્ચી ગયુ, ને હવે હમણા નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

નાની—ઓ બાબજી ! બા મને બાબો ની આપતી !

પ્રતાપ—(સજળલોચન થઈ) મારી વહાલી ! તુ છાની રહે, હમણા તને સારો મોટો બાબો કરાવી આપુ છુ તારો નાનો બાબો છીવાળો થયો'તો, તે કૂતરાને નાખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો ગદો બાબો કાઈ ખવાય બા ?

(કુવરીનુ આશ્વાસન કરી પડદો બધ કરે છે.)

પ્રતાપ—(પરિવારમા અસરકારક ફેલાયલો કલેશ જોઈ આમ તેમ ફરે છે, ને) હો હરિ ! તે આજ દશા આણી ? ! રે હાય ! હવે હુ—

લલિત—કઠીણુ કાળજું શી રીતે કરૂ ? કઠીણુ ક્લેશ દે-ખી ન હું ડરૂં;
નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકીઉં, પુરણુ પાપ તે આવીં પોકીઉં !
અવદશા અશી આવીં ને વસી, વિપત્તિ વાતમા ન્યૂન ના કશી,
સુત સગા મુઆ રણુ વિષે અરે ! તદપિ ટેક મે ધારીઓ ધરે.
રખડતો થયો રાનને વિષે, તદપિ ના ડગ્યો કષ્ટથી કશે,
પૂરણુ પ્રાક્રમી જે પટાવતો, સમરમા શમ્યા પણુ રહ્યો છતો !
શરીર કષ્ટ શે' આવતા સહ્યુ, જર જમીન ના પાસ ક રહ્યું,
રખડતા કર્યા રાણી બાળને, ઉર ભરીં આર કેરીં ફાળને
હૃદય રીઢુ સ-તાપ સહી કર્યું, મન મહાવ્યથા દેખી ના ડર્યું;
હમીરકુળના ટેક કારણે, તનુજ ટાગીઆ વૃક્ષ પારણે.
કુર કમોદનો દુધ લૈ જમે, શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે !
અરર તેહમા વિઘ્ન જૈ પડે, તનુજ ટુકડા માટ તે રડે ! !

(પરિક્રમણુ કરતો યોબીને)

અરે ! હવે પ્રતાપના દુ:ખની પરિસીમા આવી રહી ! રાજબાળકોને રોટલા માટે ટળવળતા જોવાનો દી આવ્યો એથી હદ આવી રહી ! ! સઘળા દુ:ખ સહ્યા એ સાચુ છે, પણુ હવે આ દુ:ખ સહ્યુ જતુ નથી ! અરે મે ધીરજ ધરવામા પાછુ વળી જોયુ નથી, રાજ ખોયુ, કુટુબના માણુસોને હમીરકુળને આળ ન આવે માટે રણુમા કપાઈ જતા નજરે જોતા આખમા ત્રાસ ન આણ્યો, રે, તેથી હું ડગ્યો નહિ, કારણુ ક્ષત્રીઓ એટલાજ માટે જન્મે છે, એમ જાણ્યુ રે, રજપૂતના બાળ રણુમા માથા મેલવાનેજ પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, પણુ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી ! રણુમા પ્રતાપના કુવર કપાઈ જતા જોવાને તેને આખમા ત્રાસ નથી, પણુ તેના બાળકને રોટલાને માટે રડતા જોઈ તેને મોટો ત્રાસ ઉપજે છે ! રે, એ કષ્ટના કોવાદાથી તેનું વજ્ર જેવુ કઠણ કાળજુ ચીરાઈ જાય છે ! ! ને તેથી તેના નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને ધિક્કાર આવે છે, ને તેને માટે ફાંફા મારવા ફોકટ છે એમ તે ધારે છે રે ! આ જગતમાની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે ને તેને માટે મડયા રહેવુ ને ન ખમાય એવુ દુ:ખ સહેવુ મિથ્યા છે. પ્રભુને જેને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે, ને જેની તે લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી. માટે મારે ફાંફા મારવા ફોકટ છે. રે તેની ઇચ્છાવિના તરણું સરખુ હાલતું નથી. તે તરણાને

મેરૂ ને મેરૂનું તરણું કરે છે, રાજાને રંક ને રંકને રાજા કરે છે, તેને સૂર્ય વશનો—રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો કરવો છે, ને જવનને જશ આપવો છે માટેજ તે તેની તરફ થયો છે! રે, તેથીજ તેના પાસા સવળા પડયા છે, ને આ પ્રતાપે પાખો વીંઝવામા કસર રાખી નથી તોપણ તેના દાવ અવળા પડયા છે, માટે પ્રભુ જેની પક્ષમાં પેઠો છે તેનાથી વિરૂદ્ધ ચાલવે મારૂ શુ વળશે? કાંઈ વળ્યુ નથી, ને વળવાનું પણ નથી (માથુ ધુણાવી) બગડવાકાળ છે તે મારૂં રાખ્યું રહેનાર નથી, શી રીતે સુધરશે ને ઉંડો વિચાર કરી શોધતાં જણાંવું નથી, કદી હુ આ જગલમા પરિવાર સાથે પાર પડી ગયો તો તેમા મારી શી મોટાઈ વધશે તે મને સૂઝતુ નથી, ને એમા મારૂ કશુ પરાક્રમ જગતમા જણાવાનું નથી, એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મે આભે બાથ ભીડવા જેવા સાહસ કર્યા, પણ તેથી કાંઈ અજવાળુ ન થતા અધારૂં દશેદિશાએ ફરી વળ્યુ, તેથી હવે માત્ર નામના નિધ રાજપદનો અણુછાજતો ટેક રાખી કશુ મીઠુ ફળ ચાખી શકવાનો નથી, માટે હરિએ જેને આ સમયે ઉંચુ આસન આપ્યુ છે તેને મળી ચાલવાથી દુખ દૂર થશે રે જોઉંતો ખરો, કે રાજમદથી હદ મૂકી આગળ વધતો બાદશાહ બળાત્કાર છોડે છે?!

(પગ અફાળી આગળ ચાલતા ને પરિક્રમણ કરતા)

રે, તન મનની નબળાઈ માણસને કેવા નીચ કર્મો કરવાને દોરે છે! આહા હા!! મે જરા વારમા મન સાથે કેવા ગાડા ઘાટ ઘડયા! પણ રે, શુ આ કહેણુ ખોટુ છે? કે—

દોહરો.

"સિંહમૂછ ભોરિંગમણી કરપીધન સતી નાર,
જીવ ગયે પર કર ચઢે," ત્યમ ક્ષત્રી–તરવાર.

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયલી છે; તેને છોડેથી અત્યાર સુધીમા જોડેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળી ટીલી કળિના અંત સુધી ભુંસાવાની નથી, માટે હિંમતના હથિયાર ને ધીરજની ઢાલ ધરી દુખના દળની પાર જવુ એજ સિદ્ધ, ને એમાજ સિદ્ધિ છે. હરિ સત્યને કાંટે આવી બેસશેજ!

પ્રતાપનાટક.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી, બી. એ.

એમનો જન્મ નડીઆદમા સને ૧૮૫૮મા સાઠોદરા નાગર જ્ઞાતિ. થયો હતો તેમણે સસ્કૃત અને ફારસી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરી ઘ બોધદાયક પુસ્તકો બનાવ્યા છે તેમનુ મરણ સને ૧૮૯૮મા થયુ હતુ તેમ બનાવેલા પુસ્તકો—ન્યાયકૌમુદી, રાજયોગ, અદ્વૈતમત, પ્રાણવિનિમય, બાલ વિલાસ, ચારિત્ર, નારીપ્રતિષ્ઠા, એટલા ગદ્યમા અને આત્મનિમજ્જન પદ્યમા તેઓ એક મોટા સુધારક તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ગએલા છે, અને તેમણે યોગ અભ્યાસ કરી પાશ્ચાત્ય મેસમેરીઝમ સાથે તેને સરખાવ્યો હતો

૧૭૫

તરલાના તરંગ.

સ્થળ—કાન્તાનો ઓરડો.

(બારીએથી ચઢી ઉતરીને તરલા પ્રવેશ કરેછે)

તરલા—(કાન્તાની પાસે જઈને ઉંચો શ્વાસ લેતી) ઉંઘે છે ! વાહ દૈવજ સહાય જણાય છે એના ઉપર ઉંઘનો નિર્ભય તથા ગ બુરખો ઢકાઈ રહ્યો છે નિરાતે ઉંઘે છે. હે નિદ્રા દેવી !

વસતતિલકા—થાજે સહાય મુજને પળવાર આજ,
કે સધ થાય મુજ ઇપ્સિત સર્વ કાજ,
સાલે હૌલે કઠણુ કટક કાઢુ તાણી,
હૈયે ઘણી ધીરજ ને ક્રૂરતા, હુ, આણી

(હૃદયપર હાથ મૂકતી જરા દૂર જઈને) તું ધડકે છે કેમ ? (શી અનિષ્ટશકા થાયછે ! અરે મારૂ શરીર પણ ધ્રૂજે છે મારૂ હૃ તથા હાથ આખોને દેખી શરમાય છે જે આખે સદ્વસ્તુ જોઈ સદ્વિ સત્યકાર્યંજ થયલા તેની સાથે રહી આજ વિપરીત કાર્યંનો સભવ થાય તેથી તુ ડરે છે !! અરે આકાશમાથી પણ પિત્રીદેવ ડોકીઆ કરી મને વારે ।

હરિગીત—જા ચદ્ર તુ સતાઈ નભમા શીદ અહીં ઉભો રહ્યો,
તારા બુઝાઈ જજો સહુ નવ દેખશો કશુએ તમો,
ભૂત પ્રેત પિશાચ રાત્રિપ્રસગ દેવ કરાલ તે,
સહુ આવી વસજો હૃદયમા કરમા વળી મારા હવે.

આકાશ પણ મારા કુકર્મથી ઝાંખુ થવા માંડયુ ? (કાન્તા પાસે જઈ જોતી) આ ઉંઘતી ઉંઘતી પણ મારી મૂર્ખાઈને હસેછે. (દૂર જઈ) અરેરે આ કામ મારે શીદ કરવુ જોઈએ. ના ના નહિજ કરૂં અહીંઆથી નાસી નીકળીને રખડી મરવામાં તોય શુ સુખ છે ? એક તરફ આ કામ અને એક તરફ આ મરણદુ ખપરપરા એ બેમાથી સારૂં તે તારૂં છે જીવ ! ના ના પણ કાર્યમા આટલે સુધી ધસ્યા પછી પાછા વળવુ ખોટું છે મારા સુખનો પ્રસગ પરિપૂર્ણ કરવામા આટલુંજ હવે બાકી છે. ખરેખાત નિર્ણય છે કે એ સતી હવે બળી મરશે, કરણનું તેમા કાંઈ વળશે નહિ, પણ મારે તો વચમાથી ફાસ જશે, વાસ્તે ચાલરે સ્વાર્થ !

ઇંદ્રવજ્રા—તું પાપ થા કાર્યનો તીવ્ર વેગી, કે સ્વાર થા ને મૂંક ચિત્ત મારી;
કે થા પછી ધીરજ મુજ હાથે ને ચાલ આ શસ્ત્ર તણીજ સાથે.

(ધીમે ધીમે કાન્તાની તરફ જાય છે) (માલાને નિહાળી,) અરે !

ઇંદ્રવિજય—આપ ફરી વિકરાળ કરાળ સુરક્ષણ આ કરતો અહીં ઊભો;
ખડ્ગ રહ્યુ ઝળકે કરમા, મુજને હણવા નયને મનસુબો,
દ્દષ્ટિ કરૂં જવ હાર ભણી તવ એ ધસતો ઝટ ખડ્ગ ઉગામી,
ના કરૂં ના કરૂ હું કશુએ તનમા સહુ તર્ક ગયા મુજ વામી.

(નાસવા જાય છે, વિચારીને જોતી,)

નહિ, કઈ નથી મારા મનનીજ કલ્પના છે ક્યાં છે હવે સુરસેન !! (કાન્તાની પાસે જાય છે. માલાને હાથમા પકડી) રે દિવ્ય મૌકિતક ! તમે પણ ચુપ રહો. ચાલ કાતર !

અનુષ્ટુભ્—છેદતા ગ્રથી આ વહેલી, સુખની શુભ દોરશુ,
ભાગ્ય દોરી કશી બાધે મારી, ચાલ વિચાર શુ !!
અથવા કાપ તું એને સુખની મુજ દોરને,
સ્વર્ગનો દોર દે કાપી લલાટે લખ્યુ તે બને.

અરે એ શાનો અવાજ થયો !! (નાસે છે) (બારીએ જઈ જોતી) ના ના ! કઈ નથી ! મારા ચિત્તની અવસ્થાજ કાંઇક વિચિત્ર છે. સહજ પવન વાયાથી પણ તરત ભડકીને નાસે છે !! (પાછી જાય છે.) (કાતરને) ચાલ બહેન આ દુ ખથી છોડવ, હે સ્વાર્થ દેવ ! હે ભૂત પિશાચ ! સર્વે મારા હાથમાં બળ આપો ! આ શસ્ત્રને ચલાવો !

સોરઠો—રે દીલ ! બીકણુ રાક, થરથરતું ધીમુ પડી,
બાલભાવ સહુ છાડ, એકજ વાર મનુષ્ય થા
(એકદમ કાપે છે, નાસવા માડે છે.)

અનુષ્ટુભ્—નાસરે વેગથી વહેલો, પાય ! કા અટકી પડે !!
નિહાળી ન શકે ચક્ષુ, ફરી આ અપકીર્તિને !
(બારીએથી ઉતરીને જાય છે)

કાન્તા—(સુતેલી છે ત્યાથી ઉઠે છે એટલે મોતી વેરાય છે તેથી) રે દિવ્ય મુક્તા ! તમે કેમ છૂટા થઈ ગયા !! (વિચારતી) પ્રાણનાથ પ્રાણસહિત સ્વર્ગમા પધાર્યા !! વાહ ! ઇશ્વિરેજ મારે વાસ્તે તેડુ મોકલ્યુ, (બેસી પડે છે, ધૂજવા માડે છે) હે કુલદેવી !

વસતતિલકા—દો સત્ય ધર્ય સઘળા પ્રિયપુત્રી અગે,
વ્હારે ચઢો ત્રિશૂલ હાથ લઈ પ્રસગે,
લો આજ આજ મુજને તમપાસ તાણી,
હાથે ઝલાવી ફરી દો પ્રિયનાથપાણિ

(ઉભી થઈને કેશ છોડી નાખી) હે પ્રિયપતિ ! હે પિત્રી દેવ !

વસતતિલકા—મારૂ ખરૂ સરવ સત્ય હવે બતાવુ,
હે પિત્રીદેવ તમને મુજ હોમ આપુ,
આવુ છુ રે પ્રિયપતિ તમ સાથ વ્હેલી,
છે રોમ રોમ પ્રકટી બળ દિવ્ય હેલી

(ચાલતી) પતિ પછી સસાર વ્યર્થજ છે મારા જેવી સ્થિતિમા વળી વિશેષે મને તો હવે એમ લાગે છે કે,

હરિગીત—ઉચી ઉડુ હુ સ્વર્ગભણી જળ થળ નમે નીચા નીચા,
ગાન સુણુ શુભ કાનમા મુજ અગ સર્વ ગળ્યા ગળ્યા,
ઓ પ્રિયપતિ કરદ્વય પસારી ઉભા રહ્યા દૃઢ ભેટવા,
રે ચાલ ચરણ ઉતાવળો ક્યમ અટકીને ઉભો હવા

(એકદમ બહાર નીકળવા જાય છે દરવાજો સજ્જડ બધ દેખીને) ધિક્કાર છે સતીને અટકાવનાર દુષ્ટને ! હે કુલદેવી મારા અચલ વ્રતના પ્રતાપથી આ દરવાજો તરત મને માર્ગ આપજે,

(દરવાજો ઉઘડી જાય છે એટલે કાન્તા બહાર નીકળી માર્ગમા જાય છે.)

કાન્તા.

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

૧૭૬

અમરસત્ર અને સધિરાજ

સધિરાજ—(એકલો) અહો ! આ લોકોનો કેવો સપ છે ? સ્વભાવ જુદા, ગુણ જુદા, સ્વાર્થ જુદા, છતા પણ સામાન્ય હિતમા અતર્કલહ વિસારી કેવા પરસ્પર સહાયભૂત થાય છે ? સર્વથા મહાદેવી માયાવતીનીજ ખૂબી છે બીજી તરફથી ધર્મપરાયણ કહેવાતા આર્યજનોમા કેવો કુસપ ? અથવા કેવી અનેકયતા ? આ–હું–સધિરાજ, સમય સમજી, જાત વટાવી, વેશ ભજવી, હાએ હા કહી, અપમાન વેઠી, મારા જાતભાઈઓનુ અનેક પ્રકારે રક્ષણ કરૂછુ, તોએ આર્યજનો તો કહે છે કે હુ ફૂટેલો છુ–ભ્રષ્ટ છુ ! અરે, મત્રબળની ખરી કીંમત કોને છે ? સર્વથા,

રોળાવૃત્ત—ગુપ્ત મત્રમા રહ્યા ગુણો બહુ વિધિ હિતકારી,
શીઘ્ર સાધ્યની સિદ્ધિ, ઋદ્ધિ થાએ પણ ભારી,
ગુપ્ત મત્રથી કરે વિજય સ્મર મૃત્યુ વિધાતા,
રાજ્યતત્રમા મત્રરહિત જન ગોથા ખાતા

પરતુ ઉદ્રિકત અને શૂરવીર આર્યને મત્રનો અવકાશ કયા છે !

રોળાવૃત્ત—ધર્મ, સત્ય ને શૌર્ય, માતના સ્તનથી ધાવે,
ગળથૂથીમા સ્નેહ, ટેક ધૃત, ને મધુ, આવે,
ચડે માતનો રગ સકળ શ્રી રક્ષણ કરવા,
તે શૂરાને હોય મત્રની ક્યાથી પરવા !

ત્યારે તેમનો દોષ પણ કેમ કહેડાય ? ખેર જનાપવાદ ગમે તેમ હોય, તોપણ મારે તો સમયને અનુસરી સજ્જનનું રક્ષણ કરવુ. ત્યારે હવે પવન કેમ વાય છે તેનો વિચાર કરૂં. અથવા, આવા નિપુણ પ્રધાનની સદૈવ સફલા રાજ્યનીતિ પરમાત્માની મોહિની સ્વરૂપ પેઠે ભસ્માસુર જેવા દુર્બુદ્ધિને તેને પોતાને હાથેજ ભસ્મસાત્ કરાવે છે, ત્યા બીજો શો વિચાર કરવાનો છે !

(પ્રધાન આવે છે)

પ્રધાન—કેમ સધિરાજ, શા વિચારમા પડ્યા છો ?

સંધિરાજ—આપને ધન્યવાદ આપવાના

પ્રધાન—શાનો ધન્યવાદ ? કંઈ કુશળ વૃત્તાન્ત છે ?

સધિરાજ—આથી બીજુ શુ કુશળ ?

ગીતિ

મદન યમ–સદન પહોચ્યો, અમર વિજય ને ધર્મ શર્મ પામે,
અધર્મ કાર્યે ઉઘાડ્યા ભૂપ–નયન, ને પડ્યો ન શ્રમ નામે

પ્રધાન—(મો મલકાવીને) સધિરાજ, એ તો હવે ઠીક, પણ મદનસિહને ત્યા જઈ આપ શુ કરશો ?

સધિરાજ—જવુ પડે એમ જણાતું નથી કારણ,

વસતતિલકા—જો સૂર્ય વૃષ્ટિ દઈને બહુ તાપ તાપે,
તો તાપની ઋતુ વિશે ફલ માત્ર આપે,
વર્ષાદ તાપ જ્વરને નહિ ગાઠનારી,
સન્નીતિ સત્વર ફળી વચને તમારી

કાંકે આ પાપીએ,

ગીતિ

બાર જવાના ભયથી, નિર્લજ તોયે સલજ્જ થઈ, છોડે,
આ સમયે, પરરામા, રમા, રમણુ, મદ, ધર્ય ધર્મ જોડે

પ્રધાન—(મદ હસીને) શુ બોલો છો ? સરદાર, શૂરા લોક એ નમ્યુ આપશે, છછેડાયલો નાગ તો ડસે છે, માટે સભાળજો

સંધિરાજ—

મંદાક્રાંતા—રંગે કાળો, વિષ વદનમા ફુકથી ભૂત ફાટે,
અંગે ફાળો, ચપલ ભરતો રાજ્ય–લક્ષ્મી લલાટે,
વામાસ્નેહે શિવશિર ચડી લોકને નાગ દડે.
તેને નાથ્યો અકલ કલથી નદ–આનદકદે.

તેમજ આપે આજ કર્યું છે સર્વથા, બુદ્ધિનુ પ્રાબલ્ય વધારે છે.

પ્રધાન—મને તો ધર્મનું પ્રાબલ્ય વધારે જણાય છે.

સધિરાજ—એ પણ ખરૂં, પણ એકલા ધર્મથી શુ થાય ?

ઇંદ્રવિજય.

ધર્મ હતા પણ બુદ્ધિ ખરી ખરચી તવ ભીષ્મ સુયોધન હાર્યા,
ધર્મ છતા સ્થિર બુદ્ધિ જતા, સુર વૃત્રથકી ફરતાં બહુ માર્યા.
ધર્મ હતો પણ બુદ્ધિ વિના, બલિ વામનપાદ તળે ચગદાયા,
બુદ્ધ થયા વિણુ કેવળ ધર્મ ધરી ન તર્યા જન ઇશ્વિરમાયા.
(એટલામા દોડતો દોડતો વિદ્યાધર શ્વાસ ખાતો ખાતો આવે છે.)

સંધિરાજ—કેમ વિદ્યાધર, આટલો ગભરાયો છે ?

વિદ્યાધર—અરે ભાઈ શુ પુછોછો, પેલા અનુભવ વિનાના અમર મહારાજ—

પ્રધાન—શુ કરે છે ?

વિદ્યાધર—અરે, એતો આખા રાજ્ય સાથે બાથ ભીડવા આવેછે.

સધિરાજ—શુ કરવા ?

વિદ્યાધર—પેલા ધર્મપાળની વાત જ્યારથી સાભળી છે ત્યારથી તો ન કરો વાત—એના ક્રોધની કે વેગની, મહારાજ, હુ તો થાકયો, હવે આપ એને નિવારો તો ઠીક, નહિતો કઇંનું કઈ થઈ જશે.

પ્રધાન—(ઇષત્ હાસ્ય કરીને) તારૂ ન માન્યુ તે અમારૂ કેમ માનશે ? વળી એ મોટા થયા.

સધિરાજ—પ્રધાનજી, વર્ષમા મોટાઈ શા કામની ?
એણે

વસતતિલકા—દીપોત્સવી જરૂર જોઈ રૂડી પચીસ,
માર્યા વરૂ, હરિણુ, સિહ ઘણા મહીષ;
(પણુ-) સન્નીતિ જોઈ નહિ ને મન ના ભરાયું,
તો કાર્ય સ્વાર્થ પરમાર્થનું ના સધાયું.

પ્રધાન—એણે,
સન્મિત્ર ધર્મતણુ દુ ખ નથી ખમાયું,
છૂટુ પડેલ ગજ-બાલક ધુધવાયુ.

વિદ્યાધર—સાથે એમ પણ કહોને કે,
"એણે ગયુ સકલ અકલ સાથ આયું,"
(નેપથ્યમાં) કૌટલ્યના કટકનું, નહિ થાય ફાવ્યું.

વિદ્યાધર—અરે મહારાજ, જુઓ જુઓ, એ તો આ આવ્યા કૃપાણ ખેચીને (અમરસત્ર દૂરથી આવતો દેખાય છે)

પ્રધાન—(જોતો જોતો) અહો ! શો પ્રતાપ !

શાર્દૂલવિક્રીડિત—અંગેઅંગ વિભૂતિ ભવ્ય ભભકે, ફૂત્કાર ભારે થતો,
ગૌરીદ્રોહ થતાજ શંભુ અરિને, સંહારવા ધાવતો,
કે લેઈ નરસિંહરૂપ હરિ શું, દોડે નૃશ્રસોભણી,
શોભા સૂર્ય સમાન આ અમરની શી ચંડ સોહામણી !

સંધિરાજ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—આ ફેટો ફરકે યથા ત્રિભુવને, ફેલાય ધર્મધ્વજા,
શીળા પંકજલોચને અનલ શો દે આત્મભૂને સજા,
જાણી પાણિ–કૃપાણ પ્રાણ હરશે દિક્–સુંદરી નાસતી,
પૃથ્વી પાદપ્રહારથી ધમકતી, વીરો ધરી રાજતી

(એટલામા ઉપર કહેલે વેશે અમરસત્ર પાસે આવે છે તેને સામે જઈ વિદ્યાધર અટકાવે છે અને સંધિરાજ પાછળ જાય છે)

અમરસત્ર—છટ્ જવાદે કોણ છે તું મને રોકનાર ?

વિદ્યાધર—ક્ષમા કરો, આ મહારાજ સંધિરાજને જુહાર તો કરો

અમરસત્ર—કોને જુહાર ?

વસંતતિલકા—જેણે કલંકિત કર્યો નૃપ દીપ્તિમાન,
"હા હા" કહી અધમ પાદ કર્યા પ્રણામ,
જે દૈન્ય દાસ્ય કરીને અરિ–કીર્તિ ગાય,
તેને જુહાર કરવા શિર ના નમાય

સંધિરાજ—(પ્રેમયુક્ત તિરસ્કારથી) જુહાર ન કરશો અને આગળ પણ ન ધપશો આજ્ઞા માન્ય કરવી એ કનિષ્ઠનો ધર્મ છે

અમરસત્ર—ધર્મરક્ષણ એ પ્રથમ ધર્મ છે. તો જોઉં વારૂ મને કોણ અટકાવે છે ?

વિદ્યાધર—હું—

ઉપજાતિ—અનેક બ્રહ્માંડ તણો અધીશ, અનાદિ ચિન્માત્ર અનંત ઈશ,
વિજ્ઞપ્તિ તે સેવકની સ્વીકારે, તેથી થયા શું ગજપુત્ર ભારે ?

મહારાજ, આ તો અભિમાન કહેવાય, અથવા મદોન્માદ કહેવાય. કરવુ હોય તે કરજો પણ વાત સાભળો.

અમરસત્ર—(જરા ખમચીને)

રોળાવૃત્ત—ધર્મપાળ નિર્દોષ ગ્રસ્ત જાણીને આજે,
રક્ષા કરતા વાર કરૂ તો જણુતી લાજે,
બાહુકથી ન કપાય રાહુ તો શેના બાહુ,
દે મિથ્યા અપવાદ તેમને જકડી સાહુ.

સચિવરાજ—પણ ધર્મપાળ છૂટા હશે તો ?

અમરસત્ર—હે શુ કહો છો ? વિદ્યાધર, ખરી વાત છે ?

વિદ્યાધર—નિરતર તમારૂજ હિત કરનાર તમારા પરમપૂજ્ય કાકાનુ અપમાન કરી હવે પૂછો તેમનેજ હુ શુ જાણુ ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ થઈને) કાકા, અપરાધ ક્ષમા કરશો. મિત્રને અકારણ આપત્તિ આવી જાણી આવેશમા આપની અવગણના થઈ તેની ક્ષમા આપશો પરતુ સત્ય કહો ધર્મપાળ બધનમા નથી ?

વિદ્યાધર—અહો !

ગીતિ.

અનુચિત કર્મ કરીને, ક્ષમા માગવી, ટેક તજી, લજાવુ,
તેથી ધીરપ સારી, શાણા વીરે ન ક્રોધ વશ થાવુ.

સચિવરાજ—પ્રેમમા અપરાધ કે ક્ષમાનો અવકાશ નથી, પણ ભાઈ જરા વિચાર કરો પૂછપરછ કરો. છેક વટોળીઆ જેવો વેગ રાખવો એ શુદ્ધ શૌર્યને દૂષણ છે.

અમરસત્ર—(સલજ્જ)

સોરઠો—દોષાકરમા દોષ, જયમ શોધો ત્યમ લાધશે,
શિર ધારે, પણ રોષ, મહેશ, લેશ કરે નહિ

સચિવરાજ—તેનું કઈ નથી, પણ આ ટેવ હવે મૂકી દો. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે સદા થઈ શકતું નથી. અપાયનો ઉપાય કરવો, પણ ધૈર્યથી કાર્ય કરવુ એક રાતમા શુ ખાડુ મોળુ થઈ જાય ? એક દિવસ ધર્મ બધનમા રહે તેથી શુ તે પાતળો થઈ જવાનો—

અમરસત્ર—(પુન આંખમા રોષ ભરીને) ત્યારે શુ એ હજી અકારણ બધનમા છે ? નિશ્ચય માનજો કે,

ગીતિ.

ધર્મવિરોધી સત્વો, યુદ્ધ હરવી કરૂ કબ્જ સેંજ,
વૈરોત્શ્વાસ કરીને, શ્વાસ વિશે લઉં અધર્મનું તેજ

પ્રધાન—(દૂરથી) તથાસ્તુ અમર, કેમ વેગે ચહડયા છો ? અહીં આવો. (આખ જરા કરડી કરે છે)

અમરસત્ર—(પાસે જઈને) પ્રણામ કરૂ છુ, શિરશ્છત્ર. અપરાધ ક્ષમા કરો.

પ્રધાન—ક્ષમા કરવાનું કઈ નથી ધર્મની મૈત્રીથી તેની આપત્તિમા તમારા ક્રોધ અને શૌર્ય સ્થાને છે, પરતુ વડીલના વિશ્વાસ અને માન રાખવા શીખો

અમરસત્ર—આર્ય, આપનો તો વિશ્વાસજ છે.

પ્રધાન—તો કેમ ઘેરથી આવ્યા ? આ ઉઘાડો કૃપાણુ શો ? આ પ્રચડ વેશ શો ? આ ઉદ્ધત ભાષણ શુ ? આવી ક્ષુદ્ર સહાયવિના કાર્યસિદ્ધિ નથી કરી શકતા ?

અમરસત્ર—(સલજ્જ) એટલીજ અપૂર્ણતા અને બાલિશતા.

પ્રધાન—એ વાત જાણીને પણ આમ કોઈની સમતિ લીધા વિના અથવા વડીલનો તિરસ્કાર કરી, રાજ્યનું અપમાન કરવા તૈયાર થયા. ધીર ગંભીર ગજસિહના કુભસ્થળનું મોતી, પાણીવાળુ છતા ડાઘયુક્ત જોઈ ખેદ કોને ન ઉપજે ?

અમરસત્ર--(સલજ્જ પગના અગુઠાથી જમીન ખોતરતો) આપ પિતાજીને ઠેકાણે છો, ડાઘ ધોવો એ આપનું કર્તવ્ય છે સેવક આધીન છે.

પ્રધાન—તો સાભળો, ભૂપાલ કોણુ છે ?

અમરસત્ર—આર્ય, જનમડળની સત્તાનુ, પ્રતિષ્ઠાનું, સમૃદ્ધિનું, સુખનું, અને સ્થિતિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે.

પ્રધાન—તે પૂજ્ય છે કે નહિ ?

અમરસત્ર--છેજ. પણ રાજ્યમા થતા દોષ સુધારવા

પ્રધાન—તમારા ગુણદોષ તમે સમજી શકો છો? સમજી શક્યા?

અમરસત્ર—જી ના

પ્રધાન—તો તમારા જેવા અને વિરૂદ્ધ સ્વભાવના અનેક પ્રકારના જનમડળથી ભરેલા આ સામ્રાજ્યના ગુણદોષ કેવી રીતે જોઈ શકશો?

અમરસત્ર—(શરમાઈ) ક્ષમા કરો

સોરઠો—ભરવાને આકાશ, ધોવા અબ્ધુધિનો મળ,
ગાડી ધરતો આશ, ડાઘ સૂર્યમા શોધવા.

માટે હવે આજ્ઞા કરો

પ્રધાન—જુઓ, સાભળો તને,

ઇંદ્રવિજય—વીર સુધીર કરી તતખીર સુયુદ્ધ કરી મૃત શ્યાલ કર્યો છે,
તે સુણી ભૂપતિ હર્ષ ધરી અતિ, સૈન્યતણો પતિ આજ કર્યોછે.

સહુજણ—(આશ્ચર્ય પામી) શુ? શુ? (સ્તબ્ધ બની જાય છે.)

અમરસત્ર—(ગદ્‌ગદ થઈ) ત્યારે શુ ભૂપાલ સર્વ વાત જાણે છે?

પ્રધાન—

ચક્ષુ હજાર વિશુદ્ધ ઉદાર નૃપાળ થક કશુ રહે ન અજાણ્યું,
દર્દુર કૂપ તણો થઈ તે વણ કારણ શોચ અને વપુ તાણ્યુ.

સધિરાજ—પ્રધાનજી, આ શુ કહોછો! કહો, કહો, અથેતિ વાત કહો. આ ગાડા અમરને ઠપકો પછી દેજો અપકારને બદલે ઉપકાર! મહારાણીનું પણ ન ચાલ્યુ? કહો શી રીતે જાણ્યુ? કેમ થયું?

પ્રધાન—

રોળાવૃત્ત—દૂધ અને જળ તણી પરીક્ષા હસો કરતા,
જડ ચેતનના તત્વ પરમહસો મન ધરતા,
શઠ દભી ને શુદ્ધ જનોને નૃપ જાણે છે,
મનુષ્ય-રત્નો તણો પરીક્ષક એકજ એ છે.

અમરસત્ર—મહારાજ, શકાનું સમાધાન કરવા આપ સમર્થ છો, તો અયોગ્ય પ્રશ્ન જાણી ઉપહાસ ન કરતા ઉત્તર આપશો, પ્રશ્ન એજ કે આવા સર્વજ્ઞ અને ગુણજ્ઞ ભૂપાલના રાજ્યમા અધર્મ અને અન્યાયનું પ્રબળ કેમ વધે છે?

પ્રધાન—ઈશ્વરકૃત સૃષ્ટિમા એમ કેમ થાય છે?

અમરસત્ર—સમજ્યો મહારાજ, પણ હવે અવિવેકનો દંડ દેવો યોગ્ય છે.

પ્રધાન—આથી બીજો શો દંડ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સતકાર્યે ધરી વેગ લજ્જીત થઈ બોલ્યું અબોલ્યું કર્યું,
સ્વીકાર્યું અવિનીત હુ પદ, દીઠુ કૌશલ્ય દોષે ભર્યું,
પશ્ચાત્તાપ કરી ગ્રહી નમિત તે શિક્ષા અને સન્મતિ,
આથી દંડ–પરંપરા અવર શી દે મંત્રી કે ભૂપતિ ?

માટે અખંડ ભૂમંડલૈકચૂડામણિ મહારાજાધિરાજે મોકલેલું સેનાનાયકના અધિકારનું દર્શક લે આ શસ્ત્ર, અને સજ્જ બની થા રાજ્યસેવામાં તત્પર

અમરસત્ર—ઉપકારથી પરાજીત થએલો હું આટલો બધો ભાર લેવાને યોગ્ય નથી, તેમ અધિકારની સ્પૃહા વિના રાજ્યના ધર્મ્ય કાર્ય કરવા અને કરાવવા સેવકે તન મન અને ધન સમર્પણ કરેલાજ છે, તો આથી વધારે શું ?

પ્રધાન—અધિકારની સ્પૃહા ન ધારે એવા વિરલજનનેજ અધિકાર આપવો ઉચિત છે જેની સર્વ સમર્પણ કરવાની શક્તિ છે તેજ સત્તા જીરવી શકે છે આ અધિકાર તમને આપ્યાથી વધારે એટલું કે શિર ઉપર ભાર આવવાથી ઉદ્ધતતા જશે અને અનુભવ આવશે

અમરસત્ર—તો આજ્ઞા માન્ય કરૂં છું (અમરસત્ર શસ્ત્ર લે છે) બીજી કંઈ આજ્ઞા ?

પ્રધાન—હા, ભૂપાલે કહેવરાવ્યું છે કે,—

રોળાવૃત્ત—રાજ્યતણો જયસ્થંભ થઈ જનને મન ગમજે,
દુશ્મન સામે સિંહતુલ્ય હણવાને નમજે.
ધરી બાપનું ધર્ય બિરદ રણમાં સાચવજે,
કરી ધર્મનો સંગ કીર્તિનાં સુખ અનુભવજે

અમરસત્ર—જેમ આજ્ઞા.

(સર્વ જાય છે)

અમરસત્ર નાટક.

દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર.

રા૦ સા૦ દલપતરામ પ્રાણજીવન ખખ્ખર જે પી નો જન્મ ઇ સ. ૧૮૩૭ (સવત ૧૮૯૩)મા બ્રહ્મક્ષત્રિયની જ્ઞાતિમા થયો હતો અને મરણ સને ૧૯૦૨મા થયુ હતુ તેઓ કચ્છના રાવશ્રીના વિદ્યાગુરૂ અને એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર હતા તેમણે બુદ્ધિવર્ધક માસિકના તત્રી તરીકે પણ કાર્ય કરેલુ છે કાળીદાસ કૃત અભિજ્ઞાન શકુતલા નાટકનું ભાષાતર તેમણે ઘણુ સારૂ કરેલુ છે

૧૭૭

કન્યા વિદાય.

ક.—(શકુતલા ભણી જોઈને દુખી થઈને કહે છે)

નારાચ.—શકુતલા જવાથી આજ દુખી દીલ થાય છે,
દબે ન અશ્રુ દૃષ્ટિ ઝાખી, કઠ તો રૂધાય છે,
સનેહદુખ થાય વનવાસિને મને અતિ,
થતી હશે શી ગૃહસ્થની સુતાવિજોગથી ગતિ.

(એમ કહીને આણીમેર તેણીમેર ફરે છે)

બેઉ સ.—અલી શકુતલા, ઘરેણા ગાઠા તો ઘાલ્યા, હવે સાડી પહેર અને તેપર ચુદડી ઓઢ

(શકુતલા ઉભી થઈને વસ્ત્ર પહેરે છે)

ગૌત.—બેટા આમ જો જેની આખમાથી આનદના આસુ વહ્યા જાય છે એવા જે આ તારા પિતા તે તને આલિગન આપવા સારૂ પાસે આવ્યા છે, તેને પાયે લાગ

શકુ.—(શરમાઈને) પિતાજી પાયે લાગુ છુ

ક.—(તેના મસ્તકપર હાથ મૂકીને) બેટા,

ગીતિ.—થા પતિને બહુ વહાલી, શર્મિષ્ઠા નૃપ યયાતિને જેમ,
થાઓ સુત તુજ પુરૂસમ, પૃથ્વીપતિ તેહને થયો તેમ

ગૌત.—ભગવાન કણ્વ ઋષિ, એતો ખરે વરદાન થયુ, આશીર્વાદ નહિ તો.

ક—બેટા, આમ આવ હવે હોમાગ્નિની પ્રદક્ષિણા કર

(સર્વે અગ્નિકુડની પ્રદક્ષિણા ફરે છે)

(કણ્વઋષિ કન્યાને ઋગ્વેદના મત્રની ઢબ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપે છે)

ભુજંગી.

થપાયા રૂડા અગ્નિ જે વેદી મધ્યે, પૂરા પાથર્યા દર્ભ સમ્મીધ હવે;
કરે પાપનો નાશ જે હોમ ગધે, બચાવો તને અગ્નિવૈતાન સધે.

બેટા, હવે તું ઉભી રહે (આમ તેમ જોઈને) શાર્ગરવાદિક શિષ્યો ક્યા છે?

શિ.—(આગળ આવીને) ભગવાન, આ અમે પાસેજ છીએને.

ક.—આ તમારી બહેનને લઈને જાઓ, તેને માર્ગ દેખાડો.

શાર્ગ.—આમ આવ, બહેન આમ

(બધા તેની સાથે નીકળે છે)

શકું.—અલી પ્રિયવદા, હુ મારા પતિને મળવાને ગમે તેટલી આતુર થઈ છુ, તોપણ, આ આશ્રમ છોડતા મને એટલુ દુ ખ થાય છે કે મારૂ પગલુ ઉપડતુ નથી

પ્રિયં.—સખી, આ તપોવનના વિયોગથી તને એકલાનેજ દુ ખ થાય છે એમ નહિ સમજતી, પણ તારા વિયોગનો સમય પાસે આવવાથી એ તપોવનની પણ એવીજ અવસ્થા થયેલી દેખાય છે કારણ કે—

ગીતિ—નથી ગળતા દર્ભ મૃગો કલાપી દિલદુ ખથીજ નવ નાચે,
વેલી પાડે પાકા, પત્રરૂપી આસુ દુ ખે સાચે.

શકુ.—(સભારીને) દાદા, મારી લાડકડી બહેન જે વનજ્યોત્સ્નાની વેલ તેને જરા ભેટી આવુ

ક.—હા હા બા, તારૂ હેત એનાપર ભાહુ જેટલુ છે તેથી હુ અજાણ્યો નથી તે પણ આ જો તારા જમણા હાથ ભણી પાસેજ આવેલી છે.

[વનજ્યોત્સ્ની પાસે જઈને]

શકુ—(લતાને કહેછે) હે મારી વહાલી વનજ્યોત્સ્ની, જો કે તારા પતિ આમ્રવૃક્ષની સાથે તુ લપટાઈ છે, તોપણ તારી શાખાઓના હાથ આણીમેર કરીને મને એકવાર ભેટી લે, કારણ કે હુ આજ દૂર દેશ જઈશ તેથી કદાચ પાછુ તને નહિ ભેટાય. (કણ્વમુનીભણી ફરીને) હે દાદા, જેવી મારાપર તેવીજ આ મારી બહેન પર મમતા રાખતા જજો હો

ક.—તમો બેય વિષે તો મને નિરાત થઈ હવે મને ચિંતા રહી નહિ.

ગીતિ—ઉત્તમ વર શોધીને, પરણાવવા મુજ હતોજ વિચાર,
પૂર્વપુન્યથી દૈવે, બની ગયુ તેહ સહજ નિરધાર,
આંબાના વૃક્ષતણી, દૈવે નવમલ્લિકાથી થઈ ભેટ,
તમ વિષે મને એણે, નચિંત કીધો ખરેખરજ નેટ.

બેટા, હવે અહીંથી રસ્તે પડ.

શકુ.—(બેઉ સખીઓને) બહેનો, હવે આ વનજ્યોત્સ્નીની વેલની સોંપણુ તમો બેઉને કરૂં છુ—તમે એની સભાળ રાખજો

બેઉ—અને અમારી સોંપણુ કોને કરી જાયછે?

[એમ કહી રડવા માંડેછે.]

ક.—અનસૂયા, અરે પ્રિયવદા, એમ રડોછ શુ તમારે તો શકુંતલાને ધીરજ આપવી જોઈએ—તેને બદલે ઉલટી તેને રડાવોછો?

[એમ કહી સર્વ આગળ ચાલવા માંડેછે]

શકુ.—દાદા, બીજું એક હું કહી જાઉંછુ તે સભારી રાખજો તે એ કે, પેલી મારી લાડકડી હરણી ગાભણી હોવાને લીધે આશ્રમમા ધીમે ધીમે ચરેછે, તે જ્યારે હેમખેમ વીઆય ત્યારે તેના રૂડા સમાચાર અને કોઈની સાથે કહેવરાવજો.

ક.—એ હું કદી વિસરીશ નહિ.

શકુ.—(પાછળ તણાઈ હોય એમ કરીને પછવાડે જોઈને) અરે કોણ એ મારા છેડાતળે ભરાઈને આવે છે!

[એમ કહીને પાછળ વળીને જોયછે]

કણ્વ—બાપુ! એ કોણ તે ઓળખ્યું કે?

શાર્દૂલવિક્રીડિત—વાગી કંટક દર્ભનો ક્ષત મુખે હુતું પડ્યુ જેહને,
જેને ઈંગુદિ તેલ ચોળતી હતી રાખી મને ખતને,
શામો તે ખવડાવી દત્તક લઈ ઉછેરિઓ જેહને,
તે જો આ મૃગબાલ છોડતું નથી મા નિજ જાણી તને.

શકુ.—(તેના શરીરને પંપાળીને) બેટા, હુ તો તારી સોબત છોડીને જાઉંછુ તો પછી મારી પાછળ શુ કરવા આવે છે? પાછો જા.

શિખરિણી—અહો ! બાળા તારી, જનની પ્રસવી તેવીંજ અરે,
તને છોડી સ્વર્ગે, ગઈ મુજ કપાળે ધરી ખરે,
ઉછેર્યો મે નિત્યે જતન કરી તારૂં હરઘડી,
તને બાળી સાચે, રમતું ખુશી તેથી થતી વડી,
તને છોડી આજે, ગમન કરૂછુ હુંજ ત્યમરે,
પુઠે મારી કેહે, હરખ ધરી આવેછે ક્યમરે,
ફરી પાછો જાની, અહીં થકી તુ તો આશ્રમવિષે,
પિતા મારો તારૂ, જતન કરશે હર્ખી અતિશે.

[એમ બોલીને રડતી રડતી ચાલવા માડેછે]

કણ્વ—(શકુતલાને ઝાલીને)

દોહરો—રડતા રડતા તાહરા, નેત્ર ગયા સુકાઈ,
દડદડ વહેતા આસુથી, અગ ગયું ભીંજાઈ,
પૂર પાપણે બસ કરો, સૂજે ન આખે હાલ,
ઠોકર માર્ગ ઉંચે નીંચે, નહિ તો ખાઈશ બાળ,
મોહપાશ તોડી કરી, કર તું શીઘ્ર ગમન,
ચિતમા નિત સભારજે, સ્નેહે બધુજન

શાર્ગરવ—ગુરૂમહારાજ, સ્નેહીને જળાશય સુધી વળાવવા જવુ એવો સપ્રદાય છે, અને આ સરોવર કાંઠો છે માટે જે સદેશો કહેવડાવવાનો હોય તે કહી અમને આજ્ઞા કરીને આપે આ સરોવર આગળથીજ પાછા ફરવુ જોઈએ.

કણ્વ—ઠીક ત્યારે, આ ઉમરાના ઝાડની છાયા તળે આપણે જરા વાર બેસીએ

[એમ કહી ઝાડ તળે સર્વે બેસે છે.]

કણ્વ—(પોતાના મનમા કહે છે.) દુષ્યત રાજાને કેવો યોગ્ય સદેશો કહેવડાવીએ વારૂ ?

[તેનુ મનમાં ચિતન કરે છે]

શકુ —(એક કોરે મો કરીને અનસૂયા સાંભળી શકે તેમ કહે છે) સખી અનસૂયા, પેલુ કૌતક જોયુ કે ?

ગીતિ—હાંકે છે થઈ આડુ, અબ્જતણું પત્ર નાથને જેહ,
ગાભરી થઈ આરડે તે કારણ ચક્રવાકી તો તેહ,
સહેવાતું નથી ક્ષણ પણ, વિરહતણુ દુઃખ બાપડી તેથી,
ખેદ અતિશ ઉપજેછે, મુજ હૃદયે એવી તે નીરખવેથી.

અનસૂયા—બ્હેન, એવું જરાએ તારે મનમા આણવુ નહિ.

ગીતિ—એ પણ નિજ પતિવણ, દુ ખમાહી લાંબી રાત ગાળેછે;
પતિકેરા સયોગની, આશાએ દુ ખ એટલું સહેછે

કણ્વ—અરે શાર્ગરવ, શકુતલાને આગળ કરી, મારૂં નામ દઈ રાજાને મારો સદેશો આ પ્રમાણે કહેજે.

શાર્ગરવ—જેવી આજ્ઞા મહારાજ.

કણ્વ—તેને એવો સદેશો કહેવો કે—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—તૂ છે ઉચ્ચ કુલીન સયમધના છીએ અમો જાણજે,
પુત્રીએ તુજપ્રીત બાધિછ સગા વચ્ચે નથી માનજે,
તેથી રાણી બીજી સમાન ગણજે રે! ભૂપ તું એહને,
ભાગ્યાધીન ભવિષ્ય છે પછી સગા, બોલે નહીં કોઈને.

શાર્ગરવ—મે સદેશો સાભળ્યો. એ પ્રમાણે રાજાને જઈને કહીશ.

કણ્વ—બેટા, તને પણ એક શિખામણ કહેવી છે તે કહુછુ. અમે સદા અરણ્યમા રહીએ છીએ, તોપણ સસારની રીતભાતથી અમે જાણીતા છીએ.

શાર્ગરવ—મહારાજ, એવો તે કયો વિષય હોય કે જે તમસરખા જ્ઞાનવતને જાણીતો ન હોય.

કણ્વ—બેટા તું તારા પતિને ઘેર ગયા પછી આ પ્રમાણે ચાલજે હો.

ચોપાઈ—મોટેરાની કરજે સેવ, શોકશુ ધરવી સખીસમ ટેવ,
પ્રોત ઉતારે જદપિ નાથ, કોપતી કદી નવ તું પતિ સાથ,
ભાગ્યોદયમા તજજે ગર્વ, દયા કરવી સેવકપર સર્વ,
એમ ચાલતી ગૃહિણી થાય, કુળકટક બીજી લેખાય.

કેમ ગૌતમી, એમજ કેની? બીજુ શુ કહેવું એને!

ગૌત.—વહુઆરૂ માણસ થઈ, તેને ઉપદેશ એટલોજ કરવાનો. બેટા શકુંતલા, આ દીધેલી શિખામણ ધ્યાનમા રાખજે હો.

કણ્વ—બેટા, મને અને તારી સખીજનોને વળી પાછુ એકવાર આલિંગન આપ એટલે થયુ

શકું —(બાપને આલિંગન કરીને) દાદા, પ્રિયવદા વગેરે બીજી સર્વે સખીઓ અહીંથીજ પાછી વળશે કે શુ ?

કણ્વ—હાજ તો, શુ કરીએ બેટા, પ્રિયવદા અને અનસૂયા એ બેઉને પણ વરાવવી છે, માટે એમણે તારી સાથે ત્યા આવવુ યોગ્ય નહિ. ગૌતમી માત્ર સાથે આવશે.

શકું —(બાપને આલિંગન દઈને દુ ખથી કહેછે) હે મારા પ્રિય પિતા, જેમ મલય પર્વતની બાજુ ઉપરથી ચદનની કુમળી વેલ સમૂળી ઉખડી જઈ ને નીચે પડે તેમ હુ જે તમારા ખોળામા ઉછરેલી તે ત્યાથી છૂટી થઈને દૂર દેશ ગઈ એટલે મારા પ્રાણ કેમ રહેશે ?

કણ્વ—પુત્રી ! તું આમ કેમ ગભરાય છે ? અરે તને તારા ભર્તા-રના ઘરમા ગયા પછી અમને સભારવાને પણ અવકાશ મળશે નહિ

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સ્વામી ઉંચ કુલીનની થઈ વધૂ બેસીશ મોટે પદે,
કામોથી ઘરના ન સૂજ પડશે બીજુ કદાપિ હદે,
પૂર્વે જેમ ઉગે રવી તનુ તને તેમે થશે સત્વરે,
પુત્રી, તાતવિજોગનું દુ ખ નહીં લેખીશ તુ ત્યાહરે

શકું —(પિતાના ચરણ પર મસ્તક મૂકીને) દાદા હવે હુ આજ્ઞા માગુ છુ

કણ્વ—બેટા, તારી મનકામના પૂર્ણ થાઓ.

શકું —(પોતાની બેઉ સખીઓ પાસે જઈને) હે પ્રિય સખીઓ તમે બેઉ જણ મને સાથે એકદમજ આલિંગન આપો હવે તમારૂં દર્શન મને દુર્લભ છે ! આજ સુધી સ્નેહભાવે મે તમને જે કંઈ દુ ખ દીધુ હોય તેની ક્ષમા કરીને મારાપરની તમારી મમતા ઓછી ના કરતા.

બેઉ સ —(શકુંતલાને ભેટીને કહેછે) પ્રિય સખી તું એમ તે શુ બોલતી હઈશ ? તું ગયા પછી આ આશ્રમમા અકકેકો દહાડો તે

અકેકો યુગ થઈ પડશે અમારી એક પળ પણ તને સભાર્યાં વગર ખાલી જનાર નથી.

શકું—તમારી પ્રીત મારાપર એવીજ છે એ હું જાણુંછુ

બેઉ સ—સખી, અમે તને એક છાની વાત કહીએ છીએ તે ધ્યાનમા રાખજે રાજા કદાચિત્ ભૂલ ખાઈને તને ઓળખે નહિ તો તારા હાથમા તેના નામની જે વીંટી છે તે તેને દેખાડજે.

શકુ—આ તમારા વચનથી મારૂ હૃદય થરથર કપે છે, વારૂ એમ થાય ખરૂ કે ?

બેઉ સ—અરે બહેન તું બી ના. એમ થાય શુ ? પણ કહેવત છે કેની કે "મન ચિતવે તેવુ વેરીએ ન ચિતવે" અતિ સ્નેહને લીધે મનમા નઠારી શકા આવે.

શાર્ગ—હવે બે પહોર થઈ રહેવા આવ્યા, છોકરીઓ હવે વહેલા વહેલા આટોપી લો. જવાનું આઘુ છે

શકું—(આશ્રમ ભણી મહોડુ કરીને) દાદા, આ તપોવન હુ પાછુ ક્યારે જોઈશ ?

કણ્વ—સાભળ, ક્યારે જોઈશ તે.

સાખી—(મરાઠી ચાલની.)

દીર્ઘકાળ સુધી થજે શોક તુ ચતુરત પૃથ્વીની,
વરાવજે તુજ વીર પુત્રને જોઈ વધૂ શુભ કુળની,
સોંપીશ ગાદી પુત્રી તેને રાજભિષેક કરીને,
પ્રિય પતીસગે આવીશ ત્યારે, શાત આશ્રમે ફરીને.

ગૌતમી—પુત્રી, જવાની વેળા ચાલી જો હવે તારા પિતાને પાછા ફેરવ. નહીંતર એતો એમ વારવાર બોલ્યાજ કરશે (કણ્વ ઋષિને કહે છે) તમે પોતેજ પાછા વળો.

કણ્વ—બેટા, મારા તપના અનુષ્ઠાનમાં હરકત થાય છે, માટે હવે ચાલવા માડો.

શકુ—(પાછા બાપને ભેટીને કહે છે) દાદા તપશ્ચર્યાનુ કષ્ટ કરી કરીને આગળથીજ તમારૂં શરીર તો ઘસાઈ ગયુ છે તેટલા માટે મારે સારૂ શોક કરીને તેમા ઉમેરો કરશો મા

કણ્વ—(નિશ્વાસ નાખીને કહેછે) વત્સ,

ગીતિ—રોપેલા છે તે જે, દ્વારસમીપે વનસ્પતી ન્યાર,
તે ઉગતા દેખી મુજ, સમશે ક્યમ શોક બેટી અનિવાર.

બેટા જા હવે સુખે, તારો રસ્તો કલ્યાણકારી થજો.
[એટલે શકુતલા પોતના સાથીઓ સહિત ચાલવા માડે છે]

બેઉ સ—(શકુતલા તરફ નજર કરીને) અરે રે ! અમારી પ્રિય સખી શકુતલા ગઈ જો પેલી ચાલી જાય છે હવે તો વનરાઇમા દેખાતીએ નથી.

કણ્વ—(નિસાસો નાખીને) અનસૂયા, તમારી સહધર્મચારિણી સખી અને મારી લાડકી શકુતલા, ગઈ ? હવે શોક કરશો નહિ મારી સાથે આશ્રમમા ચાલો.

બેઉ સ—દાદા શકુતલા વગરનુ આ તપોવન કેવળ સુનુ સુનું લાગે છે. તેમા જઈએ પણ શુ ?

કણ્વ—ઘણો સ્નેહ હતો તેથી તમને લાગે, તે ખરૂ છે. (વિચારીને) દીકરા, વિયોગનું દુ ખ તો ખરૂજ, પણ એક ઠીક થયુ કે શકુતલાને સાસરે વળાવી દીધાથી હુ સ્વસ્થ થયો, મારા ઉપરનો બોજો ઉતર્યો, કેમ તો કે,

દોહરા—પુત્રી તો ધન પારકુ, રાખ્યુ સાચવી હોય,
દેવુ પાછુ તેહને, ધણી હોય જે કોય,
દઈ થાપણુ જાણે હવે, થયો શાત મનસાથ,
નિરાતે નિદ્રા થશે, મટયો મુજ ઉચાટ.

[એમ કહીને સર્વ જાય છે.]

અભિજ્ઞાનશકુતલા નાટક.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, બી એ.

દ્વિતીય સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ અને સ્વ ડૉ હરિલાલ ધ્રુવના બન્ધુ કેશવલાલભાઈનો જન્મ ઇ સ ૧૮૫૯મા બહિયલ ગામમા થયો હતો તેઓ ાક પ્રવીણ ભાષા શાસ્ત્રી ગણાય છે તેઓ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તર તા હાલમા તેઓ નિવૃત્તિ નિવાસ ભોગવે છે તેઓએ ગીતગોવિંદ, મુદ્રારાક્ષસ, ામરૂશતક વગેરે પુસ્તકોના અત્યુત્તમ ભાષાતરો કરેલા છે

૧૭૮

ચાણક્ય અને ચંદનદાસ.

ચંદન—(સ્વગત) ગાથા.

નિર્દોષે ભય પામે કુડો કૌટિલ્ય તેડતા સહસા,
તો પછી દોષિત હુ તો આશકાઉંજ અતરમા.

માથીજ મે ધનસેન–આદિક વાસમાના ત્રણ વણિકને કહ્યુ, કે ‘ કદાપિ દુષ્ટ ાણક્ય મારૂં ઘર જોવરાવે, માટે સ્વામિશ્રી અમાત્યરાક્ષસના કુટુબને તમે ાવધાનીથી બીજે કહીં લઈ જાઓ. મારૂ તો થવાનુ હોય તે થાઓ. ’

શાર્ઙ્ગી—આવો, શેઠ, આ રસ્તે

ચંદન—આ આવ્યો ભાઈ

શાર્ઙ્ગ—(પાસે જઈ) ગુરૂજી, આ શેઠ ચદનદાસ આવ્યા.

ચંદન—જય જય આર્ય.

ચાણુ—(સામુ જોઈ) અહો ! પધારીએ, શેઠ ! આ આસન રહ્યું; બિરાજીએ.

ચંદન—(નમસ્કારપૂર્વક) અનુચિત આદરમાન અપમાનથી એ ાકારૂ, તે આર્ય ક્યા નથી જાણતા ? મને તો અહીં ભોયજ બેસુ, તે ઠીક ાગે, માટે, માફ કરજો, ભોયપરજ બેસુ છુ

ચાણુ—નહીં નહીં શેઠ,-એમ કેમ કહોછો ? અમ જેવાના સમાગમમાં ાા આદરમાન તમને ઉચિત છે માટે આસનેજ બિરાજીએ.

ચંદન—(સ્વગત) આ શઠ, કઈ મરમમા બોલે છે. (પ્રગટ) આજ્ઞા આર્યની (બેસે છે.)

ચાણુ—કેમ, શેઠ, વ્યાપાર તો તેજ ચાલે છે ને ?

ચંદન—(સ્વગત) અસાધારણ આદર શંકા ઉપજાવે છે (પ્રગટ) હાજી, આર્યની કૃપાથી વેપાર ધમધોકાર ચાલે છે

ચાણુ—કહો વારૂ શેઠજી, ચંદ્રગુપ્તના દોષો પ્રજાની દૃષ્ટિએ કંઈ તરે છે કે ? ને પડછે ગત રાજાના ગુણો તેઓ યાદ લાવેછે કે ? હુ સહેજ પૂછુ છુ.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી) હરિહરિ ! એ શુ બોલ્યા આર્ય ! શરદ ઋતુની પુનમના ચંદ્ર જેવા મહારાજ શ્રીચંદ્રનાથી પ્રજા પ્રસન્નજ છે.

ચાણુ—શેઠ, રાજાઓ પ્રજાનુ પ્રિય કરી તેમને પ્રસન્ન રાખી પ્રતિપ્રિયની ઇચ્છા રાખે છે

ચંદન—આર્ય ! ફરમાવીએ, સેવક પાસેથી શુ ? કેટલું જોઈએ ?

ચાણુ—આ ચંદ્રગુપ્તનુ રાજ્ય છે, શેઠ, નંદનુ નથી, એટલે ચંદ્રગુપ્તને તો તમારો અપરિકલેશજ પ્રિય છે, ધનની વાત તો ધનલોભી નંદને રૂચે.

ચંદન—(હર્ષ સાથે) અહા, પરમ કૃપા, આર્ય

ચાણુ—શેઠીઆ ! તમારે હવે અમને પૂછવાનું, જે એ અપરિકલેશ શી રીતે સધાય ?

ચંદન—ફરમાવો આર્ય.

ચાણુ—સંક્ષેપમાં, રાજા પ્રત્યે અવિરૂદ્ધ રહેણીથી.

ચંદન—આર્ય ! એવો તે કયો અધન્ય પુરૂષ હોય કે આર્યની નજરે રાજવિરોધી લેખાય ?

ચાણુ—પહેલા તો તમેજ.

ચંદન—(કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી) અરેરે ! એ શુ બોલ્યા? હરિહરિ ! અગ્નિ સાથે તરણાનો વિરોધ કેવો ?

ચાણુ—વિરોધ તે એવો જે તમે રાજ્ય સાથે હજુએ શત્રુતા રાખતા રાક્ષસના કુટુબને આશ્રય આપો છો !

ચંદન—હે-હે ! કોઈ કુડા માણસે આર્યને આવુ ખોટુ ભમાવ્યું હશે.

ચાણુ—શેઠ ! ગભરાવાનું કંઈ કારણ નથી આજી રાજ્યના માણુસો ભયના માર્યા, પુરજનની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ કુટુંબકબીલો તેમના ઘરમા નાખીને વિદેશ જતા રહે છે દોષ તો માત્ર તે છુપાવી રાખવામા છે.

ચંદન—હા, હા, ખરૂ, તે વખતે અમારા ઘરમા અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હતું ખરૂ

ચાણુ—પહેલાતો ' ખોટું ' અને હવે ' ખરૂ, હતું ખરૂ ' એ બોલી પરસ્પર વિરૂદ્ધ પડે છે.

ચંદન—આર્ય ! એટલું વાકૂછળ થયુ કહો, તો થયુ ખરૂ

ચાણુ—શેઠ ! ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યમા છળનો છાયડો ન જોઈએ. માટે રાક્ષસનુ કુટુંબ સોપીદો અને છળથી મુક્ત થાઓ

ચંદન—આર્ય ! મે વીનવ્યુંજ ને, કે તે વખતે અમારા ઘરમાં અમાત્ય રાક્ષસનું કુટુંબ હતું.

ચાણુ—હવે લ્યારે ક્યા ગયું ?

ચંદન—હું જાણુતો નથી.

ચાણુ—(સ્મિતહાસ્ય કરી) કા ? નથી જાણુતા ? શેઠ ! માથા ઉપર ભય ભમે છે ને પ્રતિકાર દૂર છે હો ! બીજી તરફ વિષ્ણુગુપ્ત (પોતાનું નામ લેતા જરા શરમાઈ) પેઠે અમાત્ય રાક્ષસ નંદવત્ ચંદ્રગુપ્તને ઉખેડી નાખશે, એ આશાજ ખોટી છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

પૂરા નીતિ વિશે ધુરંધર શૂરા શ્રીવક્રનાસાદિએ,
  મંત્રી નંદજ જીવતા નવ શક્યા શ્રી અસ્થિરા રાખી જે;
હેલી રેલતી હર્ષની સ્થિર કરી તે આ વરી ચંદ્રને,
  કો તેને કરવા પરી નર મથે મિથ્યા મહીમંડળે ?

વળી

વસંતતિલકા.

ઉન્મત્ત હસ્તી હણી ચમચમ રક્ત પીને,
  ખાતા બગાસુ હરિના મુખમા ધપીને,
લેવા કરે કવણુ દાઢ મૃગેદ્રકેરી,
  સંધ્યાસમે શશિકળા સમ શોણુઘેરી ?

ચંદન—(સ્વગત) ભડાઈ બોલ્યુ ખરુ આવ્યુ એટલે છાજે છે.

(નેપથ્યમા ઉત્સારણા સભળાય છે)

ચાણુ—શાર્ગરવ! જો, શુ છે?

શાર્ગ—આજ્ઞા, ગુરૂજી. (જઈને પાછો આવી) ગુરૂજી! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી ક્ષપણક જીવસિદ્ધિને તિરસ્કાર સાથે હદપાર છે

ચાણુ—શુ ક્ષપણકને? હરિહરિ! કેવી ખેદની વાત? અથવા ચાખો એ એના રાજદ્રોહનું ફળ જુઓ શેઠ ચંદનદાસ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દેછે, માટે આ મિત્ર ઠીક કહે છે તે માનો, રાક્ષસનું કુટુબ સોપી દો, અને અદ્‌ભૂત ફળ આપનારી રાજકૃપા નિરતર ભોગવો

ચંદન—આર્ય! મારા ઘરમા અમાત્યનુ કુટુબ છે નહિ

(નેપથ્યમા ઉત્સારણા ફરી સભળાય છે)

ચાણુ—શાર્ગરવ, જો જઈ, શુ છે વળી?

શાર્ગ—આજ્ઞા, ગુરૂજી, (જઈ પાછો આવી) ગુરૂજી! એ તો મહારાજ ચંદ્રગુપ્તની આજ્ઞાથી રાજદ્રોહી કાયસ્થ શકટદાસને શુળી દેવા લઈ જાય છે

ચાણુ—કર્યા કર્મના ફળ ભોગવે જુઓ શેઠ, રાજદ્રોહીને રાજા આમ ઉગ્ર દંડ દેછે એ, તમે રાક્ષસનું કુટુબ છુપાવી રાખો છો, તે સાખનાર નથી માટે પરઘરનાને સોપી દેઈ પોતાના ઘરનાને અને પોતાના જીવને ઉગારો

ચંદન—આર્ય! તમે મને શુ ભય બતાવો છો? ઘરમા હોય ધરાધર ને અમાત્ય રાક્ષસનુ કુટુબ હુ તમને ન આપુ, તો નથી તેની શી વાત?

ચાણુ—ચંદનદાસ! એજ તમારો નિશ્ચય?

ચંદન—હાજી, એજ.

ચાણુ—(સ્વગત) ધન્ય છે! ચંદનદાસ! ધન્ય છે તને આ સમયમા,

અનુષ્ટુભ્—ન બીજાને બનાવી દે અર્થલાભ થતા છતા,
ધર્મ વા'લો કરી આવુ કરે કો શિબિના વિના?

(પ્રગટ) એમ?

ચંદન—હાજી

ચાણ—(ક્રોધથી) અરે જુડા લુચ્ચા વણિક! ભોગવ ત્યારે રાજકોપના ફળ.

ચંદન—સજ્જ છુ, આર્ય! કરો ભલે આપ અધિકારને અંગે ઘટે તેવુ

ચાણ—શાર્ઙ્ગરવ, શાર્ઙ્ગરવ! અમારા નામથી ફોજદાર કાલપાશિકને કહે, કે આ દુષ્ટ વણિકને હવણા ને હવણા–અથવા એમ નહિ, જા, કોટવાળ વિજયપાળને કહે કે માલમતા જપત કરી બાયડી છોકરા સાથે ઝાંઝરીઆ પહેરાવી કેદ રાખે દરમ્યાન હુ વૃષલને કહુ છુ એ પોતે એને વધની શિક્ષા ફરમાવશે

શાર્ઙ્ગ—આજ્ઞા, ગુરૂજી ચાલો શેઠ

ચંદન—(આસનથી ઉઠી) આ આવ્યો, ભાઈ (સ્વગત) અહા! કેવુ સદ્દભાગ્ય કે પુરૂષદોષથી નહિ, પણ મિત્રકાર્યથી મારૂ મરણ થાય છે!

(શાર્ઙ્ગરવ સાથે જાયછે)

ચાણ—(હર્ષથી) હવે રાક્ષસ હાથમા આવ્યો.

અનુષ્ટુભ્—એની આફતમા પ્રાણ કરે, આ અળખામણા,
તો આની આફતે વા'લા કરશે એય પ્રાણ ના

૧૭૯

રાક્ષસની સ્વગત ઉક્તિ.

રાક્ષસ—(આસુ સાથે) અફસોસ! અફસોસ!

શાર્દૂલવિક્રીડિત—લક્ષ્મી નાથવિહીન દીન વનિતા પેઠે બીજાને ગઈ,
પૂઠે મૂઢ પળી પ્રજા પ્રથમનો, નેહે વીસારી દઈ,
ને ખેડી પુરૂષાર્થ હાર્યો વિરમ્યા, આપ્ને નિરાશા મહીં,
તર્પ્યો તર્ફડી ઉત્તમાગ વિહુણા અગો કરે શુ સહી.

વળી

શિખરિણી—તજી દૈઈ વેગે અતિ કુલીન દેવે, વૃષલને,
ગઈ શ્રી સ્વચ્છંદી નફ્ટ વૃષલી શી ચપળને,
ફરી તેની યારી કરીંજ, કરીએ શુ જયમત્યમે,
અમારા સૌ યત્નો ફૌટવી વિધિ વૈરીવત દમે.

અહા

વસંતતિલકા—સ્વામી વધે અઘટતે સ્વરગે વિરામ્યે,
શૈલેશ સાર્થો લઈ તે પણ નાશ પામ્યે,
સેવીય કેતુ, મથતા ન વળ્યુ જરાએ,
છે વૈરી નંદકુળનો વિધિ, વિપ્ર ના એ

અફ્સોસ ! મ્લેચ્છ કેવો વિચારશૂન્ય !

શાર્દૂલવિક્રીડિત—સ્વામીના કુળનુ નિકંદન થતાએ તેમને જે ભજે,
તે તે વૈરીશુ જીવમા જીવ છતે શી રીત સંધિ સજે ?
એવુ એ ગતિહીન હોન મલયે જોયુ ન ! જેને શિરે,
રૂઠે દૈવ, સદૈવ સર્વ અવળુ ભાસે જ તેને ઉરે.

હજુ પણ તે શત્રુના હાથમા પડી જીવ ખોય તે હા, પણ રાક્ષસ ચંદ્રગુપ્ત સાથે સંધિ તો કરનારજ નહિ ખરેજ ! શત્રુથી હાર ખાવી એનુ ભારે લાછન નથી, લાછન તો સ્વાર્થ ખાતર પ્રતિજ્ઞા તોડવી તેનુ છે (આસપાસ જોઈ આસુ સાથે) આજ દેવઓના પગલાથી પવિત્ર થયેલા કુસુમપુરની સમીપના પ્રદેશ આ સ્થળે

સ્રગ્ધરા—મેલી દૈ વાગ ઢીલી શર કર્સી કરથી લાઘવે ઘોડદોડે,
વીંધ્યા'તા ભૂપતિએ ભલાં વિધ પૅરવે હાલતા લક્ષ્ય કોડે,
આ વાડીમા ઉભા'તા, અહીંજ કરી હતી વાત હુ સાથ પ્રીતે,
હાવા ખાવાજ ધાયે કુસુમપુરતણી ભૂમિ એ આર્ત ચિત્તે

ક્યા જાઉં હુ મંદભાગ્ય ? (આસપાસ દૃષ્ટિ ફેરવી) આહા, એો દેખાય જીર્ણોદ્યાન. લા જઈ ચંદનદાસના સમાચાર કોઈકિ પાસેથી મેળવુ. અહા ' મનુષ્યની ચડતી પડતીના ચક્રની ગતિ અકળિતજ છે

શાર્દૂલવિક્રીડિત—પૂર્વે પૌર નવેન્દુ તુલ્ય કરથી સૌ ચીંધતા, ને ધીમે,
રાજા શો પુરથી હું જે નીકળતો ધૈર્યો નૃપે નૌત્તમે,
હારી તેજ હુ તેજ આ નગરમા નિર્વીર્ય શો સંભ્રમે,
વાડી ઉજ્જડ માહિ ચોરની પઠે પેસું અહા આ સમે !

અથવા એ વૈભવ જેમની કૃપાથી હું ભોગવતો, તેજ કયા છે ? (જીર્ણોદ્યાનમાં પ્રવેશ કરી આસપાસ જોઈ) અહા ! જીર્ણોદ્યાન કેવુ અરમણીય લાગે છે ? અહીં

શિખરિણી—થયું ભૂમિ ભેગું શુભ કુળ પડે ભવ્ય ભવને,
વિધાતાના વાધે નયવત રહ્યું નિષ્ફળ વને,
વિનાશે મિત્રોના ઉર સમ બન્યું શુષ્ક સર ને,
છળે અજ્ઞાનીની મતિ શી મહીં મુઝાઈજ તૃણે !

અહીં વળી

કુહાડીના ઘાની ઘણી ઘણી પીડાથી ક્ષણક્ષણે,
કપોતાના શબ્દે રૂદન કરતા વૃક્ષ લહીને,
ઉંડેરા નિશ્વાસે પરિચય લીધે ખિન્ન થઈને,
ત્વચા ઉતારી આ લહું પટીજ બાધી અહિગણે

પણે તો અરેરે

વસંતતિલકા—સોસે કરી શરીર છેકજ છે સુકાયું,
કીડાથી અંતરતણું ઉર છે ખવાયું,
આ બોડુરોડુ દુખીઉ તરૂજૂથ જાણે,
ઇચ્છે શ્મશાનપથ નાથ પુંઠે જવાને

આ પણે ભાગ્યુતૂટ્યુ શિલાતલ પડ્યુ તે ઉપર ઘડીક બેસુ અવદશામા તો આવુજ આસન હોય (બેસીને કાન દેઈ) અરે ! કેમ આ અકસ્માત શંખ ભૂભવે છે, પટહ વાજે છે ને દુદુભિ ગાજે છે ?

શિખરિણી—હજારો શંખો ને પડધમ દમામા ગડગડે,
વધતો તેનો આ ધ્વનિ ઘન દગી દે શ્રવણને,
ઉછાળો મારીને ભવનતણી કૂખેથી ગગને,
ચડી ફોડે લેવા ભરપ ભુવનોનુ દડવડે !

(વિચારપૂર્વક) હા હા, જાણ્યુ આતો મલયકેતુ પકડાયાથી ઊઠેલો રાજકુળ (એટલુ કહી અધવચ બોલ ફેરવી નાખી) મૌર્યકુળમા મચેલા આનંદનો કોલાહલ હશે. (સજળ નેત્રે) અફસોસ અફસોસ ! મને

અનુષ્ટુભ્.

સુણાવી શ્રવણે, નેને દર્શાવી, અંતરે હવા,
વૈરીની પ્રભુતા દૈવ ઇચ્છે અનુભવાવવા !

મુદ્રારાક્ષસ.

૧૮૦

ઉર્વશીના વિયોગે ઘેલો થઈ ગયેલો પુરૂરવા.

પુરૂરવા—(ઉન્મત્ત દશામા) અરે ઓ લુચ્ચા રાક્ષસ ! ઉભો રહે મારી પ્રિયતમાને લઈને કયા જાય છે ? કેમરે ? તું પર્વતના શિખરેથી ગગને ચઢી ધનુષ ખેચી મારા ઉપર બાણુનો વરસાદ વરસાવે છે ! (ફેરા શરીરે અડતા) નારે ના, હું ભૂલ્યો.

હરિણી—ઘન નવલ આ ગાજે, નો'યે નિશાચર પાપ એ,
સુરધનુષ આ ખેચેલું છે, નથી રિપુચાપ એ,
જળની વરસે ધારા આતો, ન બાણુની પંક્તિ એ,
વીજ કનકની રેખાશી આ, ન જોબનવતી એ.
(વિચારમા પડી જઈ) ત્યારે કયા ગઈ હશે એ ?

શાર્દૂલવિક્રીડિત—રૂડી અંતરધાન હોય થઈએ, ના રીસ તે તો ટકે,
હોએ સ્વર્ગ ગઈ, પરંતુ મુજમા એનું રમે ચિત્ત છે,
દૈત્યોએ હરી હોય, તેય ન બને ઉભેલ હુ આ છતે,
ગોરી ગુમ થઈ ગઈ કહીંક એ ! કેવુ કહું કર્મ તે ?
(ઉંચે જોઈ નીસાસો નાખી) અફસોસ !
ભાગ્યની પડતી ત્યા નડતીમા નડતી, એમ કેમ ? તો કે—

માલ્ય-ભારિણી

દયિતા થકી આ અચિંતળ્યો ને સહવો સખ્ત વિયોગ ઉદ્ભવ્યો, ને
નવલી વળી વાદ્ળીથી શીળા દિન ઉન્માદક આવીઆ રસીલા !

(મોટેથી હસતો) હાહૂહાહા, હુજ ગાડો ને કે સંતાપની વૃદ્ધિ થતી જોઈ રહ્યુ છુ ! મુનિવરે શ્રીમુખે ભાખ્યુ છે કે, **राजा कालस्य कारणम्** તો પછી હું મેઘકાળજ શા માટે પલટી ન નાખુ ? ના ના, તેમ નહિ કરૂ આ ભવ્ય મેઘ છે તો મારો રાજવૈભવે બન્યો રહેછે શી રીતે ? તો કે—

મંદાક્રાંતા—રાજે વીજે ગગન ગરતુ ચંદ્રવો હેમનો આ,
ઢાળે ઉભા નિચુલ તરૂઓ મંજરી ચામરો આ,
ગાયે સૂરે મધુર મધુરે મોર બંદીજનો આ,
ધારા મોતીસર સમરપે અમ્દ સોદાગરો આ.

પણ એ વૈભવની ભુગળ વગાડયે શુ ? આ વનમા વહાલીનેજ શોધુ (કેળના દોડા જોઈ) હહા ! શોધના આરભમાજ આ કેળને જોઉં છુ ને હૈયામા ભડકે બળુ છુ ! શાથી જે

ગાથા—જળકણ ભીના અરુણા કદલીના દોડલા સ્મરાવે આ
આસુંએ ઉભરાતા રોષે રાતા નયન એના.

પણ મારે શી રીતે જાણવુ કે અમુક માર્ગેજ પ્રિયા ગઇ હશે ? હા હા, સમજ્યો

વસતતિલકા—આ વૃષ્ટિએ ર્ચ્યોપચી વન ભૂમિમા જ્યા,
દિવ્યાગના ગઈ હશે દઈ પાય એ, ત્યા,
પુંઠેથી ભાર થકી પુઠતણા ઘણેરા,
ઉડા હશે ડગ પડયા અળતે અનેરા

(પરિક્રમણ કરી નજર નાખતા હર્ષ સાથે) આહા ? એ આકળી પ્રિયાનો પત્તો લાગ્યો એ દેખાય એનુ એધાણુ.

વશસ્થ—રીસે ભરી સુદરી વેગમા જતા પડયો પછેડો શુકતુલ્ય નીલ આ,
જહીં લઈ હોઠની લાલી આસુડા ગર્યાથી રેલા રડીઆ રતુમડા.

(ધારીને જોતા) અરે ! એ તો રાતી ગોકુળગાયવાળો નવી હરિયાળીથી છવાયલો જમીનનો ટુકડો છે ? હા ! આ ઉજ્જડ વનમા વા'લીની ભાળ મેળવવી પણ કયાથી ? (થોડેક છેટે મોરને જોઈ) અહા ? પણે ચોગાનમા છાટ ઉપર કળા કરી મોર ઉભો. એ છાટના શિલાજીતનીજ વાસ આ વરસાદના છાટા પડવાથી ફોરે છે એ મોર કેવો,

ગાથા—કરી ડોક ઉંચી ટહુકે, ફુલાવી ગળુ વિકાસી લોચનને
સનમુખ પવનથી થન થન થતા પીછે જુએ ઘનને ?

(જરા પાસે જતો) એને પૂછી જોઉં.

અનુષ્ટુભ્—વનમા વનિતા ઉંચા કઠની નીલકઠ હે !
નૃત્તે શૂરા ! પૂંરી નૃત્તે તે જોવા જેવી જોઈ તે ?

અરે ! આ તો ઉત્તર આપવાનું મૂકી નાચવા મડી ગયો

બસ, એ પરદુખે સુખીઆનું મો ન જોવુ (પરિક્રમણ કરી કોયલને ટહુકતી સાંભળી) અહો, કોયલ ! વર્ષા બેસતા કેવી એ મદમા જાબુડાની ડાળે ટહુકે છે ! પખીઓમા એ જાતિ ચતુર છે માટે એને વીનવુ. અહો બાઈ !

વસતતિલકા—કામી જનો તણીં તુ કામનીં દૂતી દીઠી,
તું માનમોડણુ અમોઘ જ અસ્ત્રો, મીઠી!
તો તેશુ લેઈ જઈ મેળવ વે'લી વે'લી,
કે તેડી લાવ તતખેવ તું તે રૂઠેલી

તું પૂછીશ કે આટલોઆટલો પ્રેમ છતા કેમ એ તજીને ગઈ? તો તે હું કહુછુ. સાભળ

સુદરી—નથી કારણુ કોપનું કઈ, વણુવાકે વચકાઈ એ ગઈ,
ધણીઆણુા ધણીનીં એ ધણી, વદવી તહીં વાત શીં વાકની?

અરે! આ તો મારી વાત પડતી મૂકી એને કામે લાગી!

ભલે, એમ છે, તોયે એની વાણી મારી પ્રિયાના જેવી મીઠી છે તેથી હું એને મારા કોપનો સ્વાદ ચખાડતો નથી (કાન માડી) હો હો! દક્ષિણુમા ઝાઝરનો રણુકો સભળાય છે! પ્રિયાનાજ પગલાની એ વધામણી હોવી જોઈએ. જઈ પહોચુ ત્યા (પરિક્રમણુ કરી નિસાસો નાખી) અફસોસ

અનુષ્ટુભ્—ઘનઘોર દિશા દેખી જવા માનસરોવરે,
અધીરા રાજહસોનો સ્વર, ઝાઝરનો ન એ

હશે. એ જળાશયમાથી ઉપડી જાય તે પહેલા એમની પાસેથી પ્રિયાની ભાળ તો મેળવી લેઉં. (પાસે સરી મુખ્ય હસ પ્રતિ) અહો જળચર પક્ષીઓના રાજા!

વસતાતલકા—ઉભો રહે પલક, પથ પછી તુ જાજે,
ભાથુ મુખેથીં મૂક; એ બિસ પુઠ લેજે,
દે ભાળ વહાલીનીં પીડા હરીં લે ઉંડેરી,
છે સ્વાર્થથી અદકીં આરત આર્ત કેરી.

એ બોલતો નથી, પણુ ઉંચુ મો કરી જોઈ રહી જણુાવે છે, કે માનસરોવર જવાના રઘવાટમા એ મારા જોવામા આવી નથી ઠીકજ તો? પણુ અલ્યા આ સરોવરના

માલ્ય-ભારિણી—તટના પટમા અટતીં જો એ
દયિતા દિવ્ય ન દીઠીં હસ! હોયે,
મદથી મલપતીં તો તું તેની
હરી લાવ્યો ગતિ ક્યાથી? ચોર! કહેની.

મારે

અનુષ્ટુભ્—દઈ દે દયિતા મારી, ચોરી છે ચાર ચાલ તે,
ઝલાતા માલ મુદ્દાએ આરોપી, આપવો પડે.

(મોટેથી હસતો) હાહહા !

ભાગ્યો ભાગ્યો ચોરને દડનાર, રાજા જાણી બાવરો ભામટો એ.

(પરિક્રમણ કરી) કોણ આ સજોડે રહેનાર ? ચક્રવાક, પૂછુ એને

અનુષ્ટુભ્—ચક્રશી પુડવાળીથી વિખુટા ચક્રવાક હે !
ચિતાચક્રે ચઢેલો આ ચક્રવર્તી પૂંછે તને.

શુ ? " કો કો " એમ પૂછે છે ? અરે તે મને ન ઓળખ્યો ?—

અનુષ્ટુભ્—આજા સૂર્ય અને દાદા ચદ્ર જેના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ ને ઉર્વીએ વરી લીધ છે

કેમ એણે મો બીડી દીધુ ? હુ એને જરા ખખડાવુ

હરિણી—કમળદળના ઓથે મીડી ન જોઈ સરોવરે,
લહી સહચરી દૂરે પૂરો અધીર ઉરે ઝુરે,
અલગ પડતા નેહે વ્હેહે તું આમ ડરી મરે,
વિધુર નરશુ મોએ માડે ન તોય ! અલ્યા શુએ !

અફ્સોસ, મારૂં દુર્દૈવ જ પુછે છે આ, બીજુ શુ ? ચાલ રામ બીજે
જઉં, (ડગલું ભરી એકદમ ઉભો રહી) રહો રહો

અનુષ્ટુભ્—દતદશે ગણગણે વામાવદન, તે મને,
સ્મરાવી અબ્જ રોકે આ ભર્યું ભ્રમરના સ્વને

લાવ, ત્યારે, આ કમળમા બેઠેલા મધુપને પણ અરજ કરી જોઉં,
જેથી અહીંથી ગયા પછી મનમા પસ્તાવાનું કારણ ન રહે.

માલિની—મધુપ ? મધુરનેની ક્યા ગઈ એ ? કહેની,
નથી થઈ અથવા તો તુજને ઝાંખી એની,
મુખની સુમુખીના જો હોય તે વાસ સેવી,
તત્ર થવી લવલેશે પકજે પ્રીતિ કેવી ?

જોઈએ બીજે હવે, (પરિક્રમણ કરી) હા, પેલો કદબના થડને
અઢેલીને હાથણી સાથે હાથી ઉભો, એ મને પ્રિયાની ભાળ આપશે ખરો;
પાસે જતા ધારીને જોઈ ! રહો. ઉતાવળ કરવા જેવુ નથી. શાથી જે એ

ગાથા—સ્રવતી સરસ સુરાસમ નવપલ્લવવાળી ડાળી શલ્લકીની
આરોગે છે મુખમા મૂકેલી માનીતી હાથણીની.

(ક્ષણભર થોભી) હા, હવે એ પરવાર્યો માટે પૂછુ અહો મદગળતા ગજરાજ !

ગાથા—ગુથી જુઇથી જેની વેણી, તે નિત્યયૌવના મીઠી
તવ કર સરીખી ઉરૂની દૂર ડગે સુદરી દીઠી ?

(હર્ષ સાથે) અહા, આ તારા ભર્યા મીઠા સ્વરથી પ્રિયાના સમાગમની આશા આપી તું મને ધીરજ દેછે ! એ કારણથી, અને વળી તારા–મારામા સમાનતા છે, તેથી તારાપર મારો બહુ પ્રેમ ઢળે છે. જો,

શાર્દૂલવિક્રીડિત—તું રાજા ગજરાજનો અવનિમા, હુ ભૂપનો ભૂપ છુ,
તું દે દાન ઉદાર અર્થી તરપે, તપું છુ તદ્રુપ હું,
યૂથે હસ્તિનીમા તું, ઉર્વશીમા અતપુરે લુબ્ધ હુ,
તુ હુ તુલ્ય, અરે વ્યથા વિરહની હુશી ન વેઠીશ તું.

સદા સુખી રહે તું, ચાલ રામ, (પડખે નજર નાખી) અહોહો ! પેલો પર્વત જણાય છે તે તો સુરભિકદર, એ બહુ રમણીય હોઈ અપ્સરાઓને પ્રિય છે, ઉર્વશી એના ઉચ્ચ પ્રદેશમા તો ન હોય ? (પરિક્રમણ કરતા) કયા કર્મની વાત કહુ ? વીજળી પણ ઝબકતી બધ થઈ ગઈ ! ગમે તેમ પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો નજ જવાય. (સામા ઉભા રહી) અહો વિશાળ મધ્યપ્રદેશવાળા ગિરિરાજ !

દ્રુતવિલંબિત—કટિ તટે તવ કાનન દિવ્ય છે ભુવન ભૂપ મનોજ્ઞનું ભવ્ય જે,
તહીં ઘન સ્તનથી લચકાઈ તે ભ્રમતા સભ્રમથી દ્રગ જોઈ તે ?

કેમ બોલતો નથી ? છેટુ બહુ છે, તેથી એનાથી સભળાતું નહિ હોય તો પાસે જઈ ફરી પૂછુ. (પરિક્રમણ કરી)

અનુષ્ટુભ્—અહો ભૂધરના નાથ ! આ દિવ્ય વન માહી તે,
રૂડેરી રહીં વિખૂટી જતી જુવતિ જોઈ છે ?

(કાન માડી હર્ષ સાથે) અહો, તું પણ અક્ષરે અક્ષર મારાજ બોલમા "જોઈ છે" એમ કહે છે ? તો હવે સાભળ બીજો પ્રશ્ન — જો મારી પ્રિયા ક્યા છે ? ("ક્યાં છે" એ શબ્દોના પડધામા સાભળી) શુ ! આ તો પર્વતની ખોહમાથી મારાજ બોલ પાછા વળે છે !

(શોધ બની) થાકના માર્યા પગ કહ્યું કરતા નથી. જરા આ ગિરિનદીને તીરે બેસી તરંગ વાયુ સેવુ. નવા પાણીથી નદી ડોળાયલી છે. તે છતા પણ આને જોઈને મારૂં મન રીઝે છે.

શિખરિણી—તરંગો ભૂશા છે, કનકરસના શા ખગ રસે,
પ્રકોપે વિખાતું પટજ પથરાતું ફીણ હીંસે,
અરે! આતો વાંકે કંઈક મમ વંકાતી અતિશે,
નદી રૂપે ચડી પલટઈજ પેખુ ઉર વિશે.

વારૂ ત્યારે ારી વહાલીને વીનવુ (હાથ જોડી)

દ્રુતવિલમ્બિત—વચનથી, મનથી, ત્યમ કર્મથી
રહુ રટી, લટી, રીઝવવા મથી,
તદપિ દોષ જુએ મુજ શો પ્રિયે!
પરહરી તુજ દાસજ જાય કે?

ના ના. આતો સાચે સરિતાજ છે. ઉર્વશી પુરૂરવાને છોડી કોઈ કાળે સમુદ્રને સેવે નહીં ખેર, હવે પાછો, જ્યા તે સુદર્શના અદૃશ્ય થઇ ત્યા એકવાર જાઉં, કેમકે

જે નિરાશ ન થઈ મચ્યો રહે તેજ ઇષ્ટ સુખની ઘડી જુએ.
(પરિક્રમણ કરી રાતું કદમ્બ જોઈ) હા હા, પત્તો લાગ્યો.

ગાથા—રાતું કદમ્બ ઓ તે, આછા રેસાનું જેનું અદ ઉઘડ્યું
વર્ષાસૂચક સુહવ્યુ એણે અમોડલે ફૂલડુ

એને પડખે ઓ કૃષ્ણસાર રહ્યો તેને હું પ્રિયાની ભાળ આપવા પ્રાર્થના કરૂં. અહાહા!

અનુષ્ટુભ્—કૃષ્ણસા ૈઉભો એ, તે વર્ષાશોભા વિલોકતે,
વનદેવી તણો મોનું ઠર્યો મૂર્ત કટાક્ષ છે.

કેમ વારૂ, એ મારી અવગણના કરતો હોય તેમ મો ફેરવે છે?
(ધારીને જોઈ) હાં હાં

ગાથા—મૃગલી આવતી વચમા અચકી પયમૃગલીઉં પીવા વળગ્યે
મૃગ ડોક વાંકી વાળી આ એને જોય એક ટશે.

અરે ઓ કૃષ્ણસાર!

મંજુભાષિણી—વનિતા વિલોકી કહીં એ વને ધને ?
તું કહી શકીશ લહી આજ લક્ષણે–
તવ વાલીડી મૃગલી શા વિશાળ ને
અતિ એહના નયનીઆ રસાળ છે.

ફટરે ભુડા ! મારૂં કહેવું કાન તળે કાઢી નાખી ચાલ્યો હરિણી ભણી ! એમજ હોય

અવદશા અપમાન ખમવાજ સરજી છે.

ચાલ રામ, (પરિક્રમણ કરતા કંઈક ચલકતું જોઈ) અહો ! આ પથરાની સાંધમાં શું દેખાય છે !

શિખરિણી—ઝગે તેથી સિંહે હત ન ગજનો માંસલવ એ,
પડે વૃષ્ટિ તેથી કણ અનલકેરાય નવ એ,
હહા, આતો જાંસુસમ અરૂણ મોંઘો મણિજ છે,
લઈ લેવા જેને નિજ કર વધારે રવિ શક

શો મનોહર છે ! લઈ લઉં, ના ના, નહિ લઉં, શું કરવો છે ?

ઇંદ્રવજ્રા—આ અર્પવો જેહની વેણી માંહી,
મંદારની મેં'કથી મોહદાયી,
તે તો પ્રિયા દુર્લભ છેજ હાવે,
કાં એ કરૂં દૂષિત આંસુડાએ ?

(પડદા પાછળથી) લઈ લે, વત્સ લઈ લે એ.

ગાથા—પરમેશ્વરીના પગનો જાવક ઝમી જામી જેહ ઉપજેલો,
સંગમનીય મણિજ એ, વા'લાને મેળવે વહેલો.

(પુરૂ૦ કાન દેઈ) અરે, કોણ મને આ પ્રબોધે છે ? (પડદા તરફ જોઈ) અહા ! ગજચર્મધારી શંકર ભગવાન છે ! ભગવન્ ! મોટો અનુગ્રહ થયો કે આપે મને પ્રબોધ્યો (મણિ લઈને) અહા સંગમનીય !

વંશસ્થ—મહેશ બાલેંદુ યથા શિરે ધરે, તને તથા શીશ ધરૂં હું આદરે,
હાર સરીખી કટિવાળી જો ફરી, તું મેળવે દુર્મિળ દિવ્ય સુંદરી.

વિક્રમોર્વશીય.

બળવંતરામ મહાદેવરામ.

તેમનો જન્મ સુરતમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦મા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને અવસાન ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭મા થયુ હતુ તેઓ સરકારી કેળવણી ખાતામા આ ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેક્ટર હતા તેમના રચેલા પુસ્તકો-પ્રાણીવિદ્યા ત્રણ ભાગ, હિંદની રાજ્યપદ્ધતિ, સ્ત્રીમિત્ર, વેણીસંહ ભાષાંતર, વગેરે

૧૮૧

અશ્વત્થામાનો શસ્ત્રત્યાગ.

કૃપા —(પાછળ જોઈ અશ્વત્થામાને કહેછે,) વત્સ, આ જો દુર્યોધન સતપુત્ર સહવર્તમાન પેલા વડની નીચે છાયડામા બેઠા છે.

અશ્વ —ખરેજ મામા, ચાલો આપણે તેમની પાસે જઈએ.

બેઉ —(પાસે જઈ ને) હે રાજા, આપનો જય થાઓ

દુર્યો —(તેમની ભણી જોઈ) કોણ ? કૃપાચાર્ય ? અશ્વત્થામા પણ ! (આસન ઉપરથી ઊઠી કૃપાચાર્યને) ગુરૂ મહારાજ, હુ અભિવદન કરૂં છુ. (અશ્વત્થામાને) આચાર્યપુત્ર, આવરે ભાઈ મને ભેટવા દે. (તેને ભેટી પાસે બેસાડે છે અને ગાય છે.

વસતતિલકા—સગ્રામમા વપુ તજી, અરથે અમારા,
તાતે કર્યું ગમન રે, સ્વરલોક તારા,
તુ ભેટ ખુબ મુજને, ઝટ પાસ આવી,
તારા સરૂપ તનને મુજ પાસ લાવી.
તારા ભુજો અડકવા, થકી મુજ વાન,
લાગે મને તુજ પિતા, સમ નક્કી જાણ,
સતાપસાગર વિષે, મન ડૂબી જાય,
તોએ ફ્વાટી હરખે, બહુ ઉભી થાય.
(અશ્વત્થામાને ભેટીને પાસે બેસાડે છે)

અશ્વ —(આખમા આસુ લાવીને) રાજા, મારા બાપ ક્યા છે ? હે તાત !

કર્ણ—દ્રોણપુત્ર, હવે શોકાગ્નિમા શુ કરવા આત્માને નકામો બાળે છે.

દુર્યો.—આચાર્યપુત્ર, આ સકટમા તારા મારા દુખમા કાંઈ અતર નથી. જો,—

વસંતતિલકા—તારા પિતા, દઢ સખા મુજ તાતના જે,
તારા ગુરૂ જ્યમ હતા, ત્યમ માહરા તે,
શુ તેહના મરણનુ, કહુ દુખ હુ તો,
જાણે બધુ મન થકી, પરિતાપી તુતો

કૃપા—વત્સ, રાજા કહેછે તેમજ છે.

અશ્વ.—રાજા તું મારા પક્ષમા હોવાથી મારે મારા શોકનો ભાર ઓછો કરવો ઘટે છે, પરતુ મને આટલુંજ ખોટુ લાગે છે—

ગીતિ—હુ જીવતા શુ મારા, કેશગ્રહ કેરૂં તાત દુખ, ચાખે,
તો શી રીતે બાપો, પુત્રો થકી શ્રેયની સ્પૃહા રાખે

કર્ણ—દ્રોણપુત્ર, એમા બીજા શુ કરે? સર્વેનો જેનાપર ભરૂસો તેણેજ હાથમાથી શસ્ત્ર નાખી દઈ આપણી આવી દશા કરી નાખી.

અશ્વ—અગરાજ, આપ બોલ્યા શુ? બીજાએ શુ કરવુ? શુ કરવુ તે સાભળો—

સ્રગ્ધરા—જેજે આ ધર્મસૈન્યે સ્વભુજબળમદે ઝાલતા શસ્ત્ર હોસે,
જેજે પાચાળ વશે શિશુ જરઠ યુવા કે હશે ગર્ભકોષે,
જેજે તે કર્મસાક્ષી મુજ રિપુહદયે આવતી જે અહતા,
તેના તેનાજ નિશ્ચે મુજ સમજ રણે મૃત્યુનો એ નિહતા,

હે જમદગ્નિના શિષ્ય કર્ણ, વળી તને કહુછુ તે સાભળ.—

શાર્દૂલવિક્રીડિત—તે આ દેશ અરાતિશોણિતજળે, કુડો જહા પૂરીઆ,
ક્ષત્રીએ ગુરૂ દ્રોણના ત્યમ અહીં, કેશો બળે ખેચીઆ,
શસ્ત્રો તેજ અરાતિદારૂણવિભુ, છે માહરા તેજમા,
રામે જે કીધુ તેજ કર્મ કરશે, દ્રોણાયની ક્રોધમા.

દુર્યો—આચાર્ય પુત્ર, તું વીરનાયક છે. તારા શૌર્યની બરોબરી કોણ કરનાર છે.

કૃપા—રાજા, દ્રોણાચાર્યની પછી આ મહાસગ્રામનો સઘળો ભાર પોતાને માથે લેવો એવુ આ દ્રોણપુત્રના મનમા છે, માટે મને એમ લાગેછે કે તમે એને અધિકાર આપી ઉત્તેજન આપશો તો ત્રણે લોકનું

ઉચ્છેદન કરવાને એ સમર્થ થશે. પછી પાડવના સૈન્યની તો વાતજ શી ? માટે તમને કહું છુ કે એને સેનાપતિનો અભિષેક કરો.

દુર્યો—તમારી આ યોજના બહુ સારી છે, પરતુ એ વિષે મે કર્ણને પ્રથમથીજ વચન આપ્યુ છે.

કૃપા.—રાજા, આ દ્રોણપુત્ર અપાર શોકસાગરમા બૂડ્યો છે, માટે અગરાજાની જોડે બધાયાથી આ સમયે એની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. એતો તેજ શત્રુમડળને શિક્ષા કરનાર છે આ વેળા તેનો સત્કાર ન કીધો અને તમે કહો છો તે પ્રમાણે થયુ તો તેને દુખ નહિ લાગે કે ?

અશ્વ—રાજા, કૌરવેશ્વર, હજુ સુધી યુક્તાયુક્ત વિચાર શો કરે છે ? અરે તું આ સમયે મારાપર ભાર નાખી નિરાતે ઉંઘ લે, જો.—

અભગ—જોજે તુ રાજન, પૃથ્વી અપાડવ, તથા અકેશવ કરૂં આજ.
સોમક પાચાળ, વશ તણુ નામ, રે'શે સર્વ ઠામ શેષ માત્ર.
દર્શાવીશ મારૂં શૌર્ય અગબળ, સકળ મડળ, વીરો કેરા.
નક્કી પૂર્ણાહુતિ, સમક્ષ સર્વની, સગ્રામ વાર્તાની આજ કરૂં.
જાણુ શસ્ત્ર રૂપી, કુહાડે કરીને, નાખુ છુ છેદીને ક્ષત્રારણ્ય.
તેનો ગુરૂભાર, ઉતારી સકળ, કરીશ કુશળ પૃથ્વીને હુ.
નિશ્ચિત પ્રશાત, થઈને હૈયામા, લેશે તુ મઝામા ગાઢ નિદ્રા.
પ્રયત્નથી તને, બહુએ ઢઢોળે, તોએ તે ન છોડે, ખચીત તુ.

કર્ણ—બોલવુ સહેલુ છે, પણ કરવુ બહુ કઠણુ છે એવુ કામ કરવા લાયક પુરૂષો આ કૌરવ સૈન્યમા પુષ્કળ નીકળશે

અશ્વ—અગરાજ, એવુ કર્મ કરવા યોગ્ય પુરૂષો કૌરવ સૈન્યમા પુષ્કળ હશે ખરા, નથી એવુ હું કહેતો નથી. પરતુ હુ જે બોલ્યો તે તો દુખથી ઉપજેલા શોકના આવેશથી બોલ્યો. કેવળ ગર્વથી વીર પુરુષોના ધિક્કાર કરવાના વિચારથી બોલ્યો નથી.

કર્ણ—મૂર્ખા, તુ સમજતો નથી અરે જે દુખીઓ થાય તેણે ઘરમા બેસી અશ્રુપાત કરવો, તથા જે શસ્ત્રધારીને ક્રોધ થઈ તેણે સગ્રામમા જઈ પરાક્રમ કરવુ એજ યોગ્ય છે નકામી આવી બડબડ શા કામની ?

અશ્વ—(ક્રોધાયમાન થઈને) અરેરે ! રાધાગર્ભભારભૂત, સતાપસદ, તુ મારી નિંદા કરેછે કે ?

કર્ણ—હે તું મને મહેણા દેછે કેમ ? તું સમજ્યો ?

અનુષ્ટુભ્—સૂત કે સૂતનો પુત્ર, ગમે તેવો હુ હોઇશ,
દૈવાધીન કુળે જન્મ, મુજ આધીન પૌરૂષ

અશ્વ—તું હમણા શુ બોલ્યો ? ફરી બોલ, જોઈએ અરે મને અશ્વત્થામાને આસુથી દુખનો પ્રતિકાર કરવાનુ શિખવેછે કેમ ? શસ્ત્રથી નહિ કે ? જો—

શાર્દૂલવિક્રીડિત

મારા શસ્ત્ર ન તારી પેઠ ગુરૂએ, બાળી મૂંક્યા શાપથી,
કે છોડી નહિ મે પલાયન કર્યું, તે જેમ સગ્રામથી,
જન્મ્યો સારથિના કુળે નહિજ હુ, કે નિંઘ જેથી નહી,
દુખોનો પ્રતિકાર કા કરીશ હુ, અશ્રુથી શસ્ત્રે નહી ?

કર્ણ—(ક્રોધથી) અરે વાચાળ, અરે વૃથા શસ્ત્ર ધારણ કરનાર બ્રાહ્મણના દીકરા, સાભળેછે કે ?

અનુષ્ટુભ્—નિર્બળ કે બળિષ્ઠ છુ તો એ શસ્ત્રો ન મે તજ્યા,
પાચાળના ભયે જેમ, તાહરા જનકે તજ્યા

અશ્વ—(ક્રોધ ચઢાવીને) અરે સારથીના કુળને કલક લગાડનાર, જનેતાને ભારે મારનાર, અરે અસ્ત્ર-વિદ્યાથી અજાણ, મૂર્ખ કર્ણ, મારી સમક્ષ મારા પિતાની નિદા કરેછે કે ? પરતુ—

ઈંદ્રવજ્રા—તે શૂર કે ભીરૂ હશેજ તાત, ત્રિલોક તેની પ્રસરેલ ખ્યાત,
જે કર્મ કીધા રણમા પિતાએ, તે જાણીઆ નિત્ય વસુધરાએ

અને

નાખ્યા રણે આયુધ કેમ તેણે, નેતો પૃથાસૂનુજ એક જાણે;
સગ્રામમા એ થયુ કર્મ જ્યારે, તું કયા હતો રે રણભીરૂ ત્યારે ?

કર્ણ—(કાઇંક હસીને) હા, હા હુ બીકણ ખરો તુ માત્ર મોટો પરાક્રમી અને હિમતવાન ખરો કે ? તારા બાપને સભારતા મને સશય ઉત્પન્ન થયો. મૂર્ખા, વળી હુ તને પૂછુ છુ કે—

ભુજંગીછંદ.

જદા નાખીઆ હાથથી શસ્ત્ર વીરે, નિવાર્યા નહી શત્રુને કેમ ધીરે,
ગળુ કાપતા સર્વ રાજા સમક્ષ, ઉદાસીન કા બેસીઓ યુદ્ધદક્ષ.

અશ્વ.—(ક્રોધાયમાન થઈ તથા શરીર કપાવી) હા, દુષ્ટ સુતાધમ, તુ રાજાનો માનીતો થયો માટે મોટાઈ દેખાડી મોટી મોટી વાતો કરેછે કે ?

માલિની—સમજ દઇશ તુંને ભીરૂ કે દુર્બોઓ જે,
દ્રુપદ-કર પિતાએ કેમ ના વારીઓ તે,
ભુજબળ અભિમાને કેમ નિંદા કરે તું,
તુજ શિર પગ ડાબો મૂકુછુ રોકજે તું
(તેમ કરવાને ઊઠે છે)

કૃપા. તથા દુર્યો—ગુરૂપુત્ર, ક્ષમા કર (એમ કહી તેને અટકાવે છે).

અશ્વ.—(ફરી લાત મારવા જાય છે)

કર્ણ—(ક્રોધાયમાન થઈ તરવાર ઉગામી બોલે છે) અરે દુષ્ટ બ્રાહ્મણાધમ ! તું શા માટે આટલી આત્મસ્તુતિ કરે છે ?

ગીતિ—અવધ્ય જાતિ થકી છુ, જો તે ઉંચો કર્યોજ પગ તારો,
તો આ ખડ્ગ વડે હું છેદી નાખીશ જાણજે તારો.

અશ્વ.—અરે મૂર્ખ, હુ જાતિના કારણથી તને અવધ્ય થયો કેમ ? તો લે આ મે મારી જાતિ છોડી (જનોઈ તોડી નાખે છે) કાંઈ સામર્થ્ય હોય તો આવ મારો વધ કર નહિ તો હું તારો વધ કરૂ છુ જો—

ગીતિ—વૃથા પ્રતિજ્ઞા કર તુ તુજ ઘાતે જય તણી સ્પૃહા છોડી,
લે શસ્ત્રો અથવા તે તજી મુજ શરણે તું આવ કર જોડી.

(બેઉ જણ હાથમા શસ્ત્ર લઈ એક એકપર પ્રહાર કરવાને ઊઠે છે. કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેમને વારે છે)

દુર્યો—અલ્યા, આચાર્યપુત્ર, હાથમાથી શસ્ત્ર નાખી દે હમણાં.

કૃપા—સૂતપુત્ર, તુએ હાથમાથી શસ્ત્ર મૂકી દે

અશ્વ—મામા કેમ વારો છો ? આ દાડ સૂતાધમ મારા બાપની નિંદા કરે છે, તેથી એ પણ ધૃષ્ટદ્યુમ્નના પક્ષનો છે એમ મને લાગે છે. માટે એને મારે હાથે શિક્ષા પામવા દો.

કર્ણ—રાજા, આ વેળા તુ મને ખાળીશ નહિ.—

ગીતિ—ક્રોધાધ ધીર પુરૂષે, શાસન કરવુ નહીં અધમ જાણી,
આત્મશ્લાઘા કરે છુ, તે કારણથી ઘટે તને હાની.

અશ્વ.—રાજા, છોડ છોડ તેને. મારા હાથના સપાટાથી પ્રાણના વિયોગનું ફળ તેને ઝટ મળવા દે. રાજા, કદાપિ સ્નેહના કારણથી અથવા

તારા કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે આ ગુરૂનિંદક દુષ્ટનો મારાથી બચાવ કરવા તું ઇચ્છતો હશે, પરંતુ એ બને વ્યર્થ છે. જો,—

ગીતિ—અરે અધમ અધકર્મી, સૂત-તનુજની સહાયતા જે છે,
શશિકુળ-ભૂષણ તમને, ગુણવંતાને ઉચિત શું તે છે?
અને—મારીશ અર્જુનને હું, રાજા ચિંતા ધરો નહીં મનમાં,
ક્રોધે અકર્ણ વિજયા, પૃથ્વીને કરૂં જુઓ તમે ક્ષણમાં
(એમ કહી કર્ણને ઘા કરવા ઊઠે છે)

કર્ણ—(ખડ્ગ ઉગામી) અરે વાચાળ, અધમ બ્રાહ્મણ, તને હતો નહોતો કરી નાખું છું, જો રાજા, છોડ છોડ મને, આ સમયે તું મને વાર નહિ. (અશ્વત્થામાને મારવાનું કરે છે કૃપાચાર્ય તથા દુર્યોધન તેને ખાળે છે)

દુર્યો—અરે કર્ણ, અરે ગુરૂપુત્ર, આ તમારી કેવી ગાંડાઈ? આજ તમને થયું છે શું?

કૃપા.—વત્સ, અશ્વત્થામા, વાતનો આરંભ કેવે પ્રકારે થયો અને અંત કેવો આવ્યો! આ શી ગાંડાઈ! આ સમયે આપણા રાજમંડળને તથા આપણા સૈન્યને આ સંકટ તારા થકી પ્રાપ્ત થાય છે, એ એક વિપરીત વાત છે!

અશ્વ.—મામા, આ કડવું ભાષણ કરનાર, સારથીના કુળને કલંક લગાડનાર કર્ણનો એકવાર અહંકાર ઉતારવાનું મારા મનમાં છે, પણ શું કરૂં! હાથમાં આવતો નથી

કૃપા.—વત્સ, આપણા પક્ષમાંના પ્રધાન પુરૂષો સાથે વિરોધ કરવાનો આ સમય નથી, ભાઈ.

અશ્વ—મામા, એમ છે ત્યારે આ લો મે શસ્ત્રો મૂકી દીધાં

શાર્દૂલવિક્રીડિત—આ પાપિષ્ટ ન પામશે મરણ જો, યુદ્ધે અરિના શરે,
તો મારા પ્રિય શસ્ત્ર મે તજી દીધાં, તે લેઉં હું ના કરે,
આ સેનાપતિ હોઈ ક્રુદ્ધ થયલા, ભીમાર્જુનાના ભયે,
ત્રાસે તો નૃપ સુજને પ્રિય સખા, જાણો રણે રે સ્વયે.
(એમ બોલી હાથમાંના શસ્ત્ર ભોંયપર મૂકે છે.)

વેણીસંહાર નાટક.

બળવંતરાય ક૦ ઠાકોર. બી. એ.

તેઓ બ્રહ્મક્ષત્રિય છે, અને ભરૂચના વતની છે. તેઓ કાઠિઆવાડના એજન્સિ એજ્યુકેશનલ ઓફીસર હતા, અને પછીથી પુનાની, ડેક્કન કૉલેજમા પ્રોફેસર હતા. 'સેહની' એ ઉપનામથી, તેઓ વખતો વખત, ઘણા સરસ કાવ્યો લખે છે

૧૮૨

બાળક્રીડા.

(પડદા પાછળ—તોફાન ન કર શુ જાત ઉપરજ ગયોને ?)

રાજા—(સાભળીને) – આ સ્થળે અમર્યાદ આચરણ તો હોય નહીં; આમ કોને વારવામા આવતું હશે ?

– (શબ્દની દિશામા જઈ જોઈને)—અરે, આ પોતાને પગલે પગલે એ તપસ્વિનીઓને ખેચતો, અને પ્રભાવમા બાલક નહીં છતા બાલકજ કોણ હશે વારૂ ?

આર્યા—બાલસિંહ ધાવતો રમવા ખેચે સિંહણ સોડેથી,
તાણી બલથી ગરદન યાલ બધી નાખતો ચુથી

(ઉપર પ્રમાણે વર્તતો બાલક અને બે તપસ્વિનીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

બાલ—સિંહ, ઉઘાડ મ્હોડુ, તારા દાત ગણુ.

પહેલી તપસ્વિની—ભુડા, આપણા છોરૂ જેવાજ પશુઓને તે શુ રજાડતો હઈશ ? તારો ઉધમાત તો વધતો દેખુ ! ઋષિઓએ સર્વદમન નામ પાડ્યુ છે તે બરાબરજ.

રાજા—(સ્વગત)—જાણે મારો પોતાનો પુત્ર હોય એમ આ બાલક તરફ મારૂ મન ખેચાય છે એ તે શુ હશે ? અપુત્રતાને લીધે કદાચ અને વધારે હેત આવતું હશે

બીજી ત.—એના બચ્ચાને નહીં છોડ ક્ની તો સિંહણ તને મારશે જો.

બાલ—(સસ્મિત) – ઓ રે, હુ તો કૈં નો કૈં બીધો જો !

(હોઠ દેખાડે છે)

રાજા—(સ્વગત) –

અનુષ્ટુભ—લોકોત્તર પ્રભાબીજ, લાગે છે શિશુ આ મને,
તનખો શુદ્ધ વહ્નિનો ઝખે ઇંધન દીપવા.

પહેલી ત—બેટા, આ સિંહના બચ્ચાને છોડ, હુ કની તને બીજું રમકડુ આપુ

બાલ—ક્યા છે ? લાવને ! (હાથ લાબો કરે છે)

રાજા—(સ્વગત)-અરે, આને તો ચક્રવર્તીના લક્ષણો છે

ઉપજાતિ—ધસેજ લેવા પ્રિય વસ્તુને કર, જણાય સીવેલ ત્વચાથી આગળી,
હીંસે યથા રાગવતી ઉષા તણુ પે'લુ ખીલ્યુ પદ્મ સળગપાખડી.

બીજી ત.—સુવ્રતા, આને વચનમાત્રથી વારી શકાશે નહીં, જા, મારા ઝુંપડામા ઋષિકુમાર માર્કંડેયનો રગબેરગી માટીનો મોર છે, તે આને કાજે લે આવ

પહેલી ત—વારૂ (જાય છે.)

બાલ—એટલી વાર આનાથી રમીશ.

(એમ કહી તપસ્વિની સામે જોઈને હસે છે)

રાજા—(સ્વગત) આ લીધી રઢ ન મૂકનારા ઉપર ઉમળકો આવે છે.

—(નિસાસો નાખીને)—

વસંતતિલકા—ઠાલુ હસે ધવલ દાતકળી દીપાવી,
કાલું લવે મધુર અક્ષર ગોઠવીને,
ખોળો ખુદે મસ રસે, સુત એહવાના,
મેલે બને મલિન ધન્યજ તે પિતાઓ

બીજી ત—ઠીક, આ મને તો ગણુતો નથી

-(આસપાસ જોતી)-અહીં કોઈ ઋષિકુમાર છે કે ?

-(રાજાને જોઈને)-ભદ્રમુખ, આવ તો, આ બાલકે રમતમા આ સિંહના બચ્ચાને છૂટે નહિ એમ સજ્જડ પકડી રાખ્યુ છે તેને છોડવ

રાજા—(પાસે જઈને સસ્મિત)-અરે ઓ મહર્ષિપુત્ર,

ચંદ્રવર્ત્મ—આ જન્મથી તું કેમ ઉલટો, આશ્રમીજનપ્રણાલથી વહે ?
જેથી સર્વ સુખી તે તું દૂષતો, નાગબાલ જ્યમચંદને રહો.

બીજી ત—ભદ્રમુખ, આ કઈ ઋષિપુત્ર નથી

રાજા—એની કાઠી અને તે પ્રમાણેનું એનું આચરણજ કહી આપેછે. એ તો અમે આ સ્થલ ઉપરથી તર્ક બાધેલો.

-(સિંહના બચ્ચાને છોડવતા બાલકનો સ્પર્શ થતા, સ્વગત)-

ઉપજાતિ.

ન જાણું આનું કુલ તોય એને, સ્પર્શી ઠરે આમજ ગાત્ર મારા,
અવર્ણ્ય તેનું સુખ હોય સાચે, જે ધન્યના અંક થકી કૂંટયો એ.

બીજી ત—(બનેને જોઈને) આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય!

રાજા—શુ જે?

બીજી ત—આકૃતિમા તું આ બાલકને મળતો આવે છે, અને વળી તું અજાણ્યો છે તોય એ તારી સાથ આડાઈ કરતો નથી

રાજા—(છોકરાને લાડ કરતો)-આર્યા, આ મુનિકુમાર નથી તો એનું કયુ કુલ?

બીજી ત.—પુરૂકુલ

રાજા—(સ્વગત) શુ મારાજ કુલનો? એ કારણથીજ આ ભવતીને અમારા બેમા મળતાપણુ લાગે છે, પણ પૌરવોનું પરમ કુલવ્રત તો આવુ છે કે,

વૈતાલીય—ભુવનો મહીં ભોગવી રસોને, ક્ષિતિ રક્ષે રહી આગલી વયે જે,
ઉતરતી વયે વસી નૃપો તે તરૂમૂલે યતિધર્મ શુદ્ધ પાળે.
—(મોટેથી)-પરતુ માણુસો કઈ આ સ્થળે પોતાની શક્તિથી આવવા સમર્થ નથી.

બીજી ત—તારી વાત ખરી, પણ અપ્સરા સાથેના સબધને લીધે આની માએ એને આ મારીચાશ્રમમા પ્રસવ્યો

રાજા—(સ્વગત)-હાશ, મારી આશાને આ બીજુ પોષણુ મળ્યુ.
—(મોટેથી)-વારૂ, એ ભવતી કયા રાજર્ષિના પત્ની?

બીજી ત.—એ પોતાની ધર્મદારાને ત્યજનારનું નામ ઉચ્ચરવાનું કોને મન થાય?

રાજા—(સ્વગત) આ કથા તો મનેજ લાગુ પડે છે. ત્યારે આ બાલકની માતાનુ નામ પૂછુ તો? પણ પરદારા વિષેની પડપૂછ અધર્મ્ય

પહેલી ત—(હાથમા માટીના મોર સહિત પ્રવેશ કરીને)
—સર્વદમન, શકુતલાવણ્ય જો

બાલ—(નજર આમતેમ ફેરવીને) ક્યા છે મારી બા?

બને—બાપેલો બોલના સરખાપણાથી છેતરાઈ ગયો.

બીજી ત.—બેટા મે તો તને એમ કહ્યુ કે આ માટીના મોરની સુદરતા જો.

રાજા—(સ્વગત)-શુ આની માતાનુ નામ શકુતલાજ ! પણ એક નામધારી જુદાજુદા જણુ હોય એવુ ઘણીવાર બને છે, શુ આ નામ આવીને આશા ઉપજાવે છે તે મૃગજલની માફક કેવલ નિરાશ કરી નાખવા તો નહીં હોય ?

બાલ—મા, આ મજાનો મોર મને ગમ્યો

પહેલી ત—(જોઈને ફીકરથી)—અરે, આની પહોચી ઉપરનુ રક્ષામાદલ નથી જણાતું જો

રાજા—ફીકર ન કરો, સિહના બચ્ચા સાથેના એના ઉધમાતમા નીકળી પડેલુ આ રહ્યુ (લેવા જાય છે.)

બને—લેશો નહીં, અડશો નહીં એને !

—અરે, એણે તો ઉચકી લીધુ !

(છાની ઉપર હાથ મૂકીને એક બીજી સામસામે વિસ્મયથી જોઈ રહેછે)

રાજા—અમને મના શા માટે કરી ?

પહેલી ત—સાભળો મહારાજ, આ અપરાજિતા નામની વનસ્પતિ એના જાતકર્મ વખતે મારીચ ભગવાને આપી હતી, તેમા એવો ગુણ છે કે એ પડી જાય તો એ બાલક અથવા તો એના માબાપના શિવાય કોઈથી એ ઉપાડાય નહીં,—

રાજા—અને ઉપાડે તો ?

પહેલી ત—તો એ સર્પ બનીને તેને ડશે

રાજા—ભવતીઓએ કદાપિ એનુ પારખુ નજરોનજર જોયુ છે ?

બને—ઘણીએ વાર

રાજા—(આનદથી સ્વગત) ત્યારે તો મારી પરિપૂર્ણ થયલી અભિલાષાને મારે શા માટે ન વધાવી લેવી ? (બાળકને ભેટેછે)

બીજી ત—સુવ્રતા, ચાલ, આ બનાવ વ્રતનિયમમા નિમગ્ન રહેતી શકુતલાને જણાવીએ

બાલ—છોડ મને મારે તો બા પાસે જવુ છે

રાજા—બેટા, મારી સાથેજ બાને રાજી કરજે

બાલ—મારા બાપાજી તો દુષ્યત, તુ નહીં

રાજા—(સસ્મિત) આ નકાર પણ એજ સિદ્ધ કરેછે.

અભિજ્ઞાનશાકુતલા નાટક.

ગદ્ય.

નર્મદાશંકર.

૧૮૩

આપણી સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય.

મોટું કામ કરવાને ઘણા માણસ જોઈએ ને મોટા માણસ જોઈએ. ઘણા એટલે સપીલા ને મોટા એટલે શક્તિમત, અર્થાત્ સદ્ગુણ ને શક્તિ એ વધવા જોઈએ સદ્ગુણવડે શક્તિ વધેછે ને શક્તિ વડે સદ્ગુણ વધે છે શક્તિમા મનશક્તિ વિશેષ સમજવી, તનશક્તિ આણવી સુલભ છે સદ્ગુણ ને શક્તિ કર્મ કરવાના અભ્યાસથી વધે છે ત્યારે પ્રથમ શું કરવું ? પ્રથમ તો આપણામા ચાલતી બે કહેવતને નિરતર મનમાં અનેક રીતે સમજવી ને તે પ્રમાણે વર્તવું કે "આપ સમાન બળ નહિ" ને "પારકી આશ સદા નિરાશ" નસીબને માનવાથી આળસ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપરજ નજર, એને આધીન થવાય છે—નસીબના જેવી તરગી વૃત્તિ થાય છે પારકાની આશા રાખેથી ખુશામત તથા તાબેદારી કરવી પડેછે, કામમા ખલેલ થાયછે, ને વેળાએ કામ થાયછે અથવા નથી થતું—નથી થતું તો પાછું દુ:ખ વધારે થાયછે ને એમ થયેથી કેવળ મોળા થઈ જવાયછે. આપબળના વિચારથી માણસને કામ કરવાની ટેવ પડેછે ને તે નિરતર ઉદ્યમમા રહેછે, તેથી તેના કામ ધાર્યા પાર પડેછે ને વેળાએ ધાર્યા નથી પડતા તો બીજો કોઈપણ તેને લાભ થાયછે ને કવચિત્ કંઈજ ફળ ન મળ્યું, તોપણ કામ કરવાના અભ્યાસથી ને પ્રાપ્ત થયેલા ધૈર્યના ગુણથી તે જન ફરીથી ઉદ્યમ કરેછે અને હમેશ કર્મમાજ સુખ માનેછે બીજું વળી આ, કે ઉદ્યમ ન હોય તો તે ખોળવા દેશ પરદેશ ગમે ત્યા જઈ કામ કરવું. જે કામ કરવાની ઇચ્છા થઈને જેમા થોડી પણ બુદ્ધિ ચાલે, તેવું હોય તે કામ કરવું. પછી અનુકૂળતા ને સાધન ન હોય તોપણ તે કામ આરભવું અને તેજ કામના ઉપર નિરતર લક્ષ રાખવો ને કંઈ પણ કરી દેખાડવું કે જેથી કામ કરવું સહેલ થઈ પડે, ને નવી જુક્તિ જડે, ને સાધન પણ મળી

આવે જેટલું ઉપલકીઉં કામ થાય તેમા નિરાશાજ છે, પણ જે ખતથી ને કરવુંજ છે એવા નિશ્ચયથી થાય, "देहं पातयामि अर्थं साधयामि" તો તે કામમા પ્રવીણ થવાય ને યશ મળેજ બૈરાઓની ઘર સસારની કહેવત છે કે " જેણે કામ કીધુ તેણે તો કામણ કીધુ " એટલે કામમા તો વશીકરણ રહ્યું છે જે કામ કરેછે તે સૌને પ્રિય લાગેછે ને પ્રિય લાગે છે કે તેનો અર્થ સરે છે બહુ આશા ગપ્પા કરવી ને વિચાર કર્યા કરવા તેના કરતા કામ કરવા મડી પડવુ એ લાભકારી છે બોધવચનમા શિક્ષા છે કે, " શ્રમવિના પ્રારબ્ધ લલુ છે " માટે શ્રમ કરતા કટાળવુ નહિ. ત્રીજી વાત આ કે, સધિ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવો કામ ગમે તેટલુ કીધુ હોય ને સમો ન સચવાયો કે તે મિથ્યા થાય, માટે સધિસમય ઉપર નજર રાખ્યા કરવી ને કામ કરતા સધિને આણવી ચોથી વાત આ કે મોટુ કામ માથે લેવાની વૃતિ રાખવી ને બને તેટલુ કરવુ, પછી જો તેમા નહિ ફ્વાય તો બીજામા ફ્વાશેજ, અગર બીજામા ન ફ્વાયુ તોપણ તેવા કામ કરવામા શક્તિ કેળવાયાથી ને જ્ઞાન વધેથી ત્રીજા મોટા કામમા તો યશ મળેજ-એથી હિમત, સાહસ, ધૈર્ય એ સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત થાય ને શક્તિ વધે પાચમી વાત આ કે સત્ય તથા પ્રમાણિકપણુ, એના ઉપર પૂર્ણ ભાવથી ભક્તિ રાખવી કે અનેક વિઘ્ન દૂર થાય ને કાર્યની સિદ્ધિ થાય. અપ્રમાણિક મડળમા પ્રમાણિકપણે કામ કરતા હાનિ થાય માટે તેવા મંડળના સબધનુ કામ જો લેવુ તો પોતાની શક્તિથી અપ્રમાણિકને પ્રમાણિક કરી શકાય તેવુ હોય તો લેવુ, બાકી ન લેવુ. સત્યે વર્તતા હાનિ થઈ તોપણ સત્યની તો પ્રશસાજ છે થોડીવાર સત્યે ન ફાવે પણ અતે તો સત્યજ તરેછે છઠ્ઠી વાત આ કે, કહેણી તેવી રહેણી રાખવી કે જેથી લોકને આપણો વિશ્વાસ પડે ને લોક દાખલો લઈ તેવા થાય સાતમી વાત આ કે જેજે બધનોથી પોતાના ને પોતાના દેશીઓના સુખમા હાનિ થતી હોય તે તે બધનો તોડી નાખવા એમ કરેથી કુટુબસસાર સબધી કેટલીકએક વાતે મુશ્કેલીમા આવી પડાશે, પણ એ મુશ્કેલી ખમવી ને બીજાઓને રૂડો દાખલો આપવોજ. સ્વતત્રતાના સુખને અર્થે સત્યથી વર્તતાં સ્વાર્થીઆ શત્રુની સામા થવુ પડશે, પણ તે થોડો કાળજ કુળનોજ ઉદ્યમ કરવો ને બીજો ન કરવો એ આગ્રહ મૂકી ઇચ્છામા આવે ને ફાવે તે ઉદ્યમ કરવો. આઠમી

વાત આ કે, પોતાનાથી જે વધારે સારા હોય તેઓની સગતિમા રહેવુ અને નવમી વાત આ કે, નવુ નવુ જ્ઞાન મેળવવાની ખત રાખવી તથા અભ્યાસથી મન શક્તિ કેળવવી એ પ્રમાણે દરેક જણે પોતપોતાના સ્વભાવ-ગુણને કેળવવા

સ્વભાવગુણ કેળવાયાથી ને કામ કરવાની શક્તિ વધેથી મનુષ્યપણાનું સ્વરૂપ સુદર પ્રકાશે છે જ્યારે આપણા ગુજરાતીઓમાથી ઘણાએક જણ પોતપોતાના જુદા જુદા કામમા પોતપોતાના કેળવાયલા ને શક્તિવાળાં સ્વરૂપથી પ્રકાશશે ત્યારેજ આપણી સ્થિતિ સારી થશે. જે ભુડુ નામ કરશે તેને માઠા પરિણામ ભોગવવા પડશે ને માઠા પરિણામ જોઈ બીજા સાવધ રહેશે વળી ભુડુ નામ મેળવવાની કોઇની ઇચ્છા હોતી નથી—ન કેળવાયલા સ્વભાવથી ભુડા કર્મ થઈ જાયછે, નામ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓમાથી જૂજ ભુડા નામ કરવાના, પણ ઘણાક જણ તો રૂડા જ નામ કરવાના વળી કહેવત છે કે "નામરદ રડે મામને ને મરદ રડે નામને" વળી "નામ રહતા ઠક્કરો. નાણા નવ રહત, કીર્તિતણા જે કોટડા, તે પાડ્યા નવ પડત" વળી કહેવાય છે કે "રૂડે નામ કે ભુડે નામ" (ને હું વધારૂ છઉં કે 'પણ નામ') માટે નામ મેળવવાની ઇચ્છા એ તો પુરૂષ જીને પોતાના ઉદ્યમમા મોટુ ઉત્તેજન આપે છે. જ્યારે આગ્રહ, ઉત્સાહ ને કર્મકુશળતા આપણામા આવશે, જ્યારે આપણે મોટા સાહસિક કામ કરીશુ, જ્યારે આપણે દુ:ખમા ધીટ ને સુખમા નમ્ર રહીશુ, જ્યારે આપણે નાણાં કરતા યશના લોભી વધારે થઈશુ, જ્યારે આપણે એક આસ્થાથી એક ઇશ્વરને અને દેશનો ઉત્કર્ષ કરવાના એક સકલ્પને સેવીશુ, ત્યારેજ આપણે જગતમા ગુજરાતભૂમિના પુત્ર ગુર્જર એ નામે પ્રકાશીશુ.

નર્મગદ્ય.

રા. બ. નંદશંકર તુળજાશંકર.

ગુજરાતના આદિ નવલ કથાકાર સ્વ નંદશંકરભાઈનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૩૫મા સુરતમા થયો હતો, અને મૃત્યુ ઇ સ ૧૯૦૫મા સુરતમાજ થયુ હતુ તેઓ જ્ઞાતિએ વડનગરા નાગર ગૃહસ્થ હતા પ્રથમ કેળવણી તથા રેવેન્યુ ખાતામા ઉચા દરજ્જા ભોગવ્યા પછી તેઓ કચ્છના દિવાન, રેવાકાઠાના આ પોલીટીકલ એજન્ટ તથા રાજપીપળાના આ ઍડમીનીસ્ટ્રેટર નીમાયા હતા તેમના રચેલા પુસ્તકો—કરણઘેલો, માર્ગોપદેશિકા, ભૂમિતિ વગેરે

૧૮૪

ગુણસુંદરીનુ સતી થવું.

એ વાત સાભળતાજ ગુણસુંદરીના મો ઉપર વધારે લોહી ચઢી આવ્યુ, તેની આખ વધારે લોહી વર્ણું થઈ તેનું આખુ શરીર થરથર ધ્રુજવા લાગ્યુ, અને જે મહાભારત દુખ તેના ઉપર પડયુ હતુ તેની અસર તેના અવાજ ઉપર થવાને બદલે, તેના શબ્દ વધારે જુસ્સાથી તથા સ્પષ્ટતાથી નીકળવા લાગ્યા, અને તે કોઈ દહાડો વાચાળ નહતી તેવી આ વખત થઈ, તે બોલી "હવે જીવવુ ? જેણે મારો હાથ પકડયો, જેની સાથે ઘણા વર્ષ આ સસારમા સુખમા અથવા દુખમા કાઢવાની આશા બાધી, જેણે મને મનગમતા લાડ લડાવ્યા, જેણે આટલા વર્ષમા એક કડવો સુખન કહ્યો નથી, જે બહાર વાઘ જેવા ગણાતા, પણ મારી સાથે જેની વર્તણુક ગરીબ ગાયના જેવી હતી, તે આટલી નાની ઉમરમા આવે અકાળ મોતે મારાથી રીસાઈ ગયા, અને હું દુષ્ટ પાછળ પડી જાઉ ? ના ના, તે જ્યા જશે ત્યા હુ જઈશ તેનું જે થશે તે મારૂં થશે હવે જીવવુ ? જીવીને મારા ધણીની અસદ્‌ગતિ કરાવવી અને જે પૂર્વ જન્મના પાપથી તેનુ આવુ મૃત્યુ થયુ તે પાપ ધોઈ નાખવાનું મારા અખતીયારમા છતા આ ક્ષણભગુર જગતમા થોડા દહાડા દુખે પાપે કાઢવા સારૂ તેના અક્ષય સુખનો નાશ કરૂં ? હવે જીવવુ ? જીવીને ઘરેણાંનો ત્યાગ કરી રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરવી, અને મારા વહાલા લુગડા બચકે બાધી ધોળુ વસ્ત્ર પહેરી ફરવુ હવે જીવવુ ? જીવીને સઘળા વ્યવહારથી દૂર રહેવુ, અને સઘળા શુભ કામમા મારો

ઓળો પડવા ન દેવો. હવે જીવવુ ? જીવીને લોકમા રાડ કહેવડાવવું, અને રસ્તામાં કોઈને મળુ તો અપશુકન સમજી પોતાના ઘરમા પાછા ભરાઈ જાય તે સહન કરવુ હવે જીવવુ ? જીવીને ઘરમા બોજો થઈ પડવુ, અને માબાપને દુખનુ મૂળ થવુ હવે જીવવુ ? જીવીને, ભાઈ ભોજાઈના ઠોક ખાવા, અને પેટને સારૂ હલકામા હલકી પરતત્રપણાની અવસ્થા ભોગવવી. હવે જીવવુ ? જીવીને શુ સુખ ભોગવવુ ? જીવવાથી ફળ શુ ? માટે એવી રીતે જીવવા કરતા મરવુ લાખગણુ સારૂં તેથી મરવુ એજ સિદ્ધાત, એમા કઈ સશય નહીં માટે મારા ધણીની સાથે મારી પણ તૈયારી કરવી" આટલુ બોલતા બોલતા તેને બેહદ જોસ ચઢી ગયો, અને તે 'જે અબે' 'જે અબે' બુમ પાડી ઊઠી. એ બુમ સાભળતાજ સઘળા બઈરા સતીમાની પાસે આવી તેને પગે પડયા, અને જે રોતું હતું તેને ધમકાવવા લાગ્યા.

તે વખતે બે પિડ તૈયાર કરાવી ગોરે એક શબનો અને બીજો પાથક એ પ્રમાણે એક શબની નીચે દર્ભ ઉપર અને બીજો આગળે મુકાવ્યો, અને શબને શ્મશાન લઈ જવાની તૈયારી થઈ જોઈને બાયડીઓ ગુણસુદરીને બીજા ઓરડામા લઈ ગઈ, ત્યા તેને સ્નાન કરાવ્યું પછી તેણે પોતાને હાથે ઘણાજ કીમતી વસ્ત્ર પહેર્યા, અને ઘલાઈ શકાય એટલા ઘરેણા ઘાલ્યા. બાકી જે પોતાનું રહ્યુ તે સઘળુ પોતાની બહેન, ભોજાઈ વગેરે સગાને વહેચી આપ્યુ તે સતીમાતાનો પ્રસાદ તેઓએ ઘણા હરખની સાથે લીધો પછી પોતાને કપાળે પીયળ કાઢી ચોટલો છૂટો તથા ભીનો રાખ્યો, અને એવે વેશે તે પાછી પોતાના ધણીના શબ પાસે આવી તેના દર્શન કરવાને મહોલ્લાના તથા શહેરના એટલા લોકો એકઠા થયા કે ત્યા દેવમદીરના જેવી ભીડ થઈ રહી. તે સઘળા તેને પગે લાગતા, અને તેઓને તે આશીર્વાદ દેતી હતી કેટલીએકવાર ચુપ રહ્યા પછી તે બોલી "સાભળો લોકો, એકવાર મહાદેવના સસરાએ યજ્ઞ કીધો તેમા તેણે પોતાના જમાઈને નોતરૂ દીધુ નહીં, તેથી તે મહાદેવની સ્ત્રી સતીને ક્રોધ ચઢયો, અને તે તેના બાપના ઘરમા અગ્નિકુંડમા પડીને બળી મોઈ. તેને બીજે જન્મે તે પાર્વતી થઈ હિમાચળને ઘેર અવતરી, અને મહાદેવને પાછી વરીં એજ રીતે આજે હુ મારા ધણીની ચિતામા, બળી મરી બીજા જન્મમા અવતરી તેનેજ પરણીશ, અને જેટલુ સુખ ભોગ-

વનુ બાકી રહ્યું છે તેટલુ ત્યા ભોગવી લઇશ" તે સાભળી લોકો "જે અબે" "જે અબે" બોલ્યા, તે વખતે સતીમાએ પોતાના બે હાથ ઘસીને તેમાથી મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા હિંગળોક કાઢ્યો, અને તેવડે સઘળી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને ચાલ્લા કીધા ઘણીએક ઓળખતી સ્ત્રીઓના માથા ઉપર અથવા વાંસે હાથ ફેરવ્યા, અને બીજીઓને હાથ લાબા કરી આશીર્વાદ દીધો કેટલીએક સ્ત્રીઓ પોતાના માદા છોકરાને ત્યા સતી માતાના દર્શન કરાવવા લાવી હતી અને તેના ઉપર સતીમાનો હાથ મુકાવવાને તેઓ ઘણી આતુર હતી, તે સત્રળાને રાજી રાખવાને બધા માદા છોકરાને આશીર્વાદ દીધો, એટલે તેઓ સુસ્ત થઈ પડી રહ્યા હતા તે હસવા તથા રડવા લાગ્યા લોકો આવેલા, કોઈ જાય નહીં, અને નવા આવ્યા જ કરે તેથી શબ લઈ જવાને વખત ન મળે માટે બ્રાહ્મણોએ સઘળા લોકોને ઘર બહાર કાઢી મૂક્યા અને શબને બહાર કાઢ્યુ એવે વખતે સાધારણ રીતે જે રડારડ તથા બુમાબૂમ પડે છે તે કાઈ તે વખતે ત્યા થયુ નહીં જ્યા સતી થવાની હોય ત્યા રડવાનુ કામ બધ પડે છે સતી. હાથ ચોળતા અને હાથમાથી હીંગળોક વેરતા વેરતા બહાર આવી સુખાસનમા બેઠા આગળ પાછળ લોકોનુ ટોળુ અને વચમા શબને ઉંચકનારા બ્રાહ્મણો તથા સતીનુ સુખાસન હતુ લોકો પાછળથી "જે અબે" "જે અબે" "અબે માતકી જે" કરતા હતા, અને તેમા સતી મા પણ સામેલ થતા હતા આગળ રણશીંગડા, સરણાઈ, તુરાઈ, ઢોલ, નોબત, ઘટા, ઘડીઆળ, શખ, થાળી, ઝાઝ વગેરે વાજીત્રનો એકત્ર થયલા જેવો, પણ બેસુરો તથા ભયાનક નાદ થતો હતો એવી રીતે તે સઘળા શહેરના દરવાજા આગળ આવ્યા તે વખતે વાઝીઆ બાઈરા પુત્રવતા થવા સારૂ સતી માથાનો હાથ માથે મુકાવવા આવ્યા તેઓ સઘળાને તેણે રાજી કરી પાછા વાળ્યા જે બાઈરીઓને સાસરે અથવા પીએર દુ ખ હતુ, જેઓના ધણી તેઓના કહ્યાસર નહીં હતા, જેઓને રડાપો વહેલો આવશે એમ લાગતું હતુ, જેઓને છોકરા આવતાં પણ જીવતા નહીં તે સઘળાને સતીમાએ આશીર્વાદ દીધો પછી પુરૂષોના ટોળે ટોળા પોતપોતાના ધારેલા કામ પાર પડે એવા હેતુથી સતીને પગે પડી આશીર્વાદ માગવા લાગ્યા તેઓ સઘળા તૃપ્ત થયા, ત્યાર પછી જે કોઈએ કોઈપણ વખત સતીના ઉપર દ્વેષ રાખ્યો હશે, જેઓએ ખુલ્લી રીતે તેને અપશબ્દ કહ્યા હશે, અથવા ગાળો દીધી હશે, તેઓએ પણ

તેની પાસે ક્ષમા માગી તે તેમને મળી. આગળ ચાલતા શબને દરવાજા બહાર વિસામા ઉપર મૂક્યુ, અને ત્યા ધારા પ્રમાણે પિંડદાન કરવામા આવ્યુ તે વખતે લોકોનાં ટોળામાથી એક ચીથરીઆ રજપૂતે બહાર નીકળી હાથ જોડી સતીનિ વિનતિ કીધી "માતા પરાપૂર્વથી એવો સપ્રદાય છે કે જ્યારે કોઈ સતી થાય છે ત્યારે તે શહેરના, અથવા ગામના દરવાજા ઉપર હીંગળોકના હાથા મારેછે, અને શહેર અથવા ગામના રાજા તથા રૈયતને એ બન્નેને આશીર્વાદ દેછે તે પ્રમાણે માતાએ પણ આ વખતે કરવુ જોઈએ" તેજ ક્ષણે સતીએ પોતાના બે હાથ ચોળી બળતા અગારાએ ખોબો ભર્યો, અને તે શહેર ઉપર ફેકી બોલ્યા "જે રાજાએ વગર વાકે પરસ્ત્રી, પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની વહુ બ્રાહ્મણી, અને તેપણ વળી નાગર જ્ઞાતિની, એવીનુ હરણ કીધુ, જે રાજાએ એવુ કામ કરી તેના મુખ્ય પ્રધાનને, તેનુ ભલું ઇચ્છનારને, તેના રાજ્યનું સુખ વધારનારને તેના દરબારમાથી હમેશા સુધી કાઢી મૂક્યો, જે રાજાએ બળાત્કારે પરસ્ત્રીહરણ કરવામા તેનો કારભારી જે એક ઉચો બ્રાહ્મણ હતો તેની હત્યા કરાવી, જે રાજાએ બ્રહ્મહત્યાની સાથે સ્ત્રીહત્યા પણ કરાવી અને અગરજો તે સ્ત્રીના મનને મરવુ દુર્લભ છે અને કૈલાસ લોકમા જવા જેવુ છે, તોપણ તેના અકાળ મૃત્યુથી તેના માબાપ, ભાઈ, બેન, સગાંવહાલા ઇત્યાદિને જે પરમ દુખ થશે તેનુ કારણ જે રાજા છે, તે રાજા ગણ્યા દહાડામા વનવન રઝળશે, તેની બાઈરી પારકા લઈ જશે; તેની છોકરી દુખ પામી પામીને પરપુરૂષના હાથમા જઈ પડશે, તેનુ મોત તે પોતે હાથે માગી લેશે, તે ક્યા અને ક્યારે મુઓ તે કોઈ જાણશે નહી, તેનુ નામ, નિશાની કાઈ રહશે નહી, તેના મહેલમા તેના શત્રુ આવી વસશે, અને રાજાના પાપથી રૈયત દુખી થાય એવો નિયમ છે તે પ્રમાણે આ અણહિલપુર પાટણનો નાશ થશે, તેનુ દ્રવ્ય લુટાઈ જશે, તેના વ્યાપારીઓ જડમૂળથી ઉખડી જશે, અને કેટલાએક કાળ પછી આ ઠેકાણે આવુ મોટુ શહેર હતું, તેનું એક પણ ચિહ્ન રહેશે નહીં. રે જગદબા ! મારો આ શાપ ફળજો. જો મારૂં વચન સિદ્ધ ન થાય તો મને પાપી, દુષ્ટ, ઢોગી અને મિથ્યા સતી સમજજો, માટે રે તેત્રીશ કરોડ દેવતાઓ ! મને સહાય થજો, અને મારૂં વાક્ય ફળીભૂત થજો"

વેદાંતી ભાઈઓ.

૧૮૫

પહેલેજ દહાડે તેઓ એકલા અને વાટ દેખાડનાર કોઈ ભોમીઓ નહિ તેથી ભુલા પડયા, અને ધોરી રસ્તો છોડીને એક જગલમા પેઠા. જેમ જેમ તેઓ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેમ જગલ વધારે ગાઢુ થતુ ગયુ, અને જ્યારે સાજ પડી, ત્યારે ત્યા એટલું તો અધારૂ થઈ ગયુ કે એક ડગલુ પણ તેઓનાથી આગળ જવાયુ નહિ નિરાશ થઈને તેઓએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને ઘોડા ઝાડ સાથે બાધ્યા. જગલી જનાવરોની દહેશતને લીધે તેઓ ઝાડ ઉપર ચઢી ત્યા આખી રાત સુઈ રહેવાનો મનસુબો કરતા હતા, એટલામા પાસેના ઝાડમાથી બે બ્રાહ્મણો હાથમા નાગી તલવાર લઈને તેઓની સામા ઉભા રહ્યા જ્યારે તે ચારોજણાની આખ મળી ત્યારે બ્રાહ્મણો બોલ્યા યજમાન રાજા, કલ્યાણમસ્તુ, અમે દક્ષણા લેવા આવ્યા છીએ" માધવે આશ્ચર્ય પામીને તેઓની સામુ જોઈને પૂછયુ "ગોરમહારાજ, તલવાર ઉઘાડી રાખી દક્ષણા માગતા બ્રાહ્મણોને મે મારી જીદગીમા આજે જ જોયા તમારી હકીકત કાઈ વિચિક્ષણ હશે, માટે કૃપા કરી તમો કોણ છો, તથા તમારો ધધો શો છે તે કહો" બ્રાહ્મણો બોલ્યા 'યજમાન રાજા, અમે બે ભાઈઓ છીએ, અને અમે વેદાની ધર્મ પાળીએ છીએ. થોડા વર્ષ ઉપર કઈ ધધો ન મળવાથી અમે એવા તો દરિદ્રી થઈ ગયા, અને તેથી અમારી બાયડીઓ અમને એટલા રોજ ઠોક પાડવા લાગી કે કાઈ પણ ધધો કરવાનો અમે નિશ્ચય કીધો એવામા એક દહાડો એક વ્યાસજી વેદાત ઉપર કથા કરતા હતા તે સાભળવાને બેઠા કથામા વ્યાસજી બોલ્યા "આ જગત માયારૂપી છે ભાઈઓ એક બાજીગરનો ખેલ છે. જેમ જાદુગરલોકો નજરબધી કરી ધૂળ હોય ત્યા પાણી દેખાડે છે, તેમ માણસ સઘળુ ખોટુ દેખે છે જગતમા આત્મા અને પરમાત્મા સિવાય બીજુ કાઈ નથી જે જે પ્રાકૃતિક પદાર્થ આપણી ઇદ્રિઓવડે માલમ પડે છે તેઓ ખરેખર જગતમા છેજ નહિ. એ તો માત્ર આભાસ છે. જેમ સ્વપ્નમા આપણને હજારો વસ્તુ દેખાય છે, શબ્દ સભળાય છે, અને સઘળા ઇદ્રિયસુખ મળે છે, પણ જાગ્યા એટલે તેઓમાનુ કાઈ ત્યા હોતું નથી, તેમ આ જગતમાં આપણી અવસ્થા સ્વપ્નવત્ છે. પદાર્થ કાઈ છેજ નહિ, માટે રે ભાઈઓ, જગતમા લોકો પૈસો મેળવવાને જે શ્રમ

કરે છે તે સઘળા મિથ્યા છે. જેટલું લોકો મારૂં તારૂં કરે છે, તે ફોકટ છે. અલ્યા, મારૂં કાંઈ નથી, અને તારૂં પણ કાંઈ નથી" એ કથા સાંભળીને અમારા મન ઉપર એટલી તો અસર થઈ કે અમે વેદાંતી થઈ ગયા, અને મારા અને તારામાં કંઈ અંતર ગણવો નહિ એવો નિશ્ચય કીધો પછી એકવાર અમે અમારા યજમાનને ઘેર કાંઈ કામસર ગયા, ત્યાં એક પૈસાની થેલી પડી હતી તે જોઈને અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આને માનવી પૈસો કહે છે, પણ ખરેખરો તો તે છેજ નહિ, એ તો માત્ર આભાસ છે. વળી જગત કારમું છે, તથા આવર્દા ક્ષણભંગુર છે, તેથી એ પૈસા મૂકીને યજમાનને કોઈ દહાડો જવું પડશે, અથવા એ પૈસા યજમાનને મૂકીને જતા રહેશે, એ બેમાંથી એક વાત તો નિશ્ચય બનવાનીજ હવે યજમાન પૈસાને મૂકીને હમણાં જાય એવો સંભવ નથી, અને જાય તોપણ તેથી અમને કાંઈ લાભ થાય નહિ ત્યારે પૈસાએ આજે યજમાનને મૂકીને જવું જોઈએ વળી મારૂં તારૂં એ સઘળું મિથ્યા છે, માટે યજમાનના પૈસા અને અમારા પૈસા એમાં ભેદ શો? એમ વિચારીને તે થેલી ઊંચકી લીધી, અને તે લઈને જતા હતા એટલે યજમાનના દુષ્ટ ચાકરોએ અમને પકડયા, અને યજમાનના કહેવાથી અમને રાજા આગળ લઈ ગયા. રાજાની પણ આંખ ઉપર માયાની અંધારી બાંધેલી તેથી તેણે મારા તારામાં ભેદ ગણ્યો, અને વેદ વ્યાસજીના વેદાંત મતથી વિરૂદ્ધ ચાલીને અમને પાંચ વર્ષ બંધીખાનામાં નાખ્યા કારાગૃહમાં એટલાં વર્ષ મફતનું, વગર મહેનતે ખાધા પીધા પછી અમને છોડી મૂક્યા હવે શું કરવું? જગત તો દુષ્ટ માયામાં વિંટલાયલું, અને પરમાત્મામાં લય પામવાના સાધન શોધવાને બદલે મારા તારામાં લડીમરી ઘાંચીના બળદની પેઠે ચોરાશી લાખના ફેરા ફર્યાં કરે છે. એવા લોકોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ વેદાંત મત ચલાવવા જઈએ તો સંકટમાં આવી પડીએ, તેથી ઋષિઓની પેઠે વનવાસ કરવો એવો નિશ્ચય કીધો, અને આ જંગલમાં ત્રણ મહીના થયા આવ્યા છીએ, પણ લાડુ ને ઘી ખાધેલા તે હવે કંદ, મૂળ, ફળાદિનો આહાર શી રીતે થાય? તેથી કોઈ યજમાન શોધવાને રાતની વખતે નિકળીએ છીએ તમે પહેલાજ મળ્યા છો, માટે જો તમે વેદવ્યાસજીને માનતા હો તો લુગડાં પાઘડી આદિ જેને તમે તમારૂં કહોછો તે અમારૂં કરો, નહિ તો આ તલવાર વડે તમને પરમાત્માનો મેળાપ કરાવી આપીશું." માધવને એ બે વેદાંતી બ્રાહ્મણોની વાત સાંભળી ઘણું

હસવુ આવ્યુ, અને પેટના દુ ખથી તેઓના મગજ ઉપર અસર થઈ છે એમ સમજીને તેઓને એક સોનાની મોહોર આપી, તે લઈને આ બને ઘણા પ્રસન્ન થયા વદાય કરતી વખતે માધવે તેઓને બોધ કીધો કે હજી વેદવ્યાસજીનો મત દુનીઆમા ચાલ્યો નથી, માટે હવે પછી જો તમે મારૂ તારૂ સમાન ગણવા જશો, તો આ તમારીજ તલવારથી તમનેજ પરમાત્મા સાથે ઓળખાણ કરવુ પડશે વેદાંતી ભાઈ તેઓને આશીર્વાદ દઈ ચાલતા થયા

કરણઘેલો.

રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

સી. આઈ. ઈ.

તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૨૯મા સુરતમા વડનગરા નાગર ગૃહસ્થની જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૧મા થયુ હતુ તેઓ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર હતા. તેમના બનાવેલા મુખ્ય ગ્રંથો—ઇંગ્લંડની મુસાફરી, વનરાજ ચાવડો, સધરા જેસંગ, કેળવણી પ્રકાર, બોધવચન વગેરે

૧૮૬

સુરપાળનો ઉત્તર.

સોલકી સેનાપતિ મીર જોગ લખીતંગ શ્રીપચાસર નગરથી શ્રીમાન ચાવડામણી મહારાજાધિરાજ રાજેન્દ્ર જયશિખર ગુર્જરેશ્વરનો વિશ્વાસુ, ને નિમકહલાલ સેવક, ગુર્જરી માતાનો સાચો તન, સુભટ્ટોપરી, ગુર્જર સેનાધિપતિ સુરપાળ જત તમારો નંચ પત્ર વાચી તમારી નીચ, ભ્રષ્ટ બુદ્ધિને માટે મને ખેદ થયો પૂર્વ કાળથી આર્ય શૂરવીરો નિષ્કપટી, ચોખ્ખા મનના, સદ્‌ગુણી અને સદ્‌ગુણને ઉત્તેજન આપનારા હોઈ તેવાજ ગુણો સામાવાળીઆમા ઇચ્છતા રિપુરાજાના સેવકોને લાચ રૂશવત આપી નરકમા મોકલવાનો દુષ્ટ પ્રયાસ તેઓ કદી કરતા નહિ. ધર્મયુદ્ધ કરી જય પામવો, કે રણમા પડી સ્વર્ગે જવુ, કે શત્રુને મોકલવા, એજ તેમનો હેતુ હતો તમે એ પવિત્ર બુદ્ધિ તજી અધમ મતિને પામ્યા છો. એથી તમાના રાજ્યની થોડા વખત પછી પડતી થશે એ નક્કી જાણજો. હાલ કદાપિ દૈવયોગે ફતેહ મેળવશો, તથાપિ તેનું ફળ ઝાઝીવાર ટકવાનું

નથી. અમારા બહાદુર ચાવડા તમને સુખે બેસવા દેવાના નથી તમે લાચીઆ ચોર હશો તેથી મને પણ તમારા જેવો ધારી ફોડવા માગો છો, પણ એ ખચીત જાણજો કે જે લોક લાચથી વિશ્વાસઘાત કરે છે, સાચાનું જૂઠુ કરે છે, પક્ષપાત કરે છે, અન્યાય કરે છે કે કરાવે છે, પોતાનો ખરો ધર્મ બજાવતા નથી, તેઓ વખતે થોડા કાળ સુધી દ્રવ્ય જોડે, મોટી પદ્દીને પામે, પણ અંતે તેમનો નાશ થાય છે, તેમનો વંશ દુર્દશાને પામે છે, તેમનો આત્મા નરકવાસ કરે છે તેઓ પોતાને હાથે પોતાનો કુવાડો પોતાના પગમા મારે છે તેઓ પોતે નઠારા છે અને બીજાને બગાડે છે. રાજકારભારીઓમાથી, રાજસેનામાથી, નોકર ચાકરોમાથી સત્ય અને ન્યાય ગયા, પ્રમાણિકપણુ ગયુ, ઉદારતા ગઈ, નીચ બુદ્ધિ આવી, લોભ પેઠો, સ્વાર્થે દેશ કલ્યાણ ભાવને મનમાથી ખસેડયો કે રાજ્યમા નબળાઈ, કુસંપ, દુરાચાર, દુષ્ટેચ્છાદિક વિનાશ કરનારા શત્રુઓ પેસવાના અને નખોદ વાળવાના સત્ય અતે તરશૈજ એમા સંદેહ નથી વેદવાક્ય છે કે "સત્યમેવ જયતે". અમારા ચાવડા લોકમા, અમારા ગુર્જરોમા લાચ લેનારા નથી માટે અતે અમે અમારૂ રાજ્ય પાછુ નક્કી મેળવીશુ હલકા દરજ્જાનો સિપાઈ સરખો લાચથી ફૂટે તેવો નથી તો મને તું કેમ ડગાવી શકીશ! જયારે ગુર્જરો નાકકટ્ટા લાચીઆ થશે ત્યારે અમારા દેશમા કળજુગ પ્રવેશ કરશે, ત્યારે પુરૂષો પત્નીવ્રત છોડશે, અને સ્ત્રીઓ પતિવ્રત મૂકશે ઉધમ ઘટશે અને દળદર આવશે પણ હાલ તો અમારા મુલકમા સતજુગ છે રાજા પ્રજા, સ્વામી સેવક, સ્ત્રી ભરથાર, પિતા પુત્ર, પોતપોતાનો ધર્મ પાળે છે શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે "ધર્મોજય" માટે અતે ગુર્જરોનો જય થવાનોજ છે તમે પાપી છો અને મને પાપના ખાડામા ખેચવા પ્રયત્ન કરો છો, પણ "પાપો ક્ષય" માટે હુ તમારો તાણ્યો તણાવાનો નથી રે દુષ્ટ! ભુડા! શુ તારો રાજા પણ તારા જેવો દુષ્ટ હશે કે તારા ભરમાવ્યાથી ભૂલ્યો? ઇંદ્રાસન મળતુ હોય તોપણ હુ મારો ધર્મ ચૂકુ નહિ ત્રિલોકના રાજ્યની લાલચે પણ હુ લુણહરામ ન થાઉં, મારા સ્વામીની સેવા તજુ નહિ, વિશ્વાસઘાત કરૂ નહિ, લાભના લોભથી કે વેર લેવાને, કે બીજા કશાથી કદી ડગુ નહિ. કદી સત્ય છોડુ નહિ, હુ સાચો છુ ને મારા દેહમા જીવ છે ત્યાસુધી સાચો રહીશ. ધિક્કાર છે નષ્ટ લાચ લેનારને! લ્યાનત છે લાચ આપનારને અને લાચ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારને! ધિક્કાર છે તેની જાસુતીને! તે સુચ્યા ચોતાના

પૂર્વજના મો કાળા કરે છે, કુળની લાજ ખોય છે અધમગતિને પામે છે. તેમનો વશ વડે છે, ને તેમનુ કુળ આખરે નિકદન થાય છે. આ પત્ર વાચી ખૂબ શિખામણ માની લેજે, ને તમામ સોલકી સરદારોને અને આખી ફોજને એકઠી કરી વાચી સભળાવજે તારા એ કાગળથી તારા દેશની, તારા રાજ્યની, તારી અને તારા બાપદાદાની પ્રતિષ્ઠા ગઈ છે લાચ દેનાર અને લેનાર કાળા મોના છે, કેમકે લાચીઆને હાથે અતિ અનર્થ થાય છે. લાચીઆ માણસ પશુ છે, રાક્ષસ છે, દૈત્ય છે, કેમકે તેઓ ફાસીઆ ઠગ છે. મને રાજ્યદ્રોહી કરવા ચહાનારને ધીટકાર છે મારી સુકીર્તિને, મારા રૂડા નામને બટ્ટો લગાડવાનુ કરનારને ધિક્કાર છે! લાચીઆને ધિક્કાર છે!! લાચનો અપરાધ મોટો છે વર્ણસકર હોય તેજ લાચીઆ હોય છે લાચીઆ ચોર છે! પાપી છે! મહાપાપી છે!

વનરાજ ચાવડો

મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી, જે. પી.

સસ્કૃતમય ગુજરાતીના હિમાયતી સ્વ મનસુખરામભાઈનો જન્મ ઇ સ ૧૮૪૦મા નડીઆદમા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો અને તેમનું મરણ ઇ સ ૧૯૦૭મા થયુ હતુ તેઓ કચ્છ ને ઈડર સ્ટેટના એજન્ટ અને જુનાગઢના કાઉન્સીલર હતા તેમના રચેલા પુસ્તકો—ઉત્તર જયકુમારી, વેદાત વિચાર, અસ્તોદય અને સ્વાશ્રય, ભગવદ્ ગીતા શાકર ભાષ્યનુ ભાષાતર અને વાલ્મિકી રામાયણનું પદ્યાત્મક ભાષાતર વગેરે

૧૮૭

મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ.

આ જગતના મનુષ્યોના ત્રિવર્ગ થાય છે તેમા વિશેષ સખ્યા નીચ વર્ગમા જણાય છે તેમને બોધ પહોચી શકતો નથી મધ્યમ વર્ગમા પ્રમાણમા જે અલ્પ સખ્યા છે, તેમાથી જે પાછા હઠે છે કે ઉભા રહે છે તેને અતે નીચ વર્ગમા જવાનુ થાય છે, અને જે વર્ધમાન વા અગ્રગામી થાય છે તેનુ સચરવુ ઉત્તમ વર્ગ—કે જેમા અલ્પતર સખ્યા છે—તેમા થાય છે આમ પરસ્પર સબધ હોવાથી સર્વે વર્ગવિષે વિચાર જાણવા ઉપયોગી છે.

જન્મથી જે પોતાની દશા હોય તેવી ને તેવીજ દશામા રહેનાર માણસો નીચ વર્ગમા ગણાય છે જન્મ પછી વધવુ એ સ્વાભાવિક નિયમ કે સકેત છે એમ સર્વના શરીરની વૃદ્ધિ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે; બાલકના અવતરતી વેલાના શરીરમા, અને પછી તેના તેજ બાલકના પચીસ ત્રીસ વર્ષના શરીરમા વૃદ્ધિ થઈ કેટલો બધો અતર પડે છે, એ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે જેમ શરીર વિષે સર્વ પ્રાણીને છે, તેમ શરીર સબધી સર્વ વિષયોમા મનુષ્ય પ્રાણીને એક વિશેષ છે ભાષાના તથા વિચાર વૃદ્ધિના સાધનના અભાવને લીધે પશુઓને, પ્રથમની જે દશા હોય છે તેમાજ રહેવુ પડે છે હોય તેજ દશામા રહેવુ એ પશુની સ્થિતિ છે પોતાની દશા સુધારવા તથા વધારવા મનુષ્યજાતિ પાસે બહુ સાધન છે, અને તેનો જેમ જેમ ઉપયોગ કરવામા આવે, તેમ તેમ માનવીદશા સારી રીતે વધતી જાય છે, તેમ થાય એમા એક સાધન થવુ એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. જે હોય તેજ અવસ્થામા રહેવુ એ પશુતુલ્ય થવા જેવુ છે, તેમ છતા દુર્ભાગ્યે, બહુ સખ્યા પ્રથમથી બાહારની જે સ્થિતિમા હોય છે તેજ સ્થિતિમા સદા રહે છે. એ દશાનું શાસ્ત્રોક્ત નામ કહીએ તો તમોગુણની દશા કહેવાય, જે તમોગુણ મૂઢ આદિ વૃત્તિનો હેતુ છે તેમા જડતા બહુ આવે છે, અને તે મનુષ્યોને આલસ્ય, મૂઢતા, અધકાર આદિમા રાખે છે અર્થાત્ નીચવર્ગીય મનુષ્ય સજીવ છતા સ્થાવર સમાન થઈ રહે છે.

ઇશ્વર કૃપાથી કોઈ સયોગને લીધે જે કોઈ મનુષ્યો એ સીમામાથી નીકળી અગાડી આવે છે તે ઉપરી વર્ગમા સચરે છે.

મધ્યમ વર્ગમાના મનુષ્યો પોતાની અવસ્થા સુધારવા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમ કરવુ એજ મનુષ્યમા માનુષત્વ છે. થોડુ ભણી વાચવા લખવા શક્તિમત થયા હોય, અને પોતાની મૂલ અવસ્થા હોય તેમાથી ગમે તે પ્રકારે જે આગળ જવા ધારતા હોય, એ સર્વ આ વર્ગમા આવે છે, તેમાથી કેટલાક થોડુ ચાલી અટકી પડે છે, કેટલાક ચાલ્યા જઈ અધિકાધિક યોગ્યતા મેળવી અતે ઉત્તમ વર્ગમા પ્રવેશ કરે છે આ મધ્યમ વર્ગમાથી ઉત્તમ વર્ગમા સચરવાની આશા રાખનાર ઉત્સાહી મહાશયોએ કેટલાક વિચારો બહુ લક્ષમા રાખવાના છે.

શાસ્રોક્ત રીતે, એ મધ્યમ અવસ્થામા આવેલા મનુષ્યને રાજસી વૃત્તિના કે રજોગુણી મનુષ્યો કહે છે. રજોગુણ ઘોર અને રાગ આદિ

વૃત્તિનો હેતુ છે, તેથી ચચલતા બહુ આવે છે, એ ગુણમા વર્તતા મનુષ્યોનો અર્થમા તથા કર્મમા બહુ આસક્તિ થાય છે, અને તેથી તૃષ્ણા વધી ને તૃષ્ણારૂપી રજ્જુથી બધાઈ તેઓ આગળ પાછળ ખેચાય છે એ અવસ્થામા બહુ સાવધાની રાખવાની છે, કારણ કે તેમાથી નીચે પડાય છે, કે તેમાને તેમાજ હિંદોલે ચડાય છે, કે તેમાથી ઉત્તમ વર્ગમા જવાય છે. સમજુ મનુષ્યોએ તેમાથી ઉત્તમ વર્ગમા જવાનું ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખવુ તેટલા સારૂ તેમણે પ્રથમ નિરતર સન્માર્ગમા વધ્યા જવાની પ્રતિજ્ઞા કરવી અને તે સવર્ધન (Progressing)ને સદા સ્મરણમા રાખી જ્યાસુધી પુરૂષાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાસુધી ન વિરામવાનુ 'પણ' લેવુ

સદા મહાશય રાખી ગમે તેવા વિઘ્ન કે વિક્ષેપ આવે તોપણ કદાપિ વિરામવુ નહિ જે વિક્ષેપ દેખી પાછા હઠે છે કે વિરામે છે તેમને ઇચ્છિત ફ્લ મળતું નથી, અને કરેલો શ્રમ વ્યર્થ જાય છે કોઈ કોઈ સમયે તો ફલ બહુ સમીપ હોય છે, પણ ધૈર્ય ત્યજી વા હિમત હારી ઉભા રહેથી તેનો લાભ લેવાતો નથી કેટલેક પ્રસગે તો ' લક્ષ્મી ચાલ્લો કરવા આવી ત્યારે અભાગીઓ મો ધોવા ગયો ' એવુજ થાય છે માટે ગમે તેવા સકટો, ગમે તેવા પ્રતિબધો, ગમે તેવા વિક્ષેપો, સક્ષેપમા ગમે તેવા ઉદયાસ્ત આવે તોપણ શૂરવીરની પેઠે સુવર્ધમાન શબ્દના મત્રનો જપ મનમા કરતા રહી, અને તેજ શબ્દનો ઘોષ મુખથી કરતા જઈ, સન્માર્ગમાથી ચળ્યાવિના અગ્રગામી રહેવુ તો અતે ઇશ્વરના અનુગ્રહથી શુભ ફ્ળ મળશેજ મળશે.

અમેરિકાખડ શોધી કહાડનાર કોલબસના વૃત્તાતથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે લોકો સકટથી નિરાશ ન થતા સવર્ધમાન રહે છે તેને અતે ઇચ્છિત ફ્લ મળે છે જેટલા દિવસનું અનુમાન કર્યું હતું તે કરતા બહુ દીવસ સુધી તેણે પોતાની નૌકાને આગળ ચલાવ્યા કરી તોપણ કોઈ સ્થલ વા દેશ દેખાયો નહિ, તેથી તેના સગીઓ એટલા બધા રોષે ભરાયા કે કોલબસને મારી નાખવાનો તેમણે સકલ્પ કર્યો, તોપણ કોલબસે પોતે ધૈર્ય રાખી, તેમને પણ બહુ પ્રકારે શાન્ત પાડ્યા, અને અતે અમેરિકા જેવો આખો ખડ શોધી અમર નામ કર્યુ. સામાન્ય મનુષ્યોની પેઠે સકટ જોઈ નિરાશ થઈ કોલબસ પાછો વળ્યો હત તો કરેલો શ્રમ વ્યર્થ થાત, તેના જીવતરને નિષ્ફ્લતાનો ચાલ્લો ચોટત, અને ફ્લ કશુ ન થાત.

સવર્ધનના પ્રતાપથીજ કોલબસને અમેરિકા ખડ મળ્યો કહીએ તો ચાલે. આપણે આપણી શક્તિ અને આશયના પ્રમાણમા, નિરાશ થઈ ને ઉભા રહીએ ત્યા જરા સારૂ, ફલથી દૂર રહેતા હઈશુ, એમ હોય તો તેમા શુ આશ્ચર્ય છે. આપણે જે શુભ કર્તવ્ય કરવાનો આરભ કર્યો હોય તેમાથી વિરામવાની વૃત્તિ થાય ત્યારે એટલુજ આપણે પોતાનેજ પૂછવુ કે—

અલ્પ અતર સારૂ સર્વ સિદ્ધિનો નાશ તો નથી થતો? એટલું સ્મરણ કરી કોલબસની પેઠે સવર્ધમાન થવુ ઈશ્વરેચ્છાથી એમ થયે કર્મ અને ફલનો યોગ થશેજ થશે

શૂરવીર નેપોલીઅન બોનાપાર્ટની પેઠે અશક્યતાના નિરાશાના વાચક શબ્દ કોશમાથી કહાડી નાખી, સવર્ધન શબ્દનુજ સેવન રાખવુ યોગ્ય છે.

નીચવર્ગવાળાજ મનુષ્યો, સૂક્ષ્મદર્શકયત્રના જેવી વિચારરૂપી આખોથી—નાની નાની કઠિનતાઓને મોટી મોટી દેખી, બી જાય છે, એટલે પછી જીવતરસફલકર મહાશયને તો જોવાનો વારો પણ તેમને આવતો નથી, અને તેમની સૂક્ષ્મદર્શક આખ મહદ્દર્શક થઈ શકતીજ નથી

સવર્ધમાન જનો અતે ઉત્તમ વર્ગમા સચરે છે ઉત્તમ વર્ગનો મહિમા જેટલો ગાઈએ એટલો ઓછો છે શાસ્ત્રોક્ત રીતે એ ઉત્તમ વર્ગની સીમામા આવેલા મનુષ્ય, સાત્વિકીવૃત્તિના કે સત્વગુણી મહાત્મા કહેવાય છે. તે વૃત્તિનો લાભ થતા પ્રકાશ બહુ થાયછે. સત્વગુણજ એકાગ્રતા અને જ્ઞાનનો જનક છે, અને અતે સુખશાતિ પણ સત્વગુણનુંજ સુરસ ફલ છે, માટે અસ્તોદયમા સવર્ધમાન તથા વિવર્ધમાન થઈ ઊત્ત-તેચ્છા રાખી અભીષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ અર્થે પુરૂષાર્થ કર્યા જવા અને ફલફૂલ થવુ.

અસ્તોદય.

રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા.

વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિના અને ઉમરેઠના વતની રા૦ હરગોવિંદદાસ ભાઈનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૪ (સવંત૦ ૧૯૦૦)મા થયો હતો તેઓ વડોદરામા કેળવણી ખાતાના ડાયરેક્ટર અને પછીથી મીલીટરી સેક્રેટરી હતા. ત્યાથી પેન્શન લઈ લુણાવાડાના દિવાન તરીકે નીમાયા હતા અને હાલમા ત્યાથી પણ પેન્શન લઈ નિવૃત્તિ ભોગવે છે તેમના રચેલા પુસ્તકો-કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧-૨, પ્રાચીન કાવ્યમાળા, સ્ત્રી જાતિના કર્તવ્ય, બે બહેનો વગેરે

૧૮૮

સમયતુલના.

હાલના સમય સાથે સરખાવીને આગલા સમયને ઘણા લોકો વખોડે છે. આજના જેટલુ તે વખતે ભણતર નહોતુ એ વાત ખરી, આજના જેટલી શાંતિ ને છૂટ તે કાળે નહોતા એ પણ સાચુ, આજના કરતા તે સમયે વહેમ કંઈક વધારે હતા અને કેટલીક નાપસદ કરવા જેવી રૂઢીઓનું પ્રબળ હતું એ વાત સાચી, પરતુ તે સમયની સાથે સરખાવતા કેટલીક બાબતમા આપણે સુધરવાને બદલે બગડતા ગયા છીએ, એ વાત ધ્યાનમા લેવા જેવી છે છૂટનોજ દાખલો લઈએ હદની માહે છૂટ જરૂરની ને સુખદાયક છે સમજની સાથે સ્વતત્રતા લાભકારી છે અણસમજુને તે વાદરાને નીસરણી આપ્યા જેવી થઈ પડે છે. નીતિ, કાયદા અને વડીલોની આજ્ઞાનું બધન દૂર કરી શકાય નહીં તેમને દૂર કરવા જતા સસાર દુખરૂપ થઈ પડે વિવેક અને માઝાને બાજુએ મુકાવે એવી છૂટ ચાહવા લાયક નથી માબાપના મો આગળ છોકરા ચબડચબડ મનમા આવ્યુ તે બોલે કે તેમના કહેવાને ગણકારે નહીં તો છોકરા નઠારા નીવડે, અને ઘરમા કલેશ કકાસ ચાલે, સ્ત્રીઓ પતિની કે વડીલની આજ્ઞા ન પાળે, ને મનસ્વી રીતે વર્તવાનું કરે, તો તેથી તેમની ને તેમના ઘરસસારની ખરાબી થાય નીતિના એટલે ઇશ્વરી ધારાના બધનને બાજુએ મૂકનાર જાતે દુખ પામે, અને બીજાઓને દુખી કરે. સરકારના કાયદા તોડનારની પણ એજ વલે થાય. છૂટની

સામે રાખેલા બંધનો અગાઉ કરતા કંઈક ઢીલાં પડેલા હાલ જણાયછે. તે દહાડા જેટલી અદબ હાલ જણાતી નથી, એમ ઘણાનું ધારવુ છે.

શાંતિ પ્રબળ રાજ્યે પસારી છે એટલે તેમા આપણે કાંઈ કર્યું નથી. વહેમનુ મૂળ અજ્ઞાન છે તે કાળે અજ્ઞાન વધારે હતું, માટે વહેમ પણ વધારે હોવો જોઈએ જેમ કેળવણી વધારે ફેલાશે, તેમ વહેમને ખસવુ પડશે આપણી સુધારણા થવામા અને આપણા સુખમા વધારો કરવામા જે મુખ્ય સાધન કેળવણી, તેનો હજી પણ વધારે ફેલાવો થવો જોઈએ. દરેક માબાપે પોતાના છોકરાને વધારે ને સારૂં ભણાવવાની કાળજી રાખવી જોઈએ રૂઢીઓની વાત લઈએ, તો તેમાની કેટલીકમા આપણે હાલ સહેજસાજ સુધારો કર્યો હશે, તો કેટલીકમા તેવો બગાડો પણ કર્યો હશે, એમ તપાસ કરતા માલમ પડશે તે સમયે કન્યાવિક્રયમા ને સાટા તેખડામા કોઈ સમજતું નહીં કદી કોઈ છાનુંછપનુ હાથ કાળા કરે, તો તેની ભારે નિંદા થતી. ભીડમા આવવાથી કે જીવ બગડવાથી વખતે કોઈ માડવા ખરચ કે સહેજ પૈસા લેતુ, તે ઠેકાણે હાલ દશ દશ હજાર રૂપીઆ કન્યાના માબાપે લીધાની વાતો સાભળીએ છીએ! દીકરી ભાઈની સાળાવેલી થાય, ને ભાઈ દીકરીનો નણદોઈ થાય, એ શુ ગજબની વાત નથી? આખમાથી અમી કમી થઈ છે, અને હુપદ, ડોળ, તથા અદેખાઈ વધ્યા છે જ્યા જુઓ તો નાતોમા કજીઆ બખેડા ને ફાટફાટા હલકા પ્રસગે કે હલકી વર્ણોમા ગોળને બદલે ખાડ સાકર ઉછળવા લાગી છે અબાબ અથવા રીત પુરત વગેરેમા પહેલાના કરતા ઉલટો ખરચ વધ્યો છે જે રૂઢીઓનો સબધ વહેમ સાથે છે, તે સમજના ઘરમા આવીને આપણે કઈ કઈ ફેરવી છે, પણ જે રૂઢીઓનો સબધ ધર્મ સાથે છે અથવા મનાયલો છે, અને જે રૂઢીઓને ઘણા કાળની નાતિજાતિએ મજુર કરેલીછે, તે સુધારવા કે કાઢી નાખવાની વાતમા હજી આપણે બહુ ફાવી શક્યા નથી સમજવડે આપણે જાણીએ છીએ, કે તે ખરાબ છે, અને નાતજાતના ઘણા લોક એ વાત કબુલ કરેછે, તોપણ આપણાથી તેમને હજી સુધી સુધરાઈ નથી

બે બહેનો.

દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

૧૮૯

ક્ષમા.

પોતાનામા શક્તિ છતા કોઈનો અપરાધ જતો કરવો તેનું નામ ક્ષમા છે આ ગુણ સર્વે ગુણોમા શ્રેષ્ઠ છે ઈશ્વરી આજ્ઞા છે કે, જે કોઈએ તમારો વાક કર્યો હોય તેને ક્ષમા કરવાની ટેવ પાડો આ ઉપરથીજ હઝરત પેગબર સાહેબ મહમદે જ્યારે મક્કા જીતી લીધુ ત્યારે કુરેશના જે જે સરદારોએ તેમને ઘણા દુખ દીધા હતા અને તેથી જે ઘણુ ભય પામી ગયા હતા, કે, અમને હવે કોણ જાણે એ શુ કરશે, તેમને છોડી મૂકયા, અને તેમના વાક ક્ષમા કરી દીધા તે સાથે વળી વિશેષમા શિખામણરૂપે કહ્યુ કે, જેઓએ અમારી સાથે ભુડાઈ કરી તેઓની સાથે અમે ભલાઈ વિના બીજુ કાઈ કરવાના નથી તેમજ ખોટુ બહાનું કહાડવાની ટેવ નહિ રાખીને માત્ર લોકોનુ ભલુ કરવુ, અને અમારે સારી રહેણી રાખવી એટલુજ કરીશુ નીતિ જાણનારા કહી ગયા છે કે—

ગીતિ—મોટા વાક ઘણો કદી, તોપણ તેને ક્ષમે ક્ષમાવાળો,
તેની વડાઈ તેથી અતિશય મોટી ખરેખરી ભાળો.

કહેછે કે, આરબસ્તાનના પાદશાહના કુટુબીઓને કતલ કરીને એક અપરાધી તે પાદશાહની હજુરમા પોતાની મેળે આવી રજુ થયો તેને પાદશાહે કહ્યુ કે, આવુ તારૂ બેધડકપણુ જોઈને મને આશ્ચર્ય લાગે છે. કારણ મારા કુટુબ અને મારી બાબતમા તે ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો છતા પણ તુ મારી શિક્ષાથી ન ડરતા નિર્ભય થઈ ચાલ્યો આવ્યો, અપરાધીએ ઉત્તર આપ્યો કે, હુ આ પ્રમાણે આપની હજુરમા ચાલી આવ્યો, અને શિક્ષાનો ડર રાખ્યો નહિ તેનુ કારણ એ છે કે, મારો અપરાધ મોટો છે, તોપણ આપનામા ક્ષમા કરવાનો ગુણ છે તે તેના કરતા પણ મોટો છે આ તેનુ બોલવુ પાદશાહને પસદ પડયુ, અને તેનો વાક ક્ષમા કરીને તેના ઉપર કૃપા કરી આવો પ્રસગ જોઈને એક હજુરીએ

કહ્યું કે આવા શત્રુને શિક્ષા કરવાનો લાગ મળ્યો છતા, આપે તેના ઠગાઈ ભરેલા બોલવાથી ઠગાઈ જઈને બદલો કેમ ન લીધો? પાદશાહ કહે કે, ના તેમ નથી મે મારા મનમા એમ વિચાર્યું કે, જો હુ બદલો લઉં તો મારૂ મન ખુશી થાય અને સતોષ પામે, પણ હુ જો ક્ષમા કરૂ તો તેનું મન ખુશી થાય એટલે મને કીર્તિ મળે ને પરલોકનું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય

દુહો—ક્ષમા આપતા વાકની, રસ મનમા રેલાય,
શિક્ષા કરતા થાય રસ તે તેવો ન ગણાય

બગદાદના પાદશાહ મામુન ખલીફાનું કહેવુ એમ છે કે, કોઈ મને પૂછે કે, સ્વાદ શામા છે? તો હુ તેને એવો જવાબ આપુ કે, ક્ષમા કરવામા, અને તે એમ પૂછે કે, પ્રસન્નતા શામા છે? તો તેને હુ એમ કહુ કે, કોઈના અપરાધની ક્ષમા કરવામા. વળી તે મને એમ પૂછે કે તમારી ખુશી શામા છે? તો તેને હુ એમ કહુ કે અપરાધ કરનાર કાલાવાલા કરે તેને અમે જતો મૂકીએ તેમા.

સિકદરે આરિસ્ટોટલને પૂછ્યુ કે, ફલાણા અપરાધી વિષે તમે શો અભિપ્રાય આપોછો? તે વિદ્વાને ઉત્તર આપ્યો કે, અય મલેક! જો અપરાધ કરનારા જગતમા હોત નહિ તો ક્ષમા કરવાનો સર્વોત્તમ ગુણ છે તે પ્રસિદ્ધિમા શી રીતે આવત? ક્ષમારૂપી આરસીમા અપરાધી પોતાના અપરાધની છાયા બતાવેછે, ત્યારે ક્ષમાનુ પ્રતિબિબ તેમા પ્રકટ થાયછે, માટે એ અપરાધી વિષે એમજ વર્તો, કહ્યુ છે કે—

ગીતિ—અપરાધ છે અરીસો, ક્ષમા દયા બે નિહાળવાજ ખરે,
માટે અપરાધી પર, કટાક્ષ ધિક્કારની કરો ન અરે.

આવુ સાભળી સિકદરે વળી પૂછ્યુ કે, કેવા પ્રસગમા ક્ષમા કરવી? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, જ્યારે આપણે શક્તિમાન હોઈએ ત્યારે અને શત્રુ ઉપર જય મેળવીએ ત્યારે કારણ કે ક્ષમા કરવામા આવે ત્યારેજ જય પ્રાપ્ત થયાવિષે પરમેશ્વરનો પાડ માનવામા આવેછે.

એક પાદશાહ પોતાના શત્રુ ઉપર જય પામ્યો. તેને શિક્ષા કરવા માટે તેની હજુરમા લાવ્યા, એટલે પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે, હવણા તુ કેવી સ્થિતિમા છે? અને હવે તારાથી શુ બની શકે એમ છે? જે તારે કહેવાનું હોય તે નિવેદન કર. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, પરમેશ્વર

ક્ષમાની સાથે પ્રિયતા રાખેછે, અને આપ જયની સાથે પ્રિયતા રાખોછો. તો પરમેશ્વરે આપની પ્રિયતાની વસ્તુ જે જય તે આપને આપ્યો, તો આપ પરમેશ્વરની પ્રિયતાની વસ્તુ જે ક્ષમા તે પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે મને આપો પાદશાહને આ બોલવુ પસદ પડયુ અને તેને છોડી મૂકયો માટે આ જગતમાના રાજકર્તાએ અપરાધીના અપરાધનો બદલો લેવાનો સ્વભાવ છોડી દઈને અને મનમાથી તે ઉપરનો દ્વેષ કહાડી નાખીને ચેનમા રહેવુ, અને અપરાધથી લાજ પામ્યો હોય તેના ઉપર બદલો લઈ શકાય એમ છતા પણ, પરમેશ્વરની કૃપા હોવાને લીધે ક્ષમારૂપી વધામણીનુ તુષ્ટિદાન કરવુ કારણ કે, વિજયી રાજ્યકર્તાની રહેણી આવી હોય છે

હરિગીત—આ જગ થયુ નિર્માણ ત્યારથી આજ લગીના કાલમા,
સ્વાધીન જે જન ઘણો તણા ને ગરીબ ભુડા હાલમા,
અપરાધ જે કાઈ તેમણે જાણે અજાણે જે કર્યા,
ડાહ્યા ક્ષમા કરતા ગયા અપરાધ અતર નવ ધર્યા.

એક પાદશાહના હજુરીએ કાઇકિ વાક કર્યો, તેથી તે શિક્ષાને પાત્ર થયો ત્યારે પાદશાહે પોતાના ખવાસમાથી એક જણને અભિપ્રાય પૂછયો કે આનુ શુ કરવુ ! તેણે કહ્યું કે, જો આ સેવક આપની જગ્યાએ હોત તો તેને ખરેખર શિક્ષા કરત પાદશાહ કહે કે તુ જ્યારે મારે ઠેકાણે નથી ત્યારે મારે તારા અભિપ્રાય કરતા ઉલટુ કરવુ જોઈએ, એટલે તારો અભિપ્રાય શિક્ષા કરવા ભણી છે તો મારો અભિપ્રાય તેને ક્ષમા કરવા ભણી થવો જોઈએ કારણ કે, એ માણસને તેના અપરાધે ખોટો દેખાડયો તો મારૂં ક્ષમા કરવુ તેને સારો દેખાડશે, કહ્યુ છે કે—

દુહો—સેવકનો અપરાધ કદી મોટો ઘણો ગણાય,
સેવ્યતણી તેપર ક્ષમા, ઉત્તમ અતિ મનાય.

જ્યારે કોઈ અપરાધીથી કાઈ અપરાધ થયો હોય, ત્યારે તે ક્ષમારૂપી આશરો માગે છે, તો યોગ્ય છે કે, તેને તે તરતજ આપવો જોઈએ જેથી પ્રભુ પણ ક્ષમા કરનારને પોતાના ભણીથી ક્ષમા કરે

દુહો—પ્રભુ પાસથી તુ કરે, ક્ષમાદાનઇચ્છાય,
કરીને કૃપા ઉદારતા, કરી દે વાક ક્ષમાય.

કોઈ રાજાએ એક જણને કામ ઉપર મોકલ્યો હતો, તેનાથી રાજાને ઠીક ન લાગે એવું કાંઈ કામ બની ગયું. રાજાએ તેને ઉંચા કર કરીને કેદમાં નાખવાની આજ્ઞા કરી પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને બહુ ધમકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે, અહો અધિપતિ, આવતી કાલે સર્વે જગતોના અધિપતિ આગળ જો આપના કૃત્યની પૂછપરછ થશે અને કદાપિ આપને તેનો ઉત્તર દેવો પડશે તો આપ કઈ વસ્તુને સહાય લેખે ઓથે રાખશો? રાજા કહે છે કે, પ્રભુની ક્ષમાની ઓથ હું રાખીશ. આ સાભળીને તે બોલ્યો કે, હું જ્યારે આપની પાસે ક્ષમાની ઓથ માગું છું ત્યારે આપે પણ મને તે આપવી જોઈએ. કારણ કે પરમેશ્વર ભણીથી ક્ષમાનો આશ્રય મળવાનો આધાર અધિપતિઓ પોતા ભણીથી બીજાને ક્ષમા કરશે તે ઉપર છે.

દુહો—હું અપરાધી આપનો, આપ પ્રભુના તેમ,
આપ ક્ષમા કરતા પ્રભુ, ક્ષમા આપશે એમ.

આવું સાભળીને પાદશાહે તેને છોડી મૂક્યો, અને તેના અધિકાર ઉપર પાછો મોકલ્યો.

દુહા—ક્ષમાવાન્ જનને મળે, રિદ્ધિ સિદ્ધિની સાંથ,
ક્ષમા પ્રકાશજ પામતા, હૃદય પ્રકાશિત થાય
ક્ષમા બિરાજે જે મને, ફૂલવાડીની સમાન,
સરસ સુગંધી પ્રસરતા, લે દે આદરમાન
વિશ્વભરના દ્વારમા, ક્ષમા મિત્ર લેખાય,
પ્રભુ મિત્ર જેનો બને, તો તું કા નવ થાય?

ઉપર પ્રમાણે ક્ષમા રાખવા વિષે કહેવામા આવ્યુ, પણ તેનો ઉપયોગ સીમા ઉપરાંત થઈ જાય તેની સભાળ રાખવાની અગત્ય છે, માટે કહે છે કે—

દુહા—ન્યાયતણા નિયમો વિષે, વાકતણી છે સીમ,
અઘટિત ક્ષમા ઘટે નહિ એવો ન્યાયી નીમ.
અપરાધો અટકાવવા, નિયમતણી છે ભીંત,
ક્યા સુધી ઘટે ક્ષમા થવી, તેની સમજો રીત.

ગીતિ—ગુણ ક્ષમાનો સારો, પણ જનને જે દુઃખ અતિ દે ભારે;
તે જનના ઘા ઉપર, ક્ષમા મલમ ના લગાવશો ત્યારે.

છપ્પો—સાપ ઉપર જો દયા, કદી કરવામા આવે,
તો સૌ માણુસ ઉપર, ત્રાસ અધિકો વર્તાવે,
કુટીલ લુચ્ચા હોય, દયા તે પર જો થાય,
ભલા રૂડા જન ઉપર, કોપ કરવાનું ગણાય,
તીખા જેના દાત અતિ, તે વરૂ પર કરૂણા કરો,
તો બકરા ઉપર ઘણુ કરી, કોપ કરોછો બહુ ખરો
દુહો—શિક્ષા બદલે જાલમને, ક્ષમા મળે નૃપ પાસ,
દાઝયા ઉપર ડામ સમ, ત્રાસેલા પર ત્રાસ
સવૈઆ—છૂટ જેની નહિ ન્યાય નિયમમા, તેવુ પાણી પીવુ તોય,
એ અપરાધ ગણાય ન્યાયથી, ભલે બાધ બીજો નવ હોય,
ન્યાય નિયમમાં આજ્ઞા આપી, એવો ઘાત કર્યે નહિ પાપ,
ક્ષમા કર્યાથી નિયમ પળે નહીં, તેવી ક્ષમા કરો નહિ આપ

પાદશાહી રાજનીતિ.

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વીવેદી, બી એ.

૧૯૦

સ્વાશ્રય.

જગન્નાથ પડિતને પોતાના પરાક્રમનુ એવુ અભિમાન હતુ કે તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ રસગગાધર નામના ગ્રથમા દષ્ટાતો આપવા માટે પણ પારકા કાવ્ય લેવા ઠીક ધાર્યા નથી, ને તેણે લખ્યુ છે કે "કસ્તુરી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવો મૃગ શુ પુષ્પના ગધને સેવશે ?" પારકા ઉપર આધાર ન રાખવામા ખરો પુરૂષાર્થ સમજી, રાજમુકટ તજી ખાખમા રમતા શ્રીભર્તૃહરિએ કહ્યુ છે કે "ગગાના તરગની ઝીણથી શીતલ થયેલા, અને વિદ્યાધરાદિ દેવથી રમણીય થયેલાં એવા હિમાલયના સ્થાન શુ લય પામી ગયાછે, કે મનુષ્યો અપમાનયુક્ત પરપિડ ઉપર આસક્તિ ધરી રહ્યાછે ?" સસારમા વસવુ તો પોતાનાજ બાહુબલે પ્રાપ્ત કરેલા ઉપર સતોષ રાખવો, ને તેમ ન થઈ શકે તો પારકાના ઉપર આશા રાખી પડ્યાં રહેવા કરતા સસારમાથી જતા રહેવુ, ને ફળ

ફૂલ ઉપર નિર્વાહ કરવો તે સારો, એમ એ કવિના લખવાનો હેતુ છે. આવી વૃત્તિના માણસોએજ જગતને ઘણામા ઘણો ઉપકાર કર્યો છે, તેમ પોતાના નામ અમર કર્યા છે નાનપણમાથીજ, છોકરાની ટોળીમા રમવાના સમયથી પણ પોતે બધાના નાયક થવાની ઇચ્છા રાખનારા, કે નિશાળમા પાઠ કરવામા "પરીક્ષામા કોઇનિમાથી જોઈ લેવાશે" એવી આશા રાખવામાજ પાપ ગણનારા, મોટપણે અતિ પરાક્રમી અને ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે કોણ એ માને કે પહાડપર્વતની બખોલોમા ઉછરેલો એક હવાલદારનો છોકરો ચક્રવર્તી રાજા થશે? પણ તેજ શિવાજી. કોણ એમ ધારે કે તુલોનના એક ખારવાનો ગરીબ છોકરો આખા યુરોપને ધ્રુજાવશે? પણ તેજ નેપોલીઅન એક સુતારનો છોકરો એક દિવસ કોઈ ન્યાયસભામા એક સિહાસનને રંદો મારતો હતો, ત્યારે તેની કોઈએ મશ્કરી કરી કે એને આટલુ ઘસી ઘસીને કેમ સાફ કરેછ?" પેલે છોકરે કહ્યુ કે "એક દિવસ મારે એના ઉપર બેસવાની ઇચ્છા છે" તો તે સાભળીને સર્વને હસવુ આવ્યુ, પણ ખરેખર તે છોકરો છેવટે તે સિહાસન ઉપર બેઠો, ને કોર્ટનો જડજ થયો! જેણે વરાળ યત્રનો ઉપયોગ બનાવ્યોછે તે કોણ હતો? ઇજનમા વરાળને જવા આવવાના માર્ગમા હાલ જે કળ રખાય છે, તે ઠેકાણે એક ઢાકણુ રખાતું તેને ઉઘાડ અડકાવ કરનાર મજુર હતો! પણ તેણેજ હાલની જે કળ તે ઠેકાણે મુકાય છે તે શોધી કહાડીછે! વિદ્વાનો, પડિતો, આચાર્યો, એજ પ્રમાણે ઘણા અપ્રસિદ્ધ સ્થાનથી અકાલે પણ સૂર્યના જેવા પ્રગાશી નકળ્યા છે પણ તે સર્વેના પરાક્રમની કુચી માત્ર એકજ હતી. સ્વાશ્રય નાનામા નાની વાતથી તે મોટામા મોટી સુધીમા તે બધા લોક સ્વાશ્રય વિના બીજાનો આધારજ રાખતા નહિ.

સ્વાશ્રયમાજ ઘણાક ઉત્તમ ગુણો ખીલી નીકળે છે, ને તે ગુણોથીજ માણુસ સુખી થાય છે, અને પૂજ્ય ગણાયછે જે મહાન્ ગુણ સ્વાશ્રયથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સતોષ છે, અને તેનીજ જોડે ધૈર્ય પણ ચાલ્યુ આવે છે સતોષી અને ધૈર્યવાન સ્વાશ્રયી મનુષ્ય પ્રમાણિક અને ન્યાયી થાય છે સ્વાશ્રય, સતોષ, ધૈર્ય, અને ન્યાય, તથા પ્રમાણિકતા, એટલા ગુણોનું નામજ સ્વતત્રતા કહેવાય છે જેની તેની વાતની નાજ પાડયા કરવી, કે જેમા તેમા દોષ કાઢવા, કે સર્વેનું અપમાન થાય તેવી ઉદ્ધતાઈ

રાખવી, એનું નામ સ્વતંત્રતા નથી સ્વતંત્ર છે તે એટલે સ્વાશ્રયી છે તે, ઉદ્યોગી હોય, દયાલુ અને શુદ્ધ હોય, એમા તો કહેવુજ શુ? ટુકામા સ્વાશ્રયથી સદ્વૃત્તિનો ખરો ઉદય થાય છે, ને સર્વદા કલ્યાણ પેદા થાય છે. સ્વાશ્રય વિના કોઈ સુખી કે મોટુ થઈ શકયુ નથી. વગવસીલાથી કે ખુશામદ ગુલામગીરીથી કદાપિ કોઈને અધિકાર કે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પણ તે યોગ્ય રીતે દીપે કે ભોગવાય તે માટે તો સ્વાશ્રયનીજ અપેક્ષા છે, એટલે જો સ્વાશ્રય ન હોય તો તેવુ જે મળ્યુ હોય તે પણ લાબુ ટકતું નથી, માટે સર્વત્ર સ્વાશ્રયજ વિજયી છે, સ્વાશ્રયજ પુજાય છે, એમ યથાર્થ સમજી નિરતર આપણા પોતાના ઉપર આધાર રાખવો, જે આપણાથી થઈ શકે તેની પારકા ઉપર આશા ન રાખવી, જે આજ થાય તેને કાલ ઉપર ન રાખવુ, જે સવારે થાય તેને સાજ ઉપર ન ધકેલવુ, ને ક્ષણ પણ ઉદ્યોગથી વિરામ ન પામવો ભણવામા, રમવામા, ખાવામા, વ્યવહારમા, ધર્મમા, સર્વત્ર સ્વાશ્રયનોજ વિજય છે માટે તેવી ટેવ બાળકપણાથીજ પાડવી

બાલવિલાસ.

૧૯૧

યોગ્ય માતા

યોગ્ય માતા સો શિક્ષક કરતા પણ અધિક છે કુટુબમા માતા, એ સર્વ હૃદય અને સર્વ ચક્ષુને આકર્ષણ કરનારી છે એનુ અનુકરણ પ્રતિક્ષણ થયાજ જાય છે કહેવા કરતા કરવાની રીતિની અસર માણસ ઉપર સત્વર થાયછે ઉપદેશ કથવા કરતા તેમ કરી બતાવવુ વધારે શ્રદ્ધા પેદા કરવાવાળુ નીવડેછે વાણી વિનાનો સિદ્ધ ઉપદેશ કરવાનો એજ માર્ગ છે. જે ઘરમા બોલાતા ઉપદેશના વચન, વર્તનદ્વારા પ્રતિક્ષણ ભાગવામા આવે છે, તે ઘરમા ઉછરનાર બાલક કદાપિ ચારિત્રવાળુ થતું નથી નિરતર એવુજ બને છે કે બાલકનુ લક્ષ કૃતિ ઉપરજ જાયછે, ઉપદેશ ઉપર— વાણી ઉપર—નહિ વાણીગત ઉપદેશ સમજવાનું સામર્થ્ય તો બહુ પાકુ વય થયા પછી આવે છે, પણ પ્રત્યક્ષ આચારને જોઈ સમજી લેવાની શક્તિ છે તે બાલ્યથીજ હોય છે. કૃતિ ને ઉપદેશ વચન અન્યોન્યથી વિરૂદ્ધ હોય તો લાભ નથી થતો એટલુંજ નહિ પણ; ઘણી

હાનિ થાય છે, એ રીતિનું અનુકરણ કે લક્ષ કરનાર, નીચમાનું નીચ દુર્વ્યસન—નામરદાઈનુ પ્રથમ લક્ષણ—ઠગાઈ શીખે છે, બેવચની થઈ વાણીમા સર્વને ઉડાવતા શીખે છે બાલક પણ માણસની વાણી અને કૃતિની એકતા વિષે જોઈને સકલના બાધી શકે છે, ને માબાપના વર્તન ઉપર નિરતર ધ્યાન આપી તે ઉપરથી પોતાના વિચાર બાધેછે.

અનુકરણ કરતે કરતે સમજવામા પણ ન આવે એવી સૂક્ષ્મ રીતે માણસની વૃત્તિ બધાવા માડેછે, ને દીર્ઘકાલે સપૂર્ણ રીતે દઢ થઈ નીવડેછે. બાલકની દૃષ્ટિ નિરતર તેની માતા ઉપરજ ઠરેલી રહે છે કારણ કે તેજ, તેના પિતાના કરતા, તેની પાસે વધારે સમય હોય છે ઘર છે તે સ્ત્રીનુ રાજ્ય છે, ત્યા તેનો અધિકાર નિરકુશ પ્રવર્તે છે તેની નાની પ્રજા ઉપર તેનો અધિકાર સારી પેઠે ચાલેછે, ને તે પણ નાના મોટા પ્રતિપ્રસગે તેનાજ મો સામુ જુએ છે. માતાના આચારવિચારપરજ તેમનુ ધ્યાન જાયછે માતાનુંજ તેઓ અનુકરણ કરેછે. નાના કુમળા ઝાડના છોડની છાલમા એક બે ઝીણા આકા ચપ્પુવડે પાડ્યા હોય તો તે, જેમ જેમ ઝાડ વધતું જશે તેમ તેમ વધીને મોટા થતા જશે બાલકના મનમા જે કાપા પડેછે તેનુ પણ આમજ સમજવુ ઉમરે પહોચતા તેજ ઝીણા ઘસારા મોટા ઘાબા જેવા થઈ રહેછે ને બાલકના ચારિત્રનુ સ્વરૂપ દર્શાવી આપે છે આ પ્રમાણે બાળકો દ્વારા તેમની માતાજ ફરીથી જીવતી થાયછે એની વૃત્તિ, વાણી સર્વની છાયા તેમનામાજ જણાય છે માતાનો સ્નેહ એ કોઈ ઈશ્વરી યોજના છે. તેના ઉપરનો પ્રેમ સર્વને સહજ છે ગમે ત્યારે—સુખમા, દુખમા—ગમે તે વયમા—પણ બાલકો માતા ઉપરજ દૃષ્ટિ કરેછે. નથી તે આવતા દુખની વિટબનામાથી છૂટવાની સલાહ લેવા માટે, કે વિપત્તિની વિષમ વેદનાથી મુક્ત થવાની સહાય માટે. પણ કેવલ પ્રેમ, સ્નેહ, મમતાના મૃદુભાવથી પોતાનું દુખ વીસરવા કે સુખને અધિકાધિક દીપિત કરવા માટેજ માતા આગળ આવેછે.

સ્ત્રીઓનું જે યોગ્ય ગૃહરાજ્ય છે તે યથાર્થ રીતે ચાલે, તો તે ઉપરજ આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર છે, એમ કહેવામા જરા પણ અતિશયોક્તિ કે અયોગ્યતા નથી. ઉન્નતિનો મુખ્ય અશ સ્ત્રીજાતિએ કરેલા સસ્કારથીજ બધાય છે મનુસ્મૃતિમા પણ કહે છે કે **यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता।** જ્યા સ્ત્રીઓની પૂજા થાયછે, ત્યા દેવતાઓ

રમેછે. આમ કહેવાનુ તાત્પર્ય પણ એજ છે કે સ્ત્રીને પોતાના યોગ્ય વિભાગમા પૂર્ણ અધિકાર આપી કામ કરવા દીધુ હોય તો બહુ સારા ફલ થઈ, આખા દેશની ઉન્નતિ સુધીમા પણ તેની અસર ફેલાયછે પ્રતિગૃહની માતાના ખોળામા રમતુ નાનુ બાળક એ ભવિષ્યની પ્રૌઢ પ્રજાનું બીજ છે, ને જે રીતે આ બીજ કેળવાશે તે રીતિની આખા દેશની પ્રજાની સ્થિતિ થશે, માણસની વૃત્તિ ઘડવાના કામમા સ્ત્રીની સમાનતા કરી શકે તેવો બીજો શિક્ષક નથી ચારિત્રનુ ઔજ્વલ્ય એજ દેશોન્નતિનુ ચિહ્ન છે એ ઉન્નતિ કરવામા સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ભાગ છે. જેમ ગૃહ, વ્યવહાર, દેશ, તેમણે રોપેલા ચારિત્રબીજથી ફાલતા વૃક્ષફલે પ્રફુલ્લ અને પરિતૃપ્ત થાયછે, તેમ ઉત્તમ ધર્મવાસના પેદા થઈ, પરલોક સુધારવામા પણ તેના તેજ ચારિત્રબીજ ઉપયોગી છે આમ પોતાનુ તેમ પોતાના પૂર્વજોનુ કે ભાવિ પ્રજાનુ સર્વનુ ઐહિક અને આમુષ્મિક શ્રેય સ્ત્રીઓનેજ હાથ છે. **दाराधीनस्तथा स्वर्गं पितॄणामात्मनश्च ।**

સ્ત્રીઓ નિરતર પ્રેમદ્વારા શિક્ષણ આપેછે પુરૂષ એ જનમડલનુ બુદ્ધિસ્થાન—મન છે, પણ સ્ત્રી તેનુ પ્રેમસ્થાન—હૃદય છે પુરૂષ જનમડલનો નિર્ણેતા છે, સ્ત્રી તેને રસાર્દ્ર કરી પ્રવર્તાવનાર છે, પુરૂષ જનમડલનુ બલ છે, પણ સ્ત્રી તેનુ લાવણ્ય, આભુષણ તથા સુખ છે સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ પણ તેમના પ્રેમદ્વારાજ બહાર પડે છે. આમ યદ્યપિ પુરૂષો બુદ્ધિના અધિષ્ઠાતા છે, તથાપિ સ્ત્રીઓજ માણસની રસભાવનાને કેળવેછે—રસભાવનામાથીજ ચારિત્ર બધાય છે પુરૂષનુ માનપૂર્વક સ્મરણ થયા કરેછે સ્ત્રીના ઉપર અભિન્ન પ્રેમભાવથી લીનતા થાયછે પુરૂષ આપણને જે વાતની શ્રદ્ધા કરાવી શકે છે તે વાત ઉપર સ્ત્રી આપણો પ્રેમ બેસાડી આપે છે—આમ સ્ત્રીદ્વારાજ આપણે ચારિત્રના સ્વરૂપને પામીએ છીએ

ગરીબમા ગરીબની ઝુપડીમા પણ આવી સન્નારી અધિષ્ઠાત્રી હોય તો આનદ, સુખ, સમૃદ્ધિ, ચારિત્ર સર્વે સહજમા પ્રાપ્ત થાય છે આબાલવૃદ્ધ સર્વને સારુ ગૃહ એ સારામા સારી શિક્ષણ લેવાની શાલા છે ત્યાજ સર્વે પ્રસન્નતા, ધૈર્ય, આત્મસયમન, સહાયશીલતા અને કર્તવ્યતાના સ્વરૂપ સમજી અનુભવે છે એજ સ્થલે વિનય, વિવેક, સર્વ ભણાયછે આમ માતાને આધીન હોઈ સારા ગૃહ તેજ સારા ચરિત્રને ઉછેરનારા નીવડેછે.

જેમ સન્નારીના અધિષ્ઠાતાપણામા રહેલા ગૃહમા ઉછરેલા બાલક ઘણા ઉત્તમ પ્રકારના નીવડેછે, તેમ અસન્નારીની છાયામા ઉછરતા બાલકનો ભવ ખરાબ પણ થાયછે જે નારી ખરે કુછદી, વઢકણી, અસતોષી, અમણ છે તેના બાલક સારા નીવડનાર નહિ તેમનામા તેમની માતાનીજ છાયા પડવાની, અને પાછળની વયમા ગમે તેટલા સુશિક્ષણના નિર્મલ જલથી પણ તે ધોવાવાની નહિ. વિલાયતની એક પ્રખ્યાત "મીલ" ના " રિપોર્ટ" પરથી જણાયછે કે તે મીલના કારભારીઓએ એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે તેમા રહેવા આવનાર માણસની માતાવિષે માહીતી મેળવ્યા પછી તેને દાખલ કરવો. જ્યારે વેપાર રોજગારના ધધામા હિસાબે લેખાય તેવી રીતે માણસના ચારિત્રનો આકડો તેની માતાના વ્યવહારપરથી ઠરી શકેછે ત્યારે સમજાશે કે માતાની અસર બાળકપર કેટલી હોવી જોઈએ એટલે સુધી પણ સિદ્ધ રીતે અનુભવાયુછે કે બાપ ગમે તેવો નઠોર હોય, પણ મા સુશીલ ને યોગ્ય હશે તો બાલક સારા નીવડશે, પણ એથી ઉલટુ બાપ ગમે તેવો સારો છતા, મા નઠારી હશે તો બાલક સારા નીવડવાના નહિજ

સ્ત્રીઓ જે કામ કરેછે, જનમડલની જે અપ્રતિમ સેવા કરેછે તે ગુપ્ત રીતે ને લોકોની દૃષ્ટિએ ચઢયા વિનાજ થયા જાયછે, છતા પણ કોણ કહી શકશે કે તે કશુ કરતી નથી? તેમના બાવલા ઉભા કરવામા આવ્યા નથી, તેમની પૂજા ઘેર ઘેર થઈ નથી, તેમની વાહવા ગવાઈ નથી, પણ તેમના કામ, એ બધુ જેના જેના વિષે થયું છે, તે સર્વ કરતા મોટા છે ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રી 'વ્યાકરણભાષ્ય' કે 'શાકુતલ' કે ' માઘ ' ની રચનારી થઈ નથી, ખરી વાત છે કે કોઈ સ્ત્રીએ 'રાવણ' કે જરાસઘ' કે 'કસ'ને માર્યા નથી, કે 'સમુદ્રમા સેતુ' બાધ્યા નથી, ખરી વાત છે કે તેમને ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણશાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી, પણ તેઓએ આ સર્વ કરતા ઉત્તમ અને મહત્તમ કામ કરેલુછે, કેમકે તેમનાજ ખોળામાથી એ બધુ સાધનારા પુરુષોના બલ ઉદ્ભવ્યા છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળા સત્સ્ત્રીપુરુષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતા મોટી કરામત છે!

પતિનું વચન પાળવા માટે વાત્સલ્ય પ્રેમનો ઉત્કટ ભોગ આપતી કૌશલ્યાની પ્રેમાર્દ્ર કર્તવ્યપરાયણતાજ રામના મૃદુ પણ પરાક્રમયુક્ત વીરભાવનું બીજ નથી એમ કોણ કહી શકશે? અમેરિકાની સ્વતત્રતા સ્થાપનાર જ્યૉર્જ વોશીંગ્ટન, આખા યુરપને ઉથલપાથલ કરનાર નેપોલીઅન બોના-

પાર્ટ, ઇંગ્લંડમા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપનાર ક્રોમવેલ, પંડિતવર લોર્ડ બેકન, તથા લોર્ડ બ્રુહામ, પ્રખ્યાત જર્મન કવિરાજ ગેટી, શીલર, તેમજ અંગ્રેજ કવિ સ્કોટ, એ સર્વેની માતા ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી, એમ ઇતિહાસમાથી જણાય છે, અને તેમની મહત્તા એ તેમની માતાની સદ્વાસનાનુજ ફલ હતું, એમ સિદ્ધ થાયછે સમર્થ ધર્મપ્રવર્તકોમા પણ માતાની શુદ્ધ છાયા જણાઈ છે કૌશલ્યા અને યશોદાના ઉછગમાથીજ કૃષ્ણ ને રામ નીવડયાછે, તેમના પિતા દશરથ તથા નંદને આજ કોઈ ઝાઝુ સભારતુ નથી પણ તેમની માતાના તો ઘેર ઘેર પૂજન થાય છે ક્રિશ્ચીઅન ધર્મ ચલાવનાર ક્રાઇસ્ટના પિતાનું નામ સુદ્ધાત પ્રસિદ્ધ નથી કેવલ તેની માતા "મરીઅમ અથવા મેરી" તે ધર્માનુયાયીની પૂજા પામે છે શૂરા રજપૂતો જે યુદ્ધમા પડી કેસરીઆ કરતા તે તેમની માતાના ધાવણનું વીર્ય હતુ યુદ્ધથી પરામુખ થયેલા પુત્રનુ મો ન જોનાર માતા ખરા પ્રેમથી, ધર્મથી, શૌર્યથી યુક્ત હોવીજ જોઈએ! આપણા દેશના મુસલમાન પાદશાહમા અકબરની માતાની છાયા અકબરમા હતી એમ કહેવાય છે, અને શિવાજીએ પણ મુસલમાનને નિમૂલ કરવાનું પાન પોતાની માતાના દૂધમાથી કર્યું હતુ એમ જણાય છે આમ માતાની સચ્છાયા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે આથી ઉલટા દાખલા પણ ઘણા છે પ્રસિદ્ધ કવિ લોર્ડ બાયરનની માનો સ્વભાવ કરડો તથા ખરાબ હતો, ને તેનીજ છાયા એ કવિના ચીડીઆ તથા ક્રોધી સ્વભાવમા નિરતર જણાતી લોકોમા જે વાત ચાલેછે કે કોઈ ફાસીએ ચઢનાર પુત્રે પોતાની માતાને પાસે બોલાવી તેનો કાન કરડી ખાધો હતો તે પણ આ સિદ્ધાતનાજ ઉદાહરણરૂપ જાણવી

આ પ્રમાણે સર્વથા ગૃહની, કુટુબની, ગામની, દેશની, સર્વની ઉન્નતિનુ મૂલ સન્નારીરૂપ શુદ્ધ માતા એજ છે.

સર્વ ગૃહસસ્કારનો આધાર માતા ઉપર ઠરેછે, ને સારી માતાથી સારા પરિણામ અને નઠારીથી નઠારા પરિણામ પણ અનુભવાય છે ત્યારે સિદ્ધ થાય છે, કે માતાની સુબુદ્ધિ અને સુશીલતા ઉપર મુખ્ય આધાર છે પુરૂષને સુશિક્ષણની જેવી ને જેટલી અપેક્ષા છે, તેવી અને તેટલીજ અપેક્ષા સ્ત્રીઓને છે જેથી એકની બુદ્ધિ સ્ફુરિત થઈને વ્યવહારના કામ આવેછે તેથીજ બીજાની પણ થઈ તેટલીજ ઉપયુક્ત થાય છે. સ્ત્રીઓને પોતાના કામકાજમા વ્યવસ્થા રાખવાની ટેવ, તથા સર્વ વ્યવહારમા દૂરદર્શીપણુ એ બે ગુણ ઘણા ઉપયોગી છે. તે ઉપરાત કરકસરની ટેવ પણ

-અમૂલ્યછે. એ સર્વ જેથી વધે તેવા શિક્ષણનો તેને ઘણો ઉપયોગ છે છતા સ્ત્રીપુરૂષના વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતેજ જુદા હોવાથી સ્ત્રીપુરૂષનું શિક્ષણ અમુક વય સુધી એક હોઈ શકે પણ પછી જુદુ પડવુજ જોઈએ, સુશિક્ષિત માતાઓ આ પ્રમાણે પેદા થાયછે તેમ થવાથી દેશની ઉન્નતિના બીજ રોપાય છે જે જે દેશ પાયમાલ થયાછે, તે તે દેશમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ઉપર લોકો ધ્યાન ન આપવાથી તેમ થયુ છે, માટે સ્ત્રીની ઉન્નતિમાજ સર્વની ઉન્નતિ છે એમ જાણી જેમ બને તેમ દેશમા સન્માતાની વૃદ્ધિ થાય એવો પ્રયત્ન સર્વેએ કરવો જાઈએ

આ પ્રકારે યોગ્ય માતાઓ જે ઘરમા હોય, તે ઘરના સસ્કાર બાલકનામા અતિ ઉત્તમરૂપે જડાયછે, અને મોટપણે ચારિત્રરૂપે સ્પષ્ટ થઈ, એવા મનુષ્યદ્વારા સસારને દૃષ્ટાંતરૂપ થઈ પડેછે ચારિત્રનું નિદાન ઉત્તમ ગૃહસસ્કાર છે, ને તેનો આધાર માતા ઉપરછે.

ચારિત્ર

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,

બી એ. એલ્ એલ્ બી.

૧૯૨

રાજમહેલ.

રાણા ભૂપસિહનો રાજમહેલ એક મોટા બગીચાની વચ્ચોવચ્ચ હતો અને બગીચાની આસપાસ એક કોટ જેવી ચારે પાસ ફરતી ભીંત હતી. ભીંતમા બુરજોનુ અનુકરણ હતું અને બધે ઠેકાણે કાગરા હતા. ભીંતની ઉંચાઈ દશેક હાથ હતી. ભીંત પર ચઢાવેલો ચુનો કેટલેક ઠેકાણે કાળો થઈ ગરતો હતો કેટલેક ઠેકાણે પોપડા વળ્યા હતા, અને કેટલેક ઠેકાણે પાલખો બાધી કડીઆઓ કામ કરતા હતા. બગીચામાના ઉચા ઝાડોના લીલા પાદડાનું વન ભીંતોને ખભે ચડી ડોકીઆ કરતું હતું, અને વચ્ચે વચ્ચે સુકાઈ ગયલા ઝાડોના લાકડા તથા પાદડા વિનાની ડાળીઓ ખખડતી હતી અને સાથેના લીલા ઝાડના પાદડાની સાથે અથડાઈ તેમને પણ બેરવી દેઈ પોતાના જેવા કરવા મથતી હતી કેટલાક ઉંચા આબાને મથાળે ગાતા મોર બેઠેલા જણાતા હતા અને ઉગતા સૂર્યના પ્રકાશમા નહાતાં

નાચતા હતા, લીલા' વનમાંથી ફૂલની ધોળી કળી નીકળે તેમ આ ઝાડોની વચ્ચોવચ મહેલના ઉપલા માળ દીસી આવતા હતા. બાગ અને ચાર પાસની ભીંતો કરતા મહેલની સભાળ વધારે લેવામા આવતી હતી મૂળ બે માળનો મહેલ હતો તેમા ભૂપસિહના વારામા બીજા બે માળ વધારવામા આવ્યા હતા અને ઝાડો ઉપરથી તેજ દેખાતા હતા પડવાની બીક ઓછી કરવાના હેતુથી બીજા માળ કરતા ત્રીજા માળનો ઘેર નાનો રાખ્યો હતો અને તેના કરતા ચોથાનો ઓછો રાખ્યો હતો ચોથે માળે તો એકજ શયનગૃહનો મોટો ખડ હતો અને તેને બુદ્ધિધનની કલ્પના પ્રમાણે મુબઈનો ઘાટ આપ્યો હતો એ શયનગૃહને ચારે પાસ કાચની તકતીઓ ભીંતને ઠેકાણે હતી દહોડ બે હાથેથીથી મોટી તકતી કવચિતજ હતી અને સીસમના ઘરમા બેસાડી હતી કેટલાક તકતીઓ ચોખડી, કેટલીક લબગોળ, અને કેટલીક છ પાસાવાળી એમ જુદા જુદા આકાર હતા. અદરથી રાતા કસુબાના પડદા ભરી દીધા હતા અને કેટલીક બારી આગળ એ પડદાને ઉઘાડા રાખ્યા હતા તે કસુમાના દ્વાર કોઈ ઠેકાણે ત્રિકોણાકાર, અને કોઈક ઠેકાણે ચતુષ્કોણ હતા કેટલેક ઠેકાણે કાચ રંગીન પણ હતા એ આયનામહેલ ઉપર સૂર્યના કિરણ પડતા તેનું પ્રતિવમન તીવ્ર થતુ અને મહેલ બહાર—ભીંત બહાર—નીચે ઉભેલા જોનારની આખ પણ એકદમ તેનું પ્રતિફલ સહી શકતી ન હતી કન્યાવય ગયા છતા પણ ઘાટડી ચણીઓ પહેરનારી કાઠીઆવાડની કદાવર સ્ત્રીના જેવો ગજમહેલનો દેખાવ હતો ફરતી મોટી ભીંત કાળા પટાવાળા ધોળા ચણીઆના ઘેર જેવી લાગતી હતી રાતી ભાતવાળી, કરચલીવાળી, લીલીછમ ઘાટડી શરીર ઢાકી નેફા ઉપર વેરાઈ રહે તેમ ભીંતના કાગરા પર ઝાડો દેખાતા હતા, અને તેમના શિખર પર લીલો ગોળાકાર રચતી શાખાઓ લીલી ઘાટડીમા ઢકાયલા સ્તનમડળનો આભાસ ઉત્પન્ન કરતી હતી સૌને માથે માથાની પેઠે મહેલના માળ દેખાતા હતા અને તીવ્ર કટાક્ષ મારતી ચળકતી આખોની પેઠે કાચગૃહ તેજ મારતું હતુ એ નારીની સેથીના આગલા છેડાપર બોર મુક્યુ હોય તેમ કાચગૃહ ઉપર અગ્રભાગે ઉડતો ઉડતો એક પોપટ આવી બેઠો હતો રંગીન કાચ બોપરના છુદણા—ત્રાજવા જેવા લાગતા હતા

આ મહેલની અદર વસ્તી ગમે તેટલી હો પણ સૂર્યના તાપથી સળગતા જતા આકાશ—ઘુમટ નીચે એકાત એકલા ઉભેલા આ મહેલ ભણી

પાસે પાસે આવતો પુરુષસંઘ આઘેથી ઉચું જોઈ ચૈત્રના તેજસ્વી પ્રભાતના તડકામા ક્લાત થતો હતો, સૌના મો રાતાચોળ બનતા હતા, પરસેવો વળતો હતો, અંગરખા ભીના થતા હતા, અને મહેલ પાસે આવતા-છાયડો પાસે આવતા-પગનું જોર વધતું જતું હતું તડકામાં રમી રમી ખાવાનો વખત થયે-પેટમા કુકડા બોલતા-રમતીઆળ બાળક સઉ સાથ છોડી ઘર-ભણી વૃત્તિ કરે અને માને સભારે તેમ નગર છોડી રાજમહેલ ભણી ધસતું મંડળ દરબારના અને રાણાના વિચાર કરવા માડતુ હતુ અને ખટપટનાં ભુખ્યા ચિત્ત ફળ ચાખવા તળે ઉપર થતા હતા ઘણી ગાડીઓ વચ્ચેથી આગળ નીકળી રાજવાહન ધસે એમ દરબારનો દીવસ હોવાથી આવતા નીરપેક્ષી કૌતુકવાન સામાન્ય લોકવર્ગના સંઘમાથી જુદો પડનો અમલદારોનો નાનો પણ સજડાસજડી થનો સંઘ આગળ નીકળી આવતો હતો અને બીજા લોક તેને માર્ગ આપતા હતા

આવતા સરઘસને સમાસ આપે એવો મોટો ભીંતનો દરવાજો હતો. દરવાજાને બે મોટા કમાડ જાડા અને લોખંડના ચાપડાથી નીચેથી તે ઠેઠ ઉપર સુધી જડી દીધેલા હતા દરવાજાના માથા ઉપર એક મેડી હતી ત્યા ટકોરખાનાવાળા બેસતા અને રાતદિવસના પ્રહર, દરબારના અવનવા બનાવો, તથા મહિમાવાળા દિવસો, જુદા જુદા રાગની ગર્જના મચાવી મૂકી, નગર સુધી જણાવતા આખી ભીંતની જોડે અંદરથી ફરતો સાકડો ઓટલો હતો તથા બુરજોમાથી તોપો ગોઠવાય એવી જગા અને કાણા હતા જુદે જુદે ઠેકાણે આ ઓટલાપર ચડવાના અંદરથી દાદર હતા અને દરવાજા પરની મેડીમાથી ઓટલા પર જવાના બારણા હતા, મેડીની નીચે કમાડની પાછળ મોટા બે ઓટલા હતા તે ઉપર રાતદિવસ સિપાઇઓ સુતા, બેસતા, ગપાટા મારતા, કટાતી તરવારો ઘસી તાજી રાખતા, બંદુકો ગોઠવી મૂકતા, અને ચોકી કરતા આજ તેઓ હારબંધ ઓટલા નીચે દરવાજામા ખડા થઈ ગયા હતા અને અમલદારો અંદર જાય તેમ તેમ સલામો કરતા હતા એકબે સવારો અંદર બહાર આવ જાવ કરતા હતા અને કંઈ કંઈ સૂચનાઓ કરતા હતા.

દરવાજામા પેઠા એટલે ચારે પાસે ઝાડી જેવી ઝાડની ઘટા અને વચ્ચે વચ્ચે ખરેલા પાંદડાથી ભરેલી પગે ચાલવાની સાકડી નેળો નજરે પડતી હતી નેળોની આસપાસ કોસના વહેતા નિર્મળ પાણી ભરેલી નીકો હતી, તેમાં

ચકલીઓ અને ખપુતરો ઠેકાણે ઠેકાણે ચાંચો બોળતા હતા, નહાતા હતા અને પાંખો ફફડાવતા હતા. કોસનો અભિન્ન અવિચ્છિન્ન ચીકાર શબ્દ ઝાડે માથી આવતો કાને પડતો હતો, અને નેળોમા ઉભેલા તથા ફરતા કામ કરત માળીઓ અને મજુરોના અર્ધા ઉઘાડા, તરી આવતી રગોથી ભરપુર, અં બળવાન કાળા ચળકતા શરીર આસપાસના બાગથી અસવાદી ન હતા આ સ્થળે ઇશ્વરરચના ઉપર માનવોની કારીગીરીએ ડહાપણડાહ્યલાપણુ ઘણુ ઓર કર્યું છે અને જુના વખતના સસ્કારોને સ્મરણમા રાખવાનો પ્રયત્ન અત્રે ધસાં નથી, આવા આવા વિચારો મુબઇમા ઉછરેલા મુબઇના કૃત્રિમ બાગબગીચા અનુભવી નવીનચદ્રને દરવાજામા પેસતા થયા પ્રાચીન પુસ્તકોમા લખેલ ચિતાર નાટકરૂપે તેની આખ આગળ ખડા થતા જણાયા તેના મન ઉપ ગભીરતાનુ પ્રતિબિમ્બ પડયુ

ચોપાસ, જામફળ, દાડમ, સીતાફળ, રામફળ એવા એવા ફળ નાના મોટા ઝાડ હતા કઈ કઈ ઠેકાણે જુદા જુદા રગના ફળ લચી રહ હતા જુદા જુદા રગના અને જુદી જુદી વાસનાવાળા ફુલ ઘણે ઠેકા આખ અને નાકને ઇશ્વરી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કરતા કોઈ કોઈ ઠેકાણે પોપટ, મો કોયલ, ચકલી અને ખપુતર ઉડતા, ફળ ખાતા અને વેરતા અને પાખન ફફડાટથી તથા તીવ્ર શબ્દથી સાભળનારનો કાન ભરી મૂકતા માત્ર આખ નેજ ઠારનારી શોભાથી ભરેલા મુંબાઇના બાગની નવીનચદ્રને દયા આવી તેનુ ગભીર થયલુ અતઃકરણ દ્રવવા લાગ્યું ઉચા એકાત ઝાડ, ઉચે એકલો મહેલ, સર્વને ઢાકતુ, તપતુ, ત્રાબા–પિત્તળ જેવુ થતુ આકાશ, અ સર્વેની વચ્ચે ક્ષુદ્ર જતુ જેવો ઢુમેલો પોતે એ જોઈ નવીનચદ્રનુ મ દીનવૃત્તિ અનુભવવા લાગ્યુ

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧.

૧૯૩

માનચતુર અને ધર્મલક્ષ્મી.

ગુણસુદરી સુવાવડમા સ્વાભાવિક રીતે ખાટલાવાશ રહી સઉએ પોત પોતાનુ કામ તે વખતમા ઉપાડી લીધુ અને બેચાર દિવસ તો કા સારી રીતે ચાલ્યુ, પણ ધીમે ધીમે ગ્રહયત્રના સર્વ ચક્ર શિથિલ પડય અને એ યત્રની સભાળ રાખનારીની ખોટ અને કિંમત જણાવા લાગી

પ્રથમ તો ઘરના સર્વ માણુસને પોતપોતાની બાબતમા જરી જરી અગવડ લાગવા માડી. માનચતુરની સરભરા ઓછી થઈ, કારણ સરભરા કરનારને બીજા કામમા ગુથાવુ પડ્યુ, એટલુજ નહીં પણ એ સરભરા પર દેખરેખ રાખનારી સુવાવડમા પડી અને તેની ચતુરાઈ, ધીરજ, મોની મીઠાશ અને અતરનુ વહાલ, વગેરે દેખાડનાર કોઈ રહ્યુ નહીં અને ડોસો અકળાવા લાગ્યો ઘરના કામમા વાદ થવા લાગ્યો અને સુવાવડીની પણ સભાળ એવીજ રહેતી ધર્મલક્ષ્મીથી હેરોફેરો થતો નહીં અને જરી જરી હેરોફેરો ગુણસુદરી સારૂ કરતી, પરતુ પોતાની દેવસેવામા હરકત પડવાથી એ હેરોફેરો કોઈ વખત થતો નહીં, અને સઉનુ કામ તે કોઈનુ નહીં એમ થતા સુવાવડીનુ ખાવાપીવાનુ પણ મોડુ વહેલુ થતુ, એટલુજ નહીં, પણ તેના બાળકની પણ સભાળ લેવાતી નહીં એક પ્રસગ એવો બન્યો કે માનચતુરનુ ઔષધ બપોર થતા સુધી કોઈએ તૈયાર કર્યું નહીં જમવાની વખત તો થાય શાની ? અને ડોસો આકળો થઇને લાકડી લઈ છાનોમાનો ઘરમા સર્વ શુ કરે છે તે જોવા ફરવા લાગ્યો પ્રથમ તો વિદ્યાચતુરની મેડીએ ચડ્યો વિદ્યાચતુર પોતે બહારથી આવેલો પણ ભૂખ લાગવાથી પલગમા સુઈ રહ્યો હતો અને ઉઘી ગયો હતો તેના પલગપર બાકળુની હાર હતી, ચાદર મેલી થઈ ગઈ હતી, અને મેડીમા વાસીદાનો કચરો એકઠો થયેલો સઉને ગાળો દેતો દેતો ડોસો નીચે ઉતર્યો અને રસોડે ગયો તો દુખબા રસોઈ કરવા નહાઈ હતી અને સઉ તૈયાર જેવુ હતુ પણ શાક સમાર્યા વિના પડી રહેલુ, અને સામુ જોઈ દુખબા પણ બેસી રહેલી ડોસો વધારે ક્રોધમા આવી ત્યાથી ચાલ્યો અને પરસાળભણી ગયો તો ત્યાની મેડીમાથી ગાનચતુરનુ ગાયન સભળાયુ અને નીચે ચડિકા હીંચકાપર સુતી હતી તેની સાથે હાથમા સાવરણી લેઈ ચચળ વાતો કરતી હતી, તે બેમાથી કોઈએ વાતના રસમા ડોસાને દીઠો નહીં ગજાર ભણી જાય છે તો સુદર બિચારી એકલી ઘડીમાં સુવાવડીનુ ઔષધ તૈયાર કરે અને ઘડીકમા ઘોડીઆમાના બાળકની સભાળ રાખે, અને ગુણસુદરી ખાટલામા સુતી સુતી ભુખે પેટ ડામતી સુદરને સુચના આપે ક્રોધ હતો તેમા દયા ઉમેરી ડોસો પરસાળ બહાર નીકળ્યો તો અગાશીમા છોકરા ધમ્માચુકી કરે, ઘરનુ બારણુ ઉઘાડુ તેમા આવી શેરીનુ કુતરૂ જીભ કહાડી હાફતું હાફતું ઉભેલુ, અને બારણે સામે કુવો હતો ત્યા પાણી ભરવા ગયેલો ચાકર કોઈની સાથે

ગપાટા મારે ડોસો કુતરાને હાકી, બારણુ વાસી ધર્મલક્ષ્મીની ઓર ભણી ગયો ડોસી દેવસેવામા હતા દહાડો ઘણો ચડયો હતો તેથી દેવ· દીવામાથી ઘી અને વાટ બે થઈ રહ્યા હતા, દીવો ઘેર ગયો હતો, અ દહેરાસરપરના પાટીઆપર ડોસી રૂ, ઘી, અને દીવાસળી શોધતા હતા અ ડોસો બારણામા ઉભો હતો તેના ભણી એની પુઠ હતી સઉની રી ડોસાએ ડોસી ઉપર કહાડી બોલ્યા ચાલ્યા વિના વગર નહાયલા ડોસા દહેરાસરના પાલખાને અડકી બધા દેવ ઉપાડી લીધા અને પોતાનો ધસા માલમ ન પડે એવી રીતે નીકળી જઈ ઘરના ટાકા આગળ જઈ તે દેવને પધરાવવા વિચાર કર્યો પણ કાઇક વધારે શાત વિચાર થવાથ તેમા ન નાખતા પાણી પીવાની ગોળીમા બધા દેવને નાખી દઈ છાનોમાન પોતાને ઠેકાણે જઈ સુઈ ગયો અને શુ તાલ થાય છે તે જોવા લાગ્યો.

ડોસીને દીવાસળી જડી અને તેણે દીવો પ્રગટાવ્યો અને પાલખા પા દીવો મૂકે છે તો દેવ ન મળે ડોસીના દિલમા ત્રાસ પડયો અને ચમક પાલખાની તળે તથા ચારે પાસે શોધવા લાગ્યા ભક્તિવાળી ડોસીને સ જણુ ન પડી કે આ શો ચમત્કાર થયો ડોસી દેવસેવાની ઓરડી બહા આવ્યા પણ ત્યા કોઈ હતું નહીં "બારણુ ઉઘાડી અદર આવી દેવ કોઈ છાતુંમાતુ ચોરી તો નહીં ગયુ હોય ? મારૂ ધ્યાન બીજી પા હતું"—આ વિચાર થતા વધારે ફાળ પડી અને બારણુ ઉઘાડે ત ડોસાએ કહાડી મૂકેલો કુતરો ઉભેલો અને ચાકર કુવે ગપાટા મારે "કોઈ ઘરભણી આવ્યુ હતું ?" એમ ચાકરને પૂછયુ અને ધમકાવ તેને ઘરમા બોલાવ્યો ઘરમા પાછા ફરી અકળાઈ બૂમ પાડી. "ચચળ ચચળ ! આ જોને મારા દેવ કયા ગયા ?" બૂમ સાભળી હાથમા સાવરણ ઝાલી ચચળ આવી, તેની પાછળ ચડિકા, તેની પાછળ સુદર, બીજ પાસથી દુ ખબા, અને ઘરના છોકરા સઉ આવી ચોકમા ભરાઈ ગયા પૂછાપૂછ અને શોરબકોર થઈ રહ્યો એક પાસથી ગાવાનુ બધ કરી ગાનચતુર આવ્યો અને બીજી પાસથી વિદ્યાચતુર સફાળો જાગી દાદ પરથી ઉતર્યો દેવ કયા ગયા તે વિશે ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો અને ઉત્તર થવ લાગ્યા અને સૂચનાઓ તથા શોધાશોધ થઈ રહી દુ ખબા કહે કો છોકરા દેવને રમવા લઈ ગયા હશે ચચળ અને ગાનચતુરને એમ વિચા થયો કે ઉદર તાણી ગયા હશે. વિદ્યાચતુર કહે "પાલખામાથી ગરબડ

ગયા હશે—આસપાસ ફરી શોધો" છેવટે ડોસો આખો ચોળતો ચોળતો લાકડીપર ટેકી બહાર આવ્યો અને ગુસ્સે થઈ બોલ્યો "આ શુ તોફાન માડયુ છે? ઘરમા ન કોઈને ખાવાની ચિંતા ને ન કોઈને ખવરાવવાની ચિંતા એક વાગી ગયો ત્યાસુધી જાણે ઘરમા બઈરૂજ ન હોય તેમ નથી કોઈ પૂછતું કે ખાવાની કેટલી વાર છે અને નથી કોઈ કહેતું કે જમવા ઉઠો!" વિદ્યાચતુર કહે "પિતાજી, માતુશ્રીને દેવ નથી જડતા તેની આ ભાંજગડ છે અચિંત્યા પાલખામાથી ક્યા ગયા તે જણાતું નથી"

માનચતુર—'દેવ એના જડવાના હશે તો જડશે ને નહીં જડવાના હોય તો નહીં જડે, પણ આ બધા જીવતા પરમાત્માના પેટની ચિંતાફિકર હોય કે ન હોય? એવી ચિંતા ન રાખે તેનાપર તો દેવ ન કોપતા હોય તો કોપે અને દહેરાસર વાસેલુ હોય તેમાથી અદૃશ્ય થાય તો ઉઘાડા પાલખાનું શુ પૂછવુ? ચાલ, દુ:ખબા અમને જમાડ તરત, એને તો દેવ જડશે ત્યાસુધી લાંઘણો કરવી પડશે

ડોસીને એક દુ:ખમા બીજુ દુ:ખ આ વચન સાભળવાનુ આવ્યુ. કઠોર તીક્ષ્ણ વચન અને તેમા પણ ઇષ્ટદેવને તિરસ્કાર, આ સાભળી ચારપાસ અને પોપચે કરચલીઓવાળી આખોમા ધર્મલક્ષ્મીને આસુ ભરાયા, અને કાન ઉપર હાથ દેતી દેતી, બોલી, "અરેરે, આવા નાસ્તિક વચન ન બોલતા હો તો શુ થાય? સતજુગમા દેવની સેવા કર્યાનું ફળ છે તેથી વધારે ફળ કળજુગમા દેવસેવા કરાવ્યાનું છે. આ અવતાર આટલું આટલુ દુ:ખ તમે ખમો઼છો અને હું ખમુછુ ને આવતે અવતારે પણ ખમવુ છે? આપણે તો એક બીજાના પુણ્યપાપના ભાગીઆ છીએ તમારાથી થતુ નથી ને મારે હાથે થવા દેતા નથી? બળ્યુ આ પેટ ને બળ્યા આ ધોળા વાળ! પેટે દેવની નિંદા કરાવી ને ધોળા વાળે પણ દેવનું સ્મરણ ન કરાવ્યુ! દેવસેવાનુ પુણ્ય હશે તો આ છોકરા પણ સારા ઉઠશે કઈ તો વિચાર કરો દુ:ખમા! ચચળ! ચડીવહુ! આ તમારા પાપને લીધે મારે આ વચન સાભળવા પડયા! નાની વહુ ઘરમા હરતી ફરતી હોય તો મારે આ વખત ન આવે!—તમે મહીનો માસ પણ ઘરની સભાળ ન રાખી શકયા—ચચળ! દેવ કયા ગયા તે હું સમજી છુ, તારા બાપનો સ્વભાવ તને ખબર છે, જા. એમને અને સૌને જમાડ, મારે તો દેવ જડે ત્યા સુધી જમવુ નથી" આખે આંસુ ન માય એમ રોતા રોતા ડોસી દેવના પાલખા આગળ બેસી રોયા અને આખરે પાલખા આગળ

નાકલીટીઓ તાણી દેવને કાલાવાલા કરવા લાગ્યા, "મહારાજ, ક્ષમા કરો. એમના કર્યા સામુ જોશો નહીં—એમનું પાપ મને આવજો ને મારૂ પુણ્ય એમને જજો ! પણ ક્ષમા કરો !"

ઘરમાનુ સર્વ મડળ ભરાયુ હતું તેમા સઉની સાથે લડતો લડતો ડોસો સઉને ધમકાવવા લાગ્યો દુ ખભા સામે આખો કહાડવા લાગ્યો, ચચળ સામે ઓઠ કરડવા લાગ્યો, ચડિકા સામે દાત પીસવા લાગ્યો, ગાનચતુર સામે ચાળા કરવા લાગ્યો, ચાકર સામે દૂરથી હાથ ઉગામવા લાગ્યો, વિદ્યાચતુર ઉપર પક્ષપાત દેખાય નહીં માટે તેની પુઠ કરી તેને ન દેખતો હોય તેમ ઉભો, સુદરગૌરીના સામુ જોયુ નહીં, અને ઘરની અવ્યવસ્થા બાબત પોતે જેટલું સુતા સુતા જોયા કર્યું હતું અને જેટલા જેટલા જેના અપલક્ષણ હતા ને તે તેમને સઉને ધમકાવી ધમકાવી કહી બતલાવ્યા અને ગાળો ઉપર ગાળો દીધી આખરે સુદરગૌરીને ગુણસુદરીની તપાસ રાખવા ગજારમા મોકલી દીધી અને ચડિકાને તથા પોતાની બે દીકરીઓને લાકડી ઉગામી ઘર બહાર કહાડી મુકી સાકળ દઈ, ગાનચતુરને હુકમ કર્યો કે "આપણે સઉને સારૂ જમવાનું તૈયાર કર—રાડોને તો આમજ ઘટે." વિદ્યાચતુર નાનપણમાથી પરદેશ રહેલો એટલે પિતાનુ આવુ ઉગ્ર સ્વરૂપ જોવાનો વારો તેને આજેજ આવ્યો, અને આશ્ચર્યથી આભો બની, હડપચીએ હાથ દઈ શુ કરવુ કે કહેવુ તે ન સુજવાથી દિઙ્મૂઢ જેવો બની પોતે ઉભો હતો ત્યા ને ત્યાજ ઉભો રહ્યો બહાર લોકો ભરાઈ ગયા અને બારણા હચહચાવી મૂક્યા નાટક વધી ગયુ જોઈ, ડોસો હાથમા નથી એવુ સમજી, આખરે ડોસી દેવમદિર છોડી બહાર આવ્યા આસુ લોહી નાખ્યા મહાદેવના ગુણ તપોધન જાણે તેમ ડોસાનો સ્વભાવ વર્તી જનારી ડોસીને પોતાનો સ્વભાવ બદલવો પડયો ધર્મ અને આચાર ઉભયને ઠેકાણે વ્યવહારને આગળ કરવામા આગ્રહ ધરનારો પતિનો સ્વભાવ છે અને એ સ્વભાવ સમુદ્રના મોજા પેઠે અત્યારે ઉછાળા મારી રહ્યો છે, તેના સામા થવા કરતા તેને વશ થવાથી તેના હેલારાનું બળ ઓછુ લાગશે એ ભાન ડોસીને આવ્યુ. એ ભાન આવવાની સાથે ડોસીની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ સ્વચ્છ બની, ડોસાના વચનમા સત્ય હતું તે સમજાયુ, ઘરની અવ્યવસ્થા દૃષ્ટિ આગળ તરવા લાગી, તેનો ઉપાય પોતાનાજ હાથમા આવે એવો હતો તેને લીધો, હૃદયને શાત કર્યું, મુખ ગભીર કર્યું, કુટુબનું હિત જાળવવુ એ પણ એક

ધર્મ છે એવો વિચાર થયો. એ ધર્મ સાચવવાથી ઘણા જીવને સુખ થાય છે એ દેખાયું, ઘણા જીવનું કલ્યાણ થાય એવા ધર્મને સર્વ ધર્મથી મોટો કેમ ન ગણવો એવો પ્રશ્ન મનમા ઉભો થયો, સર્વ સૃષ્ટિ જેને વહાલી છે અને સઉ સૃષ્ટિના સુખનો ભરનાર વિશ્વભર તેને એજ ધર્મ સઉથી વહાલો હોવો જોઈએ એવી શ્રદ્ધા થતા તે ધર્મમા પ્રવૃત્તિ થઈ, અને એ ધર્મની ઉત્સાહી ડોસી દેવનું દુખ ભૂલી પતિદેવ ભણી ચાલી, ઘરની અવ્યવસ્થા, પતિના વચન, ઘરબહાર જામી જતો કૃજેતીનો ખેલ, અને કુટુબના સર્વ મડળનું દુખ—આ સર્વ સરોવરમાથી નીકળતી કુટુબ-વત્સલતાના પવિત્ર પ્રવાહમા ડોસીની બુદ્ધિ નહાવા લાગી, અને નદી સમુદ્ર પાસે જતા પોતાનો પટ વધારે વધારે પહોળો કરે તેમ પતિની પાસે જતી જતી અને પતિની ઇચ્છા જાણી વળતી વળતી ડોસી પોતાના અતકરણને વધારે વધારે ઉદાર કરવા લાગી, તેનામા થયેલો ફેરફાર તેને આવતી જોતાજ તેનો પતિ સમજી ગયો ડોસાના મનનો અર્થ મનમા સિદ્ધ થતો જણાયો

ડોસી નાનપણથી ધર્મસસ્કારનુ બધન પામી હતી પુરુષો કરતા સ્ત્રી જાતિમા કેટલાક ગુણ વધારે વિકાસ પામે છે, અને પુરુષો કરતા તેમની બુદ્ધિ—તેમના શરીર પેઠે—વહેલી પકવ થાય છે, તેનું ધર્મલક્ષ્મી એક દૃષ્ટાત હતું છેક નાનપણમાથી તેના હૃદય ઉપર જે જે સસ્કાર પડતા તે તરત એ ગ્રહી લેતી એના બાપ ધર્માંધ હતા અને તેના ઘરમાથી ધર્મના સસ્કાર ધર્મલક્ષ્મીપર કુમળી વયમાથીજ વજ્રલેપ થયા હતા. એનું દશેક વર્ષનું વય હતુ ત્યારે તો શેરીની સવ કન્યાઓમા ધર્મલક્ષ્મી જેવુ બીજું કોઈ ધર્મિષ્ઠ ગણાતુ ન હતું એનામા સારી બુદ્ધિ છતા આ ધર્મસસ્કાર જડ થાત અને એ છેક ધર્માંધ બનત તો તેના ઘર પ્રમાણે કાઈ નવાઈ ન હતી, પણ માનચતુરના ઘરમા ગયા પછી એને, માનચતુરને દેશપરદેશ નોકરીમા અથડાવુ પડતું, તેની સાથે ફરવાનું થતું અને પરદેશમા ધર્મલક્ષ્મીના સસ્કાર સાચવવા કઠણ હતા. તેમા વળી માનચતુ-રનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો એટલે ગૃહિણીને વખત જોઈ ગીત ગાવા પડતા હતા. આ પતિનો સ્વભાવ વેઠવો એ તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું હતું, અને કન્યાવયમાથીજ ઇશ્વરે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આપી ન હત તો ધર્મ-લક્ષ્મીનો પતિ સાથે એક રાગ થાતજ નહી. લોક એવુ કહેતા કે " આવા માનચતુરનો મિજાજ ધર્મલક્ષ્મીજ જાળવે–બીજી હોય તો એના ઘરમાં

પળવાર પણ ટકવા ન પામે" ધર્મિષ્ઠ છતા ધર્માંધ ન બની, દુર્વાસા જેવા પતિના ઘરમા વૃદ્ધાવસ્થાપર્યંત રહી શકી, અગ્નિ જેવા પતિની પ્રીતિ મેળવી છેવટે સુધી સાચવી શકી અને તેના ઉપર પોતે પ્રીતિ રાખી શકી, અને વળી તે સર્વ સાથે પોતાના ધર્મસસ્કાર છેવટ સુધી જાળવી રહી, આ સર્વ અદ્દ્ભૂત પરિણામ ધર્મલક્ષ્મીની શુદ્ધ વત્સલતા, પૃથ્વી જેવી ક્ષમા, વિષ્ણુ જેવી શાતિ, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, અને ઉંચી કુલીનતા તે સર્વનુ દુર્લભ ફળ હતુ એ સર્વ ગુણોનો આ પ્રસગે આવિર્ભાવ થતો વિધાચતુરે આજ પ્રથમજ જોયો અને એ જોતા જોતા આ ગુણવાળી માતાથી પોતાનો જન્મ છે એ વિચારથી એનુ હૃદય ગર્વવડે ફૂલવા લાગ્યુ

ડોસો ક્રોધથી રાતો થયો હતો અને તેના અવયવમાત્ર કપતા હતા. તેની આખમા લોહી તરી આવ્યુ અને કપાળે ભૃકુટી ચડી આવી,-જાણે નરસિહાવતાર પ્રકટ થયો દેવને થયેલા અપમાનથી ડોસીને તીવ્ર વેદના થતી હતી એટલે બળાત્કાર કરતા પણ તેના મુખપર સ્મિત તો ન ફરકી શકયુ, પણ એ પોતાની વેદના ઢાકી અને પતિનો ક્રોધ શમાવવા ચાલી તેનુ શરીર વૃદ્ધ પણ બાધી દડી જેવુ હતું ધીમા પણ સ્થિર પગલા ભરી, ગભીર આકાર ધરી, તે પતિ પાસે આવી, તેનુ વૃદ્ધ હૃદય ધડકતુ દેખાતું હતુ, દાતના આધાર વગરના ગાલ અતરના વિકારથી ભરાવા લાગ્યા દેખાયા, જુવાનીના તેજ વિનાની પણ બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અદરથી ચળકતી આખ ઉપર પાણીનુ પડ બધાયુ અને નિષ્કલક ધોળા કેશ નીચે કેશ જેવીજ વાકીચૂકી કરચલીઓ ભરેલા ગોરા કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો તેણે સૌભાગ્ય ચિહ્નનું કુકુમ ભીનુ કરવા માડયુ

"હા, હુ તમારો ભાવાર્થ સમજી, હુ શુ કરૂ ? મારો સ્વભાવ છે તે દેવસેવામા ચિત્ત પરોવાયછે ત્યારે ઘરસેવાપર રહેતું નથી. મારો વાક હુ કબુલ કરૂછુ. પણ આટલો બધો કોપ ન ઘટે-ત્રણ જણીઓને બહાર કહાડી તે ઘેડફજેતી થાયછે ને લોક બારણે ભરાયાછે.

ડોસી ધીમે ધીમે ચાલી અને બારણા ઉઘાડી ત્રણેને ઘરમા બોલાવી લીધી ડોસો દ્વારભણી જોઈ રહ્યો, ગયો, અને લોકને ધમકાવી કહાડી, બારણા બધ કરી પાછો આવ્યો.

"જા ! દેવને પાણીની ગોળીમાથી કહાડી લે ! આજ તો ગોળીમાં નાખ્યા, પણ હવે ભૂખે મારીશ તો કુવામા નાખીશ." ડોસો વિકરાળ

અને રાતીચોળ આંખો કરી બોલ્યો. એના ક્રોધને શમતા શમતા કલાક લાગતો હતો ડોસી બિચારી પાણી ભરેલી ગોળીમા હાથ ઘાલી દેવને લઈ આવી—બીજા બધામાથી કોઈને ડોસીનુ એટલું કામ કરવુ ન સુજ્યું, દેવને દહેરાસરમા લઈ જઈ, અશ્રુપાત કરતા કરતા છાતીસરસા ચાપી, પાછા પાલખાપર પધરાવી, ઘરકામમા વળગી અને આજથી ધર્મ-લક્ષ્મીની દેખરેખ નીચે આ ઘરનો સસાર પાછો ઠેકાણે આવી રસ્તે પડયો દેખાયો, પણ દેવને અપવિત્ર સ્થળે નાખ્યા તે વાતનો દુખ ડોસીના દિલમાથી મરણ સુધી ગયો નહીં.

સરસ્વતીચદ્ર ભાગ ૧લો.

૧૯૪

ગોષ્ઠિવિનોદ.

મધુમક્ષિકાના સોપેલા રાજકુમારને રાજાએ પોતાની આગળીએ લીધો અને પ્રધાનને તેડવા મોકલી રાજા બાળકની સાથે ગોષ્ઠીવિનોદ કરી તેની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો

"કુમાર, હવે માતાજી વિના તમને ગમશે કે ?"

મણિ૦—"માતાજી વિના તો નહીં ગમે, પણ આપને માતાજી "વિના રહેવુ પડે છે તેમ અમે પણ રહીશુ"

મધુ૦—"મહારાજ, એ ઉત્તરમા કાઈ બાકી રાખ્યુ નથી. આપ "અને માતાજી ઉભય પ્રતિ આ ઉત્તર સધર્મ છે સર્વ ધર્મ જાળવી "બાળકે બાળભાષામા આપેલો ઉત્તરજ કહી આપે છે કે મોટપણે "એ રત્નનગરીના રાજાઓનુ ધર્મવૈચિત્ર્ય જાળવશે"

મલ્લ૦—(પ્રસન્નમુખે બાળકનો હાથ ઝાલી) "અમારે તો રાજ્ય "કરવુ પડે છે-તમે શુ કરશો ?

મણિ૦—"આપ રાજ્ય કરો ત્યારે દેખાડી દેવાની કૃપા કરજો કે "રાજ્ય આમ થાય આપની સાથે રહીશુ. આપ દેખાડશો તે દેખીશુ, "ને આપ કહેશો તે કરીશુ"

મધુ૦—"મહારાજ, બાળકે, તો રાજવિદ્યાનુ માગણું માગી લીધુ— "તે આપવુ એ હવે આપના અધિકારની વાત."

બાળકે હાથ ઉંચો કરી દાસીનું મુખ ડાબ્યું—મધમાખ, અમે "રાજાજી જોડે વાત કરીએ તેમા વચ્ચે ગણુગણુવાનું તને કોણે કહ્યું "છે ?—તારે અમારી વાતમા બોલવુ નહીં"

મધુમક્ષિકા નીચી વળી કુમારને છાતી સરસો ડાબવા લાગી અને તેમ કરતાં કરતા એની આખમા આસુ ભરાયા તેને ડાબતી ડાબતી છોડી દેતી તે બોલી "ઘણુ જીવો, કુમાર !—મહારાજ ! પ્રભાતનો સૂર્ય ઉગતો "ઉગતો તિમિરને આઘુ ધકકેલે તેમ આપની પાસે આવતા ઉગતા "રાજકુમાર, રાજવિદ્યાનો આરભ કરતા પહેલા આજથીજ, મજ જેવાનો "અધિકાર બધ કરેછે ને કહેછે કે મારી પાસે अबला प्रबला નહીં "થાય."

મણિ૦—"મધમાખ, હજી તું ગણુગણુતી રહેતી નથી ને કહ્યુ "કરતી નથી"

મધુ૦—"તે આપ મને શુ કરશો ?"

મણિરાજ પિતાભણી જોઈ બોલ્યો "મહારાજ, માતાજીએ કહ્યુ છે "અવળે રસ્તે ચાલે તેને રાજાજી શિક્ષા કરે માટે હવે આપ જાણો ?"

મધુ૦—(હસી પડી) "ત્યારે આપનું બળ તો થઈ રહ્યુ કે ?"

મણિ૦—"હું તારી સાથે બોલીશ નહીં"

મધુ૦—"મહારાજ, બાળકે આજ્ઞા કરવી જાણી, આજ્ઞાભગની "અસહિષ્ણુતા બતાવી, આપે કરવાની શિક્ષા આપને સોપી, અને "સ્ત્રીજાતિને બાળકે કરવા જેવી શિક્ષા મને કરી-મારી સાથે અબોલા "લીધા ! મહારાજ, રાજસ્વભાવના વૃક્ષનો અતર્ભાવ આ બાલક-બીજમા "હતો તે બીજના અકુર આજ આપરૂપી સૂર્યના તેજની પાસે ફૂટવા "લાગે છે"

મણિ૦—"મહારાજ, મારી વાત આપને કહી દીધી, ગમે તો "આ મધમાખને ઉરાડી મૂકો અને ગમે તો તેને ગણુગણુતી રોકો. "મને આજ આપની સાથે વાતો કરવાનું મન થયુ છે તે આની વાત "જરી ગમતી નથી."

મધુ૦—"કુમાર, આપ જાતે જ મને કહાડી મૂકો તો હું તરત "જાઉં."

મણિ૦—"હુ કાંઈ તને કહાડી મૂકતો નથી. તારા મધપુડામાં "ભરાઈ જા ને ગણગણીશ નહીં એટલે થયું"

મધુ૦—"લ્યો, ત્યારે હું આ છાની રહી."

મણિ૦—"હવે ઠીક."

સઉ બોલતા બંધ રહ્યા કુમાર મધુમક્ષિકા ભણી જોઈ રહ્યો, તોયે એ બોલી નહીં.

મણિ૦—"મધમાખ, બોલતી કેમ નથી ?"

મધુમક્ષિકા બોલી નહીં. હસતી હસતી જોઈ રહી

મણિ૦—"કેમ બોલતી નથી ?"

મલ્લ૦—"તમે બોલવાની ના કહી તે શી રીતે બોલે ?"

મણિ૦—"હું બોલાવુ ત્યારે તો બોલે ?

મલ્લ૦—"તમારે એની પાસે શુ બોલાવવુ છે ?"

મણિ૦—"માતાજીએ કહાવેલું બધુ એણે આપને કહ્યું, પણ "કાલ રાત્રે રાણીજીએ ને મધમાખે પોતે મને કહેલુ હતુ તે આજ "કહેતી નથી"

મલ્લ૦—"શુ કહ્યું હતું ?"

મણિ૦—"એ વાત મખમાખ કહે"

મધુ૦—"હુ તો ભુલી ગઈ છુ"

મણિ૦—"ભુ લી...જા...ય ! બોલી દે–રાણીજી રોજ તને જુઠી "કહે છે"

મધુ૦—"એ તો એમનું જુઠુ ખાઉં માટે જુઠી કહે છે."

મણિ૦—"વારૂ બોલ તો ખરી !"

મધુ૦—"શુ બોલું ? જરા સભારી આપો તો બોલું"

મણિ૦—"પેલુ–લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે ખરો ઘોડો ને એવું "બધુ"

મધુમક્ષિકા હસવા લાગી. "હા, હા, મહારાજ, કુમારને આપની "પાસે બોલી કરી આપેલા છે."

મણિ૦—" તે બોલી શી તે કહે ને ?"
જરાશંકર એટલામા આવ્યો અને પાસે બેઠો. કુમારને ખોળામાં લીધો.

જરા૦—" મહારાજ, કુમારશ્રીને શુ પૂછવા માડયુ છે ?"

મલ્લ૦—" કુમાર આજથી માતાજીનું મંદિર છોડી આપણી " પાસે આવ્યા છે તે બોલી કરીને આવ્યા છે ?"

જરા૦—" હે કુમાર ! શી બોલો કરી છે ?"

મણિ૦—" આજથી મારા લાકડાના ઘોડાને ઠેકાણે હવે મને ખરો ઘોડો આપવાનો"

જરા૦—" બીજુ કાઈ ?"

મણિ૦—" હવે મારે રમવાનું મૂકી દઈ ઘોડે ચડવાનુ, પટા " રમતા શીખવાનું, ને બઈરાને મૂકી મહારાજની અને પ્રધાનજીની સાથે " ફરવાનુ ને દરબાર ભરાય તેમા આવવાનું"

જરા૦—" કેમ મધુમક્ષિકા, આવી બોલી કરી છે ?"

મધુ૦—'હા જી"

મણિ૦—" હવે હુ મહારાજની સાથે જમવાનો"

જરા૦—" એમા તો મહારાજની આજ્ઞા જોઈએ"

મણિ૦—" તે તમે અપાવો કે મધમાખ અપાવે હું નહી માગુ"

જરા૦—" પિતાજી પાસે તો માગવી પડે"

મણિ૦—" માતાજીએ કહ્યુ છે કે ક્ષત્રિઓ માગે નહીં"

જરા૦—" ત્યારે જોઈતું હોય તે શી રીતે મેળવે ?"

મણિ૦—" જાતે મેળવે, બળે મેળવે ?"

જરા૦—" ત્યારે આપ પણ મેળવો"

મણિ૦—" મે બોલી કરી છે તે મધમાખ નહીં અપાવે તો એના " ઉપર રીસાઈશ એટલે એ એની મેળે અપાવશે.

મધુ૦—" કુમાર, મારે તો આપની પાસેથી હવે જવાનું"

મણિ૦—" જાય કયા ? બોલી પાળ્યાવગર જાય તો બારણા વચ્ચે " ઉભો રહી રોકુ"

જરા૦—"કુમાર, હવે તમારી બોલી મહારાજ પાળશે"

મણિ૦—"મહારાજ આપને આજ્ઞા કરે તો બોલી પળાઈ સમજુ"

જરા૦—'તે આજ્ઞા કરીજ સમજો."

મણિરાજે મલ્લરાજ સામુ જોયુ મલ્લરાજને હસવુ આવ્યુ.

મણિ૦—'રાણીજીએ કહ્યુ છે કે આપની આજ્ઞા વગર કોઇથી "ચલાય નહી ને પ્રધાનજી આમ કેમ પોતાની મેળે કહે છે ?"

મલ્લ૦—" એમનેજ પુછો"

જરા૦—"કુમાર, મહારાજ પ્રસન્ન થાય ત્યારે એમની આજ્ઞા થઈ "સમજવી"

મણિ૦—"ત્યારે અમે પણ એમને પ્રસન્નજ કરીશુ એટલે "અમારી મરજી પ્રમાણે થશે."

જરા૦—"એમજ."

મધુ૦—"મહારાજ, કુમાર સોપી હું રજા લેઉં છુ"

મણિ૦—"મધમાખ માતાજીએ કહ્યુ છે કે રાજાએ અને કુમારોએ "સેવકોની ચાકરી જાણુવી. માટે ઉભી રહે"

સઉ જોઈ રહ્યા

મણિ૦—"મહારાજ, આપની આજ્ઞા હોય તો મારા રમકડા મધ- "માખના દીકરાને આપવાના છે તે હુ માતાજીને મદિરે જઈને એને આપુ"

મલ્લરાજ પુત્રની કૃતજ્ઞતાથી પ્રસન્ન થયો અને તેને ખોળામા લઈ બોલ્યો 'કુમાર, માતાજીએ જે જે કહ્યુ છે તે સરત રાખજો ને એમને "મંદિરે જઈ મધમાખને ખુશી કરો મધુમક્ષિકા, કુમારને વાસ્તે યોગ્ય "વ્યવસ્થા કરતા સુધી માતાજીની પાસેજ થોડા દિવસ રાખજે ને હુ "બોલાવુ એટલે લાવજે"

મણિ૦—"મહારાજ, હુ હવે રમકડા રમવાનો નહીં."

મલ્લરાજ હસીને બોલ્યો "ના, કુમાર નહીં હવે તમારે બેસવાને 'ઘોડો ને રમવાના પટા ને બાણુ આવશે-પ્રધાનજી સત્વર મોકલાવશે."

મણિ૦—"તે શીખવશે કોણુ ?"

મલ્લ૦—"તે પણ આવશે,"

મણિ૦—"મને આપ ક્યારે બોલાવશો"

મલ્લ૦—"સાંજે કિલ્લો જોવા લેઈ જઇશું"

મણિ૦—"હા! મધમાખ, હવે ચાલ ને ઘેર જઈ તારા દીકરાને "લાવ તે હું તેને રમકડા આપી દેઉં"

મધુ૦—"મને આપજો એટલે હુ એને આપીશ,"

મણિ૦—"ના તું તો ઘરમા રાખી મૂકે ને તારા દીકરાને આપે "નહીં એ તો હુજ એને આપીશ તે મારી પાસે લાવજે, ને જો "પાછા એની પાસેથી ખુચી લીધા તો જોજે તારી વલે"

મધુ૦—"એમ કરજો ચાલો હવે મહારાજની રજા લેઈએ—

મણિ૦—"એક બોલી તુ કરે તે વગર હુ આવવાનો નથી"

મધુ૦—"શી બોલી"

મણિ૦—ભરતે સિહના દાત ગણવા માડયા ને શકુતલા આવી -"ત્યારે ભરતને મૂકી રાજા સાથે એ વાતો કરવા મડી ગઈ ને ભરતને ન બોલાવે શકુતલા ને ન બોલાવે દુષ્યત!"

મધુ૦—"તેનું આજ શુ છે?

મણિ૦—"રાણીજીને તારે કહેવુ કે મારે આમ ભરતના જેવુ -"ન થાય મારી સાથે તો આખો દહાડો ને રાત ભરતની ને લવકુશનો "વાતો કર્યા કરે તો આવુ" સઉ હસી પડયા

મધુ૦—"તે રાણીજી કાંઈ મારા હાથમા? આપ એમને કહેજો"

મણિ૦—"હુ આવ્યો ત્યારે રાજાજી તારા હાથમા ખરા ને હવે જતી "વખત રાણીજી નહીં? આવ્યો ત્યારે કેમ બોલી કરી હતી?-જા નહીં "આવુ તારી સાથે"

સર્વે હસી પડયા

મલ્લ૦—"કુમાર, જાવ, રાણીજીને કહેજો."

મણિ૦—"હુ રાણીજી પાસે માગવાનો નહીં. હમે રાજકુમારો તો "બળે કરી લઈએ-તે આવો તાલ નહીં ચુકુ આપ દુષ્યત રાજા જેવુ

"કરશો તો મને નહીં ગમે. મારી સાથે તો વાતો કર્યા કરશો તો મને ગમશે." રાજા પ્રધાન ફરી હસી પડ્યા મધુમક્ષિકા મો મલકાવી "શરમાઈ ગઈ.

મધુ૦—"કુમાર બોલી કરી બાધશે. માગવાના નહીં ચાલો ત્યારે એમ કરીશુ"

મણિ૦—"જો જે હા! ફરી જઈશ તો પછી જોજે હુ ખુશી "નહીં રહું ને તને કાયર કરીશ"

એ બે જણુ વાતો કરતા કરતા ગયા તેમની પાછળ રાજાની દૃષ્ટિ ગઈ કુમાર આગળ ચાલી ધાત્રીને હાથ ઝાલી ખેચતો હતો અને ઉતાવળો ચલાવતો હતો એ બે અદૃસ્ય થતા રાજાની દૃષ્ટિ પાછી વળી સૂર્યમાથી કિરણ ફૂટે તેમ રાજાના મુખસૂર્યમાથી પુત્રાભિમાનનો આનદ ભભુકતો હતો.

રાજાને રાજકુમાર પાછળ જોતો જોઈ પ્રધાન આનદથી મનમાં બોલ્યો

"निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
"नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
"महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
"गुरु प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥

પુત્રદર્શનનો આનદ એવોજ છે."

સરસ્વતીચદ્ર ભાગ ૩.

દોલતરામ કૃપારામ પંડયા.

૧૯૫

વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ.

અહો ! વિશુદ્ધિનો પ્રભાવ ! તેનો આશ્રય લેનારનુ પણ કયારે કોણે ભાગ્યુ છે ? ઇંદ્રથી પણ વધારે વૈભવધારી રાવણ એકલી સીતાનુ વ્રત ક્યારે તોડી શકયોછે ? ઘણોએ મોહ હતો-ઘણોએ મમત હતો, પણ કંઈ ચાલ્યુ નહીં ! કયા ગયુ એનુ બળ-કયા ગયુ એનું સૈન્ય, કયા ગયુ એનું શૌર્ય-જ્યારે એક અબળા પણ રાવણથી વશ્ય ન થઈ ! પણ અબળાનું શુ ગજુ ? સીતા શુ કરે ? પણ જ્યા વિશુદ્ધિ રક્ષક થઈ ત્યા પ્રતિકૂળ રાજાના રાજ્ય ગયા, વિદ્વાનની વિદ્યા ગઈ, યોગીના યોગ ગયા અને તપસ્વીના તપ ગયા નથી જોઈતુ એને શસ્ત્ર કે નથી જોઈતું એને બળ ! કેવળ સ્વસત્તાથી તે પોતાના આશ્રિતનુ સાક્ષાત્ ઈશ્વિર સામે પણ રક્ષણ કરી શકે છે અગર જો કે તેના સેવકોને દુ ખાગમ હોય છે, તેમને શોકના સમય આવે છે-ચિંતાઓ તેમને ઘેરેછે તોપણ અતે "Virtue may be assailed but never hurt" એ મહાકવિ મિલ્ટનના અમર શબ્દોનુ તે સાર્થકજ કરેછે, નહીં તો લાજ અને વસ્ત્ર સાથે ખેચી લેતા દુસ્મનોની સભામાથી સતી દ્રૌપદી અણીશુદ્ધ બાહેર નીકળે ? સર્વથા વિશુદ્ધિની અકળ ગતિ છે ! અગ્નિમા પડીને પણ સુવર્ણ જેમ ચઢતે રગે ચઢી મોઘા મૂલ્યનું થાયછે તેમ વિશુદ્ધિના ભકતો પણ આપત્તિની જ્વાળાઓ વેઠી વેઠી ચઢતા રગ અને વિશેષ કીર્ત્તિને પ્રાપ્ત કરેછે સાવિત્રી સાથે અન્ય સ્ત્રીઓ નહીં હોય ? અહલ્યા-તારા, અનસૂયા ઇત્યાદિ "સવાર ના પ્રહરના નામ" કહેવાતી સતીઓના સમયમા કઈ સ્ત્રીઓજ નહીં હોય ? એમ કેમ કહેવાય ? સ્ત્રીઓ તો અસલથીજ છે, પણ મોઘી વસ્તુની પેઠે આ સતીઓના નામ ઘેર ઘેર સગ્રહી રાખવામા આવે છે તે નિ સશય વિશુદ્ધિનોજ પ્રતાપ.

કુસુમાવલિ

૧૯૬
ઈર્ષા.

ઈર્ષા કેવા અનર્થ કરાવેછે ? ઈર્ષાથી સતાપ વધેછે પણ બુદ્ધિ ઘટેછે, ક્લેશ ઉત્પન્ન થાયછે પણ શાંતિ નષ્ટ થાય છે ઈર્ષા બળતા અગ્નિની જ્વાળા છે–તે જેના હૃદયતલમા પેઠી તેને ઉષ્ણ કરેછે, કકળાવે છે, સસણાવે છે પ્રદીપ્ત થયા પછી તે હોલાતી નથી–હિતૈષી થઈને મનુષ્યના હૃદયમા તે પેસી જાયછે, અને પછી દુશ્મનની ગરજ સારેછે. તે વહાલામા વેર કરાવે છે, કુટુબમા ક્લેશ ઘલાવે છે વળી પરજન કરતા સ્વજન હોય ત્યા તેનુ બહુ ચાલે છે. આખા જગતના લોકોનો ઉદય થાય તેનું કઈ નહીં, પણ કોઈ સગા કે સબધી કે મિત્રજનનું રૂડુ થાય એટલે ઈર્ષા પ્રબળ થાય છે ઈર્ષાને લોભની અપેક્ષા નથી તેને પારકાની હાનિ ઉપરજ પ્રીતિ છે પોતાથી ઉતરતા જન બરાબરીઆ થઈ જશે, કે બરાબરીઆ વધી જશે એવા ભયથી અને ચઢતા જન ઉતરતા નથી થતા તેના દુ ખથી ઈર્ષાળુ પુરૂષનુ હૃદય ખાખ સમાન થઈ જાય છે ભૂતકાળની બળતરા વર્તમાનની શોચના અને ભવિષ્યની ચિતાથી ઈર્ષા સર્વ કોઈ પ્રાણી માત્રનો વધતો ઓછો ભોગ લે છે વળી વધારે–અવનવા કલ્પિત કારણો ખોળી ઈર્ષા, દ્વેષ અને વૈર ઉભા કરે છે અને તેજ વૈર તથા દ્વેષને નવી નવી કલ્પનાઓથી વર્ધિત કરે છે અન્યોન્ય વિશ્વાસ અને પ્રીતિના પાયા નાભિકમળ સુધી ઉંડા ગયા હોય તોપણ ઈર્ષા એક ઈષિત્ સ્પર્શથી તેમને ડગાવે છે, કકળાવે છે; ઈર્ષા વહાલને વેરી કરે છે, અને તેજ વહાલાઓનું ભુડુ કરવા વેરીને વહાલા કરે છે જેના હૃદયમા ઈર્ષાનુ મૂળ પેઠુ તેના સુખનો અત આવે છે—તેને સુખ દુ ખરૂપ થઈ પડે છે, ઘર સ્મશાનવત્ લાગે છે, અનુકૂળતાઓ પ્રતિકૂળતાઓ થાય છે, ટુકમા સુધા પણ વિષતુલ્ય લાગે છે સર્વથા મહાકવિ શેકસપીયરના

" O, beware, my lord, of jealousy
It is the green-eyed monster, which doth make
The meat it feeds on.

એ અનુભવી અને અમર શબ્દોના મનન અને નિદિધ્યાસનના દુર્ગમાં સમાઈ રહી, સર્વ કોઈ આત્મહિતેચ્છુઓએ અનેક પ્રકારના તીવ્ર, અદૃશ્ય, અને ગેબી ઈર્ષાના શરને પેસતાજ રોકવા જોઈએ ઈર્ષાથી જે લેવાયો તેને દૈવેજ ખાધો.

કુસુમાવલિ.

નારાયણ હેમચંદ્ર.

સાધુચરિત સ્વ૦ નારાયણનો જન્મ ઇ સ ૧૮૫૫મા મુબઈમા થયો હતો તેઓ જ્ઞાતિયે બ્રહ્મક્ષત્રિય હતા અને દિવબદરના વતની હતા તેઓ રેલ્વેમા નોકર રહ્યા હતા, પણ સામાજિક ઉન્નતિ કરી લોક સેવા તથા સાહિત્ય સેવા કરવાની અભિલાષાથી નોકરી છોડી હતી તેઓ બે ચારવાર યુરોપ તથા અમેરિકાને પ્રવાસે ગયા હતા તેઓ દેશસેવાના કાર્યમા હંમેશા તત્પર રહેતા એટલુજ નહિ પણ તેમણે ધર્મ, ઈતિહાસ, નીતિ વગેરે અનેક વિષયોપર ઘણા પુસ્તકો લખી ગુજરાતી ભાષાના ભડારમા સગીન વધારો કર્યો છે બગાળી સાહિત્યની ગુજરાતીઓને પ્રથમ પિછાન એમનાથીજ થઈ છે મરણ પર્યંત તેઓ બ્રહ્મચારી રહ્યા હતા.

૧૯૭

બુદ્ધનું પ્રત્યાગમન.

બીજે દહાડે બુદ્ધ ભિક્ષાપાત્ર હાથમા લઈને નગરમા પેઠો એકવાર વિચાર કર્યો કે ભિક્ષાને માટે એકદમ રાજભવનમા જાઉં, કે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગતો માગતો આગળ વધુ પરતુ સઘના નિયમાનુસારે ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવી એ નક્કી કર્યું બીજા ભિક્ષુકને જે નિયમ લાગુ પડતા હતા તેજ રાજપુત્ર અને ગુરૂ તરીકે તેને લાગુ પડતા હતા બુદ્ધ દરવાજે દરવાજે ભિક્ષા માગવા લાગ્યો રાજપુત્રનો ભિખારી વેશ જોઈને નગરવાસીઓ રોવા લાગ્યા ઘરમા અતુલ ઐશ્વર્ય હોવા છતા એક મુઠી અનાજને માટે રાજપુત્ર બારણે બારણે ભિક્ષા માગે છે, રમણીઓના કોમળ પ્રાણમા આવો ભયાનક દેખાવ સહન થયો નહિ, તેથી તેઓ નાના પ્રકારના વિલાપ કરવા લાગી ચારે બાજુએ આર્તનાદ અને ગડબડ સાભળીને ગોપા મહેલ ઉપર ચઢી જુએ છે તો પોતાનો પ્રાણાધિક સ્વામી ઉઘાડે પગે, ખુલ્લે માથે, હલદરના રગનું કપડુ પહેરીને ઉઘાડે શરીરે હાથમા ભિક્ષાપાત્ર લઈને ધીરે ધીરે ચાલે છે, ગોપા સ્વામીની આવી મૂર્તિ જોઈને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ રાજકુમારનો આ વેશ જોઈને કોણ રોયા વગર રહે ? જે સોનાની ગાડી સિવાય કદી એક પગલું ભરતો નહોતો, મણિમુક્તાથી જેનુ શરીર સર્વદા સજ્જિત રહેતુ હતુ, તરેહવાર વસ્તુ વિના જે આહાર કરતો નહોતો, તે આજે માટીનું પાત્ર હાથમા લઈને પિતાનીજ રાજધા-

નીમા ભિક્ષા માગવા નીકળ્યો છે આવો દેખાવ કોના પ્રાણમા સહ્ય થાય ? ગોપા ! તમારા સરળ મુખપર અશ્રુજળ જોઈને અમારી પણ રોવાની ઇચ્છા થાય છે ગોપાએ પોતાનો શોક સમાવીને સસરાને પોતાના સ્વામીની ખબર મોકલી રાજા ગભરાઈને ભવનમાથી નીકળ્યો, બહાર આવીને પુત્રનો આવો દીન વેશ જોઈને અધીરો થઈને રોવા લાગ્યો ઇચ્છા થઈ કે પુત્રને ભિક્ષાથી દૂર કરૂ, પરતુ બોલાયુ નહિ ઘણા કષ્ટથી શોકનો વેગ સમાવીને બોલ્યો, "શા માટે પેટને સારૂ ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને અમને શરમમા નાખો છે ? હુ શુ આટલા ભિક્ષુઓને ખાવાનું આપી શકતો નથી ?" બુદ્ધે કહ્યુ, "મહારાજ ! ભિક્ષાવૃત્તિ અમારા વશની રીતિ છે" રાજા બોલ્યો, "આપણે રાજાના પુત્ર છીએ, આપણા વશના કોઈએ કદીપણ ખાવાને માટે ભિક્ષાવૃત્તિનુ અવલબન કર્યું નથી" બુદ્ધ ફરી બોલ્યો 'આપ અને આપનું કુટુબ રાજવશજાત હોઈ શકો છો, પરતુ હુ પુરાતન બુદ્ધગણના વશથી અવતરેલો છુ. તેઓ ભિક્ષા માગીને પોતાનો ગુજારો કરતા હતા પરતુ પિતાજી જો કોઈ મહામૂલ્ય ગુપ્ત ધન મેળવે તો તે અમૂલ્ય રત્ન પિતાનેજ ભેટ આપવુ એ કર્તવ્ય છે" આમ કહીને તેણે રાજમાર્ગપર ઉભા ઉભા એકત્ર થએલા માણસોની સામે પિતાને કહ્યુ, " પિતાજી ! જાગો, હવે વખત લગાડો નહિ, પવિત્ર જીવન મેળવવાનો યત્ન કરો જે માણસ ધર્મ પાલન કરે છે તે આ લોક અને પરલોકમા નિર્મળ સુખ ભોગવે છે, એટલા માટે પવિત્ર જીવનલાભ કરો, હવે પાપનુ અનુસરણ કરતા ના, જેઓ સન્માર્ગે ચાલે છે, તેઓને બને લોકમા પરમ શાતિ મળે છે" રાજાએ તેની વાતનો કઇપણ જવાબ આપતા પહેલા પોતાના હાથમા ભિક્ષાપાત્ર લઈ લીધુ અને પુત્રને લઈને અદર ગયો બુદ્ધ અદર ગયો એટલે સગાવહાલા અને દાસ દાસી તેને યથાયોગ્ય માન આપવા લાગ્યા, રાજકુટુબમાના સર્વ ત્યા એકત્ર થયા હતા પણ ફક્ત ગોપાને કોઈએ જોઈ નહીં "મારા ઉપર જો તેની જરા પણ પ્રીતિ હશે તો તે જરૂર મારી પાસે આવશે, અહીં આવશે તો હું મારા મનની વાત તેની પાસે કહીશ." એવો વિચાર કરીને ગોપા ઓરડાની અદર બેસી રહી બુદ્ધે ચારેબાજુએ નજર કરીને જોયું તો ત્યા ગોપા નહોતી, બે શિષ્યો તેની સાથે રહેતા હતા તેમને પહેલેથી કહી રાખ્યું હતું કે જો કોઈ સ્ત્રી મને મળવાની ઇચ્છા કરે તો તેને રોકશો ના બુદ્ધ ગોપાની પાસે ગયો પરતુ ગોપા કઈ બોલી નહિ પણ ઉલટી

રોવા લાગી તેણે ઘણો બોલાવવાનો યત્ન કર્યો પણ કઈ બોલી નહિ. સ્વામીના પગ નીચે પડીને રોવા લાગી અને આસુથી પગ ભીના કરવા લાગી ઘણે દિવસે સ્વામીના ચરણને સ્પર્શ કર્યો હતો, તેથી શોકસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો નિસ્પદ ભાવથી તે ચરણને આલિગન કરીને જમીન ઉપર પડી રહી ગોપાને મનનુ દુ ખ પ્રકાશ કરી શકવાને ભાષામા શબ્દ નહોતા—અવ્યક્ત ભાષાથી આજ રોવા લાગી–તે અવ્યક્ત રોવુ સાભળીને સિદ્ધાર્થનો ઉદાસીન પ્રાણ પણ ચચળ થયો હાય ! અસામ્ય શું દુ ખનું કારણ છે ! બુદ્ધે જગતને માટે આત્મવિસર્જન કર્યું છે, ગોપા તેનો તે ઉચ્ચભાવ નહિ સમજ્યાથી આટલો ક્લેશ પામે છે ચિરકાલ આવી રીતે રોયાથી પણ સ્વામી હવે તેનો થશે નહિ એવો મનમા વિચાર કરીને ગોપા આખરે રોતી રોતી એક ખુણામા જઈને ઉભી રહી શુદ્ધોદને પુત્રને કહ્યુ, કે "જ્યારથી તું ઘર છોડીને ગયો છે, ત્યારથી તારી પત્ની આ યૌવનમા પણ કઠોર બ્રહ્મચર્ય વ્રતનુ અવલબન કરીને દિવસ ગાળે છે, અનાહારે, અનિદ્રામા કોઈ રીતે પ્રાણ બચાવી રાખ્યો છે, તેનુ વૈધવ્ય અને તેનો અપાર ક્લેશ જોયાથી પત્થર પીગળી જાય છે, રાજ ગણી થઈને કોઈએ કદીપણુ આવુ દુ ખદાયક જીવન ગાળ્યુ નથી ઘણા માણુસોએ તેને આ રસ્તેથી દૂર રાખવાને માટે ઘણો યત્ન કર્યો હતો પરતુ બ્રહ્મચર્યમાજ શરીરનો નાશ કરીશ એવો સકલ્પ એણે કર્યો છે બુદ્ધે મુગે મોએ પત્નીની દુ ખવાર્તા સાભળી જે ગોપા પ્રાણુના કરતા પણ પ્રિય હતી, વૃક્ષ જેમ લતાને આશ્રય આપે છે તેમ જીવનની સહચરી સમજીને જે પ્રાણાધિક સ્ત્રીને પોતાના આશ્રયમા લઈને નિશ્ચિત કરી હતી, તે અબળાને આ ભૂમડળમા નિરાશાના અપાર સાગરમા ડુબાવી છે. બુદ્ધ ગભીરભાવથી ઉભો રહીને વિષાદપૂર્ણ ચિતા કરતો હતો વિના અપરાધે પ્રિયતમા પત્નીના સુખના માર્ગમા કાટા નાખ્યા છે, ક્ષણમાત્ર આ વિચાર કરીને પત્નીને અનત સુખથી સુખી કરવાને માટે ધર્મોપદેશ આપ્યો ધર્મની અમૃત કથાનું શ્રવણ કરવાથી ગોપાનો શોકદગ્ધ પ્રાણુ-જરા શાત થયો રાજા અને રાજકુટુબના માણસોએ એ અપૂર્વ કથા સાભળીને નવા ધર્મપર આસ્થા રાખી

બુદ્ધદેવ ચરિત

૧૯૮

વીરાંગના કર્મદેવી.

દુરત શાહબુદ્દીન ગોરી જ્યારે ભારતવર્ષમા આવ્યો, ત્યારે વીર્યરત્ન આર્યપુરૂષો ગરીયસી જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે તૈયાર થયા. દિલ્લીશ્વર પૃથ્વીરાજે સ્વદેશની સ્વાધીનતારક્ષાને માટે, અફગાન શત્રુને ભારતભૂમિમાથી હાંકી કાઢવાને વાસ્તે લડાઇની તૈયારી કરી, મેવાડનો અધિપતિ પરાક્રમી સમરસિંહ, પ્રિયતમ પુત્ર અને ઘણુ હિંમતવાન સૈન્ય લઈને તેનો સાથી થયો દિલ્લી અને મેવાડના યોદ્ધાઓ એકઠા થઈને એક પવિત્ર ઉદ્દેશ્યરક્ષાને માટે પુણ્યસલિલા દૃષદ્વતીના કિનારે આવ્યા, જે પ્રશસ્તહૃદયા તટિનીની મનોહર ભૂમિમા બેસીને પ્રાચીન આર્યો જલદ–ગભીર મધુર સ્વરથી વેદગાન કરતા હતા, જ્યા યોગાસનમા બેસીને યોગરત આર્યતાપસો પરમ શક્તિના ધ્યાનમા નિમગ્ન રહેતા હતા, તે પવિત્ર સ્રોતસ્વતીને કિનારે આજ વીર્યવાન આર્યો જીવનમા મોટા કામો કરવાને એકઠા થયાછે પરતુ એ મોટુ કામ સફળ થયુ નહિ દુરત અફગાનની ચાતુરીથી હિંદુઓનો પરાજય થયો અને દૃષદ્વતીના કિનારા ઉપર ક્ષત્રિઓના અનત-પ્રવાહના લોહીના સાગરમા ભારતનો સૌભાગ્યરવિ ડુબ્યો. પૃથ્વીરાજ માર્યો ગયો ત્રણ દિવસ ઘોરતર યુદ્ધ પછી પવિત્ર રણક્ષેત્રમા પરાક્રમી સમરસિંહનું મરણ નીપજ્યુ. તેના પ્રિયતમ પુત્રનું અને તેના હિંમતવાન સૈન્યના દેહ–રત્ન નદીની રેતીમા રોળાવા લાગ્યા અફગાનોએ દિલ્લી પોતાના કબજામા લીધી, કનોજમા જયનો વાવટો ઉડાડયો, છેલ્લે પુણ્ય–ભૂમિ રજપૂતાનામા આવ્યો.

પવિત્ર રણમા પવિત્રાત્મા સમરસિંહે દેહ છોડયો છે. આજે મેવાડ અંધારામા છે, દુરત શત્રુ દરવાજામા આવ્યો છે; આજે વીરભૂમિ શોકસાગરમા નિમગ્ન છે રજપુતાનાના દરેક સ્થાનમા નર–શોણિતનો સ્રોત પ્રવાહિત થાય છે, પ્રત્યેક સ્થાન વિધર્મી યવનની ચઢાઇથી ખરાબ થતું જાય છે તેજસ્વિતાનું–પવિત્રતાનું–સ્વાધીનતાનું આશ્રયસ્થળ આજે વિશૃંખલ અને વિધ્વસ્ત થતું જાયછે, આજે અફગાનના જુલમથી મહાસ્મશાનમાં આવતું જાય છે, આ વિપત્તિપૂર્ણની વેળાએ એકદમ કોઈ અનિર્વચનીય શક્તિના મહિમાનો સ્રોત બીજી બાજુએ ધાવિત થયો, એકાએક વીરભૂમિ વીર્યમદમા ઉત્તેજિત થઈ પડી, મેવાડ પોતાનું ગૌરવ રાખવાને

માટે નવા ઉત્સાહની સાથે રંગભૂમિમા બહાર નીકળી, મેવાડની મહાશક્તિ-રૂપિણી યુવતી વીરાંગના વીરપોશાક સજીને યવનનું પરાક્રમ ભાગવાને માટે આગળ પડી

એ મહાશક્તિરૂપીણી યુવતી કોણ હતી? મહારાજ સમરસિંહની સ્ત્રી કર્મદેવી હતી સમરસિંહનો નાનો પુત્ર મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કર્ણ એ વખતે નાની ઉમરનો હતો એ નાની ઉમરનો છોકરો યવનના પગ નીચે છુંદાશે સંસારના વિષયથી અજાણ્યો નિરીહ જીવ શત્રુના હાથથી લાંછના પામશે. શત્રુ વગર હરકતથી હૃદયરંજન ફૂલની કળીને ખરાબ કરી નાખશે, એ કર્મદેવી સહન કરી શકી નહિ, તેથી કર્મદેવી આજે શત્રુને દેશમાથી દૂર કરવાને તૈયારી કરે છે સમરસિંહ લડાઇમા લોકાંતરિત થયો છે. તેની વિધવા રમણીએ આજ સ્વામીના પવિત્ર ધર્મની રક્ષાને માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યોછે કર્મદેવીએ વીરસાજ સજી પોતાનું શરીર કવચથી આચ્છાદિત કર્યું, તેના હાથમા સુતીક્ષ્ણ તરવાર શોભા આપવા લાગી, વીર્યવતી વીરાંગનાના અનુપમ લાવણ્યરાશિ આજ અનુપમ ભીષણતાની સાથે મળી ગયા ઘણા રજપૂત વીર વીરાંગનાને અધીન લડવાને તૈયાર થયા શાહબુદ્દીન ઘોરીનો પ્રિયપાત્ર કુતુબુદીન ઇબક રાજસ્થાનમા આવ્યો હતો તેને કર્મદેવીએ આમેરની આગળ ઘેર્યો યુદ્ધમા વીરાંગનાએ પોતાનું વીરપણુ દેખાડ્યુ તેના ઘેરાથી યવનસૈન્ય નાશ થવા લાગ્યુ યવનનું પરાક્રમ ઓછુ થવા લાગ્યુ કુતુબુદીન યુદ્ધક્ષેત્રમા લાવણ્યમયી યુવતીની ભૈરવી મૂર્તિ જોઈને સ્તંભિત થયો હવે તેને જયની આશા રહી નહિ કર્મદેવીએ અસાધારણ હિંમત અને પરાક્રમની સાથ યુદ્ધ કરીને શત્રુને નિર્જીવ કર્યો હમણા વિજયલક્ષ્મી ના મહિમાથી તેની દેહ-લક્ષ્મી વધારે ગૌરવાન્વિત થઈ કર્મદેવીએ મેવા-ડના ગૌરવની રક્ષા કરી દિલ્લીના પહેલા મુસલમાન બાદશાહને વીરાંગનાના પરાક્રમથી પરાજિત અને જખમી થઈને યુદ્ધસ્થળ છોડવુ પડ્યુ તેરમી સદીની આખેરીએ મેવાડે એવી પોતાની સ્વાધીનતારક્ષા કરી હતી. મેવાડની વીર રમણીએ એવા પરાક્રમથી શત્રુને પરાજિત કરીને અનંત અક્ષય કીર્તિ રાખી હતી એ અનંત અક્ષય કીર્તિની કહાણી પવિત્ર ઇતિહાસમાથી કદી પણ જશે નહિ. મેવાડ ખરેખર એવા વીરત્વ-ગરિમાની લીલાભૂમિ છે.

વીરમંડળ

ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ.

'ગુજરાતી' ના માલિક અને અધિપતિ સ્વ૦ ઈચ્છારામભાઈનો જન્મ વિ૦ સં૦ ૧૮૫૯મા સુરતમા થયો હતો, અને મરણ ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૨મા થયું હતું તેઓ દશા શ્રીમાળી વણીક જ્ઞાતિના હતા તેઓ સ્ત્રીકેળવણીના હિમાયતી હતા તેઓએ ચન્દ્રકાન્ત વગેરે પુસ્તકો લખી ધર્મ તથા નીતિની અભિવૃદ્ધિ કરવામા ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો એટલુજ નહિ પણ બીજા ઘણા પુસ્તકો પ્રગટ કરી ગુજરાતી સાહિત્યની કીમતી સેવા બજાવી છે

૧૯૯

શિખરમાનું ધન.

એક સાહુકાર મરણ પથારીપર સૂતો ત્યારે તેના સર્વ પુત્રોને તેણે પોતાની આગળ બોલાવ્યા અને કહ્યું કે, "પુત્રો, તમારે મારી પ્રતિષ્ઠા, મારી પછવાડે પણ જેવી છે તેવીજ રાખવી, બલકે વધારવી; પણ તેમાથી ન્યુન થવા દેશો નહિ તોજ તમે મારૂં નામ રાખ્યુ અને મારો ઉદ્ધાર કર્યો કહેવાશે. મારી કેટલી સપત્તિ સ્થાવર છે તથા કેટલી સપત્તિ જગમ છે, તે તમે સારી રીતે જાણો છો એમાથી તમે રીતસર વાપરજો પણ કદાચ કાળયોગે, વ્યાપારમાં ટોટો નફો થવાનો સભવ હોવાથી, તમને નાણાની તગી પડે ત્યારે જો તમે આપણા જુના ચોપડા વિચારપૂર્વક સભાળી જોશો તો તેમાથી મારૂ વિશેષ ધન મળી આવશે, ને તમારૂં સકટ દૂર થશે" પછી તે સાહુકાર મરી ગયો, ને તેને કેટલાક વર્ષ વીતી ગયા. એક સમય એવો આવ્યો કે તેના દીકરાઓ એકઠા મળી પોતાના પિતાની સૂચના પ્રમાણે પાસનુ નાણુ ખૂટી પડ્યુ ત્યારે સૌએ ચોપડા તપાસવા માડયા પાના ઉથલાવતા ઉથલાવતા એક ઘણી જુની વહીની અદર આમ લખેલુ હતું—"ચૈત્ર સુદી ૧૦ને દિવસે પ્રહર દિવસ ચઢતા, આપણા ઘરની પાસેના શિવાલયના શિખરમા, મે ઘણુંજ દ્રવ્ય મૂકેલું (દાટેલું) છે. જ્યારે તમને ખપ પડે ત્યારે તે ખોદીને કાઢી લેજો !" આ માર્મિક વાક્ય વાચી, બીજેજ દિવસે તેઓએ એવો નિશ્ચય કીધો કે, એ શિવાલયના શિખરમા પિતાજીનું ધન છે, માટે એને તોડી પાડીને કાઢી લેવુ.

પછી કેટલાક મજુરોને મદિર ઉપર ચઢાવી, તેઓએ શિખર ઉતરાવવા માડયુ આ વર્તમાન જાણતા આખા શહેરમા હાહાકાર થઈ રહ્યો લોકો તે વણિક્પુત્રોનો ધીટકાર કરવા લાગ્યા—અરેરે! ખરો કલિકાળ આવ્યો! જગતમા શકરનું શિખર કોઈએ ઉતરાવ્યુ હોય એમ કદી સાભળ્યુ નથી, પણ ભલા શેઠની પછવાડે સારા સપૂત નીકળ્યા કે તેમના પિતાએ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચીને પરમાર્થને માટે શિવાલય બધાવ્યુ છે, તેઓ તેનું આજે શિખર તોડવા તૈયાર થયાછે! ફટરે ભુડાઓ' ધધામા દેવાળુ કાઢયું એટલે હવે શકરના શિખરમાથી દ્રવ્ય કાઢવા માડયુ! પણ મૂર્ખાઓ એટલુ સમજતા નથી કે એમા તે દ્રવ્ય ક્યાથી હોય?

આ વૃત્તાત જાણી, તે મરનાર શાહુકારનો કોઈ શાણો, વૃદ્ધ, ને અનુભવી મિત્ર તે શહેરમા રહેતો હતો, તેણે તે મદિર પાસે જઈને વણિક્પુત્રોને કહ્યુ, "ભાઈ, તમે આ શુ કરોછો?" વણિક્પુત્રોએ કહ્યુ, "કાકા, અમારા પિતાએ ચોપડામા લખ્યુ છે તે પ્રમાણે આ શિખરમાથી અમે દ્રવ્ય કાઢીએ છીએ." વૃદ્ધ બોલ્યો, "અરે ભલા માણસો, શિખરમા કાઈ અપાર દ્રવ્ય સમાય? ચોપડામા લખેલુ તમે સમજતા નહિ હો તેથીજ અપકાર્યમા હાથ ઘાલોછો, પણ લાવો ચોપડા, તેમા શુ લખ્યુ છે તે તપાસુ" તુરત તેઓએ ચોપડો લાવી આગળ મૂક્યો પછી તે વૃદ્ધે વાચી જોયુ કે "અમુક વખતે શિખરમા દ્રવ્ય દાટેલુ છે." ત્યારે તે બોલ્યો, ભાઈઓ, છે તો એમજ, પણ મારો મિત્ર (તમારો પિતા) ઘણો ડાહ્યો પુરુષ હતો, માટે એના લખવામા કાઇક ઉડો ભેદ છે, તે વિચાર કર્યા વગર સમજાય તેમ નથી વિચાર કરો કે દેવાલય કર્યાને તો ઘણા વર્ષ વીતી ગયા ને આ દ્રવ્ય તો તે પછી દાટયુ છે, માટે 'શિખર ઉતારીને દ્રવ્ય દાટયુ હોય એમ સભવતું નથી. વળી શેઠજીએ અમુક વર્ષમા દ્રવ્ય દાટયુ છે એમ ન લખતા માત્ર ચૈત્ર સુદી દશમજ લખી છે ને વળી તેમા પ્રહર દિવસ લખ્યો છે, માટે ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવવા દો એટલે આપણે તેની પૂરી તપાસ કરીશુ કે ધન દાટવાનુ લખ્યુ છે એ શુ!" ચૈત્ર સુદ ૧૦ આવી અને તે વણિક્પુત્રોએ તે વૃદ્ધને બોલાવ્યો. જ્યારે પ્રહર દિવસ ચઢયો ત્યારે તે શિવાલય આગળ સૌ જઈ ઉભા રહ્યા, તે સમયે તે વૃદ્ધે વિચાર કરીને તેઓને કહ્યું કે,

"વણિક્પુત્રો ! વારૂ તમે મને કહેશો કે આ સમયે દેવળનું શિખર ક્યાં છે ? જે એ શિખરને સૌથી પહેલો અડકશે તેને તેમાનુ દ્રવ્ય મળશે." ત્રણે પુત્રો જેમ તેમ કરી શિખરને અડકવા સારૂ દેવળપર ચડવા લાગ્યા, ત્યારે ચોથો પુત્ર, જે વિચક્ષણ હતો તેણે વિચાર કીધો કે હુ ચઢી શકુ એમ નથી, માટે આ શિખરની છાયા છે તે પણ શિખરજ કેની ! તેથી લાવ તેને જઈ અડકુ ! તરત તે શિખરની છાયાપર જઈ ઉભો રહ્યો ત્યારે પેલા વૃદ્ધે બીજાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું, "અલ્યા અજ્ઞાનીઓ, મિથ્યા શ્રમ શુ કરવા કરો છો ? હેઠા ઉતરો, શિખરને તો તમારો નાનો ભાઈ અડકયો છે ! ત્યારે તેઓને કહ્યુ " એ શુ શિખર કહેવાય ?" વૃદ્ધે કહ્યુ, "હા આ સઘળી શાની છાયા કહેવાય ?" "દેવળની !" તેમા એ દેવળનુ શિખર કયુ ?" "આજ !" ત્યારે તે વૃદ્ધ બોલ્યો, "ભાઈ, એજ શિખર અને ત્યાજ ખોદો કે ત્યાથી પૈસો મળશે" તે જગ્યાપર તુરત ખોદી જોયુ તો ત્યાથી અપાર દ્રવ્ય નીકળ્યુ અને તેઓ સૌ પરમ હર્ષ પામી, પેલા વૃદ્ધ સજ્જનની બહુ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા કે "કાકા સાહેબ, તમે અમારા પિતાના મિત્ર તે અમારા પિતા તુલ્યજ છો, તમે હતા તો અમને આ દ્રવ્ય મળ્યું ને લજ્જા રહી માટે તમારા ઉપકારમાથી અમે કયા છૂટીશુ ?" આ સાભળી તેણે તેઓને કહ્યુ, "ભાઈ, દ્રવ્ય તમારૂજ હતું ને તમોને મળ્યુ તેમા મારો શો ઉપકાર ? મે કાઈ મારી ગાઠથી કાઢીને તમને આપ્યુ નથી માત્ર તમારી અજ્ઞાનતાને લીધે તમે જાણતા નહોતા, તે મે તમોને બતાવી આપ્યુ છે માટે ખાઓ, પીઓ, ને સન્માર્ગે ખર્ચો એટલે બહુ થયુ" એમ કહી તે પોતાને ઘેર ગયો.

ચ. દ્રકાંત.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ,

એમ એ, એલ્‌એલ્‌ બી.

તેમનો જન્મ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૯મા અમદાવાદમા વડનગરા નાગર ગ્રહસ્થની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેઓ મુબઈની યુનિવરસિટીના ફેલો છે તેઓ વસત નામના માસિક પત્રના તત્રી છે તેમણે બનાવેલા ગુજરાતી ગ્રંથો—નીતિશિક્ષણ અને શ્રી ભાષ્ય (ગુ૦ ભાષાતર)

૨૦૦

મહારાજાધિરાજ પાંચમા જ્યૉર્જ.

આપણા મહારાજાધિરાજ પાચમા જ્યૉર્જ ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૫ના જૂન મહિનાની ત્રીજી તારીખે જન્મ્યા હતા એ ન્હાનપણથીજ સાદાઈમા ઉછર્યા હતા એમના માતા ઍલેક્ઝાડ્રા જાતે પોતાના બાળકોને ઉછેરતા, અને તેથી એ માયાળુ માતાની દેખરેખ અને કેળવણીનો લાભ આપણા શહેનશાહને બહુ સારો મળ્યો હતો તેઓ અગ્રેજી મૂળાક્ષર માતા પાસેજ શીખ્યા હતા, અને જો કે ચાર વર્ષની ઉમ્મરથી જ એમને ડાલ્ટન નામના એક પાદરી શિક્ષક પાસે કેળવણી લેવા મૂકયા હતા, તથાપિ એ બાર વર્ષના થયા ત્યા સુધી એમના માતાએ પોતાની નજર આગળથી તેમને આઘા ખસેડયા ન હતા, પણ અગ્રેજી માતામા જેમ સ્નેહ હોય છે, તેમ વખત આવે કેળવણી આપવા માટે છોકરાને બહાર મોકલવાની જરૂર પણ તેઓ સમજે છે ઇ૦સ૦ ૧૮૭૭ના જુન માસમા પ્રિન્સ જ્યૉર્જ (આપણા શહેનશાહ) અને એમના મોટાભાઈ પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિકટર—જે દૈવયોગે ગુજરી જવાથી રાજ્યગાદી આપણા શહેનશાહને મળી છે—તેઓ બને 'રૉયલનેવી' (શહેનશાહી નૌકાસૈન્ય) ની શિક્ષણશાળાના વિદ્યાર્થી તરીકે બ્રિટાનીઆ નામની આગબોટ ઉપર રહ્યા, અને બે વર્ષ સુધી સામાન્ય વિદ્યાર્થીની પેઠે નૌકા સબધી અભ્યાસ કરી, નૌકાશાસ્ત્રના ધધામા પોતે પહેલા વર્ગમા પસાર થયા તેમણે આ અભ્યાસ કેવી સાદાઈથી, ખત અને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્યો, એ આટલાથી જણાશે કે તેઓ બે વર્ષ બ્રિટાનીઆ

ાગબોટ ઉપર રહ્યા તે દરમિયાન હમેશ, સવારે સાડા છ વાગતા રણશીંગું કાતાની સાથે ઊઠી, ટાઢે પાણીએ નાહી, સવાસાત વાગે ખલાસીનું મ શીખતા, અને સવા આઠ વાગે પ્રાર્થનામા સામેલ થતા, અને પછી તાના સહાધ્યાયીઓ–અસોક વિદ્યાર્થીઓ–સાથે એક મેજ પર ખાણું ાતા. પછી ત્રણ કલાક અભ્યાસ કરતા તેમા સઢ ચઢાવવા ઊતારવા ગેરે સાધારણ ખલાસીના જેવુ સઘળુ કામ તેઓ કરતા, અને એક નાક કંઈ જઈ રમતગમત કરવાનો વખત મળતો તે પણ તે વહાણમાજ રવા ફરવામા ગાળતા. આવો એમને નાનપણથી દરિયાઈ જીંદગીનો ાખ હતો. ઇ સ ૧૮૭૯ના ઑગસ્ટ માસમા એ અને એમના મોટા ાઈ દરીઆઈ મુસાફરીએ નીકળ્યા તે યુરોપ અને આફ્રિકાકાંઠાના દ્વીપોએ ઈ પશ્ચિમ હિંદી (અમેરિકાના) ટાપુઓ સુધી સફર મારી, ૧૮૮૦ના માસમા ઇંગ્લંડ આવ્યા માત્ર બે માસ રહી તેઓ ફરીથી પ્રવાસે ાકળ્યા તેમા તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લીધી, તથા શૅંગહાઈ, ાગકૉંગ સિંગાપૂર, કોલબો વગેરે પૂર્વના દ્વીપોના શહેરો જોયા, તથા વેજની નહેરમા થઈ ખ્રિસ્તી ધર્મનું પવિત્ર શહેર જેરૂસલમ પણ જોયુ. ા બને સફરોથી એમને બ્રિટીશ સસ્થાનો પ્રત્યે બહુ માન અને પ્રેમની ાગણી ઉપજી

ઇ સ ૧૮૮૨મા પ્રિન્સ જ્યૉર્જ નૌકાસેન્યની નોકરીમા જોડાયા, ાને ખત, શ્રમ અને ચાલાકીથી ક્રમે ક્રમે ઉંચે દરજ્જે ચઢયા. ૧૮૮૨મા ભ્ય સમુદ્રના કાફલામા એમની નીમણુક થઈ "મોટાઈની ખુમારી" ાના કામ કરવાની એમની વૃત્તિ વિષે આ સમયની એક રસિક વાત ાવી કહેવામા આવે છે કે જ્યારે સૅલોનિકાની પાસે બ્રિટિશ આગબોટ ગરાએલી હતી ત્યારે મહારાણી વિકટોરીઆના આ પૌત્રને મળવાની ાતુરતાથી તુર્કસ્તાનનો પાદશાહ ('પાશા') આગબોટ ઉપર આવ્યો તે ખતે હોડીઓ મારફત આગબોટમા કોલસો ભરાતો હતો જ્યારે રાજકુમાર યૉર્જ એ પાદશાહની સમક્ષ આવ્યા, ત્યારે એમના કોલસાથી ળા થએલા લુગડા જોઈ પાદશાહ માની પણ શકયો નહિ કે આ હારાણીના પૌત્ર હશે! એક વખતે એમના માતપિતાએ એમને શરતનો ળાવડો જોવા આવવા કહાવ્યુ, ત્યારે મોજમજાને બદલે કર્તવ્ય પસદ ી એમણે જવાબ દીધો કે "પણ મારી હોડીનું શુ?" નૌકાધિપતિએ ીજી ગોઠવણ કરી લેવાનુ જણાવ્યુ ત્યારે એમણે કહ્યુ કે "મને આ

હોડી સ્પિટહેડ ખાતે લઈ જવાનો હુકમ મળ્યો છે એટલે મારે જાતે ત્ય જવુજ જોઇએ" કેવી કર્તવ્યનિષ્ઠા !

ઇ સ ૧૮૯૨મા યુવરાજ વિક્ટર એકાએક મરણ પામ્યા એથ એમનુ લગ્ન પ્રિન્સેસ મે-રાજકુમારી વિક્ટોરિયા મેરી ઑફ ટેક-સા કરવાની ગોઠવણ થઈ હતી તે પડી ભાગી પ્રિન્સ જ્યૉર્જ છ વર્ષના હત ત્યારે આ રાજકુવરી સાથે રમેલા, અને તેઓનો બાળસ્નેહ હતે પણ પોતાના મોટાભાઈ સાથે એનુ લગ્ન થવાનુ નક્કી થયુ તે વખ કોઈના સ્વપ્નામા પણ ન હતું કે પ્રભુ આ બે વર-કન્યાને લગ્નની પવિ ગાઠથી જોડશે ! તેઓ ૧૮૯૩ના જુલાઈ માસમા પરણ્યા તેઓનો દપત સ્નેહ અનુપમ છે, અને છોકરાછૈયાની બાબતમા પણ તેઓ સુખી છે

યુવરાજપદે આવ્યા બાદ એમણે આસ્ટ્રેલિયા અને હિદુસ્થાનન મુલાકાત લીધી અને બને વખત મુસાફરીમાથી પાછા આવી, ઇગ્લડન પ્રજાને અને ત્યાના રાજ્યદ્વારી પુરૂષોને સસ્થાનોના તથા હિદુસ્થાનન રાજ્યવહીવટ વિષે ઉત્તમ સલાહ આપી હિદુસ્થાનનો રાજ્યવહીવટ કે ધોરણે ચલાવવો જોઈએ એ વિષે તેઓ કહે છે કે—

હિન્દનો વહીવટ ચલાવવાનો ભાર, જો આપણે સમભાવના તત્ત્વ તેમા વિસ્તારથી ભેળવીશુ તો તે વિશેષ સહેલો અને સરળ થશે એવુ ભવિષ્ય ભાખવાની હિમત કરૂ છુ કે જો ત્યાની પ્રજા તરફ એવ દિલસોજી બતાવવામા આવશે તો હિન્દી પ્રજા તેનો ખરા અતકરણથ પુષ્કળ સત્કાર કરશે"

૨૦૧

રાજા અને ડાકટર.

આપણા બ્રિટિશ રાજ્યના સ્વર્ગસ્થ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ એમને રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો તે ટાકણે એમને ઉદરનો વ્યાધિ ઉપડ્યો, અ તેથી એ લગભગ ત્રણ અઠવાડીઆ માદા રહ્યા હતા તુરત શસ્ત્રવૈદ્ય બોલાવીને આતરડા ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કરાવ્યા વિના એ વ્યાધિ મટે એવે ન હતો, પણ તેમ કરવાથી રાજ્યાભિષેક મુલ્તવી રાખવાની જરૂર પડત હતી પરતુ રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ એટલી પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકી હતી અને પ્રજા એ જોવાને એવી ઉત્કઠ આતુર બની હતી, કે મુલ્તવી રાખવાથ પ્રજાના મનને બહુ ધક્કો લાગવાનો સભવ હતો, તેથી એ શહેનશા

જેમની પોતાની પ્રજા માટેની કોમળ લાગણી સૌના જાણવામાં છે–તેમણે પ્રજાના ઉત્સાહભર્યાં મન ભાગી ન જાય તેટલા માટે મીંચે મોએ દુઃખ દબાવીને ગમે તેમ કરી એક વખત રાજ્યાભિષેક થઈ જવા દેવો એવો નિશ્ચય કર્યો

રાજ્યાભિષેકને આગલે રવિવારે વિંડસર જતા શહેનશાહ મૂર્છા ખાઈને પડયા, અને એક કલાક બેભાન રહ્યા. એમના હજુરી વૈદ્ય સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગે તુરત શસ્ત્રવૈદ્યને બોલાવી પ્રયોગ કરવા દેવાની વિનતિ કરી, પણ તેમણે ના કહી રાત્રિ ઠીક પસાર થઈ, અને બીજે દિવસે સવારે એ વિંડસરથી પૅડિંગટન જવા નીકળ્યા, તેવારે એમને પેટનું દરદ અસહ્ય થતું હતુ, પણ તેની એમણે પોતાના મુખ ઉપર રેખ સરખી પડવા દીધી નહિ પૅડિંગટનથી બકિંગહામ મહેલ જતા એમને જોવાને હજારો લોકોની ઠઠ ભરાઈ હતી, પણ તેઓએ રાજાનુ દુઃખ બિલકુલ જાણ્યુ નહિ બગી મહેલના મેદાનમા પેઠી કે તરત રાજાને ફરી મૂર્છા આવી, અને એક કલાક કરતા પણ વધારે વાર બેભાન રહ્યા શુદ્ધિ આવ્યા બાદ સર ફ્રાન્સિસે રાજાને વિનતિ કરી કે–"મહારાજા સાહેબ, ખરી સ્થિતિ તરફ આખ મીંચ્યે ચાલે તેમ નથી અત્યારે આપ રાજ્યાભિષેકનું શુ થશે તેનો બિલકુલ વિચાર ન કરો."

રાજાએ ગુસ્સે થઈ ફ્રાન્સિસને કહ્યુ "ક્રિયા પૂરી થતા સુધી હુ કાઈ પણ કરવા દઈશ નહિ જાઓ, છ વાગે આવજો"

રાજાએ પાછલા પહોરનો બધો વખત પ્રધાનોને મળવામા અને રાજ્યના કાર્ય કરવામા કાઢયો છ વાગ્યા એટલે સર ફ્રાન્સિસ આવીને ઉભો રહ્યો રાજાએ એની પાસે શરીર તપાસાવ્યુ અને પૂછ્યુ "કેમ, લેઇકિંગ–શો મત છે?"

લેઇકિંગે ઉત્તર દીધો "મારો મત કાયમ છે શસ્ત્રવૈદ્યની સલાહ લેવાની જરૂર છે."

રાજા–'લેઇકિંગ, તમે જાણો છો કે એ તો હુ હાલ કરવા દેનાર નથી જાઓ હમણા હુ કામમા છુ.

સર ફ્રાન્સિસ લેઇકિંગ—"મહારાજા સાહેબ, હુ આપને વિનતિ કરૂં છુ, આજીજી કરૂં છુ કે મારૂં આટલુ કહ્યુ માનો"

રાજા—"બસ, બહુ થયુ. એકદમ જાઓ."

સર ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ પાછો વળ્યો એ જાણતો હતો કે આખી બ્રિટિશ શહેનશાહતની આશા અત્યારે મારા હાથમા આવીને રહી છે. સ્વભાવે એ ગભીર અને થોડાબોલો હતો, પણ એને થયુ કે જો રાજાનો જીવ બચાવવો હોય તો આ ક્ષણે મારે મારો સ્વભાવ બદલી નાંખવો જોઈએ એ ફરી રાજા તરફ ગયો રાજા રાજ્યકાર્યના કાગળો વાચતા હતા તેમાથી મો ઊંચુ કર્યું—અને લેઇકિગ સામુ જોઈ એકદમ બોલ્યા "મે શુ કહ્યુ ?—જાઓ" રાજાના કઠમા ક્રોધ હતો, પણ તેથી લેઇકિગનો નિશ્ચય ડગે તેમ ન હતુ તેણે કહ્યુ "મહારાજ, મારી વિનતિ—મારી આજીજી—સાભળો."

રાજાએ ઉત્તર આપ્યો "હુ બિલકુલ તમારી વાત સાભળવા માગતો નથી હવે એકદમ અહીંથી ચાલ્યા જાઓ"

ફરી ફ્રાન્સિસ બારણા તરફ ગયો—ઊભો—એક મિનિટ રાજા સામુ નિહાળી રહ્યો એ દર્દીનો સ્વભાવ જાણતો હતો, પણ ગમે તે થાય પણ એનો જીવ બચાવવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો હતો ક્ષણવારમા રાજાએ ડોકુ ઉંચુ કર્યું—અને આ વખતે સારી પેઠે કોપાયમાન થઈ બોલ્યા "લેઇકિગ મે એક વાર કહ્યુ કે તમે જાઓ છતા તમે અહીંઆ ઊભા રહેનાર કોણ ?"

લેઇકિગે છેવટનો ઉત્તર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એકદમ એ રાજા પાસે જઈ ઘુટણીએ પડયો અને રાજાનો હાથ પોતાના બે હાથમા લેઈ બોલ્યો

"સાહેબ, પરમેશ્વર ખાતર મારી વિનતિ સાભળો, અને શસ્ત્રવૈદ્યની સલાહ લેવા દ્યો આપ હજી પણ ના કહેતા હો તો અત્યારથી મારી નોકરીનુ રાજીનામુ સમજજો, અને હુ કહુ છુ કે—આપ કાલે નહિ હો"

રાજા એકદમ ભડકી ઉઠયા, અને બોલ્યા 'લેઇકિગ ! આ શુ કહો છો?"

રાજાએ જાણે "આનુ કહ્યુ નહિ માનો તો મૃત્યુ છે"—એવા શબ્દો લેઇકિગના મુખ ઉપર કોરાએલા વાચ્યા, અને તુરત પોતાનો આગ્રહ છોડી દઈ કહ્યુ

"વારૂ—લેઇકિગ, તમારે કરવુ હોય તે કરો"

સર ફ્રાન્સિસ એકદમ હરખાઈને ઉભો થયો, અને બારણા તરફ જઈ બારણુ ઉઘાડી, હાથ ઉંચો કર્યો કે તુરત મહાન શસ્ત્રવૈદ્ય સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝ અદર દાખલ થયો.

રાજા પોતાના સ્વામિભક્ત દાક્તરની આ તૈયારી જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ વિશેષ પૂછપરછ ન કરતા, સર ફ્રેડરિક ટ્રીવઝ્નો સત્કાર કરી કહ્યું:

"લેઇકિંગ કહે છે કે-તમે મારૂ શરીર તપાસો તો ઠીક."

સર ફ્રેડરિક ટ્રીવઝ્રે રાજાનુ શરીર તપાસ્યુ, અને ટુકામા સર્વ સ્થિતિ સમજાવીને કહ્યુ કાલ સવારે આઠ વાગે શસ્ત્રપ્રયોગ કરવો પડશે. પરિણામને માટે હુ જવાબદાર રહેતો નથી."

એકદમ સઘળી ગોઠવણ કરીને બીજે દહાડે ૨૫મી જુન ૧૯૦૨ મગળવારની સવારે આઠ અને નવની વચમા શહેનશાહ એડવર્ડને શસ્ત્ર પ્રયોગના મેજ ઉપર સુવાડી સર ફ્રેડરિક ટ્રીવ્ઝ્રે એમના ઉદરની અદરના આતરડા ઉપર શસ્ત્રપ્રયોગ કર્યો એ પ્રયોગ ફતેહમદ ઉતર્યો, અને શહેનશાહ એડવર્ડનો અમૂલ્ય જીવ બચ્યો

નીતિશિક્ષણ.

મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ સટ્ટાવાળા,

બી. એ, એલ્ એલ્. બી.

તેમનો જન્મ ઇ સ. ૧૮૬૩ (સવત ૧૯૧૩)મા મુબઈમા થયો હતો. તેઓ ભાવનગરની કૉલેજમા લૉ લેકચરર અને પછીથી સર ન્યાયાધીશ હતા. તેમની રચેલી વિક્રમની વીસમી સદી નામની સાસારિક નવલકથા ઘણી સુદર છે.

૨૦૨

સાધુ જીવન.

મારી વહાલી બહેની સૌ મહામતિ,

"મારા તરફથી કાગળની તે અપેક્ષા નહિએ રાખી હોય, તોપણુ મારૂં હૃદય સાખ પુરે છે કે તું મને રોજ રોજ યાદ કરે છે, તેથી આજે એવોજ જોગ બનવાથી, હું તને આ પત્ર લખુ છુ, ને સુરણની થોડીક ગાંઠો મોકલું છુ."

"બ્હેની અમારી જીંદગી અહીં શ્રીઆનંદગિરિના ઉપદેશાનુસાર આચરણ રાખીને રહેવાથી, શાંતિના નિસ્તરંગ મહાસાગરમાં એટલી તો નિમગ્ન થઈ ગયલી છે, કે અમે પોતેજ જાણતા નથી, કે અમે જીવતા લોકના લોકમાં વસીએ છઈએ, કે એક જાતની ગાઢ નિદ્રામાં પડયા છઈએ પરંતુ સાધારણ રીતે જે ગાઢ નિદ્રા કહેવાય છે તેનાથી અમારી આ નિદ્રા એવી રીતે વિલક્ષણ છે, કે તેવી નિદ્રાના ભોક્તા અમે છઈએ એવું અમને ભાન થયા કરે છે. એ શાંત જીવનનું રૂપક હું તારી આગળ શું અને કેવી રીતે ધરૂં? મને કોઈ એવો પદાર્થ કે ભાવ જણાતો નથી, કે જે ચેતનના સતત પ્રવાહથી ચંચલાયમાન નહિ થતો હોય. બ્હેની, તારા મનમાં તું એવી કલ્પના કર, કે આનંદની ઉર્મિઓથી ઉભરાઈ જતા એકાદા ચંદનના શીતળ સરોવરમાં અમે નિમગ્ન થઈને પડયા રહ્યા હોઈએની! અને જાણે સારે શરીરે ચંદનનો સ્પર્શ, જીવ્હાને આમ્રરસની પેઠે, સુખકર હોયની! તેની સાથે તું એમ પણ ધારજે કે અમે જ્યાં નિમગ્ન થયા છઈએ, ત્યાં શાંત રસ એટલો તો જામી ગયો છે કે સરોવરની એકે ઊર્મિ ત્યાં ઊઠતી નથી, પણ જાણે ચેતન સ્વારામમાંજ મગ્ન થઈને પોતાની કે પરની કંઈ પણ અપેક્ષા નહિ કરતું, નિશ્ચેતનવત્ પડયું રહીને સ્વાનુભવમાંજ મહાલતું હોયની!"

"બાકી અમે અમારો કાળ શ્રીવિદ્યાનંદના દર્શન કરીને, અને શ્રીઆનંદગિરિ મહારાજની સેવા ચાકરી કરીને, અને દરરોજ નિયમસર ષટ્દર્શનોનું એમની પાસ શિક્ષણ લઈને, શાંત રીતે નિર્ગમન કરીએ છઈએ બ્રાહ્મ મુહૂર્તથી માંડીને ઘણો ખરો કાળ શ્રીઆનંદગિરિની બતાવેલી રીતિએ પ્રાણનું સ્તંભન કરતાં શીખવામાં વ્યતીત કરીએ છઈએ તે પછી અમારા નિત્યનિયમાનુસાર અમે અમારા ઇષ્ટની સેવા પૂજા અને સ્તુતિ પાઠો કરીએ છઈએ પછી શ્રીવિદ્યાનંદ મહારાજના દર્શન કરી, શ્રીઆનંદગિરિ પાસે ષટ્દર્શનમાંના સાંખ્યનો અભ્યાસ આદરીએ છઈએ. પછી પાછા અમારી મરૂઢીએ આવી, વનચરની પેઠે ફળ ફૂલ ને કંદમૂળ બહુ મિતાહાર રીતે ખાઈને જઠરાગ્નિને શાંત કરીએ છઈએ બાદ ઘણો વખત સુધી અમે બે જણા, અમને જે જે શીખવેલું હોય કે ઉપદેશેલું હોય તેને પ્રયત્નપૂર્વક મનમાં ઠસાવી રાખવાને અને તદનુસાર વૃત્તિઓ વાળી દેવાને મથન કરીએ છઈએ, બપોરના બે ત્રણ વાગે પાછા શ્રીઆનંદગિરિએ પાસે જઈને

શ્રીમદ્ભાગવતનું અધ્યયન કરીએ છઈએ. એમનો વિચાર તે પછી અમને મહાભારતનો અને અરાડે પુરાણુ શીખવવાનો છે, અને ષડ્દર્શન પછી ઉપનિષદો અમને શીખવશે. પછી એમની સાથે કે અમે બે જણું શ્રીધવલગિરિના પવિત્ર પ્રદેશોમા અને ગિરિગહ્વરોમા યથેચ્છ રીતે ફરીએ છઈએ સાજના પાછા આવી થોડુ ઘણું નિત્ય નિયમ કરી, પરસ્પર બોધ થવા વાદવિવાદ આરભીએ છઈએ કોઈ વખત તાલ વાજીત્ર સાથે હરિ કીર્તન કરી મનને તેમા લય પમાડી, દર્ભની સાદડીપર સુઈ રહીએ છઈએ અમે દપતી એક બીજા સાથે, જાણે નિશાળમા ભણવા જતા બે સમાન-પદ્વીના ગોઠીઆ હોય તેવી રીતે, બોલીએ ચાલીએ ને વર્તન રાખીએ છઈએ, સિવાય કે કોઈ કોઈ ઠેરવેલી બાબતમા હુ એમની સેવા ચાકરી કરૂ તે એમને સ્વીકારવી પડે છે અમારી તને આ સાધનદશા અથવા વિધિ વર્ણવી છે "

"એમના સમાગમમા આવવાથી અમને જે આનદ જામ્યો હતો, અને હજી એ જામેલો છે, તેનુ વર્ણન હુ તારી આગળ કેમ કરી શકીશ-જેમ સૂર્યની આગળ અધકાર રહેતો નથી, અગ્નિ આગળ શીતતા રહેતી નથી, તેમ એમના દર્શનથી ને વાણીના રણુકારાથી, મનની સહજ ચચળતા અને મલિનતા વિરમી જાય છે. એક દહાડો મહારાજ અમને કહેતા હતા કે તમને સિદ્ધિ મળશે એમ માનવાને હજી તમને કઈ કારણુ નથી એમજ તમે ધારો હજી તો તે પ્રાપ્ત થવાને માટે, નિવૃત્તિ માર્ગનું ઉંચુ શિક્ષણુ લઈ, તમારે તમારી યોગ્યતા દર્શાવવાની છે એમ માનો પરતુ અમને તો હવે એમના ઉપદેશના પ્રભાવથી તે સિદ્ધિઓ પામવાની લલુતાજ નથી અમને તો અત્યારથીજ ફાળ પડવા માડી છે કે એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિને અગે, 'મેલ કરવત મોચીના મોચી,' એવી દશા તો અમારી નહિ થાવ! અમને તો વારે વારે ભર્તૃહરિના એક શ્લોકનું ચરણુ યાદ આવ્યા કરે છે કે **विपाक पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशत ।** મહારાજ અમારા દીલનો એ આશય જાણી ગયા હોયની, તેમ અમને એક દહાડો કહેતા હતા કે, આટલું આટલું કષ્ટ વેઠી તમને એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય, ને પુન પતનનો ભય તમને રહે નહિ માટેજ, અમે તમને નિવૃત્તિના, માના પેટ જેવા નિર્ભય માર્ગે ચડાવવા ધારીએ છઈએ."

"બ્હેની હું એમના યોગ પ્રભાવની અને આત્મજ્ઞાનની તારીફ આગળ કેટલી પ્રશંસા કરૂં! એમનું આચરણ, રહેણી, કહેણી, એક ન્હાના બાલક કરતાં પણ વધારે નિર્દોષ છે, પણ ન્હાના બાલકના જેવું એમને અજ્ઞાન નથી. એનુંજ નામ યોગ અથવા આત્મપ્રભાવે લાધેલી ઉત્તમ દશા છે. વ્યવહારિક કોઈ પણ ન્હાના કે મોટા વિષયમાં એમનું અજાણપણું હોય એવું અમારા જાણવામાં હજી સુધી આવ્યું નથી જે જે પ્રસંગ અમે એમની આગળ કહાડીએ છઈએ, તે તે વિષયની એવી ચોટલી ઝાલીને, પ્રસંગ આગળ ચલાવતા જાય છે, અને પોતાના અનેક વિષયોના વિસ્તૃત અનુભવથી તેમાં સાર અને સિદ્ધાન્તને ઉમેરતા અને વધારતા જાય છે, તેની સાથે વાર્તા પ્રસંગ, ન્હાના બાલકને પણ સમજ પડે એવી સરલ રીતિએ, અને પોતે સહેજ વાતો કહેતા હોય એવી શૈલીથી કહે છે, કે સામાના મનને જરાકે શ્રમ લાગતો નથી, અને બહુ ગહન વિષયોમાં ઉતર્યા છતાં આપણું મન તેમના ભાવાર્થ જોડે તલ્લીન થઈ જાય છે બ્હેની, યોગનો એ કંઈ જેવો તેવો પ્રતાપ નથી આપણા મહારાજ ઘડીકમાં ન્હાના બાળક જેવા જણાય છે, ઘડીકમાં મહાયોગી જણાય છે. ને વારે વારે જાણવા છતાં, એમનું ખરૂં સ્વરૂપ અમારા લક્ષ બહાર ઘડીકમાં નીકળી જાય છે"

"આવા સમર્થ છતાં જાણે શ્રીવિદ્યાનન્દના વગર મૂલના દાસ હોય તેવી રીતે તેમની સેવા ચાકરી કરે છે તેમાંજ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે શ્રીવિદ્યાનન્દની સેવા કરવી, એ જાણે સર્વે કર્તવ્યતાની અને પુરૂષાર્થની એમના મનથી તો સીમા છે જો કે એ બેની વચ્ચે સ્વામી સેવકનો ભાવ છે તોપણ મહારાજશ્રીની વૃત્તિ પોતાના ગુરૂમાં એટલી તદાકાર થઈ ગઈ છે, કે મહારાજ ગુરૂમય થાય છે એમ કહીએ તો ચાલે તેમનું સામર્થ્ય યોગબલ અને ભક્તિભાવ પોતાનામાં સાક્ષાત્ આવીને વસેલા છે, એટલી બધી સાચી ભક્તિ અને સેવાથી તેમની અને એમની તાદાત્મ્યતા બાઝી ગઈ છે જાણે પોતાને એકાદ વસ્તુ જોઈતી હોય તેનું જેમ આપણને ભાન થાય, અને તે પ્રાપ્ત કરવાને આપણી અન્તર્ અને બહિર્ ઇંદ્રિઓ મથે છે તેવી રીતે, શ્રીવિદ્યાનન્દને, અમુક વખતે શું જોઈએ છે, વા તેમના મનમાં શું વિચાર અને આશય છે તેનું, એમને તન્મયતાના પ્રભાવથી ભાન થાય છે, ને જે કર્ત્તવ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તે ગુરૂશ્રી પોતે કરે છે ને તે શ્રીવિદ્યા-

નન્દને પહોચે છે, એટલી બધી સ્વામી સેવકની એકમયતા થઈ ગઈ છે! બહેની, આ વિષય તારી આગલ મે ખાસ કરીને ધર્યો છે તે એટલા માટે કે તે ઉપરથી તુ શિક્ષણ લે આપણા શાસ્ત્રોમા ઠેકાણે ઠેકાણે અને પ્રસગે પ્રસગે આ વિષય વર્ણવેલો છે કે આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક થઈને સાચે ભાવે તેને સ્વાત્માર્પણ કરી રહેવુ, માટે બહેની, આપણા ઇષ્ટ દેવના સેવક બનીને સ્વાત્માર્પણ બુદ્ધિએ વસવુ ને તેની જોડે તદાકારતા—તદૈકયતા—તન્મયતા તદભિન્નતા પામી જવી, તેનેજ હુ તો પુરૂષાર્થ સમજુ છુ

"હુ ને તું ફરીથી મળશુ કે નહિ એ વાત દૈવાધીન છે. પરતુ આપણો ભેટો થાઓ કે ન થાઓ, પણ જો આપણા હૃદયમાં એક બીજાની મૂર્તિ વસી રહી છે, તો પછી ન મળવાથી ખેદ કરવાનું વસ્તુત કઈ કારણ નથી બહેની, નરસિહ મહેતાએ વર્ણવેલો પ્રેમરસ તું પા અને પી. તું ઠર અને ઠાર, એજ તારી ગુલાબનો તને આશીર્વાદ છે"

વિક્રમની વીસમી સદી.

છગનલાલ હરિલાલ પંડયા બી૦ એ૦

તેઓ ઇ સ. ૧૮૫૯ (સવત ૧૯૧૫) મા નડીઆદમા જન્મ્યા હતા અને હાલમા તેઓ જુનાગઢ સ્ટેટના ચીફ એજ્યુકેશનલ ઑફિસર છે તેમનું કાદમ્બરીનુ ભાષાતર ઘણી ઉચ્ચ પક્તિનું છે

૨૦૩

અગસ્ત્ય ઋષિનો આશ્રમ.

તે વનભૂમિમા દડકારણ્યની અદર, સર્વ પૃથ્વીમા વિખ્યાત, અને ભગવાન ધર્મ રાજાનું ઉત્પત્તિસ્થાન હોય તેવુ એક આશ્રમ-સ્થાન હતું જે અગસ્ત્યમુનિ ઇન્દ્રની પ્રાર્થનાથી આખા સમુદ્રનું પાણી પી ગયા હતા, જેમની આજ્ઞાનું, વિન્ધ્ય જેવો અચલ—જેણે મેરૂ પર્વતની અદેખાઇથી પોતાના હજારો વિકટ શિખર ગગનતલ સુધી પ્રસારી દીધાં હતા; સૂર્યરથના માર્ગને રૂધવાને જે તત્પર થયો હતો, અને જેણે સર્વ દેવતાઓની અરજને ગણી ન હતી તે પણ—ઉલ્લઘન કરી શકયો ન હતો, જેમના જઠરાગ્નિએ વાતાપિ નામના અસુરની ભસ્મ કરી

નાખી હતી, જેમની ચરણરજનું, દેવદાનવોના મુકુટમાના મરકતમણીમય પત્રભગના શિખર ચુબન કરતા હતા, દક્ષિણ દિશાના મુખ ઉપરનું જે તિલક હતા, અને જેમણે એકજ હુંકારથી નહુષને સ્વર્ગમાથી પૃથ્વીપર પાડીને પોતાનો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો—તે મહા મુનિની પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાની મેળેજ જે વૃક્ષોની આસપાસ ક્યારા કરેલા હતા, પોતાને હાથેજ પાણી પાઈને જેમને ઉછેર્યા હતા, અને જેમને ને પુત્રસમાન ગણતી હતી—ને વૃક્ષોથી એ આશ્રમપદ શોભી રહ્યુ હતુ એ મહર્ષિનો દઢદસ્યુ નામનો પુત્ર—જેણે વ્રત ગ્રહણ કર્યું હતું ખાખરાનો દડ ધારણ કર્યો હતો, પવિત્ર ભસ્મથી જેણે ત્રિપુડ્રકનુ આભરણ રચ્યુ હતું, દર્ભનું બનાવેલુ જેણે વસ્ત્ર પહેર્યું હતું, મુજની મેખલા જેણે કેડે બાધી હતી અને લીલા પાદડાનો પડીઓ લઈને ભિક્ષા માગવાને સારૂ જે ઝુપડીએ ઝુપડીએ ફરતો હતો—તે પુત્રથી એ સ્થાન પવિત્ર થએલુ હતું વળી તેની ચારે બાજુઓ, સર્વ દિશામા ફેલાતા પોપટના જેવા લીલા રગના કેળના વનથી જરા કાળી પડી ગઈ હતી, અને અગસ્ત્યમુનિએ આચમન કરેલા સમુદ્રની પછવાડે પછવાડે જાણે જતી હોય તેમ ગોદાવરી નદી, વેણી બાધીને તેની આસપાસ ફરી વળેલી હતી

ત્યા દશરથ રાજાનું વચન પાળી, રાજ્યનો ત્યાગ કરી, રાવણના લક્ષ્મીવિલાસનો અત લાવનાર શ્રી રામચદ્ર, મહામુનિ અગસ્ત્યની શોધમા સીતા સાથે, પચવટીમા લક્ષ્મણે રચેલી પર્ણકુટીમા થોડા વખત સુધી, સુખે રહ્યા હતા ઘણા કાળથી ઉજ્જડ થઈ ગયેલા તે પ્રદેશમા આજ પણ, વૃક્ષની શાખાઓમા ગુપચુપ ભરાઈ પેઠેલા ધોળા ખબુતરની હારોથી, તપસ્વીઓના અગ્નિહોત્રના ધુમાડાની જાણે ઘટાઓ બાઝી હોય એવુ દેખાય છે બલિદાન સારૂ પુષ્પ ચુટતી સીતાના હાથમાથી જાણે આવ્યો હોય તેમ, રાતો રગ, ત્યાની લતાઓની કોમળ ડાળીઓ ઉપર ચળકે છે પીને પાછુ કાઢેલુ જાણે સમુદ્રનુંજ જળ અગસ્ત્ય ઋષિએ ત્યા આશ્રમની સીમાપર આવેલા મોટા તળાવોમા વહેચી નાખ્યુ છે રામના તીક્ષ્ણ બાણના પ્રહારથી હણાયેલા રાક્ષસોના ટોળાના જાડા રૂધિર વડે (લતાઓના) મૂળ પલળી જવાથી, જાણે હજી પણ તેનો રાતો રગ લઈને પાદડા ફૂટતા હોય એવુ ત્યા નવા પલ્લવનું વન દેખાય છે। સીતાએ ઉછેરેલા ત્યાના વૃદ્ધ હરિણો, જેમના શીંગડાના શિખર વૃદ્ધાવસ્થાને

લીધે જર્જરિત થઈ ગએલા છે તેઓ, જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં નવા મેઘની ગભીર ગર્જના સાભળે છે ત્યારે ભગવાન રામચદ્રના ત્રિભુવન-વ્યાપી ધનુષ ટકારને આજ પણ સભારીને, તથા અહર્નિશ ચાલતી અશ્રુધારાથી છવાઈ ગએલા દીન લોચન વડે દશે દિશાઓ શૂન્ય દેખીને ઘાસનો કોળીઓ પણ ભરતા નથી. ત્યા રામરાજાએ વારવાર મૃગયા રમીરમીને વનહરિણોને નિઃશેષ નાશ કરેલો તેથી જાણે ઉશ્કેરાયો હોય તેમ સોનાનો મૃગ સીતાને છેતરી, રામને અતિ દૂર લઈ ગયો હતો વળી ત્યા સીતાના વિયોગથી પીડાતા રાવણનો વિનાશ સૂચવતા, તથા ચદ્રસૂર્યની પેઠે કબધથી ઘેરાયલા, રામ અને લક્ષ્મણ બનેયે ત્રણે ભુવનને ભયભીત કરી દીધાં હતા. દશરથપુત્રના બાણથી ત્યા કપાઈ પડેલો યોજનપ્રમાણનો અતિ દીર્ઘ બાહુ, અગસ્ત્ય મુનિને રીઝવવા સારૂ આવેલા નહુષ અજગરના શરીરની ઋષિજનને શકા કરાવતો અને ત્યા રામચદ્રે વિયોગ સમયે વિનોદને અર્થે પર્ણકુટીની અદર ચિત્રેલી જનકકન્યાને, રામનો નિવાસ જોવાની ઉત્કઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાથી નીકળતી હોય એમ વનચર લોકો અદ્યાપિ જુએ છે

કાદમ્બરી.

રા. બ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી બી. એ.

તેમનો જન્મ ઇ. સ ૧૮૫૭મા સુરતમા વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણની જ્ઞાતિમા થયો હતો તેઓ સામળદાસ કૉલેજ, એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજ અને ડેક્કન કૉલેજમા સસ્કૃત પ્રોફેસર, પ્રે. રા ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ અને ગુજરાત શાળા પત્રના તત્રી હતા હાલમા તેમનો નિવૃતિ નિવાસ સુરતમા છે તેમના રચેલા પુસ્તકો—શ્રીબ્રહ્મસૂત્ર શકર ભાષ્યાનુવાદ (ગ્રથ-૨), કર્તવ્ય (ભાષાતર), ઇંગ્લાડની ઉન્નતિનો ઇતિહાસ, સસ્કૃત શિક્ષિકા, સાહિત્ય મજરી વગેરે.

૨૦૪

ઉદ્યોગ.

પરિશ્રમ લીધા વગર કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરવી એ નબળાઈ અને આળસનુ મોટુ ચિન્હ છે જે દરેક પદાર્થ ઉપભોગ કરવા લાયક કે પ્રાપ્ત કરવા લાયક હોય તે ખુશીથી મહેનત કરવાથીજ મેળવી શકાય.

કામ કરવાથી જે ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે તે મહેનત અને પરિશ્રમના બદલા કરતા વધારે છે, અને જેવી રીતે બાહ્ય વિઘ્નની સામા ફળીભૂત થાય એવો જણાતો ઉદ્યોગ જાગૃતજીવનનો પ્રથમ આનંદ છે, તેમજ સંપૂર્ણ થએલુ કામ ઘણુજ મોટા હર્ષનુ કારણ છે, આપણામા પોતાપણાનો વિચાર પૂરેપૂરો ઉત્પન્ન કરે છે, અને કુદરતપર આપણા જયને-જો કે જય અસંપૂર્ણ અને ક્ષણિક છે તોપણ-પૂજ્ય કરે છે. પ્રયત્ન અથવા કૃત્યરૂપમા પરિણામ પામેલી સંકલ્પશક્તિનું આજ ખરૂ સ્વરૂપ છે"

મનુષ્યમા અદ્‌ભુત બુદ્ધિ છે, કારણ કે તેણે અદ્‌ભુત ઉદ્યોગ કર્યો છે. દઢતા અવસ્થાને પણ વશ કરી શકે ઉદ્યોગરૂપી શક્તિ એવીતો બળવાન છે કે તેમા કોઈ પણ અવસ્થા વિઘ્ન કરી શકે નહિ તે ઉદયનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે અને એવી ઉન્નત સ્થિતિએ બિરાજે છે કે તેને કોઈ પણ પદાર્થ સુભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, સુખ કે દુ ખથી અસર થતી નથી આ લોકમા જે આનદ મળે છે તેથી માત્ર ત્યાર પછીના વધારે મોટા ઉદ્યોગને માટે દઢ થવુ જોઈએ મનુષ્યનું ડહાપણુ તેના કૃત્યમા જણાય છે. કારણુ કે દરેક માણસની સ્થિતિ પોતાના કૃત્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. રિકટર કહે છે કે "સત્કર્મનો નાદ ઘટની માફક સ્વર્ગમા ખુલ્લો સભળાય છે."

દરરોજ વ્યવહારમા મનુષ્ય જાતના સમાગમમા રહી પરસ્પર મદદ કરવી અને સુખ દુ ખમા ભાગ લેવો એ ગમે તેટલા ધ્યાન અને એકાંતવાસ કરતા હિતકારક અને ભારે ઉદ્યોગની ટેવનું વધારે સારૂં સાધન છે **સ્વીડનબર્ગે** દરિદ્રતા સ્વીકારવાની પ્રતિજ્ઞા વિષે અને વધારે પવિત્ર રીતે જીવન ગાળવા દુનીઆનો ત્યાગ કરવા વિષે જે કહ્યુ તે વાજબી અને ખરૂ ભાસે છે તેણે કહ્યુ કે "જે જીવનથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે તે દુનીઆનો ત્યાગ કરવાનું જીવન નથી, પણ દુનીઆમા રહી ઉદ્યોગ કરવાનું જીવન છે. સહુ ઉપર પ્રીતિભાવ દર્શાવવામા જીદગી કાઢવી, એટલે દરેક ધધામા અને કામમા ખરાભાવથી અને ન્યાયથી ઇશ્વિરી નીયમને અનુસરીને વર્તવુ એ કઈ અઘરૂં નથી, પણ ભક્તિભાવમા જીવન ગાળવુજ અઘરૂં છે, અને તેથી સ્વર્ગ તરફ જઈશુ એમ સાધારણ રીતે જેટલુ ધારવામા આવે છે તેટલુજ સ્વર્ગથી દૂર જવાય છે.

ઘણા લોકો ધર્મ અમુક શબ્દો કહેવામાજ રહ્યો છે એમ સમજે છે. કથન કરવામા તો જે આપણે યોગ્ય ધારીએ છીએ, તે કરીએ છીએ પણ શબ્દથી બાગ્યેજ કૃત્ય, વિચાર, અને આચરણ, અથવા શુદ્ધિ, સૌજન્ય, કે પ્રમાણિકપણુ આવે છે. ધર્મની બાબતમા ઘણા અવિચાર અને ઉદ્ધતાઈથી વર્તવામા આવે છે અને ખરા દિલથી થોડોજ ઉદ્યોગ કરવામા આવે છે. ધર્મ વિષે ઘણા પુસ્તકો રચાયા છે, પણ ખરો ધર્મ મનુષ્યના સદ્વર્તન અને કૃત્યમા રહેલો છે અને એ હજારો ઉપદેશગ્રન્થો કરતા વધારે બોધકારક છે.

કર્તવ્ય.

ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

તેમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૪૮ (સવત ૧૯૦૫)મા ભરૂચ જીલ્લાના આમોદ ગામમા ઔદિચ્ય સહસ્ર જ્ઞાતિમા થયો હતો, અને તેમનુ મરણ ઇ સ ૧૯૧૯ના જુન માસમા સુરતમા થયુ હતુ તેઓ કાઠિઆવાડની ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ હતા તેમના બનાવેલા ગ્રંથો—જાત મહેનત, સદ્વર્તન, દરીઆપારના દેશોની વાતો (સચિત્ર), અને મીઠો મીઠી વાતો

૨૦૫

સદ્વર્તન.

સદ્વર્તન મનુષ્ય–જાતનો શિરોમણિ મુગટ છે માણુસની જીદગીનું સાર્થક સદ્વર્તનથી થાય છે સદ્વર્તન એ માણુસની મોટામા મોટી જાગીર જાણવી, 'સદ્વર્તનવાળો માણુસ' એ શબ્દોમાજ તે માણુસનો મોટો દરજ્જો રહેલો છે, અને એવા માણુસો ઉપર સૌ લોકોની પ્રીતિ થાય છે, તે પ્રીતિજ એની મોટી ઇસ્કામત સમજવી એવો માણુસ ગમે તેવે ઠેકાણે પડયો હશે, તોપણુ તે ઠેકાણાને તે પોતાની સારી ચાલથી શોભાવી મૂકશે, એવા માણુસની સસારિક હાલત ગમે તેવી હશે, તોપણુ તે પોતાની સ્થિતિને ઉન્નત કર્યા વિના રહેશે નહીં દ્રવ્ય કરતા સદ્વર્તનની સત્તા વધારે ચાલે છે, અને કીર્તિ મેળવવાને માટે અદેખા માણુસો તરફથી જે દુખ વેઠવુ પડે છે, તે સારી વર્તણુકવાળા માણુસને વેઠવુ પડતુ નથી, છતાં ઇર્ષ્યા વિનાની સઘળી આબરૂ તેને મળે જાય છે. સદ્વર્તનના અગમા એવીક સત્તા રહેલી છે, કે તેની અસર થયા વિના રહેતી નથી; કારણ કે

પોતાની ઇજ્જત આબરૂ જાળવવામાં, પોતાનું પ્રમાણિકપણું અડગ ટકાવી રાખવામા અને એક રહેણીએ ચાલવામા, જે માણુસ કસોટી ઉપર ચઢીને શુદ્ધ કચન જેવો ઠર્યો હોય, તેનેજ સદ્વર્તનવાળા માણુસની ઉપમા આપી શકાય, અને અમુક માણુસમા ઉપર જણાવેલા ટેક, સાચવટ અને એક રહેણીના ગુણો છે, એમ માલમ પડે, એટલે માણુસ—જાત તેને સહેજે માન આપેજ અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખેજ

વાણીમા અને કરણીમા એક સરખુ પ્રમાણિકપણુ એજ સદ્વર્તનનું મૂળ સમજવુ વળી, એક નિષ્ઠાથી સાચવટને વળગી રહેવુ એ સદ્વર્તનનું એક ખાસ લક્ષણુ છે સર રૉબર્ટ પીલ જેવા મહાન રાજ્ય—તત્રીના મરણ પછી થોડાએક દિવસે અમીરોની સભામા ડયુક ઑફ્ ઉવેલિંગ્ટને તેના સદ્વર્તનની જે સ્તુતિ કરી છે, તે અતિ સુદર છે તેણે કહ્યું કે, સ્વર્ગવાસી સર રૉબર્ટ પીલની વર્તણુક કેવી ઉમદા અને નેક ટેક વાળી હતી, તે આપ સાહેબોના જાણુવામા હશેજ સરકારી કામકાજને લીધે મારે તેની સાથે ઘણા વખતનો સબધ હતો આપણા રાજાની સાથે સલાહ આપવા લેવામા અને બીજા વિચારો કરવામા અમે બને ભેગાજ હતા વળી ઘણા વરસથી તે મારી સાથે ભાઈબધીનો દાવો રાખતો હતો એ પ્રમાણે તમે જોશો કે હુ તેને ઘણી મુદ્દતથી સારી પેઠે ઓળખુ છુ, અને તેથીજ હું તમને કહી શકુ છુ કે એ માણુસની સાચવટ ઉપર અને ઇનિસાફી દિલ ઉપર મને સપૂર્ણુ ભરોસો હતો, તેમજ રાજ્યતત્રને સરળતાથી ચલાવવાને એ નિરતર આતુર હતો જે લાબી મુદ્દતથી મારો તેની સાથે વ્યવહાર જોડાયો હતો, તેમા તે સાચવટને જબરદસ્ત જોરથી વળગી રહેલોજ મે તેને જોયો છે એવો એક પણુ દાખલો બન્યો નથી કે, તેમા એમ નહીં બન્યુ હોય, અને જે વાતને તે પૂરી ખાત્રીથી સાચી માનતો હોય, તેજ તે મને કહેતો હુ મારી આખી જીદગીના અનુભવથી કહી શકુ છુ કે, સાચા સિવાયની બીજી કોઈ પણુ વાત તેણે મને કહી નથી” આ ઉચ્ચ વૃત્તિની સાચવટવાળા કારભારીએ બીજા માણુસો ઉપર જે અસરકારક સત્તા મેળવી, તે તેના ઉમદા સદ્ગુણુને લીધેજ.

જાત મહેનત

કાંતિલાલ છગનલાલ પંડ્યા, એમ એ.

તેમનો જન્મ ઇ સ ૧૮૮૬મા નડીઆદમા થયો હતો તેઓ રા. છગનલાલ હરિલાલ પડયાના પુત્ર અને સ્વ ગોવર્ધનરામભાઈના ભાણેજ થાય છે તેમણે ગોવર્ધનરામભાઈનું જીવનચરિત્ર રચેલુ છે એ ઉપરાત તેમણે છુટક લેખો પણ લખ્યા છે

૨૦૬

શાંતિ અને આનંદ.

એમની (ગોવર્ધનરામભાઈની) જીવનનૌકા અનેક તોફાનોમાથી પસાર થઈ હતી, પરતુ એના ખલાસીએ, સહેજ પણ લાબા કાળ સુધી, શાતિ અને આનદનો ત્યાગ કર્યો ન હતો, તેમા પણુ એમની શાતિ તો અદ્ભુત હતી એમને કોઈ પણ સમયે ગુસ્સો કરતા જોવા એ તો ભાગ્યેજ બનતું કેટલીક વાર તે પોતે કહેતા કે " મને રીસ ચડી છે એમ બતાવવાને પણ મારે યત્ન કરવા પડે છે " આ શાતિ તે હૃદયના ઉમળકા તથા આવેશની નિર્બળતા કે નિર્જીવતાનુ પરિણામ નહોતું બિલકુલ નહિ. એમની શાતિ જ્યૉર્જ વૉશિગટનની શાતિ જેવી હતી હૃદયની વૃત્તિઓ બહુ પ્રબળ તથા વેગવતી હોવા છતા, તે ઉપર એમનો એવો વિસ્મયકારક સયમ હતો કે તે વૃત્તિઓ હમેશ ન્યાયપથેજ વળતી, અને એમની મુખમુદ્રા તથા વર્તન શાતિમયજ રહેતા.

સર ઐઝાક ન્યૂટનના ઘણા વર્ષોની મહેનતના કાગળીઆ તેના કુતરા ડાયમડે સગડીમા નાખી દીધા, ત્યારે એ મહાન પુરૂષે અનુપમ આત્મનિગ્રહથી ફક્ત એટલોજ ઉદ્ગાર કાઢયો હતો કે " ડાયમડ, ડાયમડ, તને ઓછીજ ખબર છે કે તે કેવુ તોફાન કર્યું છે ! " તેવોજ પ્રસગ આ કથાના નાયક માટે પણ કહેવાય છે કલાકોની મહેનતથી તૈયાર કરેલા કેસના કાગળીઆની એમની નાની પુત્રીએ પતગ બનાવી, હરખમા ને હરખમા " જુઓ, મોટાકાકા, મે કેવી પતગ કરી ! " એમ કહી એમને બતાવી, તે સમયે, પોતાની ગફલતને માટે બાળકને શિક્ષા કરવી એ તદ્દન અયોગ્ય ગણી, પોતાનો ક્રોધ શમાવ્યો, અને પતગ જોઈ પોતે પણ ખુશ થયા હોય તેમ હસી, ધીમેથી શાતિપૂર્વક એટલીજ શિખામણ દીધી કે, " જો, બેન, મારી ચોપડીઓને અડકાય નહિ, હો.

એમની હમેશની પ્રસન્નતા તથા આનંદીપણું જોઈ, ભૂતકાળમા એમના હૃદય ઉપર આટલા બધા તથા આવા કઠોર પ્રહાર પડયા હશે, એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ આમ ટીખળી તથા મશ્કરીખોર પણ એટલા બધા હતા કે "સરસ્વતીચંદ્ર" ઉપરથીજ એમના સ્વભાવનું અનુમાન કરી લેનારા તો નવાઈજ પામતા કુટુંબના માણસો તથા બીજા સ્નેહીઓની સંગતિમા બેસીને અનેક પ્રકારની, નિર્દોષ પણ બહુ સારી જાતની મશ્કરીઓમા આનંદ કરતા એમને જોવા એ પણ એક લહાવો હતો ખરે, રા રા આનંદશંકર કહે છે તેમ, "ગોવર્ધનભાઈએ આખું જીવન, જીવનનો બહુ ગંભીર અર્થ કરીને પાળ્યુ હતું, છતા જીવનની આનંદી મિઠાશ એમના હૃદયને તથા કલ્પનાશક્તિને અજ્ઞાત ન હતી."

એમની સાદાઈ એમના મહાન હૃદયને દીપે એવી હતી એમને મળવામા નાના ને મોટા, અજાણ્યા ને ઓળખીતા—સર્વને એક સરખી છૂટ હતી. નાના બાળકો આગળ તે બાળક જેવાજ રમતીઆળ ને આનંદી થઈ શકતા રહેવાની રીતભાત પણ એવીજ સાદી હતી મુબાઈમા સારામા સારા દેશી વકીલ ગણાવા છતા, ઘેર ગાડીઘોડાનો ભભકો રાખ્યો ન હતો, અને કોર્ટમા અંગ્રેજી પહેરવેશ સ્વીકારવાને બદલે, રેશમી કોરનું ધોતીઉં ને પાઘડી પહેરીનેજ હમેશા જનારા એ અને સ્વ રા મનુભાઈ નાનાભાઈ બેજ હતા.

આ ઉપરાંત ધૈર્ય, સંતોષ, સત્યનિષ્ઠતા, વિરાગ, નિઃસ્વાર્થતા, આદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એમના વિશાળ હૃદયમા સમાયા હતા

સદ્ભાગ્યે, આ સદ્ગુણો પૃથ્વી ઉપર વિરલ નથી પરંતુ તે સર્વ એકજ હૃદયમા સ્થાન પામે એ તો વિરલ છેજ તેમ, આવા ઉંચામા ઉંચા ગુણોવાળા હૃદયનો યોગ, આવીજ જાતના ઉંચા ગુણોવાળા મન સાથે થાય એ તો તેથી પણ વધારે વિરલ છે સોનું અને સુગંધ, તેમજ તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ નીતિ, બેનો સંયોગ જેવો વિરલ છે તેવોજ તે હિતકર છે, કારણકે એટલુ તો સિદ્ધ છે કે, એક બીજાની ન્યૂનતાના પૂરક તથા એક બીજાની ઉન્નતિના સહાયક, એવા, સ્ત્રી પુરૂષના જેવા, આ દ્વંદ્વ ઉપરજ મનુષ્યની સંપૂર્ણતાની તથા મુક્તિની સર્વ આશા રહેલી છે.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ.

ટીકા.

૧

ચાચર (સ. ચત્વર)—ચકલો.

૩

અજ—બ્રહ્મા (જેનો જન્મ નથી તે). નિગમ—વેદ શારદ (શારદા) —સરસ્વતી—વિદ્યાની અધિષ્ઠાતા દેવી અબરીષ—એક સૂર્યવશી રાજા—એ વિષ્ણુભક્ત હતા. ઋષિ—દુર્વાસા ચક્ર—સુદર્શન ચક્ર—કૃષ્ણનું મુખ્ય શસ્ત્ર. જબુક—શિયાળ નરસૈંયો...વાગ્યો—નરસૈંઆનુ ભવોભવનુ દુખ નાશ પામ્યુ. બિરદ—ટેક, સ્વત્વ સારગ—વિષ્ણુનું ધનુષ્ય સારગપાણિ (સારગ=ધનુષ્ય, પાણિ=હાથ—જેના હાથમા ધનુષ્ય છે એવા—વિષ્ણુ. પતીજ—ભરોસો મેરૂ—એ પર્વત સાત ખડની મધ્યે છે. એના શિખરપર બ્રહ્માદિ દેવ, ઋષિ ને ગધર્વો રહે છે એ સુવર્ણ ને મણિથી ભરેલો છે. ખરૂં જોતા એમ લાગે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમા તાતાર દેશની જે ઉંચી પૃથ્વી છે તેજ મેરૂ પર્વત હશે.

૪

મુમુક્ષુ—મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારો પરમહસ—જીતેદ્રિય સાધુ, જુઓ ૧૭૬.

૫

રળી ખપી આવ્યો—મહેનત કરી થાકેલો પાકેલો ઘેર આવ્યો. ધ્રુવ—પહેલા મનુના પુત્ર ઉત્તાનપાદનો પુત્ર એની માનુ નામ સુરતી હતુ અપરમા (સુમતિ)ના કઠણ વચન સાભળીને ધ્રુવને ઘણુજ દુખ લાગ્યુ, તે પછી, એ માની આજ્ઞા લઈને વનમા તપ કરવા ગયો મધુવનમા ઉગ્ર તપ કરવાથી એને વિષ્ણુ મળ્યા. ઘેર આવ્યા પછી એના પિતાએ એને ગાદીએ બેસાડયો. વિષ્ણુના વરદાનથી છત્રીશ હજાર વર્ષ રાજ કરી ધ્રુવ માતપિતા સહિત વિમાનમા બેસી વૈકુઠે ગયો. બિરદ—પણ. સારગપાણિ—જુઓ ૩.

૬

મંદ્રાચળ—એક પર્વત જેને વિષ્ણુએ કાચમા થઈ પીઠ ઉપર ધર્યો હતો ને જેને યોગે સમુદ્રમથન થયુ હતું તે નીલકંઠ—શિવ—સમુદ્રમાથી નીકળેલા વિષને શિવે ગળે ઉતાર્યું, પણ પછી પાર્વતીએ ગળુ દાબી રાખી વિષને શિવના ઉદરમા ન જવા દીધુ ને એથી લીલુ વિષ ગળેજ લપટાઈ રહ્યુ. સુર—દેવ.

૭

મામ—મમત્વ, હઠ સુદામા—વિદર્ભ નગરનો રહેવાસી એક બ્રાહ્મણ—કૃષ્ણનો સહાધ્યાયી બાળમિત્ર એ દરિદ્રી હતો એ કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા ગયો હતો ત્યા એનો ઘણો સત્કાર થયો હતો. કૃષ્ણે એને પોતાનો બાળપણનો મિત્ર જાણી ઇંદ્રના જેવો વૈભવ આપ્યો હતો. એ કૃષ્ણભક્તિમા કાળગમન કરતો ઉતરડીયો—ખેચી કહાડયો. શિશુપાળ—દમઘોષનો વસુદેવની બહેનથી થયેલો પુત્ર, એને કૃષ્ણે માર્યો હતો નરકાસુર—એક દાનવ—એને મારીને કૃષ્ણ સોળ હજાર રાણીઓ લાવ્યા જરાસંધ—મગધ (બહાર) દેશનો રાજા—કંસનો સસરો. એના પિતા બૃહદ્રથને કોઈ ઋષિએ એક આમ્રફળ આપી કહ્યુ કે આ ફળ રાણીને ખવાડયાથી પુત્ર થશે રાજાએ તે ફળ પોતાની મોટી રાણીને આપ્યુ રાણીને પોતાની શોક્ય ઉપર પ્રીતિ હોવાથી અડધુ અડધુ બંનેએ ખાધુ એથી બંનેએ અડધો અડધો પુત્ર પ્રસવ્યો રાજાએ ક્રોધથી બેઉ અડધીઆ વનમા ફેંકી દેવડાવ્યા ત્યા જરા નામની રાક્ષસીએ પોતાની માયાથી બેઉ અડધીઆ સાંધ્યા એટલે એક જીવનો પુત્ર થયો તે ઉપરથી જરાસંધ એવુ નામ એ ઘણો બળવાન હતો એને કૃષ્ણની યુક્તિથી ભીમે માર્યો હતો

૮

ભગુરો—ભગવા લુગડાવાળો, સન્યાસી શુક—વ્યાસના પુત્ર—એ પહેલે જન્મ પોપટ હતા એણે પરીક્ષિત રાજાને તેના અંતકાળ ઉપર ઋષિ શ્રોતાઓની સમક્ષ સાત દિવસ શ્રીમદ્‌ભાગવત સંભળાવ્યુ હતું, તેથી પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો હતો સનકાદિક—સનક, સનત્કુમાર, સનંદ, સનાતન, એ ચાર મહા જ્ઞાની હતા હીંચ લેતો—ઝૂલતો.

૯

આહીર—ગોવાળીઓ

૧૦

નેતિ—અનત ઘટ—હૃદય. લીન થવુ—એકાગ્રચિત્તે ભક્તિ કરવી.

૧૧

ગત્ય—સદ્‌ગતિ, મોક્ષ.

૧૨

પળાય—ધોળા થાય. લલુતા—તૃષ્ણા

૧૩

દુભેણુ—રીસ, ગુસ્સો સમોવડ—બરોબરીઓ. સમીર—પવન. રાધાજી—વૃષભાન ગોપની દીકરી—કૃષ્ણની મુખ્ય પ્રિયા ગજ.. વહાર—ગજેન્દ્રને નામસ્મરણ માત્રથી મગરના મુખમાથી છોડાવ્યો. માનીતી= સત્યભામા વસુદેવ .છે—મે કઈ તારો બાપ માર્યો નથી.

૧૪

બપૈઓ—ચાતક, કહેવાયછે કે એને ગળે કાણુ છે તેથી તે હમેશ તરસે મરેછે પણ જ્યારે વરસાદ આવેછે ત્યારેજ તેની તરસ મટેછે આફ્ણીએ—પોતાની મેળે

૧૫

ભોરિગ—સાપ. ઢૂકે—પાસે આવે સિગી—શિગડુ-સાધુઓ ફૂકે છે તે જગોટા—તગીઓ

૧૭

મદગલ—મદઝરતો, માતેલો. જંત્ર બેડી—પેચવાળી બેડી. (a handcuff)

૧૮

શિરપે—માથાપર. અદક્ષણુ (અર્ધ+ક્ષણુ)—અડધી પળ પણુ.

૨૧

જ્યોત—પ્રકાશ. લગન—સબધ કેદારો—રાગનું નામ છે. સામેર (સામેરી)—એક રાગ છે

૨૪

માગે માન—કાલાવાલા કરે.

૨૫

ગોરીઓ—ધોળા બળદ (કૃષ્ણ) ગમાણ (ગભાણ)—ઢોરના ખીલા આગળ આડુ લાકડુ મૂકી જ્યા ચાર નાંખવામા આવે છે તે જગા સામળીઆ...લેઇશ—કૃષ્ણને ભેટીશ મલપતા—આનદથી મહાલતા.

૨૬

પરભવે—હેરાન કરે અવિલોકીને—જોઈને.

૨૮

વરાસીએ—ભરોસો રાખીએ ભૂધરા (ભૂ=પૃથ્વી.)—પૃથ્વીને ધારણ કરનાર-ઇશ્વર.

૨૯

આગળી... ..નરસૈંએ—નરસિંહ મહેતાને અણીનો વખત આવ્યો ત્યારે

૩૦

કમાડ (કવાટ, ક=પવન, વટ=અટકાવવુ) જે પવનને ઘરમા આવતો અટકાવે છે તે—બારણા. કોશીસા—કાગરા

૩૧

અદ્વૈતરૂપ—આત્મા પરમાત્મા એકજ છે એ રૂપે સચરાચર—જડ ને સજીવ એ સૌ સહિત—સર્વવ્યાપક અચ્યુત—અવિનાશી (ઇશ્વર). પ્રલબ—મડળિકનો મત્રી પ્રલય—નાશ, અત.

૩૨

કર્મના જીવ—કર્મને માનનાર. મરમ બોલે—કરડાકી કરે ધર્મ-ધુરધર—ધર્મની જાુસરી ધારણ કરનાર—શ્રીકૃષ્ણ. ગુજા—ચણોઠી. રત્ન ગુજા...તોલે—રત્નને અને ચણોઠીને એક સરખા ગણે નિગમ—વેદ. અગમ (અગમ્ય)—નહિ સમજાય એવુ સુગમ—સરળ ગોપીવિહાર—રાસલીલા ગોપીવિહાર .જાણે—રાસલીલાના ખરા રહસ્યને ઘણા થોડાજ જાણે છે. કામના—ઇચ્છા

૩૩

કાછ—કછોટો. વાચ. .તો—જીભથી અસત્ય ન બોલે, વ્યભિચારથી દૂર રહે અને મનને આડે રસ્તે જતું અટકાવે તો તાળી—તાન, લેહ.

૩૪

ઉછ્કળ (ઉચ્છૃખલ, ઉત્=નથી, શૃખલા=બધન—વિચારરૂપિ બધન જેને નથી હોતું તે)—ઉદ્ધત. મયક (મૃગાંક)—ચદ્ર—ચદ્રમા હરણુની આકૃતિનુ ચિન્હ છે માટે આ નામ મીટ—દૃષ્ટિ. સદન—ઘર બળરામ—વસુદેવનો રોહિણીથી થયલો પુત્ર—કૃષ્ણનો મોટો ભાઈ—શેષનો અવતાર બરકી બરકી—તાણી તાણીને બોલાવી.

૩૫

વહાગે—છેતરે, ઠગે અતરાય—હરકત.

૩૬

દત કરડે—દાતીઆ કરે પરહરી—ત્યાગ કરીને. અવગુણે—અવગુણને લીધે

૩૭

ખટ—છ પરહરી (પરિ + હૃ)—તજીને વૈષ્ણવ—વિષ્ણુભક્ત. મર્મ—છુપો ભેદ.

૩૮

દોહેલી—દુ ખની લપટી—ઠગારી. જ્યા લગી...કાયા—આખી જીદગીમા વાજ આવ્યો—કાયર થયો વાજ—પીડા. પ્રતિબોધ—જ્ઞાન

૩૯

કર્ષણુ—ખેતી કરવી તે. અજા—બકરી. ઝોટી—ભેસ કથિર—કલાઈ અને સીસાની મેળવણીથી બનેલી ધાતુ ટોટી—કાનનુ ઘરેણુ. રિદ્ધિ—દોલત. સિદ્ધિ—કાર્ય પાર પડવુ તે

૪૦

જૂજવે—જુદે જુદે. શૂન્ય—ખાલી જગા વેદ—નક્કી, કારણ કે વેદમા લખેલું આધારરૂપ ગણાયછે. શિવથકી...થયો—પરમાત્મામાથી આત્મા ઉત્પન્ન થયો. એજ—અનેક રસ લેવાની. પટતર (પટ=વસ્ત્ર)—પડદો.

૪૧

આતમાતત્ત્વ—આત્મા એ બ્રહ્મ છે એમ ચીન્યો—જાણ્યો સાધના (સાધ્=હેતુ પાર પાડવો)—કોઈ પણ હેતુ પાર પાડવાને જે ક્રિયા કરવી તે માવઠુ—મહા મહિનામા થનારો વરસાદ—કરતનો વરસાદ. વૃષ્ટિ વૂઠી—વરસાદ પડયો વાળલોચન—માથાના વાળ ખેચી કહાડવા તે. રાગ ને રગ—ગાયન, કીર્તન કરવા તે ચિંતામણિ—ઇચ્છિત વસ્તુ આપનાર સ્વર્ગનો મણિ

૪૨

ઘટ સાથે—શરીર સાથે રઘુનાથ—રામચદ્ર. ભાવટ—આપદા. ભૂધર (ભૂ=પૃથ્વી, ધૃ=ધરવુ)—પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરનાર પરમેશ્વર

૪૩

જહાજ—વહાણ ગિરિધર—પર્વતને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ ગોવર્ધન પર્વતને શ્રીકૃષ્ણે ટચલી આગળીપર ટેકવી રાખ્યો હતો નાગર (નગરનો રહેનાર)—ચતુર આવાગમન—આવવુ અને જવુ તે, પુનર્જન્મ

૪૪

મીરાત—પુજી, દોલત કાંબી—પગે પહેરવાનુ રૂપાનુ ઘરેણું વિંછુવા—છવીટીઆ અણુવટ—પગને અગુઠે ઘાલવાનું ઘુઘરીવાળુ રૂપાનુ ઘરેણુ સાસરવાસો—છોકરીને સાસરે વળાવતી વખતે માબાપ તરફથી લૂગડા, ઘરેણા વગેરે આપવામા આવેછે તે

૪૫

શરીર ..સમતોલમારે—પતિભાવે શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરી મે મારૂ શરીર તેનેજ અર્પી દીધુછે, અને તેના બદલામા મે તેનું શરીર મારૂ કરી લીધુછે, અર્થાત્, તેના પ્રેમની પાત્ર હું બનીછુ

૪૬

પશ્ચિમમાય—દ્વારકામા સુષુમણા—મધ્યનાડી નાવલીઓ—પતિ, ધણી ચુવે—ટપકે દુજો—બીજો

૪૭

ઝાઝવા—ખારવાળી ભોયના મેદાનમા તડકી વખત પાણી જેવુ જે દેખાયછે તે—મૃગજળ (mirage)

૪૮

પ્રસૂત—બાળક, છોકરું. અદભૂત — બહુ. વળતી...અદભૂત — પછી તે ઝાઝી વધી શકે નહિ. માહેથુ — માહેથી મરે — સુકાય. તુંબડુ તરે—તુબડુ અદરથી સુકાય તેજ તે પાણીમા પોતે તરી બીજાને તારે, તેમ જેની ઇચ્છા જ્ઞાનવડે બળી ગયલી હોય તેજ પોતે મુક્ત થઈ બીજાને મોક્ષ આપી શકે. પારો — એક પ્રવાહી ભારે ધાતુ. નિર્ગમે—મટાડે નિરાશે—વાસના મારવાથી, સસાર ઉપરની આસક્તિ તોડવાથી પોત કરી—તેણે (ઈશ્વરે) પોતાના પોત એટલે મૂળ એક રૂપની રચના કરીને સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કીધો ચૈતન્ય—સજીવ. શલા (શલાકા)—પીંછી ઉચ્છેદ—સમૂળો નાશ ચૈતન્ય બ્રહ્મ...ઉચ્છેદ—ઋષિ, જક્ષ આદિ સજીવ સૃષ્ટિ એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃતિ છે, પણ જે નાશવત નિર્જીવ પદાર્થો છે તે માયાની કૃતિ છે અખો કહેછે કે ચૈતન્ય કોઈ દિવસ નાશ પામતુ નથી.

૪૯

ભૂર—મૂઢ, ઉન્મત્ત. પ્રાકૃત—સસ્કૃત નહિ તે હાલની પ્રાકૃતભાષા—ગુજરાતી, મરાઠી, બગાળી, હિદી વગેરે બાવન—બાવન અક્ષર ત્રેપનમો—બાવન અક્ષર સિવાયનો—ભાષાથી જે વર્ણી શકાતો નથી તે—પરમાત્મા. કાષ્ઠ અર્થ—લાકડાનો ભારો બાધેલો હોય તે છોડેથી લાકડા ખપ આવે. વ્યાજ પખે—નાણુ લોકોને ધીરે તોજ વ્યાજ મળે હરખે કરખે—સુખદુખમા આકાશ ઉદર—આકાશનુ પોલાણુ જ્ઞાનગગન—બ્રહ્મ જ્ઞાનરૂપી ગગન દેશકાળ—જગા તથા વખતના વિભાગ આળ–આરોપ, ખોટી કલ્પના. જ્યારે આળ—હરખ કે શોક જે વેળા જે આવે તે અનુભવવુ, તેથી મનમા વિકાર થવા દેવો નહિ, કારણુ કે હરખ શોક ઇ૦ નામો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયલાછે જ્ઞાનરૂપી પોલાણુમા તો એમાનુ કશુ નથી સિદ્ધિ . પડે-સિદ્ધિ માત્ર ઐહિક સુખનુ સાધન છે, અર્થાત્ પરલોકનુ સુખ સિદ્ધિથી મળતું નથી એકમની (એક મનવાળી)–પતિવ્રતા વાર (વારિ)–પાણી. ઉડાવે વાગ–ફાફામારે; મથે સિદ્ધિ–ઈશ્વરપ્રસાદી–એ આઠ છે અખા.. અડે–અખો કહે છે કે તે કઈ જ્ઞાનીની તોલે આવે નહિ. અહરોગ—હુંપદ એજ કઈ રોગ માદક–કેફી ચીજ. જેમ ભમે—કોઈ માણુસની અક્કલ ચળી હોય તેમા વળી કેફ કરે એટલે પુરો ભમે. પોત ન લહ્યું—પોતાનુ મૂળ સ્વરૂપ સમજ્યા

નહિ પોતે—હુપદ ધરનાર ક્રયવિક્રય—ખરીદી અને વેચાણ વરો—ખરચ. સત્વ—સાર કલ્લોલ—મોજા ચિદ્દવિલાસ—જ્ઞાન જેનો વિલાસ છે એવો, બ્રહ્મ મનમુદા—મનમા આનંદરૂપ નિર્વાણ—મોક્ષ

૫૦

કોદરા (કોદ્રવ — ક = વાયુ, ઉદ્ + દ્રુ = ઉગવુ) — વાયુ વડે એટલે મનુષ્યની ઝાઝી મદદ વગર ઉગે એવુ એક જાતનું ધાન્ય સણગટ—ઘુમટો તાણેલો છે એવી બોખ — કુવામાથી પાણી કહાડવાનું ચામડા કે કતાનનુ વાસણ ઉંડો ફોક — જેમ ફાટેલી ડોલ વડે ઉંડા કુવામાથી પાણી ભરીએ તો ઉપર આવતા સુધીમા બધુ પાણી વહી જાય તેમ સમજણ વિના કથા સાભળવી એ નિષ્ફળ છે ધૂતા—ધૂતારા સાત—સાતગણું લહુ—ઓળખુ પાણ (પહાણ)—પત્થર અખા થકી હરિ—જેમ પર્વતમાથી નાનો પત્થર છૂટો પડે છે તેમ અખો હરીમાથી છૂટો પડેલો અંશ છે, અર્થાત્ આપણી જાત (self) સિવાય બીજુ કંઈપણ જાણવાનું હોય નો તે ઈશ્વરજ છે.

૫૧

શંખલિખિત—ચંપાવતીના રાજા હંસધ્વજના પુરોહિત. સુધન્વા—હંસધ્વજનો પુત્ર, તે મોટો વિષ્ણુભક્ત હતો પસ્તાળ—તિરસ્કારના ઉદ્દગાર ઝંપાપાત—ઝંપલાવવુ તે, પડતું નાખવુ તે ગોઝારો—હત્યારો. અતિકાળ—ઘણુ મોડુ

૫૨

વામન—વિષ્ણુનો પાચમો અવતાર—ઇંદ્રના નાનાભાઈ એ હાથમા દંડ કમંડળ લઈ બળીરાજાને છળવા ગયા હતા દીક્ષા—વ્રત, નિયમ. શુક્રાચાર્ય—ભૃગુના પુત્ર—દૈત્યના ગુરૂ—બળીરાજાના ગોર—એ એક આખે કાણા હતા. બટુક—બાળક અશરણશરણ—અનાથના બેલી અંગના—સ્ત્રી તિષ્ઠ—થોભ, ઉભો રહે દ્વિજ (દ્વિ—બેવાર, જ = જન્મેલો)—બ્રાહ્મણ. રોધ—અટકાવ મૃગચર્મ—હરણનુ ચામડુ અમર—દેવ અંત્રિક્ષ—આકાશમા. સ્વરઘોષ—મોટો અવાજ વરૂણ—પાણીનો અધિષ્ઠાતા દેવ સ્રૂઆ (સ્રુવા)—અગ્નિમા ઘી હોમવાના ખેરના લાકડાના સાધન—સરવા કરસ્રૂઆ—નાના સરવા ગુરૂસરૂઆ—મોટા સરવા.

૫૩

ખડધાન—વાવ્યા વગર પોતીકી મેળે ઉગી નીકળતું જે અનાજ તે—સામો વગેરે. શાળ — ડાંગેર, ભાત નિર્મુખ — નિરાશ નવનિદ્ધ (નવનિધિ)—કુબેરના નવ ભંડાર. અન્નપુર્ણા—અન્નવસ્ત્રથી ભરપુર રાખનારી દેવી અખેપાત્ર—(અક્ષયપાત્ર)—જેમાંની વસ્તુ કદી ન ખૂટે તેવું વાસણ કામધેનુ—મનવાંછિત આપે એવી ગાય એ સ્વર્ગમાં છે. એ ચૌદ રત્નમાંનુ એક રત્ન ગણાય છે કલ્પવૃક્ષ—મનવાંછિત ફળ આપનારૂં સ્વર્ગનું ઝાડ—ચૌદ રત્નમાંનુ એક ધરણીધર—ધરણી (પૃથ્વી) ને ધારણ કરનાર—કૃષ્ણ ત્રીકમ (ત્રિવિક્રમ—ત્રિ = ત્રણ, વિ + ક્રમ્ = જવુ) —વિષ્ણુ (વામને ત્રણ ડગલાથી સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ વીંટી લીધું હતુ તે ઉપરથી).

૫૪

વિશેક (વિશેષ)—ઘણા હસણી—હિસીઆરી ખોર તૂઠડો—પ્રસન્ન થયો ચગ—ઘટ મચ્છર (મત્સર)—અહંકાર ષડ્રિપુ—છ શત્રુ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર ઘાટ — સ્ત્રીઓને પહેરવાનુ એક જાતનું રેશમી કપડું બારેવાટ — રખડતા, ઠાલામાલા સુરભિ —ગાય. વચ્છ (વત્સ)—વાછરડું વછોઈ—વિખુટી. ઉપહાસ—મજાક. ફાસુ—ફોકટ, નકામો

૫૫

ઉધડકી—ઝબકી ચતુર્ભુજ—ચાર હાથવાળા-કૃષ્ણ નષ્ટ—નીચ. શીઘ્ર —ઉતાવળા, જલદી હેમ—સુવર્ણ ચરણા—ઘાઘરા પુરૂષ પુરાણી—આદિ-પુરૂષ—વિષ્ણુ સારંગપાણી—સારંગ (બાણ) જેના હાથમાં છે એવા—વિષ્ણુ ઉમયાવર—શિવ. જાગ—યજ્ઞ અણુવાણે—ખુલ્લે, ઉઘાડે બજાજ—વાણીઆ નેત્ર...અડીઆરે-તેની આંખ એટલી તો લાંબી હતી કે તેની અણી કાનને અડકતી હતી તતખેવ—તરતજ. સે બેચારરે—બસો ચારસો શ્રીરંગમહેતા—કુંવરબાઈના સસરા

૫૬

મદન—આ શબ્દ મૃદંગ હોવો જોઈએ. ભેર—નગારૂં શર્ણાઈ—પીપો નફેરી—એક જાતનું વાજું. અજ—બકરો. મહિષ—પાડો. માતંગ—હાથી. અંબાર—ઢગલો

૫૭

ઘર ઘાલ્યુ—કુટુંબની પાયમાલી (ખરાબી) કીધી જામની—રાત. કાલપ—કાળાશ.

૫૮

ગરૂડ—વિષ્ણુનુ વાહન પિનાક—શિવનુ ધનુષ આદુલમાન થયો—ડોલ્યો પાક—રસોઈ શેષ—નાગનો રાજા—પાતાળનો અધિપતિ અભ્ર—વાદળા બિડીમાળા—ગોફણુ ભડ (ભટ) — યોદ્ધા વારૂણી — દારૂ. ભન્ન (ભિન્ન)—વિખેરી નાખી. ત્રિપુરારી (ત્રિપુર+અરિ) — શિવ — ત્રિપુર નામના દૈત્યને અને એના નગરને શિવે કાર્તક સુદ પૂનેમે બાળી નાખ્યુ હતુ. નગરતું નામ પણ ત્રિપુર હતું પચવદન—શિવ. અપરિમિત—સુમાર વિનાના, ઘણાજ પિનાકપાણુ (પિનાક + પાણિ)—જેના હાથમા પિનાક છે એવા—શિવ બળિનો નધ—બાણાસુર—બળિરાજાનો મોટો પુત્ર. સ્કધ—શિવના પુત્ર—સ્વર્ગના સેનાધિપતિ અભ્યતર—મનમા સાત્યકી—યાદવોનો સેનાધિપતિ તિમિર—અધકાર નિવારે—દૂર કરે જદુવીર—કૃષ્ણ કવચ — બખ્તર દક્ષ — પ્રવીણ સારગ — જુઓ ૩ શ્યામે—કૃષ્ણે ખડ—કટકા દદામુ દીધુ—ડકો વગાડયો રામ—બળરામ—કૃષ્ણના મોટાભાઈ મામ—ગર્વ, અહકાર કર્દમ—કાદવ હલધર—બળરામ ખગજન—ગરૂડ પાણુ (પાણિ)—હાથ શોણિત—લોહી વિવર્ણું—ફિક્કો.

૫૯

દેવકી — દેવકની પુત્રી—વાસુદેવની સ્ત્રી — કૃષ્ણની મા માન માગવુ — કાલાવાલા કરવા. ઉગ્રસેન — દેવકીના કાકા — કસના પિતા. સેસ ભરવી — વર અથવા કન્યાના હાથમા નાળીએર, પાન, સોપારી, રૂપીઓ વગેરે મૂકવા તે. વેણી ભરી—સેસ ભરતી વખતે કાકીએ વેણી ગુથી હતી તે વિખેરાઈ ગઈ સાવલીઓ — હોઠ પાવલીએ — પગે. ગજગામની (ગજગામિનિ)—ગજ (હાથી)ના જેવી જેની ચાલ છે એવી.

૬૦

રીઢી — મજબુત થયલી, નીવડેલી ઉછકળ — જુઓ ૩૪. નેતરૂ — વલોવવાની રવૈને બાધેલું દોરડુ. સુરવધુ — દેવની સ્ત્રીઓ. અબા — મા (જસોદા) કૌતક — લીલા. રીસે તરડીયુ — ગુસ્સાથી કપાળે

કરચલીવાળુ. ખ્પીટળીઆળા—વાકડીઆ. રેણુ—ધૂળ, રજ ગોરસ—દહીં. તક્ર—છાસ. કમળપે—કમળથી. ભોમ્ય—ભૂમિ. કમળપે...ધરેરે—કમળ કરતા પણ કોમળ પગ કઠણ જમીન ઉપર મૂકે છે મયા—દયા. આવા-રકી—આટલી વખત માગે માન—જુઓ ૫૮.

૬૧

નદ—કૃષ્ણના કૃતક (પાળક) પિતા હાવા—હવે પરહરો—દૂર કરો વેખ—વેશ રેખ—રેખા, લેખ ગજદત—હાથીનો દાત—કૃષ્ણ બળરામે કસનો હાથી મારી તેના બે દાત ખભે નાખ્યા હતા. જેષ્ઠિકા—લાકડી. વેણુ—વાસળી ઓખધ (ઔષધ)—ઓસડ બાખડી—ઘણા દિવસની વીઆયલી રામ=બળરામ રોહણી—વસુદેવની સ્ત્રી—નદની બહેન—બળ-રામની માતા હળધર—બળરામ

૬૨

ત્રેવડજો—ગણજો, હેત રાખજો, દેવકીના જાયા—દેવકીને પેટે જન્મેલા નાસરડે—નાસીને મામાજીને માટે—કસમામાના ધાકને લીધે. કાળજ નવ ફાટે—હૈયુ ચીરાઈ જતુ નથી. શુ દ્રુમ નાખ્યો કાપી—જાણે ઝાડ કાપી નાખ્યુ હોય તેમ

૬૩

પાણિગ્રહણ કરવુ—પરણવુ કાલા—હે કૃષ્ણ ! વાહી લાવો—મનાવી લાવો.

૬૪

સુભદ્રા—દેવકીની પુત્રી—કૃષ્ણની બહેન-અર્જુનની સ્ત્રી—અભિમન્યુની મા સાસરવાસો—જુઓ ૪૪. આભ્રણ (આભરણ) ઘરેણા.

૬૫

જુજવાં કીધા—ઉઘાડયા મૃત્યુક—શબ અહિલોચન—શોણિતપુરના મયદાનવનો પુત્ર મયને કૃષ્ણે માર્યો હતો, તેનુ વેર લેવાને અહિલોચન મહાદેવ પાસેથી વજ્રપેટી લાવ્યો ને તેમા કૃષ્ણને ગોધી મારી નાખવાના વિચારથી તે માથે મૂકી કૃષ્ણને શોધવા નીકળ્યો, પણ રસ્તામા કૃષ્ણે કપટ કરી તેને પેટીમા સુવાડી તે બધ કરી દીધી આખરે અહિલોચન અકળાઈને મરણ પામ્યો. તેણે પછી સુભદ્રાને પેટે જન્મ લીધો તે અભિમન્યુ હસ—જીવ, આત્મા હરિભગિની—કૃષ્ણની બહેન—સુભદ્રા અરકલડે...તાણ્યુ—મો મલકાવ્યુ ઠઠાળી—મજાક. ટબકલી—ટપકાવાળી.

૬૬

પક્ષી—ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો જેઓ સાપથી પક્ષિપણાને પામ્યા હતા તેઓમાનો એક જૈમિનિ ઋષિને હરિશ્ચદ્રનુ આખ્યાન કહે છે ક્ષિપ્ર—ઉતાવળો કાકપક્ષાળો—માથે નાની ચોટલીવાળો રોહિતાશ્વ—હરિશ્ચદ્રનો પુત્ર. કરાળ—ક્રૂર, નિર્દય ગોપાળક—ગોવાળ.

૬૭

અકળીત (અ=નહીં, કલ્=કળવુ)—કળી ન શકાય એવી નવાઈ જેવી પાણુ પકજ [પાણિ=હાથ, પકજ (પક=કાદવ, જ=જન્મેલુ) કમળ]-હાથરૂપી કમળ, ચેહેઅચો—પાણીથી ભરેલુ ખાબોચીઉં પલાશ—ખાખર વિકાસી (વિકસ્=ખીલવુ)—પહોળી કીધી હરીવદની—ચદ્ર જેવા મુખ-વાળી (દમયતી) અબુજ (અબુ=પાણી, જ=જન્મેલુ)—કમળ ગાહુ-ઓ—લુચ્ચો, ગહીઓ ગાઠો—પકડાગો ભ્રમ—ખોટી સમજ બોલજ દીધો—વચન આપ્યુ. હાથેથી...લીધો—અત્યાર સુધી હસ જે દમયતીના હાથમા હતો તેને તેણે ખોળામા બેસાડ્યો ભીઆ—ભાઈ તવ—ત્યારે ઘેલી કશી—કઈ ઘેલી, ઘેલી જેવી બ્રહ્મ સભા—બ્રહ્માની સભા રોજ—એક જાતનું અક્કલ વગરનું ચોપગુ જનાવર વ્રખડો (વરખડો)–એક જાતનું નાનું જગલી ઝાડવુ લોચન—આખ મોર જેવા—નકામા મહિલા- સ્ત્રી (દમયતી) નમયતી (નમ્=નમવુ)—નમતી. કળકળી—ગદ્ગદ્ કહે. અન્યા—વાક કોટાનકોટ—કરોડો થપોલી—થેપડી હવી—બની સૂરજ . કોર—સૂર્ય ઝાખો દેખાય તેણે—તેને લીધે અદ્દષ્ટ ..મધ્યાન્હ—બપોરે જ્યારે નળ રાજા આરામ લે ત્યારે સૂર્ય ફીકર વગર તપે

૬૮

ભામની (ભામ=ગુસ્સો)—ગુસ્સાવાળી સ્ત્રી, સ્ત્રી મહીતળ—પૃથ્વીની સપાટી જુગ્મ—જોડ. અશ્વિનીકુમાર—સૂર્યના બે જોડ પુત્ર. રવિસુત—સૂર્યવશી રાજા નળ જાય વાટ—વાટ નાખી—રસ્તો છોડી શર-માઈને નાશી જાય અર્ણવ—સમુદ્ર ગભીરતાએ ખારાટ—નળની ગભીર-તાને સમુદ્રની ગભીરતા સાથે સરખાવાય, પણ નળમા ખારાટ નથી તેથી તે સમુદ્રથી ચઢતો છે. શશી—ચદ્ર. કળા—ચદ્રના બિબમા વધઘટ થાય છે તે મુકે...કષ્ટ—પુનેમને દિવસે ચદ્ર સપૂર્ણ ગોળ હોય છે.

તે પછી ધીમે ધીમે કળાહીન થાય છે ને અમાસને દહાડે બીલકુલ દેખાતો નથી ચદ્રની કળા ઓછી થાય છે તે ક્ષયરોગને લીધે છે એમ કહેવાય છે તેથી કષ્ટ પામે છે એમ કવિએ કહ્યું છે આદિત—સૂર્ય મેરૂ—જુઓ ૩ પૃષ્ઠ—પાછળ વિમાસે (વિ+મૃષ્=વિચાર કરવો)—વિચારે હિમ-સુતા—પાર્વતી સિદ્ધિબુદ્ધિ—ગણપતીની સ્ત્રીઓ પદમની — વરૂણની સ્ત્રી ગૌરી વરૂણ—પશ્ચિમ દિશાના પ્રદેશનો રક્ષણ કર્તા દેવ—પાણીનો અધિપતિ. સ્વાહા—અગ્નિની સ્ત્રી. વહ્નિ—અગ્નિદેવ, એને બે મુખ, ત્રણ પગ, ને સાત હાથ છે એનું વાહન મેંઢો છે ને એની ધજાપર પણ મેંઢો છે વપુ—શરીર વાન—કાન્તિ અનળ—અગ્નિ નળમા અનલ નહોતો તેથી એનું નામ નળ જેણે કરવત— જે સ્ત્રીએ નળને પરણવાની ઇચ્છાથી કાશી જઈ કરવત મુકાવ્યુ હશે તેજ સ્ત્રી નળને પરણશે કાશીએ જઈ શરીરને વહેરાવવાથી આવતા જન્મમા મનમાન્યુ સુખ મળેછે એવુ મનાતુ તેથી વેવીશાળ—વિવાહ વામણો—ઠીંગણો ખપ—ગોધ વિહગ—પક્ષી (હસ). નિભ્રછા (નિર્+ભર્ત્સ્=ધમકાવવુ)—તરછોડે છે.

૬૯

ગર્વ ઘેલડી—ગર્વથી ઘેલી. અલબેલડી—ફુટડી. કદળી વેલડી—દમ-યતીની બે સખીઓ (માધવી અને કેશવી) કેળના સ્થભ જેવી જણાતી હતી અને એની વચમા તે સોનાની નાજુક વેલી સરખી દેખાતી હતી. અવેવફૂલે—અવયવરૂપી ફૂલથી વ્યોમ ભોમ્ય બે સોમ—બે ચદ્ર—આકા-શમાનો ચદ્ર ને પૃથ્વીપર દમયતીનુ મુખચદ્ર. બિદુ—દમયતીના સબ-ધમા ચાલ્યો, અને ચદ્રના સબધમા તેમાનું કલક ઉડગણ—તારાનો સમૂહ ઉભે—બેઉ અમિનિધ—અમૃતનો ભડાર ઉભે આકાશ—આકા-શમાના અને પૃથ્વીપરના ચદ્રોએ પોતાના કિરણ પ્રગટ્યા અને તેઓનું તેજ પ્રકાશી રહ્યું, એ બેઉના સામસામા પ્રકાશ મળવાથી એક થાભલો થયો અને તેનેજ આધારે આકાશ રહ્યુ હોય એમ મને લાગ્યુ. પરિમળ—સુવાસ. ધરાધર—પૃથ્વીને ધરનાર—શેષનાગ-અહીંઆ સાપ ખજન—એક જાતનું પક્ષી. નીમડિયા—નિવડ્યા કુરગ નીમડિયા—તેની આખ હરણ અને માછલાની આખ જેવી ચપળ હતી, તેથી ખજન પક્ષી જાળમાં પકડાયું હોયની એવુ લાગ્યુ, અને તેની આખ એટલી તો લાબી હતી કે તેની તીણી અણીએ તેના કાન વીંધી નાખીને સોયનું કામ સાર્યું હોયની એવુ

લાગ્યુ ખેત્ર—સ્થાન ડોડાળા—ડોડાવાળા અબુજ—જુઓ ૬૭. ભ્રુવ—ભવા શરાસન—ધનુષ, કામકું શકે નેત્ર બૂજ—ડોડાવાળા કમળના જેવી દમયતીની આખ શુ મોહનુ સ્થાન—મૂર્છા પમાડે એવી વસ્તુ હોયની તેવી જણાતી હતી કારણ તેના ભવા તે ધનુષ, તેની દૃષ્ટિ તે તેમાથી ફેંકાતું તીર, અને તેને ફેંકવાને હાવભાવ એવા બે હાથ છે ભાવાર્થ કે દમયતીના ભવા ધનુષના જેવા કમાનવાળા છે, તેની દૃષ્ટિ તીવ્ર અને ચપળ છે, અને તેના હાવભાવથી તેની શોભામા વધારો થાય છે ગળસ્થળ—ગાલ નારગ ફળશા—નારગીના ફળની છાલ જેવા લાલ અકોટી—એક જાતનુ (કાને પહેરવાનું) ઘરેણું અધર—હોઠ પ્રવાળ—પરવાળા કીર—પોપટ આનન—મો શ્રીખડ—મોર અણુછતી—છાની વનલતા—વેલી—દમયતી કીર વતી—દમયતીનું નાક પોપટના જેવુ હતું, તેની નાકની વાળીનો મોર ખરા મોર જેવો હતો, તેનો સ્વર કોયલના જેવો મધુર હતો અને કનકવેલડી—દમયતી પર વાળીનો મોર પક્ષી બેઠો હતો તે જોઈ હસ કહે છે કે મને પણ તે લતાપર જઈ બેસવાનુ મન થયુ અધરરસ — હોઠની ભીનાશ શ્વેત બિદુ — સફેત બિદુ — વાળીમાનુ લટકતું મોતી કરૂં ગ્રાસ — કોળીઓ કરૂ—ખાઈ જાઉં, હસ મોતી ખાય છે એમ કવિ કલ્પે છે. મેખલા — કદોરો. ટોડા — હાથણીઉ. તરગ — મોજા રૂપસુધા — સૌંદર્ય રૂપી અમૃત કચભૂષણ — ચોટલાનુ ઘરેણુ — ગોફણો કદળી પત્ર — કેળનું પાદડુ — વામો પચાનન — સિહ. પ્રહારથી — ગોફણાના મારથી — વાગવાથી મેગળ — હાથી કચ. પૂઠે—દમયતીની વેણીનો ગોફણો, કદળી પત્ર સરખા તેના વાસા ઉપર પડેલો છે તેનો શબ્દ થાય છે તે તે ગોફણાનો શબ્દ નથી, પણ ત્યા તેનો પ્રહાર થવાથી કટિરૂપી સિહ ગર્જના કરે છે, અને તેથી એમ ભાસે છે કે કટિના નીચેના ચરણની ગતિ જે ગજની ગતિના જેવી છે તે ગતિરૂપી ગજની પૂઠે—પછવાડે કટિરૂપી સિહ લાગ્યો છે કે શુ કેળશાખા—કેળનો સ્થભ—દમયતી જલજ (જલ=પાણી+જ=જન્મેલુ)—કમળ જલજ-જુગલ—બે કમળ—બે સ્તનરૂપી કમળ. જુગમ—બે વેદ—ચાર. કેળ વેદ—કેળશાખા—દમયતીના કમળ જેવા સ્તન જોઈને હાથી પણ પોતાના કુભસ્થળનુ અભિમાન તજી દે છે. વળી તેનાપર બે આખરૂપી કમળ હતા અને તે કમળની આસપાસ પાપણરૂપી ચાર ભમરા હતા. સ્કધ પદના—પગના સ્કધ એટલે સાથળ-કેડ અને ઘુટણની વચ્ચેનો

ભાગ. ખટ—છ તોયજ (તોય—પાણી+જ=જન્મેલુ)—કમળ. વ્યોમચર—વ્યોમમાં—આકાશમા જનારો—પક્ષી. હાટકરૂપ—સુવર્ણના જેવા રૂપવાળા મોહવારૂણી—મોહરૂપી દારૂ રટણુ—સ્મરણ. બાધી રસનાયે—એકી જીભે જળ ગ્રેહનો—ઘરના પાણીનો નળ રહે દેહનો—તારી દેહનો વર્ણ જેમ કમળની કાન્તિને મળતો છે તેવોજ નળની દેહનો રગ છે ? પરઅગ્ર—પર—પીંછાનો અગ્રભાગ—અણી વૃશ્ચિક—વિછુ. નિજ ભુજતળ—મારી હાથેલી વિધિ—બ્રહ્મા નક્ષત્રનાથ—ચદ્ર વિનતા વદન લાગટ કીધુ—દમયતીનું મુખ ઘડવામા બ્રહ્માએ ચદ્રનુ તેજ લઈ લીધુ તેથીજ ચદ્રમામા કલક દેખાય છે અને ત્યારથીજ ચદ્રમાનુ એ કલક શરૂ થયુ છે ગ્રહેશ—સૂર્ય શરવરી પતિ—રાત્રીનો પતિ—ચદ્ર ગોપ્ય—છૂપો વક્ત્ર—મહોડુ અમર કરે—દેવો ઉતરતા છે કળાધર—ચદ્ર. કર રહ્યો—હાથ વતી હેશ મારી ચદ્રને અદ્ધર હડસેલી મૂક્યો અને તેથીજ તે આજ સુધી અતરીક્ષ રહ્યો છે

૭૦

બાહુક—નળ—એ નામ નળરાજાએ ઋતુપર્ણને ત્યા રાખ્યુ હતું. આદુઆ—બિચારા વરત્યા—રહ્યા અતરિયાળ—નિરાધાર. શ્રાવણસમાન—શ્રાવણ મહિનાના વરસાદની માફક આખોમાથી આસુની ધારા ચાલી. છળયાં—ચોકેલા. સાઈ—આલિગન આશ્રાજ=આશ્ચર્ય કાળો—બાહુક (નળ)—નળનુ રૂપ કાળુ તથા કુબડુ થયુ હતુ તેથી. ભ્રાત—શક.

૭૧

બ્રેહ—વિરહ હીસે—આતુર છે રજજુકત—ધૂળવાળા. ઇંદ્રવારૂણી—ઇંદ્રવાયણાના ફળ ચણાવી—ખવડાવી શતખડ—સો કકડા. દુર્ભર—ભરી ન શકાય એવુ (પેટ) નહેરી—સેથો હવિષ્યાન્ન—મીઠા વગરનું અન્ન પ્રભવી—ઉત્પન્ન થઈ ફેડી—દૂર કરી લાધા—મળ્યાં. ગત—બની ગયલી પાખે—વિના ગ્રામ—સમૂહ. પરિધાન કીધા—પહેર્યા. સીધા—સિદ્ધ થયા મૂળગુ—અસલ

૭૨

નૃપતિ (નૃ=માણુસ, પતિ=ધણી)—રાજા ઝાઝામા ઝુરે—ઘણા માણુસ મળ્યા હોય ત્યા બળાપો કરે છે. અનમી—કોઈને નમે નહિ એવા અહકારી. મોડે—તોડે. અગમનિગમ—આગળપાછળના.

૭૩

હરિચંદ્ર—અયોધ્યાનો સત્યવાદી રાજા—ત્રિશંકુનો પુત્ર પરહર્યું પાણી—પાણી ભરવાનું કબુલ કીધું કુબ્જા—મથુરાના રાજા કંસની દાસી. એ રામાવતારમા કૈકયીની મથરા નામે દાસી હતી રામે એને વચન આપ્યું હતું કે કૃષ્ણાવતારમા હું કંસને મારવા મથુરા આવીશ, ત્યારે તને સુખ આપીશ કૃષ્ણે એ વચન પાળ્યું હતું હળાહળ—ઝેર—સમુદ્રમાથી નીકળેલા ચૌદ રત્નમાનું એક—એ શિવે પીધું હતું. શર્મ—સુખ સુકૃતવ્રત—સારી રીતે પાળેલા વ્રતથી મળેલું પુણ્ય હાર્યો—ખોયા તેહ ભડક્યો—તેના પર અગ્નિનો કોપ થયો

૭૪

ગાડર—ઘેટા અજા—બકરી ગર્ધવ—ગધેડો શુક—પોપટ માતુની—સ્ત્રી, માદા નોળી કર્મ-યોગમાર્ગની એક ક્રિયા છે નાકે પાણી પીવું વગેરે સહેજ (સહ=સાથે, જ=જન્મેલું—જન્મની સાથેજ જે આવડે તે)-સહેલું ભાવના—કલ્પના સહેજ છે—કલ્પના—ઉપાય સહેલો છે તે એ કે ઇચ્છાનો નાશ કરવો મનસાસિદ્ધ—મનથી ઇશ્વરનું ખરૂ સ્વરૂપ જાણ્યું છે તે.

૭૮

નાસા—નાક પળે—ધોળા થાય મુંડ—માથું. તુંડ—મ્હોડું અસ્થિ—હાડકા ધ્વંસ—નાશ અડવડે—લથડે

૭૯

મેરૂ—મેરૂપર્વત, એમ ધારવામા આવે છે કે હિમાલય પર્વતની ઉત્તરમા તાતારદેશની જે ઉંચી પૃથ્વી તેજ મેરૂપર્વત હશે. સચ—હિકમત. ફારમી—ખોટી માયા—મિથ્યા ભાસ અજ્ઞાને આરૂઢ—અજ્ઞાનરૂપી ઘોડે બેઠેલો ધંધેધાયા—સંસારી ખટપટમા મચ્યા રહ્યા અસાચ—અસ્થિર, ક્ષણભંગુર કિન્નર—સ્વર્ગના ગવૈયા જક્ષ—કુબેર (ધનનું રક્ષણ કરનાર દેવ) ના ગણ છે ને તેની વાડી તથા ભંડારના રખેવાળ છે ગાંધર્વ સ્વર્ગના ગાનારા એ અડધા મનુષ્ય અને અડધા દેવ છે મઘવાદિક—ઇંદ્ર અને બીજા સૌ કામ—કામદેવ માંધાતા—સૂર્યવંશી રાજા યુવાનાશ્વના પુત્ર એ ઘણા પ્રતાપી હતા. એનાથી રાવણ પણ બીતો. દિલીપ—સૂર્યવંશી રાજા—રામના પૂર્વજમાના એક. જાન્હવી—ગંગાનદી.

ભગીરથ રાજાએ, પોતાના પૂર્વજો કપિલમુનીના ક્રોધાગ્નિથી પાતાળમાં બળી મુઆ હતા તેઓનો ઉદ્ધાર કરવાને ગંગાજીને સ્વર્ગથી પૃથ્વીપર આણ્યા સ્વર્ગમાથી નીચે પડતા તેનો ધોધ કોઇથી ઝીલાય નહિ માટે શિવે તેને પોતાની જટામા લઈ લીધા જ્યારે ભગીરથે શિવને વીનવ્યા ત્યારે એણે એક લટ છોડી પ્રવાહ ચલાવ્યો વળી વાટમા જન્હુ ઋષિ તપ કરતા હતા તેની કેટલીક પૂજા સામગ્રી તણાઈ તેથી તે ગગાનું પાન કરી ગયા. એની પણ ઘણીક સ્તુતિ કરી ત્યારે રૂષિએ પોતાની જાગ ફાડી ગગાને વહેતા કર્યા એ ઉપરથી ગગા જાન્હવી કહેવાય છે ચિરજીવી—અમર. અહિપત—શેષનાગ ખટમાસ—છ મહિના ગારવો (ગર્વ)—અહકાર.

૮૧

ઇંદ્ર વારણા—એક જાતના ફળ દેખીતા સુદર પણ સ્વાદે ઘણા કડવા આભ્રણ—ઘરેણા અશા—એવા—મોતીના ઘરેણા જેવા સાખી જુઓ—તપાસી જુઓ વામ્યા—મટયા ગરૂઆ—મોટા બુદ્ધિમાન માણસો ગાજે—છેતરાય, પસ્તાય

૮૫

પરિયટ—ધોબી. પરીઆ—પેઢી, કુટુબ પસાયતું કરે—ઇનામી જમીન ભોગવે બાવના ચદન—એક જતનુ ચદન ધોરી—બળદ. એક તુબીએ ઉચ્ચરે—એક તુમડીમા જોગી ભીક્ષા લે છે અને બીજી તુમડીનું વાદ્ય બની રાજ દરબારે વાગે છે શાળ—ચોખા. ઉદવરત—ઉર્જડ.

૮૬

ભવન ઈંદર—ઇંદ્ર પણ બહાર ઉભો રહે. સુર . .. કાજ—દેવતાઓ સઘળા એની નોકરી બજાવે છે મુદગર—ડાગ. લગુર—વાદરો સળકવુ—આમતેમ હાલવુ દિગ્પાળ—દિશાના અધિષ્ઠાતા એ દશ છે—ઇદ્ર, અગ્નિ, યમ નૈઋતી, વરૂણ, વાયુ, કુબેર, શિવ, બ્રહ્મ, અને અનત રાવલે—રાજસભામા પ્લવગ—વાદરો કૃતાત—યમ (God of death) હિરણ્યાક્ષ—હિરણ્યકશિપુનો ભાઈ—એને વિષ્ણુએ વરાહ અવતારમા માર્યો હતો પયોનિધિ—સમુદ્ર. કાપડી—જોગી; સાધુ. તાત તમો—મારા બાપ વાળોની કીર્તિ તમે બરાબર જાણોછો.

એક વેળા વાળી સમુદ્ર કિનારે ધ્યાનમા બેઠો હતો ત્યા રાવણ એને પક આવ્યો તેથી વાળી રાવણને કાખમા ઘાલી ચાર સમુદ્ર ઓળગી આ હતો બાકરી—મમત ઓસરે—પાછો હઠે રેણુ—ધૂળ પાવક—ર ઉંડળ—પોલાણ (આકાશનું) ગુદરૂ—છોડુ ચદ્રશેખર (જેને માથે ચદ્ર છે એ —શિવ. તૂર—આકડાની દોડીમાથી બારીક રૂ જેવો પદાર્થ નીકળી (તે ટેડીઓ—આડી, વાકી વસુધા (વસુ = લક્ષ્મી, ધા = રાખનાર પૃથ્વી ગાડુ—હાડુ લીહ—લીટી હઠકર—હઠીલો. પાતરી—પૂજા બે (બે+બાર)—ચૌદ પરીઆ—પહેડી.

૮૭

પાને આવાગમના—તારૂ પાન કરવાથી યમના દૂતો પુનર્જન્મ દૂર થાય છે શ્રમના (શર્મના)—કલ્યાણકારક —અચળ. પ્રિયા દાસી—કૃષ્ણની પ્રિયા ગોપીકા આપની દાસી પય પાન—જળપાન સ્વસાસૂતુ—ભાણેજ, યમુના એ સૂર્ય યમની બહેન—કૃષ્ણની આઠ પટરાણીમાની એક યાતના—અ દુ ખ જાન્હવી—ગગા, જુઓ ૭૯ પરાપૂત=અતિ પવિત્ર ત્રિ પાદોદકી—ત્રિવિક્રમ—વિષ્ણુએ જેમા પગ ધોએલા છે એવી, જુઓ રવિજા—યમુના કૃષ્ણા—યમુના. સદા ન્યારૂ—એ સમુદ્રને મળતી તેથી વરા—વખત વિધિકલ્પ—બ્રહ્માનો એક દિવસ કલ્પ—ચાર ? એક ચોકડી, એવી ૯૯૪ ચોકડી જેટલો જે કાલ તે, એ બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે કાલિદીક (કાલિદી=યુમના, ક=જળ)—યમુ જળમા રાશિ—ઢગલો. ઓઘ—પાપ. મધુપુર—મથુરા વેણુ (વેણુ=વાસળી+પાણિ=હાથ)—જેના હાથમા વાંસળી છે તે— દયો—દયારામ (કવિ) ચક્રપાણિ—કૃષ્ણ.

૮૮

વણુસાડયુ—બગાડયુ ગાઠવુ—પત કરવુ, લેખવવુ જરા—ધ કુત્સિત—નીચ, ખરાબ. જો દેખે —એક દાણો પણ ધર્મ—પુણ્યમા રાતો જોય તો પરવિત્ત—પારકુ ધન. કુભીપાક—એકવીસ નર એક—અહીં પ્રાણીને મુઆ પછી મોટી ભઠ્ઠી ઉપર વાસણમા સેક આવે છે સકર—ડુક્કર ગડક—ગેડો

૮૯

નંદના નંદન—નંદના છોકરા કટિ—કેડ લીલવટ—કપાળ. ખિટલીઆળા—વાંકડીઆ નવનીતપ્રિય—માખણ જેને વહાલુ છે એવા. કેકા દૈને કંઠ લપટાવે—ઓકી કરી કોટી કરે. ભામણા—ઓવારણા; વહાલાને આશીર્વાદ દેતા તેની તરફ હાથે કરી તે બે હાથની મુઠ્ઠીઓ લમણા આગળ રાખી તેના ટાચકા ફોડવા તે—આ રીત બૈરીઓમા છે. નેતિ (ન+ઇતિ—છેડો)—અનંત નિગમ—વેદ.

૯૦

ઓધવજી (ઉદ્દવજી (—કૃષ્ણના સખા અને ભક્ત—સ્વધામ ગયા તેની પહેલા કૃષ્ણે તેને બ્રહ્મજ્ઞાન સમજાવ્યુ હતું પ્રસુતા—સુવાવડી સ્ત્રી. રતિ—પ્રેમ નેહ—સ્નેહ. લટવુ—હઠવુ. દાદુરો—દેડકો સ્વાતિ—એક નક્ષત્ર; એમ કહેવાય છે કે એ નક્ષત્રમા વરસાદ પડે છે, તેના ટીપા છીપમા જવાથી મોતી પાકે છે મધુકર—ભમરો. પલાયણઅભ્યાસ—જેને નાસી જવાનો મહાવરો છે એવા ચાતક—જુઓ ૧૨૪ વિરાટ—બ્રહ્માડને રૂપે ઈશ્વરનો જે દેહ તે—સૂર્ય ચંદ્રને તેની બે આખો તરીકે કવિએ કલ્પેલા છે ભેદ કશો—કંઈપણ ભેદ નથી, કંજ—કમળ.

૯૨

સમીર—પવન ચાત્રક (ચાતક)—જુઓ ૧૨૪. પિપાસ—તરસ. ઉલુક—ઘુવડ મીન—માછલુ પરિક્રમા—પ્રદક્ષણા પન્નગ—સાપ. નટવો—ખેલાડી અવધૂત—વેરાગી, સાધુ મૂક—મુગો.

૯૩

અણુ રાખીશ—કોઈપણ ઠેકાણે જરાપણ લોભાતો નહિ.

૯૪

ઘેલા કહાડેરે—વગર વિચાર્યું બોલે. ભવભયભંજન—દુનિઆની બીક ટાળનાર શ્વપચ—નીચ કૃષ્ણા—દ્રૌપદી. અનામિક—ઢેડ વેવલા—ફાંફાં.

૯૫

બિરદ—પણ, પ્રતિજ્ઞા બિલ—દર કાળો—કૃષ્ણ—શ્યામ વર્ણ છે તેથી. અમોલે—અમુલ્ય તડકવુ—ક્રોધ કરવો.

૯૬

મેવાસ—મહીકાંઠો. મેવાસી (મહીકાંઠાના કોળી)—તોફાની, નિરંકુશ પરઠયુ—કબુલ કર્યું, વચન આપ્યુ દશેદ્વાર-દશે ઇંદ્રિયો. બાની—માતેલી, પુષ્ટ. પેજારા—ખાસડા.

૯૭

શૃગવેલ—ગગાને ઉત્તર કિનારે આવેલુ એક ગામ નિરાહાર (નિર્+આહાર)—ભોજનવિના, ખાધા વિના ગુહક—ભીલોનો રાજા. હુતાશન (હુત=હોમેલુ, અશન=ખાવાનુ)—હોમેલુ ખાય છે તે અગ્નિ. આરત (આર્ત)—દુખી

૯૯

પઠણુ... પ્રાણી—હે મનુષ્ય, પરબ્રહ્મ (ઈશ્વર) જોડે વેપાર કર અર્થાત્ ભક્તિ કર કાળ—મૃત્યુ પામરા (પામર)—મૂર્ખ. ચાવણુ-ખોરાક કીટ—કીડો

૧૦૩

સાયર—સમુદ્ર ચોકડી—ચાર જુગ, જુઓ ૮૭.

૧૦૪

કાશીએ મુકાવ્યુ—જુઓ ૬૮. રોહિદાસ—હરિશ્ચદ્રનો પુત્ર ઋષિ—વિશ્વામિત્ર અમરાપર—ઇંદ્રપુરી.

૧૦૫

ભુડી ભટકાશે—આધળો માણસ રસ્તે ચાલતા જેમ ભીંત સાથે અથડાય છે તેમ દુનીઆના લોકો સસારના દુઃખમા આથડશે

૧૦૬

મહેતો—નરસિહમહેતો. નાપિક—હજામ જ્યા .ખોજે—આત્મજ્ઞાન ન થાય ત્યા સુધી પય. .ખેલ-જેમ દૂધમા ઘી છે પણુ દેખાતું નથી અને તલમાનું તેલ દેખાતું નથી તેમજ ઈશ્વર સર્વત્ર છે, પણુ અદૃશ્ય છે.

૧૦૭

ગુજરી—મેળો, હાટ. દળ—પત્ર ખાધી...ભાજી—કૃષ્ણે વિદુરજીને ત્યા ખીચડીને ભાજી ખાધા હતા તેથી હાડ .ગાળે—દારૂણુ તપ કરે. દધી—દહીં નિદાન—નક્કી. વણુસાડવુ—બગાડવુ.

૧૦૮

ડેરા—તંબુ, મુકામ મચ—બેસવાનું ઉંચુ આસન. શતાનંદ—જનકના આચાર્ય. નરેંદ્ર (નર+ઇંદ્ર)—રાજા. સુરભૂપ—દેવતાઓના રાજા (ઇંદ્ર). વાસુકી—દક્ષની પુત્રી કદ્રુનો પુત્ર—નાગમા મુખ્ય (શેષનાગ), કહેવાય છે કે એણે પોતાની ફેણ ઉપર પૃથ્વી ધારણ કરી છે લંકપતિ (લંકાપતિ)—રાવણ લંક—કમર સફળાણો—ફળવાળો થયો, ફતેહમંદ થયો. નરવપુ (નર+વપુ=શરીર) ધારી—મનુષ્યનું રૂપ લઈને વિનાઉપહાસે—મશ્કરી કરાવ્યા વગર પિનાક—શિવનું ધનુષ્ય આછા—હલકા. શીઘ્ર—ઉતાવળથી ભૃગુપતિ—પરશુરામ. મનડું પતીજે—મન (પૃથ્વી નક્ષત્રી થઈ છે કે નહિ તેની) ની ખાત્ર કરીઆપુ ઉખેલું—ઉખેડું કટિતટ—કમર પલવટ—વસ્ત્ર કે ઉપવસ્ત્રનો છેડો વિંટાળી જે ગાંઠ બાંધવી તે કટિતટ પલવટ ન વાળી—કમર બાંધી નહિ ધનુત્રિપુરારિ—મહાદેવનું ધનુષ્ય પન્નગ—શેષનાગ તુરી—ઘોડો કલમલ્યો—સળવળ્યો, હાલી ઉઠયો કુરંગ—મૃગ (ચંદ્રનુ વાહન) ભવકોદંડ—મહાદેવનું ધનુષ્ય. શરાસન—ધનુષ્ય ગાજ્યુ—છોડયુ કુતુહલ—કૌતુક, નવાઈ

૧૦૯

એ શું—એની સાથે અમર—દેવ અમર મેરરે—અમરના મેર—ઉપરી—વિષ્ણુ બહુનામી—ઘણા નામવાળો ઉપાસન (ઉપ+આસ્)—ભક્તિ. રમાવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ મધુ કૈટભ—એ નામના બે દૈત્યો. અદ્વૈતભાવ—એક રૂપ મધુસૂદન—મધુ દૈત્યને મારનાર—કૃષ્ણ વરખા (વર્ષા)—વરસાદ શ્રીવર—લક્ષ્મીના ધણી—વિષ્ણુ મંધારે (સં+હ) સંહાર કરે વિદારે—નાશ કરે અભિલાખી (અભીલાષી)—ઇચ્છાવાળા નિર્વાણ—નક્કી રસાતાળ ચાલી—પ્રલય થવા લાગ્યો

૧૧૦

ઉપેન્દ્ર-ઇંદ્રના નાના ભાઈ (વામન અવતારમા) વિષ્ણુ સચ્ચિદાનંદ-સત્ -હોવુ+ચિત્-જ્ઞાન+આનંદ-જ્ઞાનરૂપી સુખ)—બ્રહ્મ પંકજ નેત્ર (પંકજ+નેત્ર) -કમળના જેવી આંખવાળા. રવિકોટિકળાવરરૂપ—કરોડો સૂર્યની કાંતીથી પણ વધારે કાંતિવાળા. સુરઅસુરભુપ—દેવ દૈત્યના રાજા પન્નગશાયી -શેષનાગપર શયન કરનારા-વિષ્ણુ સચરાચર—સર્વવ્યાપક શિરચરણકરાબુજ—સહસ્ર—કમળ જેવા હજાર હાથ, હજાર પગ અને હજાર માથાવાળા—

વિષ્ણુ પરિધાનપીતામ્બર--પીળુ વસ્ત્ર ધારણ કરેલુ છે એવા--વિષ્ણુ કિરીટાદિકાલકૃત--મુગટ વગેરે અલકાર જેણે ધારણ કરેલા છે એવા-વિષ્ણુ, શખચક્રગદામ્બુજપાણિ--જેના હાથમા શખ, ચક્ર, ગદા અને કમળ છે એવા—વિષ્ણુ. ખગવાહન—પક્ષી (ગરૂડ) જેનુ વાહન છે એવા—વિષ્ણુ ત્રટનિર્ધનપાવનચરણ--નિર્ધનને પાવન કરનાર જેના ચરણ પ્રદેશ છે એવા--વિષ્ણુ જનદાયકદુર્લભધામ--માણસને દુર્લભ ધામ આપનારા-વિષ્ણુ હુતાશ--અગ્નિ. સાયક (સહાયક)--મદદ કરનાર હૃષીકેશ (હૃષીક+ઇશ)--ઇદ્રિઓને વશ રાખનાર--વિષ્ણુ દાટાગ્રપર--દાઢના અગ્ર ભાગપર શૃગ--શિખર

૧૧૧

વડવાનલ--દરીઆમાનો અગ્નિ જેમ વારૂણુ--જેમ વડવાનલથી દરીઆના પાણી બુઝે છે તેવી રીતે સાયર--સાગર ઓણી--માર (વક્રોક્તિ છે)

૧૧૪

આડ કરે છે--વચ્ચે આવેછે મરમાળી (મરમવાળી)--ગહન. તાન--લેહ ફદ—ફાસો

૧૧૫

નીર વલોવવુ—મિથ્યા મહેનત કરવી—પાણી વલોવવાથી કઈ ઘી નીકળતુ નથી તેથી ધર (ધરી) તાણી--બોજો ઉપાડ્યો

૧૧૬

ધ્રુવ—જુઓ ૫ બાજદ—એક બાદશાહનુ નામ છે ભરથરી—ઉજ્જન નગરીનો રાજા—એ મોટો વિદ્વાન તથા કવિ હતો એ જુવાનીમાજ વૈરાગ્ય પામી જોગીનો વેષ ધારણ કરી વનમા તપ કરવા જતો રહ્યો હતો બહાર—જગલમા વારણે જાઉં—ઓવારણા લઉં છેક—છેડો સગરસુત—સગરરાજાના પુત્રો તેઓ કપિલમુનિના ક્રોધથી પાતાળમા ભસ્મ થઈ ગયા હતા, અને તેના વશજ ભગીરથ રાજાની પ્રાર્થનાથી ગગાજી જ્યારે પાતાળમા ગયા ત્યારે તેઓનો ઉદ્ધાર થયો હતો નદ—પાટલીપુત્ર (હાલનું પટના) નો રાજા એણે ઘણુ દ્રવ્ય એકઠુ કર્યું હતુ સુપનસ્વપ્ન.

૧૧૭

ઉદાસ—વિરક્ત. તૃણુસાથરો—ઘાસનું પાથરણું. કથા—કામળી. જાર—જોડા. પાવ—પગ. દારા—સ્ત્રી નિષ્કુળ—(૧) નિષ્કુળાનંદ. (૨) જેનું કુળ નહિ એવો (સાધુ).

૧૧૮

ચિદાકાશ—જ્ઞાનરૂપ આકાશ સુખરાશ—સુખનો ઢગલો. ધ્યાયે—ધ્યાન ધરે યજે—પૂજે.

૧૧૯

રમણી—મનોહર સ્ત્રી ગુંજ—છાની વાત. અણુગળ—ગાળ્યા વગરનું. સુરપડિમા (સુરપ્રતિમા)—દેવની મૂર્તિ. ઓઠીંગણુ—ટેકો. ...રણા—ભૂખ્યા બોળો—મીઠામા આથેલા લીલા ફળ. વિદળ—કઠોળ અને દહીં અથવા દૂધનું મિશ્રણ

૧૨૦

સજાત—ઉંચ કુળની કૃતઘ્નતા—ઉપકારના બદલામા અપકાર કરવાની બુદ્ધિ કૃતજ્ઞતા—ઉપકાર જાણી પાછો સામો ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિ ગતિ—પહોચ, માહીતી. ગતે—જુગતીથી ચારઠ (chariot) રથ રંગ—બાજી. સમારમા—સુધારામા. ચળે—વિચારમા ફરે. ...ગો—દગો કરે.

૧૨૨

જળાવો—બાળી નાખો કટકવાડો—કાટાની—વહેમની વાડ.

૧૨૩

જીજ્ઞાસા—હોસ. દડ—પોચી જમીન શેર—વાઘ. શહેર . ...ો લેતો—શહેરના લોકોને ખાવાનુ ગામના ખેતરો પુરૂં પાડેછે તે ઉપકારના બદલામા ભણેલા લોકો ગામડાના અભણુ લોકોનો પૈસો ઠગી ... અને ઉપકારને બદલે અપકાર કરેછે. મનુએ ..ન્યાયે—મનુએ બ્રાહ્મણોને વધારે હક આપ્યાછે ને બીજાઓને થોડા. પણ ખરૂં જોતા ...દો સૌને માટે એક સરખો હોવો જોઈએ. એહ—ભણેલો. તે—અભણુ.

૧૨૪

નકીબ—સિપાઈ તૈયારીછે નકીબ—કાગડા સિપાઈઓ સૌને કહેછે કે મુગા રહો મુગા રહો (રાજાની સ્વારી આવવાનો સમય થયોછે) અહીંઆ વન એ કચેરી, ઝાડ, પશુ, પક્ષીઓ વગેરે કચેરીમા બેસનાર, મેઘ એ રાજા તથા કાગડા એ સિપાઈઓ કલ્પેલા છે અજ્ઞા— અજ્ઞાની રગ—લીલા વાસો—વાસના ઝાડ. કરાળ—બિહામણુ. ઓથો—વરસાદથી બચવાના આશ્રમો. મરાળ—હસ દાદૂરો—દેડકા પયપવ—પાણીપાણી. ચાતક (બપૈયો—પપૈયો)—એક જાતનું પક્ષી— કહેવાયછે કે એને ગળે કાણુ છે, માટે ઉપરથી વરસાદનું પાણી પડે તેજ તેના પેટમા જાયછે ચોમાસાના સ્વાતિ નક્ષત્રના વરસાદના પાણી વગર એની તરસ જતી નથી ને તેટલા માટે એ હમેશનો તરસ્યો કહેવાય છે. ઉંચે ધણાઓ—વાદળા તરેહ તરેહવાર આકારના તરતા દેખાય છે—કોઈ ઝાડ જેવા, કોઈ પશુ જેવા, કોઈ પક્ષી જેવા વગેરે લોટુ—લહેરમા ઉંધી જાઉં ભારો—સઢને નીચલે છેડે બાધેલુ દોરડુ તટ—કિનારો આકાશે .સજ્જોરે—આકાશ સ્વચ્છ સફેત દેખાયછે પીડાતો થયોને—કમળાના રોગથી ચદ્ર દુખી હતો (ચોમાસાની ચાદની પીળી હોયછે,) તે સારો થયો છે પાવા માડી સહુને—ચદ્રે સૌને (નિર્જીવ સજીવ પદાર્થોને) ફરી મીઠુ અમૃત પાવા માડ્યુ (ચાદનીની લહેજત આપેછે) ધન્ય છે તેને !

૧૨૬

વાસર—દિવસ ઉત્તુગ—ઉંચા પેરભ—એક બેટનું નામ છે

૧૨૭

જીવરામ—મિથ્યાભિમાન નાટકમા જીવરામનો દાખલો છે પરાગ— ફૂલોમા જે ઝીણો ભૂકો હોયછે તે દાવાનળ (દાવ = જગલ, અનળ = અગ્નિ)—જગલમાની આગ. બહુધા—ઘણીએક રીતે હુ = જીવરામ. અરીવ (અરિ+ઇવ)—શત્રુ જેવો ઘટ—ઘડો

૧૨૮

પાવક—અગ્નિ વેદ—આર્યલોકોનો મૂળ ધર્મ જેમા કર્મ ઉપાસના જ્ઞાન સબધી શિક્ષા છે—વેદ ચાર છે-ઋક્-ગ્, યજુર્, સામ અને અથર્વ.

૧૨૯

રમા—લક્ષ્મી પયખારાની પુત્રી—સમુદ્રની છોકરી—લક્ષ્મી ભગની—બ્હેન લક્ષ્મી અને વિષનું ઉત્પત્તિસ્થાન સમુદ્ર હોવાથી લક્ષ્મીને વિષની ભગની કહીછે ગિરિજા (ગિરિ = પર્વત, જા = જન્મેલી) — પર્વતની પુત્રી—પાર્વતી—શિવની સ્ત્રી ગંગા—શિવની સ્ત્રી

૧૩૦

તાળોટા—તાળીઓ વડીલોપાર્જીત—બાપદાદાઓનું મેળવેલું કૃતારથ (કૃતાર્થ)—સાર્થક, સફળ.

૧૩૧

તનુજે—છોકરા પરહરી—છોડીને પ્રણય—હેત.

૧૩૨

કુરંગ—હરણ કાળજ્ઞાની—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણનાર. વળુંધી—વળગીને, ધરીને યદુપુરી—જાદવોની રાજધાની—દ્વારકા. સુરા—દારૂ–એક સમે કૃષ્ણ યાદવોને લઈ પ્રભાસની યાત્રા કરવા ગયા અહીં યાદવો સમુદ્ર કિનારે મદિરા પીને પોતપોતાની બડાઈ કરતા બેઠા હતા તેમા પરસ્પર કલેશ ઊઠયો, ને શસ્ત્ર નીકળ્યા જેથી સૌ કપાઈ મુઆ. કૃષ્ણ બળરામ પછી થોડા વખતમા વૈકુંઠ ગયા.

૧૩૩

ભણેલ ..ગણે—ભણ્યા પછી જો અનુભવ ન મેળવે તો ભણેલું નકામું છે

૧૩૪

પતંગી—પતંગીઆ જેવું નાશવંત. દુ ખીઓ ..હવાલો—સુખીએ દુખીની સભાળ રાખવાની છે દેહી—દેહ ધારણ કરનાર (મનુષ્ય).

૧૩૫

ગુજારે—વિપત્તિ પાડે કાજી—ઇન્સાફદાર કચેરી ..કોડીનો—ઇશ્વરની કચેરીમા દુનીઆના કાજીનો કોડીનો પણ હિસાબ નથી, અર્થાત્ ત્યા તેને કોઈ કાજી ગણતું નથી જગત બાજીગરી—જગતરૂપી બાજીગરી, છળકપટની

ભૂમિ કાવ્યમાળા—કવિતારૂપી માળા. ગ્રીવા—ડોક. પ્રભુની દેજે—તે (કવિતા) પ્રભુનેજ અર્પણ કરજે.

૧૩૬

તડેછે—અથડાય છે પંક્તિ—હાર. તમિસ્ત્ર—અંધકાર. પનોતી—કુમારિકા, અહીંઆ દીવાદાંડી પખાળી—ધોઈ. મદાકિનીના કુમુદો—આકાશગગાના પુષ્પો—તારા વિલાગે—અદૃશ્ય થાય. ઝલે—પ્રકાશ. મદાકિનીના . ઝલેઆ—આકાશગગા, તારાઓ અને ચદ્રમા એ સઘળાઓનું, તેજ વાદળાઓથી ઢકાઈ જાય તોપણ આ દીવાદાંડીનો પ્રકાશ તો અખડજ રહેછે પ્રભજન—પવન

૧૩૭

અસ્ત પર્વત—અસ્તાચલ પર્વત (કલ્પિત) વર—સારૂ આલખવુ—ચીતરવુ નભસિ—આકાશમા શા—સરખા. રેખતો—રેખા (લીટી) પાડતો અનળ—અગ્નિ, તેજ હિમગિરિ The Alps શ્રેણી—હાર. વેણી—ચોટલો ત્રિપુર—જુઓ ૫૮ જળસપાટીપટ—જળની સપાટી રૂપી વસ્ત્ર. વિરમ ગર્વ—અભિમાન તજી દે.

૧૩૮

આત્મજા—પુત્રી વિકસવુ—ખીલવુ શૈશવ—બાલ્યાવસ્થા પીડીઓ—દાબ્યો ઉદ્વાહ—લગ્ન શૈશવ ગુરૂજને–મારી બાલ્યાવસ્થામા એક અજાણ્યા બાળકે મારૂ પાણિગ્રહણ કર્યું (પાણી = હાથ, ગ્રહણ કરવુ = ઝાલવો—પરણતી વખતે વર કન્યાનો હાથ ઝાલેછે) અને લગ્નના કરારમા મારીવતી મારા વડીલે સમતિ આપી ઉરવારિધિ–હૃદયરૂપી સમુદ્ર વીચિ–મોજા કાન્ત ના–જેવી રીતે ચદ્રમાના પ્રભાવથી દરિયામા મોજા ઉછળેછે તેમ આની શક્તિથી મારા હૃદયમા મોજા કેમ ઉછળતા નથી (મારૂ હૃદય પ્રેમથી કેમ ધબકતું નથી) સધિ—ઐક્ય. દિનનાથ—સૂર્ય ચેતન—જીવો રસઐક્ય—સ્વભાવનું સરખાપણુ (similarity of tastes). વિગુણ—જુદા ગુણવાળુ નહિ સ્થિરતા—ઉરરૂપી પારો તેનાથી જુદી જાતના ગુણવાળા હૃદયમા સ્થિર રહેતો નથી. પ્રભવે—ઉત્પન્ન થાય કિંકરી—દાસી વિધિહસ્ત . હુ—મારા હૃદયનો પ્રેમ કોની સાથે લાગશે તે નસીબના હાથમા છે તો તેમા મારાથી શુ બને ? ઘનતિમિર—

ગાઢ અંધકાર. પુરાણુ—જુના. મેષ—ઘેટું. નિષ્કૃતિ—ઉપાય હૃદયશલ્ય—હૃદયમા ભોકાયલું તીર કૃતક—સ્વીકારેલો, માની લીધેલો. કૃત્રિમ—ખોટુ, ઉપરચોટીઉં પદપાત—પ્રણામ પચત્વ પામ્યા—મરણ પામ્યા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ—એ પાચ તત્વોનો આ દેહ બનલો છે. મરણ વખતે એ તત્વો છુટાં પડી જાય છે. ન ચિત્ત...પામ્યા—મારૂં હૃદય ચીરાઈ ગયુ નહિ અથવા તો હું મરી પણ ગઈ નહિ નવનીત—ચિત્ત—દયાળુ (માખણ જેવા નરમ હૃદયનો). દાક્ષિણ્ય—સ્પષ્ટવક્તાપણું. અભિનન્દવુ—પ્રેમ બતાવવો આદેશ—આજ્ઞા લસનારી—ઉત્પન્ન થતી. નિમ્નગા—નદી વૈદેહ્ય પામવુ—મરણ પામવુ અબળાનું અહાય—જો સ્રીનો એક પતિ મરી જાય તો બીજો પતિ કરવાનો ચાલ આ દેશમા નથી. સુતપદ દેશે—પરદેશી લોકોને પોતાના છોકરા તરીકે ગણશે—અર્થાત્ પરદેશી લોકોના હાથમા જશે

૧૩૯

હૃદયસત્ર—હૃદયની દોરી. મક્ષિકા—માખી જડ થયા—સ્થભી રહ્યા જનતા-જનસમૂહ—સમાજ શાક્યસિંહ—બુદ્ધ. પરિવ્રાજીકા—સ્રી સાધુ (ત્યાગી) ત્રિદોષ—સન્નિપાત (વાયુ, પિત્ત અને કફનું સમેલન)

૧૪૦

ગિરિ નિર્ઝર—A mountain-torrent હરિયાવરણુ-લીલું.

૧૪૧

અદ્રિ—પર્વત કુમુદિની—કમળ (રાત્રે ખીલેછે તે) કર—કિરણ મેદિની—પૃથ્વી માત મારી ઉપરથી—ચદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેનું સૂચન છે વ્યોમ—આકાશ. રૂપાના ફૂલડા—તારા બધુ .. પડયો—અહીંઆ કવિ ચદ્રગ્રહણની સૂચના કરે છે બહાર ત્યારે—સૂર્યાસ્ત પછી ગેંદો—દડા (તારા). અણીવાળુ નાવડુ—બીજનો ચદ્રમા. અમળ—ચોક્ખુ. ઊઠી જળતણી—દરિયામા થતા ચદ્રોદયનું વર્ણન છે. રૂપેરી ચળકતા વાળ—ચદ્રના કિરણ પૂર્ણ...હસી—ભરતી ઓટનું સૂચન છે રૂપેરી જાજમ—ચાદરણું મહીધર—પર્વત. પછી . જઈ—ચદ્રાસ્તનું વર્ણન છે. ઘનપટ—વાદળાનું પડ મુકુર—દર્પણ. કાળી રાક્ષસી—અંધારી રાત. રાખી ગઈ—શુકલ પક્ષનું વર્ણન છે.

૧૪૨

ચચુ—ચાંચ ઇંદ્ર ધનુરંગ ધારી—પચરંગી વ્યોમ.. જતું—ક્ષિતિજ (horizon) કપાળ—ખોપરી.

૧૪૩

રવિવંશજ—સૂર્યવંશમાં જન્મેલા (રામ) અબ્ધિ—સમુદ્ર નહિ .. થતા—તે વખતે તમે કે દશાનન (રાવણ) તેને સહાય કરવા ગયા ન હતા. ધટ—ઘડો વિચક્ષણ—ચતુર. મઘવા હરવી—ઇંદ્રને હરાવીને એક—એકજ (અજીત). શૂકર—ભુંડ, ડુક્કર. વિધિ—બ્રહ્મા. ગ્રહેશ (ગ્રહ+ઈશ)-ઘરના કારભારી મયા—વહાલ, કૃપા સ્વપરાક્રમથી મયા—પોતાના પરાક્રમથી બાપની કૃપા મેળવનારા પંકજ—કમળ ભરછક—ભરપૂર. વરષા—વરસાદ. રતિ—પ્રેમ નકરી—તેવીજ સ્થિતિમાં વિશ્રંભિની—ભરોસો રાખનારી. અવળી ન ક્રિયા—નિર્દોષ હુતાશન—હોમેલુ ભક્ષણ કરનાર—અગ્નિ જુઓ ૯૭ શકે—જાણે કે. અંતર—હૃદય ઝુલાવતી—ડગમગાવતી કામિની—સ્ત્રી, અર્ધાંગના પાર્વતી. તુષ્ટિ—સંતોષ દુહિતા—છોકરી. વક્કર—માન, ભાર (prestige) મનોહરી—મદોદરી રામ—દમ, ભલીવાર. જીરવશે—ખમશે. મધુલિહ (મધુ=મધ+લિહ=ચાટનાર)—મધમાખ. શાર કરે—કોરી નીકળે અરિકર્ષણ—શત્રુરૂપી કણસલુ તર્કવિતર્ક—સારામાઠા વિચાર. મરતુ—પડતુ ગલિત—ગળગળી ભીરૂ—બીકણ અંક—ખોળો.

૧૪૪

રહસ (રહસ્ય)—ગુપ્ત વહન—લઈ જવુ તે. પરમાણુ—Atoms. સગુણતા .મારે—મારામાં કોઈપણ જાતનો ગુણ નથી. અર્થાત્ જેનો પાસ લાગે છે તેનો ગુણ મારામાં આવે છે

૧૪૫

અબ—આંબાનું વૃક્ષ. અવલંબન—આશ્રય આપનાર. વિશ્વોપકારી—જગતનું ભલું કરનારા સુવાસિત—સુગંધમય. પ્રમોદ—આનંદ. અલિ—મધમાખ. કોકિલ—કોયલ રતિપતિ—કામદેવ (cupid) અમોઘ—ફળદાયક. દસુંદી—ભાટ. વ્યથા—પીડા વિદારે—ચીરે. હાડી—હઠીલુ, ભમતી અમૃતોપમ—અમૃતના જેવા. સર્વતોષી—સઘળાને સંતોષ આપનારી.

૧૪૮

સુરખી—રતાશ અનિલ—પવન કૃષિવલો—ખેડુતો. કર—કિરણ. વિકાસી—પહોળુ કરી. કુતુહલ—અચંબો. શિથિલ—મદ પડી ગયેલો (વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે). કૃષિક—ખેડુત. નહિસમો—જૂજ.

૧૪૯

સૂર્યે—સૂર્યને પણ. પ્રચંડોર્મિ—ભયકર મોજા. જળધિ—સમુદ્ર. રસાતાલ જવુ—નાશ પામવુ સત્વો—તત્વો (elements). પ્રલયધમસાણો પવનના—પવનના નાશકારક ઝપાટા. માર્દવ—પ્રેમ. અજડતા—કઠોરપણુ પામર—મૂર્ખ વહો—નદીનો પ્રવાહ

૧૫૦

રવ—અવાજ. કરતા—એનો કર્તા પાણીપર આવતા 'પરપોટા' અધ્યાહાર છે ભડ—મોટો સરિત્પતિ—સમુદ્ર વસાવુ—રાખુ માઈ—મારૂ પેટ કે. શૃ—પહાડ તે ધરતીનુ માથુ અને ત્યાથી નીકળતી નદી તે ચોટલો. ઉદ્દિષ્ટ—પોતાના ધારેલા

૧૫૧

તિમર—અધકાર. અચળ—વજ્ર. કર—કિરણ નભચારી—આકાશમા ફરવાવાળા પખેરા—પક્ષીઓ પરોક્ષે—ગેરહાજરીમા. સુધા—અમૃત. નિશને—રાત્રિને. મોતીડા—ઝાકળરૂપી મોતીડા રવિકર હસ—સૂર્યના કિરણરૂપી હસો. રવિકર હસ...સઘળાને—સૂર્યોદય થયેથી ફુલની પાખડીઓપર પડેલા ઝાકળના ટીપા સુકાઈ જશે એમ કવિ સૂચવે છે. અમૃત ધારા—નદીરૂપી અમૃતધારા.

૧૫૨

અમોલ—અમૂલ્ય. ઉપવન—બાગ. સરસરિતા—સરોવર અને નદી. રત્નાકર—સમુદ્ર.

૧૫૩

નમ્યે—પડયાને પ્રાણપાટલે—પ્રાણરૂપી પાટલાપર. પત્ર ને પુષ્પે—પાદડાં ફૂલ સહિત. મોરિયો—મોર આવ્યો પુણ્યશ્લોક—જેનું નામ દીધાથી પુણ્ય લાગે એવા. આશાવાદી—આશા આપનારા. અરુણશા—અરૂણ જેવા.

દેવોના . હિમાલય—આપનું હૈયુ દેવોના ધામના જેવુ સુંદર અને હિમાલય જેવુ ઠંડુ હતું આપ અમૃતનાજાયા—કવિની (દલપતરામની) માતાનું નામ અમૃત હતું એમ સૂચન છે ડાહ્યાના—ડાહ્યાભાઈના તેજ વાગા સજી—તેજરૂપી વાગા ધારણ કરી—તેજસ્વી હતા એમ સૂચવે છે ફિરસ્તો—દેવદૂત પિત્તળ પટાળી—પિત્તળની પટીવાળી. ભાલમા—કપાળમા મહાભાવ—મહાન. પ્રતિભા—બુદ્ધિ અર્ચનાભીની—અર્ચનાથી ભીની થયલી—પૂજાયલી ઉર્મિઓ—પ્રવાહ મદિર છાયમા—સ્વામિનારાયણના મદિર પાસે એમનું ઘર હતું એમ સૂચન છે.

૧૫૪

એક...માડયુ—એક પળવાર પણ ધ્યાન ધર્યું નહિ ઝાખી કરવી—દર્શન કરવા રકત–શોભાયલા. સૃજન—સૃષ્ટિ ચરાચર-સ્થાવર જગમ. ચેતન—ઇશ્વર ગમ—ભાન વિરાટ—ઘણુંજ મોટુ જડપડદો—મૂર્ખાઈનું આવર્ણ દરસે—દેખાય.

૧૫૫

સુરસદન—સ્વર્ગ પ્રમદવન—ઇદ્રનો બાગ સુધા—અમૃત (neotar). મોહની—આકર્ષણ પ્રતીતિ—ખાતરી પ્રણય—પ્રેમ આપની—આપની દાસી આવો રાય—હે રાજા (કવિરાજા), દુખ આપનાથી દૂર રહો. રાણી—રાણી (કવિતા) વાદ્ય—વાજુ ગારૂડી—વાદીગર—અહીંઆ પારધી બીન–એક જાતનુ વાજુ છે મૃત્યુની ભરે છે-જાણે છે કે આગળ જવાથી મારૂ મૃત્યુ થશે તોપણ રાગની મિઠાશથી લોભાઈને તે (મૃગ) શિકારી તરફ ધીમા અને સરખા પગલાથી જાય છે લુબ્ધ થાય—લોભાય છે. લુબ્ધક—શિકારી શબર—ભીલ કળે—જાણે ખરે !...તુજનું—હે નિર્દય શિકારી મને એમ થાય છે કે હુ ખરેખર તારોજ વધ કરૂં નીચે...હાય—જે મૃગને બચાવવાને મે શિકારીને માર્યો તે મૃગ તો શિકારીના પડવાની સાથેજ વીણા બધ પડવાથી મરી જાય છે તો હવે મારે બચાવવુ કોને ?

૧૫૬

પુરૂ—ધરૂં મર્મ—અતકરણ મુજ . તું—તું મારા જીવનનું ઉડુ પ્રેરક, ચાલક અને શાસક રહસ્ય બન. ચીતરે—એનો કર્તા કોઈ ચિતારો અધ્યાહાર છે ચિત્રક—ચિતારો અનુસારજ—તે પ્રમાણે પટ—વસ્ત્ર. હૃદ—હૃદય. મુદ્રિત—છપાયલો. તન્મય હો—તુંમય બનો.

૧૫૭

પ્યાસી—તરસી. રૂકિમણી—વિદર્ભ દેશના ભિષ્મક રાજાની પુત્રી. એની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે એનું હરણ કર્યું હતુ અને દ્વારિકામાં એની સાથે વિધિપૂર્વક લગ્ન કર્યું હતું એના પુત્રનું નામ પ્રદ્યુમ્ન એ કૃષ્ણની પાછળ સતી થઈ હતી રઢીઆળા—સુદર, કાતીવાન. સુદક્ષ—સારા ચતુર બિરદ—પણ. દારા—સ્ત્રી. અશ્વારૂઢ થઈને—ઘોડે બેસીને કયે—ક્યારે.

૧૬૦

ગોદ—ખોળો. ધીનીધિ (ધી=બુદ્ધિ, નિધિ=સાગર)—બુદ્ધિસાગર—કવિનું નામ.

૧૬૧

સત—સાધુ પુરૂષ ભ્રાન્તિ—વહેમ. સુધા—અમૃત. યારી—દોસ્તી. બુદ્ધયબ્ધિ—(બુદ્ધિ + અબ્ધિ)—બુદ્ધિસાગર—કવિનુ નાગ.

૧૬૨

સ્વરૂપ—વ્યક્તિ (individual). જુજવુ—વિરલુ. દેવની ભાવના—દૈવી લાગણી સ્વર્ગશો—સ્વર્ગ સરખો વાટિકા—વાડી.

૧૬૩

મર્દાની પાલન—મર્દાઈનું રક્ષણ. વિકસે—ખીલે. અમ તત્ર—The machine of our life નદન—પુત્ર સ્વાર્પણના સ્વચ્છદ—જ્યા ત્યા સ્વાર્પણ કરનારા—સ્વાર્પણ-Self sacrifice.

૧૬૪

વિદ્ધ—ઘાયલ થયલ (wounded). સુખદ—સુખ આપનારૂં સપાત—પડવુ તે, પતન પચત્વ મળ્યુ—મરણ પામ્યો, જુઓ ૧૩૮ વા—અથવા અવરોધ—અટકાવ વ્યથિત—દુખી. પ્રેમાબ્ધિ-પ્રેમનો સમુદ્ર વસુધા-પૃથ્વી. શૃગ—શિખર. હર્ષવર્ષણ—આનદરૂપી વૃષ્ટિ. પુરદર—ઇંદ્ર, સ્વર્ગનો રાજા. એ વાયુ, આકાશ વિદ્યુત, ગર્જન, વૃષ્ટિનો અધિપ છે અવસાન—મોત. નિષેધ—મના, પ્રતિબધ. સાયક—બાણ પારાવાર—સમુદ્ર. મિષ્ટ—મીઠું, ગળ્યું.

૧૬૫

શરન્મેઘ—શરદ ઋતુની વાદળી સર — સરોવર. સરિત્ — નદી. સપૂરિત—ભરેલા. દ્રુમ—ઝાડ. ક્ષિતિ—પૃથ્વી. ધવલતર—વધારે ધોળુ. કલાપી—મોર. કેકા—મોરના ટૌકા ચંચુ—ચાંચ અનવરત—નિરંતર. તડિત્—વીજળી હરિશિર—સિંહનું માથુ. પ્રમદ—આનંદ જરઠ—જીર્ણું. રિક્ત—ખાલી. નિયતિ—નશીબ.

૧૬૬

વત્સલ — માયાળુ. પરૂષ — કઠણુ. ચાહીને — ખાસ કરીને. આપશ્રુ પામ્યાથી — આપની સાથે મન મળવાથી. તરણી — સૂર્ય. માધવ માસ—વૈશાખ મહિનો. આપ્ત સમૂહ—સ્નેહી વર્ગ ઉશીર—ખુશબોદાર ઝાડ વ્યજન — પંખો શૈત્ય — ઠંડક ઉષ્મા — ગરમી. શીઘ્ર—ઝડપ સ્વાન્ત—અંતઃકરણ શકે છે...હૃદયને—મનોમન સાક્ષી પૂરે છે. અભિનય—ચાળા કૈતવ—કપટ

૧૬૭

રત્નાકર (રત્ન + આકાર = ખાણ) રત્નની ખાણ—સમુદ્ર મૌક્તિક —મોતી ચિંતાશીલ — ચિંતાવાળો સમુદ્રમા દ્રવ્ય ઘણું છે તેથી. દ્રવ્યવાન માણસ હમેશા ચિંતાતુર રહે છે. ક્રોધોન્મત્ત—ક્રોધથી છાકી ગયલો. હૈમ (હેમ)—સોનું પ્રાસાદો—મહેલો નંદન ક્રીડા—ઇંદ્રના નંદન વનમા જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ તરંગો—મોજા રેરે તે—રે સમુદ્ર તું તેના પર ફરી વળ મનુષ્યો તેનો નાશ થવા દે છે સુજ્ઞ (સુ=સારૂં, જ્ઞ=જાણનાર)—સારૂ જાણનાર પ્રચંડ પ્રેતસ્થાન—ભયંકર મસાણ—અહીંઆ કવિ સમુદ્રને પ્રેતસ્થાન કહી સંબોધે છે, કેમકે સઘળા મરેલા માણસો સમુદ્રમાજ હોય છે એમ કવિ કલ્પે છે. વિક્રમી—પરાક્રમી. ચારૂ—સુંદર. છે.. નહિ—બધુંજ કંઈ તારા એકલાનું નથી.

નાટય.

૧૬૮

પદ્મિનીયક્ષાધ્યક્ષ — તળાવડીના યક્ષોનો ઉપરિ. નામક — નામના. નિરૂદ્યાગી ગુથો છો—"નવરો હોય તે ફુલ ગુંથે" એ કહેવત ઉપરથી તિરસ્કાર વચન. અનુજ (અનુ+જ, પાછળ જન્મેલો) નાનોભાઈ યક્ષેશ્વર—કુબેર ધનદ—કુબેર વૃકોદર (વૃક = વરૂ + ઉદર=પેટ, વરૂ જેવા પેટવાળો)—ભીમ. બિસપ્રસૂન—કમળ. પુરદર—ઇંદ્ર નગઝરણુ—પર્વતમાથી નીકળતો ઝરો. (ન+ગ, જે ચાલે નહિ તે-પર્વત) શાંત પાપ—શિવ શિવ ! આ તમે બોલોછો શુ ! તોમર—લોઢાની ડાગ. પટ્ટિશ—ભાલો.

૧૬૯

ક્ષુલ્લક—નજીવુ. ચ પકસુમન—ચપાનુ ફુલ ભેદ વચન—કપટ વચન. સાયર — સમુદ્ર. સજળઘન છે — સત્યભામા જાય ત્યા સુધી તમારે (રૂક્મિણીએ) અહીંઆ રહેવુ એમા મારી (કૃષ્ણની) શોભા ઘટે છે. સજળઘન — સત્યભામા અને કૃષ્ણ વાયુએ — રૂક્મિણીએ ચપળા—(૧) વીજળી (૨) રૂક્મિણી ચપળતા—જતા રહેવુ તે પૂર્વોત્તર ચપળા—રૂક્મિણી અને સત્યભામા ચમકારો—લડાઈ દ્વૈતવાદી—બે સ્ત્રીનો ધણી—કૃષ્ણ અદ્વૈત—એક પત્નીવ્રત. વહા—છેતર. વચળે—ક્રૂરે કામે. .સહા—કામના જોરથી કાચુ સુખ ગ્રહણ ન કર મરાળા—હસ ચરાળા—પક્ષી અશ્રુ ચરાળા—હસ અશ્રુને મોતી જાણી ગ્રહણ કરશે મરાળે—હે હસ સમાન સ્ત્રી કરાળા—વિકાળ સ્ત્રી

૧૭૦

અધુના—હમણાં. મુનિશાર્દૂલ—વાઘ જેવા મુનિ—મુનિઓ ક્રોધી હોય છે તેથી. ભયગ્રસ્ત—બીધેલા આર્તનાદ—દુ ખની ચીસ. સુરથ—સવરણનો સારથિ. શાર્દૂલી.. પાડે—વાઘનુ મૂળજ કાઢી નાખુ. સયમની—યમપુરી ખરેખર ...બળે—જો હું ખરા મનથી શાપ દઉં તો તું બળી જાય. ઉપસ્કર—જોઈતી ચીજો અરે ..ચઢયા છે ? — દક્ષના યજ્ઞમા શિવનું અપમાન થવાથી તેના નોકરોએ ઘણા બ્રાહ્મણોને માર મારી અગભગ કર્યા હતા તેનું સૂચન છે. અલ—બસ.

૧૭૧

વિસરાળ—ભૂલકણી. ચોભીલી—શરમથી ગભરાયલી.

૧૭૩

કેસરી—ઘોડીનું નામ ખટરસ—જાતજાતના ભોજન—છ રસ નીચે પ્રમાણે—મીઠો, ખારો, તીખો, કટાણો, ખાટો અને કડવો દુહાગણ—અણમાનીતી રાણી—માનીતીને સુહાગણ કહે છે. ફેડશો—દૂર કરશો અડાણમા-અવેજ દાખલ, બદલા તરીકે ઘોતાળ—ખરચાળ, ઉડાઉ પસાયતે આપવુ—ચાકરી બદલ ભરણપોષણને માટે આપવુ

૧૭૪

બાપા—બાપા રાવળ-પ્રતાપનો પૂર્વજ. કવન—વર્ણન (કવિતામા) -શર્વરી—રાત્રી ત્યારો વશજ—પ્રતાપ સૂર્યવશી છે તેથી. ખો—ગુફા, કોતર -અર્ક—સૂર્ય. અશી—આવી. તનુજ—છોકરા. કુર—ભાત.

૧૭૫

ઇપ્સિત—ઇચ્છેલું સાલે—દુ ખ દે છે અનિષ્ટશકા—ખોટો ભય વામી ગયા—સમાઈ ગયા મૌક્તિક—મોતી ગ્રથી—ગાઠ છેદતા વિચાર શુ—હે કાતર આ ગાઠ જલદી કાપીને સુખની દોરીથી મારી ભાગ્ય દેવીને બાધ અને કઈ બીજા આડા અવળા વિચાર કર નહિ મુક્તા—મોતી હાથે પાણી—મારા વહાલા પતિ સાથે ફરીથી મેળાપ કરાવો

૧૭૬

અત પ્રસ્થના રાજાના કુકર્મી સાળા મદનસિંહે અમરસત્રના મિત્ર ધર્મપાળની સ્ત્રીનું હરણ કરવાથી તેણે તેને મારી નાખ્યો તેના ખુનનો આરોપ ધર્મપાળપર આવતા તે છૂટી ગયો આ બાબતની અમરસત્રને ખબર નહિ હોવાથી તે રાજ્યમા તોફાન કરવા તત્પર થયો હતો એટલામા તેના કાકા સધિરાજે આવી તેને શાત કર્યો માયાવતી — મહારાજા સિદ્ધરાજની રાણી અનૈક્યતા — સપનો અભાવ સ્મર — કામદેવ. ઉદ્રિક્ત— નિખાલસ ગળથૂથી . આવે—ગળથૂથીમા સ્નેહરૂપી ઘૃત અને ટેકરૂપી મધ આવે છે જનાપવાદ—લોકવાયકા ભસ્માસુર (વૃકાસુર) — શકુનીનો પુત્ર એણે શિવ પાસે એવુ વરદાન મેળવ્યુ હતુ કે હું જેની

ઉપર હાથ મૂકુ તે ભસ્મ થાય. પછી પાર્વતીને પરણવાના લોભથી શિવને ભસ્મ કરવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ વિષ્ણુએ તેને ઉધુચત્તુ સમ. જાવી તેના પોતાનાજ માથાપર હાથ મુકાવ્યો જેથી તે ભસ્મ થયો. અમર—અમરસત્ર ધર્મ—ધર્મપાળ શર્મ—સુખ. રાજ્ય લક્ષ્મી લલાટે—મદનસિહને રાજાની મદદ હતી એમ સૂચવેછે. રગ...કદે—આ શ્લોકમા વાચ્યાર્થ નાગદમનનો છે અને વ્યગ્યાર્થ પ્રધાને કરેલા મદનસિહના પરાજયનોછે સુયોધન—દુર્યોધન. ઇષિતૂ—કઈક દીપોત્વી-દિવાળી દીપોત્વી. પચીસ—પચીસ વર્ષની ઉમર થઈ. ગજબાળક—ગજસિહનો પુત્ર (અમરસત્ર). કૃપાણુ—તરવાર ગૌરીદ્રોહ—સતી (પાર્વતી) નો અનાદર (દક્ષના યજ્ઞમા થયેલો). નૃશસ—ક્રૂર (રાક્ષસ) ચડ—ઉગ્ર શિળા—ઠડા પકજ (પક=કાદવ. જ=જન્મેલું)—કમળ પકજલોચને—કમળના જેવી આખ વડે. અનલશો—આગની માફક ચિન્માત્ર—જ્ઞાનમય ગ્રસ્ત—કેદી. બાહુકથી. બાહુ—હાથથી જો શત્રુ હણાય નહિ તો હાથ શા કામના. ધીરપ—ધૈર્ય. દોષાકાર (દોષ+આકાર=ખાણુ)—ચદ્ર. ચદ્રમામા ઘણા દોષ છે તેથી. અપાય—હાનિ. વૈરોતૃશ્વાસ કરીને-વૈરરૂપી શ્વાસ બહાર કહાડીને (Breathing revenge). બાલિશતા—મૂર્ખાઈ સામ્રાજ્ય—મોટુ રાજ્ય (Empire) અબુધિ—સમુદ્ર શ્યાલ—સાળો દર્દુર—દેડકુ. અથેતિ—પહેલેથી છેલ્લે સુધી. પરમહસ—જીતેદ્રિય સાધુ કહેવાય છે કે હસમા એવી શક્તિ છે કે દૂધ અને પાણીના મિશ્રણમાથી તે દૂધજ ગ્રહણ કરી લેછે, તેજ પ્રમાણે પરમહસમા એવી શક્તિ હોય છે કે સત્યાસત્યના મિશ્રણમાથી સત્યનેજ ગ્રહણ કરે છે અને અસત્ય જે માયા તેનો ત્યાગ કરે છે. નમિત—નમીને. ભૂમડલૈકચુડામણિ—આખી પૃથ્વીના મુગટના મણિસમાન

૧૭૭

યયાતિરાજા—દુષ્યતનો પૂર્વજ ને નહુષનો પુત્ર, તે વૃષપર્વા નામના અસુર રાજાની કન્યા શર્મિષ્ઠાને વર્યો હતો તેને પુરૂ નામનો સાર્વભૌમ પુત્ર થયો હતો. વૈતાન અગ્નિ—યજ્ઞ સબધી જે અગ્નિ તે. કલાપી—મોર. ક્ષત—ઘા સામો—ખેડયા વિના એની મેળે થયલું એક જાતનું ખડ ધાન્ય. પૂર—આંસુની ધાર. અબ્જ—કમળ. સયમધના—તપ નિયમ એજ જેનું ધન છે એવા. ગૃહિણી—ઘરના મોટી પદ્દીવાળી સ્રી કટક—ઘરની પીડા. અીજી—એમ નહિ ચાલે તે. મલય—મલબાર દેશ જ્યાં

મલયાચળ પર્વત છે, કહેવાય છે કે એ પર્વતપરથી મલયાગર ચંદન મળે છે. જ્યાર—એક જાતનું અન્ન છે અનિવાર—ટાળી નહીં શકાય એવો. વનરાઈમા—ઝાડની ઘટામા સહધર્મચારિણી—સાથે રહીને ધર્મકાર્ય કરનારી (સ્ત્રી)

૧૭૮

ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન ચાણક્યને માલમ પડ્યું કે ચંદ્રગુપ્તના શત્રુ સાથે મળી ગયલા ગત રાજાના પ્રધાન રાક્ષસનું કુટુબ તેના પરમમિત્ર ચંદનદાસના ઘરમા છે તેથી તેણે ચંદનદાસને ધમકી આપવા બોલાવ્યો છે કૌટિલ્ય—ચાણક્ય પ્રતિપ્રિય—સામુ પ્રિય, રૂડો બદલો અપરિક્લેશ—જુલમનો અભાવ અધન્ય—કમનસીબ રાક્ષસ—નંદરાજાનો પ્રધાન—ચંદ્રગુપ્તનો શત્રુ વાકૂછળ—પડદો રાખીને પાઠાંફેર બોલવુ તે. પ્રતીકાર—ઉપાય વિષ્ણુગુપ્ત—ચાણક્ય વક્રનાસ—નંદરાજાનો પ્રધાન હરિ—સિંહ શોણગ્રેરી—(૧) લોહીવાળી (૨) લાલ ઉત્સારણા—'બાજુથાઓ' એવા શબ્દો ક્ષપણક—જૈન સાધુ જીવસિદ્ધિ—પ્રથમ ચાણક્યનો મિત્ર પણ પાછળથી ચાણક્યના કહેવાથીજ રાક્ષસનો બનેલો ધૂર્તમિત્ર શકટદાસ—રાક્ષસનો મિત્ર ધરાધર—છચોક શિબિ—અયોધ્યાનો ચક્રવર્તિ રાજા—એણે એક વખત એનો ટેક છોડાવવા હોલારૂપે આવેલા અગ્નિને બચાવવા તેની પાછળ શ્યેનપક્ષી રૂપે પડેલા ઇંદ્રને હોલા ભારોભાર પોતાનુ માસ કાપી આપ્યું એટલામા વિષ્ણુ આવી રાજાને ભેટી પડયા ને રાજાનુ અંગ સારૂ થયુ

૧૭૯

આપ્ત—લાગતા વળગતા. આપ્તે—પાસેના લોકો પણ ઉત્તમાંગ—(૧) રાજા, (૨) માથુ. વિહુણા—વગરના અંગો—(૧) રાજ્યના નોકરો, (૨) અવયવો શ્રી—લક્ષ્મી વૃષલ—શૂદ્ર—અહીંઆ ચંદ્રગુપ્ત, કારણકે ચંદ્રગુપ્તની મા શૂદ્ર હતી. વૃષલી—શૂદ્ર સ્ત્રી. વિધિ—નસીબ વતૂ—માફક શૈલેશ—પર્વતેશ્વર—ચંદ્રગુપ્તનો શત્રુ, જેની સાથે રાક્ષસ મળી ગયો હતો તે કેતુ (મલયકેતુ)—પર્વતેશ્વરનો છોકરો વિપ્ર—બ્રાહ્મણ—આ ઠેકાણે ચાણક્ય વિચારશૂન્ય—અવિચારી ગતિહિન—મૂર્ખ જેને ઉરે—સરખાવો 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' વાગ—લગામ લાગવે—ચાલા-

ા. લક્ષ-નિશાન. નવેંદુ—બીજનો ચંદ્ર રાજાશો—રાજા જેવો. ામે—ઉતાવળથી નયવત—રાજનીતિની માફક વિનાશે . સર—વિનાશ ા જેમ મિત્રોના હૃદય સુકાઈ જાય (કઠણ થઈ જાય) તેની માફકજ સરોવર સુકાઈ ગયુ છે કપોત—હોલો. અહિગણ—સર્પો. પટહ—ગમ.

૧૮૦

નવલ—નવો. ઘન—વાદળુ નિશાચર—રાક્ષસ. પાપ—પાપી ધનુષ—મેઘધનુષ (a rain—bow). રિપુચાપ-દુશ્મનનું ધનુષ. ાશી—લીટી જેવી ઉન્માદક—ગાડો બનાવનાર **राजा कालस्य कारणम्** ાની વર્ત્તણૂકના ઉપરજ યુગનો આધાર છે રાજા ધર્મિષ્ઠ હોય તો યુગ પ્રવર્તે નિચુલ—બરૂ (reeds) મંજરી—કુંપળો. અબ્દ પ્=પાણી, દ=આપનાર)—વાદળા મંજરીચામરો, મોરબંદિજનો ને અબ્દસોદાગરો એ ત્રણે કર્મધારય સમાસ છે અરૂણા—રાતા. ાગના—સ્વર્ગની અપ્સરા અળતો—પોથીનો રંગ અનેરા—સુંદર. ડી રતુમડા—અને જેની અંદર આંખમાંથી ટપકતા આસુ ઉપરથી પસાર થવાથી લાલ રેષા પડી રહ્યા છે નિલકંઠ—ર—મોરની ડોક લીલી હોય છે તેથી. બિસ—કમળનો ા. આરત—અરજ આર્ત—દુખિયારો. રઘવાટ—ગભરાટ. આજે—નો બાપ. ઉર્વી—પૃથ્વી દળ—પાંદડું લઈ—ધારી સહચરી—સાથી દા—ચક્રવાકી. વિધુર—દુખિયારો સ્વન—અવાજ અબ્જ (અપ્=પાણી =જન્મેલુ)—કમળ. મધુપ (મધુ=મધ, પ=પીનાર)—ભમરો. ંજ—જુઓ ૧૭૬. નવપલ્લવવાળી—નવી કુંપળોવાળી. સુરાસમ વતી—દારૂના જેવો રસ આપતી તદ્રુપ —તેવીજ રીતે હુશી—મારા વી સુરભિકદર—વિશેષ નામ છે કટિતટ—કેડ. કાનન—જંગલ. નોભૂ—કામદેવ—જેની ઉત્પત્તિ મનમાથી થાય છે તે દ્રગ—નજરે. ધર—પર્વત. ભ્રશા—ભવા જેવા. રસના—કટિમેખળા ખગ (ખ=ાકાશ+જ=જનાર, આકાશમા જનાર)—પક્ષી રસે—શબ્દ કરે છે. દર્શના—સુંદર દેખાવની. કૃષ્ણસાર—નર મૃગ. ઘન—ગાઢુ. ન—હણેલો. માંસલવ—માસનો લોચો. અનલ—અગ્નિ, શકે-જાણે કે.

જાસુ—એક જાતનુ ફૂલ. અરૂણુ—લાલ. કર—(૧) હાથ, (૨) કિરણુ. મદાર—મદાર વૃક્ષના ફૂલ પરમેશ્વરી—પાર્વતી ગજચર્મધારી—ગજાસુરનું ચર્મ ધારણુ કરનાર અનુગ્રહ—કૃપા હરિ—સિંહ. દુર્મિળ—દુર્લભ.

૧૮૧

સૂતપુત્ર—કર્ણ વપુ—શરીર. અંગરાજ—અંગદેશ (બંગાળા—ભાગલપોર)નો રાજા કર્ણ. શિશુ—બાળક જરઠ—ઘરડા. યુવા—યુવાન. ગર્ભકોષે—ગર્ભવાસી. અહંતા—અભિમાન અરાતિ—શત્રુ. શોણિત—લોહી. અરાતિહારણુવિભુ—શત્રુને છિન્નભિન્ન કરવામા સમર્થ ઉચ્છેદન—સમૂળો નાશ. ઉપેક્ષા—અવગણુના અપાડવ—પાડવ વિનાની રાધાગર્ભભારભૂત—કર્ણ સૂતાપસદ (સૂત+અપસદ)—સૂતમા નીચ પ્રતિકાર કરવો—બદલો વાળવો વસુંધરા —પૃથ્વી (એમા ધન છે માટે). યુદ્ધદક્ષ—યુદ્ધમા પ્રવીણ અવધ્ય—મારી ન શકાય એવો (બ્રાહ્મણ) ધૃષ્ટદ્યુમ્ન—દ્રુપદનો પુત્ર—મોટા યુદ્ધમા એ પાડવ પક્ષમા મહારથી યોદ્ધા હતો. એને દ્રોણ ઉપર બહુ વેર હતું તેથી દ્રોણે પ્રાણ મૂક્યો ત્યાર પછી પણ તેણે આચાર્યનું શિર ઉડાવ્યુ હતુ અશ્વત્થામાએ એને માર્યો હતો. આત્મશ્લાઘા—પોતાના વખાણ. અઘકર્મી—પાપ કરનાર

૧૮૨

રંજાડવુ—દુ:ખ દેવુ ઉધમાત—તોફાન સર્વદમન—સૌને કાયર કરનાર. લોકોત્તર—અલૌકિક, અસાધારણુ શકુન્તલાવણ્ય (શકુન્ત=પક્ષી, લાવણ્ય=સૌંદર્ય) પક્ષીનું સૌંદર્ય, 'શકુન્તલાવણ્ય એ શબ્દમા પોતાની મા શકુંતલાનું નામ આવવાથી બાળકને પોતાની મા સાભરી આવે છે અપરાજિતા—જીતાય નહિ એવી જાતકર્મ—સોળ સંસ્કારમાનો એક—તરતના જન્મેલા બચ્ચાને તેની નાળ વધેર્યા પહેલા સોનાને ચમચે વતી મધ અને ઘી આપવુ તે

ગદ્ય.

૧૮૩

તરંગી—અસ્થિર કામણુ—વશીકરણુ વિદ્યા. સંધિ—લાગ. મામ—પૈસો. ધીટ—અડગ ઉત્કર્ષ—ઉદય (rise)

૧૮૪

એ વાત—કેશવ (ગુણુસુંદરીનો પતિ) ના મરણુની ખબર. વર્ણુ—રંગ સુખન—શબ્દ ક્ષણુભંગુર (ક્ષણુ+ભંગુર=નાશ પામે એવું)—પળમાં નાશ પામે એવું ઠોક—મેણુાં પાયક—દ્વારનો પિંડ—ષટ્‌પિંડમાંનો બીજો. પરાપૂર્વથી—જુના વખતથી સંપ્રદાય—ચાલ કૈલાસ—શિવનું ધામ. ગણ્યા દહાડા—થોડા દિવસ. ફળીભૂત થજો—સિદ્ધ થજો

૧૮૬

ગુર્જરેશ્વર (ગુર્જર+ઇશ્વર)—ગુજરાતનો રાજા તન—છોકરો. સુભટ્ટાપરી—યોદ્ધાઓનો ઉપરી. રિપુ—શત્રુ સત્યમેવજયતે—સત્યજ જય પામે છે દળદર (દારિદ્ય)—ગરીબાઈ લ્યાનત—શરમ પૂર્વજ—બાપદાદા. વઢે છે—બગડેછે નિકંદન—નાશ પ્રતિષ્ઠા—આબરૂ.

૧૮૭

અગ્રગામી—આગળ જનારા અલ્પતર—વધારે ઓછી. રજ્જુ—દોરડું. વિરામવું—અટકવું વિક્ષેપ—હરકત ઉદયાસ્ત—ચડતીપડતી. ઘોષ—અવાજ. અનુગ્રહ—કૃપા સંવર્ધમાન—આગળ વધતા (progressing). ઉન્નતેચ્છા—ઉચ્ચ અભિલાષા (high aspirations). અભિષ્ટ—ઇચ્છિત.

૧૮૮

પ્રબળ (પ્રાબલ્ય)—જોર વાદરાને નિસરણી આપવી (to hold a candle to the devil)—વાદરા જાતે ટીખળી તેમાં વળી તેને નિસરણી આપવામાં આવે તો ઉલટો વધારે ટીખળ કરે તેમ અણુસમજુને સ્વતંત્રતા આપવાથી તે તેનો ખોટો ઉપયોગ કરે છે માઝા—મર્યાદા; અદબ સાળાવેલી—સાળાની વહુ અમી—અમૃત (રહેમ નજર) અમાબ (અરમાબ —ઘરેણુાગાઠાં પુરત—પલ્લું.

૧૮૯

ખલીફા—મહમદ પેગબરની પછી તેની ગાદી ચલાવનાર. આરિસ્ટોટલ—ગ્રીસના મહાન સિકંદરનો વિદ્યાગુરૂ. મલેક—રાજા પ્રતિબિંબ—પડછાયો તુષ્ટિદાન—પ્રસન્નતાથી આપવું તે. નિર્માણ થયું—સરજાયું. ખવાસ—ખાસ નોકર. સેવ્ય—શેઠ વિશ્વંભર—વિશ્વનું ભરણપોષણ કરનાર, ઈશ્વર. જાદમ—નીચ માણસ

૧૯૦

તરંગ—મોજાં જીણુ—પાણીના ઝીણા છાંટા (spray) તુલો-ફ્રાન્સમાં એક શહેર છે સ્વાશ્રય-પોતાનાપરજ આધાર રાખવો તે (self-reliance). અપેક્ષા—જરૂર,

૧૯૧

સિદ્ધ—Practical આકર્ષણ કરવું—ખેંચવું ચારિત્ર—character. કૃતિ—આચરણ (action) સંકલના બાંધવી—વિચાર ગોઠવવા. નિરંકુશ—સ્વતંત્ર સહજ—સ્વાભાવિક તાત્પર્ય—સાર ઔન્નત્ય—ઉચ્ચપણું (elevation) ઐહિક—આ દુનીઆનું આમુષ્મિક—બીજી દુનીઆનું શ્રેય—કલ્યાણ અધિષ્ઠાતા—ઉપરી રસભાવના—sentiments. અભિન્ન—અખંડ આબાળવૃદ્ધ—બાળકથી તે ઘરડા સુધી આત્મસંયમન—self-restraint અપ્રતિમ—અનુપમ ઉદ્ભવ્યા છે—પેદા થયા છે. ઉત્કટ— ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રેમાર્દ્ર—પ્રેમમય કર્તવ્યપરાયણતા—ફરજ બજાવવામાજ મંડયા રહેવું તે ઉછંગ—ખોળો ધર્માનુયાયી—ધર્મ પાળનાર પરાઙ્મુખ—વિમુખ સ્ફુરિત થઈને—ખીલીને દૂરદર્શીપણું—અગમચેતી સુશિક્ષિત—સારી કેળવાયલી નિદાન—મૂળ.

૧૯૨

બુદ્ધિધન—સુવર્ણપુરના રાણા ભૂપસિંહનો અમાત્ય ચતુષ્કોણ—ચાર ખુણાવાળા પ્રતિગમન—પાછા વળવું તે (reflection) પ્રતિફળ—પ્રતિબિંબ, પ્રતિકૃતિ. ત્રાજવા—છુંદણા. કલાંત—થાકી ગયલો. પેટમાં કુકડા બોલતા—ભુખ લાગે ત્યારે. રાજવાહન—દરબારી ગાડી. નિરપેક્ષી-નિસ્પૃહી કૌતુકવાન—જીજ્ઞાસુ અભિન્ન—એક સરખો (similar). અવિચ્છિન્ન—ચાલુ (continuous). અસંવાદી ન હતા—મળતા આવતા હતા. સંસ્કાર—છાપ.

નવીનચંદ્ર—મુંબાઇના ધનાઢ્ય શેઠ લક્ષ્મીનંદનનો પુત્ર સરસ્વતીચંદ્ર. એ પોતાના પિતાનું ઘર છોડીને ફરતો ફરતો બુદ્ધિધનને ત્યાં આવ્યો હતો. ક્ષુદ્ર—હલકું.

૧૯૩

શિથિલ—મંદ. વાદ—તકરાર રસ—તાન. ગજાર—જમવા બેસવાનો ઓરડો સફાળો—ફાળભેર, ચમકીને નાકલીટી તાણવી—જમીન સાથે નાક ઘસી ક્ષમા માગવી વિકાસ પામે છે—ખીલેછે. વજ્રલેપ થવુ—ચોટી જવુ ગૃહિણી—ઘરમા મુખ્ય સ્ત્રી એકરાગ—મળતાપણું દુર્વાસા—એક ઘણાજ આકળા સ્વભાવના ઋષિ એ જરા જરામા શાપ દેતા વત્સલતા—માયાળુપણું આવિર્ભાવ થવુ—બહાર પડવુ નરસિંહાવતાર—હિરણ્યકશિપુને મારવા થયલો વિષ્ણુનો અવતાર. સ્મિત—હાસ્ય. બાંધી દડી જેવુ—મજબુત બાંધાનું

૧૯૪

ધર્મવૈચિત્ર્ય—જુદી જુદી ફરજો અસહિષ્ણુતા—સહન કરવાની અશક્તિ ભરતે...દુષ્યંત—જુઓ ૧૮૨. निवात नात्मनि—પવન વિનાના કમળ જેવા નિશ્ચલ નેત્રવડે રાજાએ પુત્રનું કાંત વદન પીવા માંડયુ ત્યારે મહાન હર્ષ પોતાનામા રહી ન શકતા બહાર નીકળવા લાગ્યો—ચંદ્ર દર્શનથી મહાસાગરનુ પૂર નીકળે તેમ (રઘુવંશ, સર્ગ ૩. શ્લોક ૧૭)

૧૯૫

વિશુદ્ધિ—શીયળ (chastity) પ્રતિકૂળ—વિરોધી

૧૯૬

તલ—તળીયુ અપેક્ષા—ઇચ્છા, સ્પૃહા. સુધા—અમૃત. નિદિધ્યાસન—એકાગ્ર મનન—ધ્યાન. ગેબી—છુપુ

૧૯૭

અતુલ—જેની તુલના ન થઈ શકે એવુ—ઘણુંજ. ગોપા—બુદ્ધની સ્ત્રી. પ્રાણાધિક—પ્રાણ કરતા પણ વધારે (વહાલો) જાત—જન્મેલું. નિરંપદભાવ—ઉછળતી લાગણી. અવ્યક્ત—ન સમજાય એવુ (indistinct.)

સિદ્ધાર્થ—બુદ્ધનુ મૂળ નામ ઉદાસીન—વિરક્ત, વૈરાગ્યવાન. અસામ્ય—અસમતા (inequality) અવલબન કરીને—ધારણ કરીને અનાહારે—ખાધા વગર સહચરી—સખી વિષાદ—દુખ. અપૂર્વ—અગાઉ નહીં સાભળેલી એવી

૧૯૮

દુરત—દુર્જય ગરીયસી—મોટી સ્વાધીનતા—સ્વતંત્રતા ઉદ્દેશ્ય—મુખ્ય ધારણા પુણ્યસલિલા (પુણ્ય=પવિત્ર+સલિલ=પાણી)—પવિત્ર પાણીવાળી (નદી) દૃષદ્વતી—ઉત્તર હિદુસ્તાનમા એક નદી છે પ્રશસ્તહૃદય—પ્રશસાપાત્ર. તટિની—નદી જલદગભીર—વાદળાના જેવુ ગભીર યોગ—સમાધિથી આત્માનું ઇશ્વર સાથે જે ઐક્ય કરવુ તે યોગરત—devoted to yoga. સ્રોતસ્વતી—નદી. સ્રોત—ઝરો વિશૃખલ (વિ = નહિ, શૃખલા = બધન)—અવ્યવસ્થિત અનિર્વચનીય—જેનુ વર્ણન કરી શકાય નહિ એવુ ઉત્તરાધિકારી—પાછળનો વારસ નિરીહ—બિનઅનુભવી લોકાતરિત થયો છે—મૃત્યુ પામ્યો છે લાવણ્યરાશિ—સૌંદર્યસમુહ ગૌરવાન્વિત—કાતિવાન વીરત્વગરિમાની—વીરત્વ જેનું ગૌરવ છે એવી

૨૦૦

નૌકા સૈન્ય—દરિઆઈ લશ્કર સહાધ્યાયીઓ—સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ કર્તવ્ય નિષ્ઠા—ફરજ બજાવવાની વૃત્તિ યુવરાજપદ—પાટવી કુમારનો દરજ્જો સમભાવના—સરખી પ્રીતિ

૨૦૨

અપેક્ષા—આશા ઉપદેશાનુસાર—બોધ પ્રમાણે નિસ્તરગ—મોજા વનાના. વિલક્ષણ—જુદાજ પ્રકારની ચેતન—ચિત્ત ષડ્દર્શન—છ મુખ્ય શાસ્ત્ર—સાખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, મીમાસા અને વેદાત સ્તભન—અટકાવવુ—રોકવુ તે વ્યતીત કરીએ છીએ—ગાળીએ છીએ સાખ્ય—ષડ્દર્શનમાનું એક દર્શન-શાસ્ત્ર ઉપનિષદ—વેદાતશાસ્ત્ર—એક ઇશ્વર જ્ઞાન.

ગિરિગહ્વર—પર્વતની ગુફા. विपाक पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशत – The result of good deeds inspires me with fear as I contemplate it–when I take a right view of the matter. વિસ્તૃત—વિશાળ તદાકાર—તેના જેવા આકારની—તદ્રૂપ તાદાત્મ્યતા (तादात्म्यम्) ઐક્ય વસ્તુત—ખરેખર.

૨૦૩

ઉત્પત્તિસ્થાન—જન્મભૂમિ અગસ્ત્ય—એ નામના ઋષિ - વરૂણ અને ઉર્વશીના પુત્ર એ ઠીંગણા હતા એની સ્ત્રીનુ નામ લોપામુદ્રા હતુ. અગસ્ત્યની આજ્ઞાથી વિંધ્યાચળ પર્વત નમન કરતો આડો પડ્યો છે એને ઋષિએ કહ્યુ કે હું આવુ ત્યા સુધી પડી રહેજે ને પછી તે આવ્યાજ નથી એ ઉપરથી 'અગસ્તના વાયદા' કહેવાય છે પત્રભંગ—પત્રને આકારે રચેલા આભૂષણ નહુષ—એક ચંદ્રવંશી રાજા—એ અગસ્ત્યના શાપથી પૃથ્વીપર સર્પ થઈને પડ્યો હતો ત્રિપુંડ્ર—કપાળમા કરેલુ ત્રણ પાંખિયાનું તિલક. મુંજ—એક જાતનું ઘાસ વેણી—વિધવાઓ તથા વિયોગિની સ્ત્રીઓનો એકજ લટમા ગુંથેલો ચોટલો. અત્રે સમુદ્રરૂપી ભર્તા મરી જવાથી ગોદાવરીરૂપી વિધવાએ જાણે વેણી બાંધી હતી. ખરૂ જોતા ગોદાવરી વેણીબંધ વહેતી હતી અર્થાત્ તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો અગ્નિહોત્ર—હોમ કરવાનો અગ્નિ. શૂન્ય—રામ વિનાની. કબંધ—એ એક રાક્ષસ હતો યોજનબાહુ (યોજન જેટલા લાંબા હાથવાળો)—એક રાક્ષસ

૨૦૪

સૌજન્ય—સાલસાઈ, નમ્રતા.

૨૦૬

સંયમ—કાબુ આત્મનિગ્રહ—self-control વિરલ-અસાધારણ

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ	લીટી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૨૧	૧૧	કરતા	કરતા
૨૧	૧૮	ગણા	ઘણા
૨૯	૨૭મી લીટી નહીં જોઈએ		
૩૭	૧૯	શ્યામે	શ્યામે
૪૪	૯	ચાલુ	ચાલો
૫૧	૯	દુર્બદ્ધિ	દુર્બુદ્ધિ
૫૩	૧૧	શીતળાએ	શીતળતાએ
૫૪	૨૨	રીઠી	દીઠી
૬૧	૧૨	નીજ	નીચ
૬૪	૧૯	માધન્તા	માન્ધાતા
૭૦	૪	પતાળ	પાતાળ
૭૦	૭	જાં	જા
૭૧	૧૬	પાછી	પછી
૭૧	૧૯	પ્રાત્રીશ	પાત્રીશ
૭૬	૫	ઉગર	ઉપર
૮૦	૧	એમ	એક
૮૨	૧૩	શ્વત	શ્વેત
૮૩	૧૧	તે	તે
૮૩	૨૫	પોખ્યેરે	પોખ્યોરે
૮૮	૮	પ્રેમાજનમા	પ્રેમીજનમા
૯૫	૧૧	પોકાયુ	પોકાર્યું
૧૦૯	૧૪	લોકરજની	લોકરજની
૧૨૬	૭	તે	તે
૧૩૨	૧૯	પરતુ	પરતુ
૧૩૬	૮	સ્ગળ	સ્થળ
૧૩૮	૨૬	વાત્યે	વીત્યે
૧૩૯	૬	વિરામા	વિનમ
૧૫૩	૧૧	ગુણદોપ	ગુણદોષ
૧૫૩	૧૪	શૃગાલથી	શૃગાલથી
૧૬૬	૬	વસન્તોસ્તવ	વસન્તોત્સવ
૧૬૬	૧૨	પદડા	પડદા
૧૬૬	૧૬	તે	ને
૧૬૬	૨૧	સતો	સતો
૧૬૬	છેલ્લી	નિત્ય	નિત્યેજ
૧૭૨	૨૫	ચાલાક	ચાલક
૧૭૫	૧૮	તપાસ	તપાસી
૧૮૦	૩	વર્ષો વષ	વર્ષા વર્ષા
૨૧૪	૭	ક	કે
૨૧૪	૮	આર	અરિ
૨૧૮	૧૧	ધર્ય	ધૈર્ય
૨૨૦	૧૯	ધર્ય	ધૈર્ય
૨૨૪	૪	ધમ	ધર્મ
૨૨૬	૨૪	ધર્ય	ધૈર્ય
૨૩૪	૮	પોતના	પોતાના
૨૩૬	૧૩	હપ	હર્ષ
૨૩૮	૬	હદપાર છે	હદપાર કરે છે
૨૪૪	૮	ધણીઆણા	ધણીઆણી
૨૪૬	૩	ક્ષણભર	ક્ષણભર
૨૪૮	૧૩	શક	શકે
૨૬૪	૨૩	માથાનો	માતાનો
૨૬૭	૧૦	એમાછી	એમાથી
૨૭૦	૨	વડે	વડે
૨૭૩	છેલ્લી	કૃત્યકૃત્ય	કૃતકૃત્ય
૨૮૫	૨૪	તેમને	તેમણે
૨૮૬	છેલ્લી	ગણા	ઘણા
૨૮૭	૧૭	રાજામહેલ	રાજમહેલ
૨૯૦	૨૫	ખાટલા વાશ	ખાટલા વશ
૨૯૨	૨૦	ઘર ભણી	ઘર ભણી
૨૯૫	૨૧	તો	તો
૨૯૬	૩	છેવટે	છેવટ
૨૯૯	૧૭	મખમાખ	મખમાખ
૩૦૩	૧૭	પ્રબમૂષ	પ્રબમૂષ
૩૦૫	૧૯	વહાલને	વહાલાને
૩૧૦	૧૬	રાજસ્નાથમા	રાજસ્થાનમ'
૩૧૩	૯	તેઓને	તેઓએ
૩૨૦	છેલ્લી	શ્રી આનદગિરિએ	શ્રી આનદગિરિ
૩૩૪	૧૪	કૂરે	કરે
૩૩૯	૬	કળ	ફળ
૩૪૨	૧૬	કઠે	કંઠે
૩૪૨	૨૫	વધઘટ	વધઘટ
૩૪૭	૧૫	જતનું	જાતનું
૩૫૧	૯	ખાત્ર	ખાત્રી

પરિશિષ્ટ—અ.

નરસિંહમહેતાકૃત સુદામાચરિત્ર.

૧

જદુપતિ નાથ તે, મિત્ર છે તમતણા, જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે,
પ્રીત પૂરવતણી, હેત ધરશે હરિ, મનના મનોરથ સફળ થાશે. જદુપતિ.
ઘેર બાળક સહુ, દુ ખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે ઊણા,
નિરધન સરજીઆ, પુણ્ય કીધા વિના, કર્મના દોષ તે આવી પૂણ્યા. જદુપતિ.
જદુપતિ જાદવો, ભક્તિવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી,
ગોમતીસ્નાનથી, કોટી અઘ નાસશે, નિર્ખતા કૃષ્ણને પ્રેમ આણી જદુપતિ.
કૃષ્ણને હળીમળી, શીઘ્ર આવો વળી, જાણશે દુ ખ અતરજામી,
વિનતિ મનમા ધરો, આળસ પરહરો, સહાય થાશે નરસૈંનો સ્વામી જદુપતિ.

૨

સાભળો ભામિની, કાન ધર્યો કામિની, કવણ કહાવુ હું કૃપણ પાપી,
ત્રિભુવન નાથ તે, મહીપતિ માધવો, કેમ બોલાય ત્યા વાત ચાપી. સાભળો.
દિવસ ઝાઝા થયા, બાલપણને ગયા, નરપતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જુની,
દુર્બલ રક હુ ભિક્ષુક બાપડો, નવ લહુ ચોકશી ખોટી ચુની સાભળો.
ઉગ્રસેન અક્રુર, ઓદ્ધવ છે ત્યહા, બળિભદ્ર ને અનિરૂદ્ધ પાસે;
કોટી જોદ્ધા જ્યહા, ઉભો રહીશ કયા, કોણ આવી મારો હાથ સહાશે. સાભળો.
જડિત રત્નો મણિ, કાતિ ભાસે ઘણી, તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે,
ત્યા કેમ બોલી શકુ, વેણુ વદતો થકુ, ધમણ ધમતો રહું સ્વાસોસ્વાસે. સાભળો.
મૌન બેસી રહો, સુખ દુ ખ સઉ સહો, ભોગવો કર્મ જે ભ ગ્ય ચોટ્યું,
દુરિજન લોક તે, છોને લવતા રહે, નરસૈંના સ્વામીનુ બિરદ મોટુ. સાભળો.

૩

સ્વામિ સાચુ કહ્યું, બોલવુ નવ રહ્યુ, કથના વચન તે વેદ વાણી,
ભવતણું નાવ તે, ભક્તિ ભૂધરતણી, તેહ હું પ્રીછ્યુ સ્નેહ આણી. સ્વામિ.
નર્યો હરિ વેગળા, ભક્તિ ભાવે મળ્યા, રાય ને રક તે એક ધાટે;
લખપતી કોટિધ્વજ, મન નાણે રતી, શાક સરખા ત્યાંહ નહિરે સાટે. સ્વામિ.

બ્રહ્મણ્ય દેવ, દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી, નિજ જન જાણીને શુદ્ધ લેશે,
પ્રીતની રીત તે, જાય નહિ વીસરી, બાળલીલાતણા ચરિત્ર કહેશે સ્વામિ.
નથી કાંઈ ઓઢવા, ભેટ કંઈ લેઈ જવા, કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણકામી,
દત્ત નથી આપણું, વદન લજામણું, નિરખતા લાજે નરસૈંનો સ્વામિ સ્વામિ.

૪

વિનતિ વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં, પોતીએ તાદુલ ગાઠ બાધો,
જાણશે થોડે ઘણું, ભાવ ભોજનતણું, ધન્ય કૃષ્ણસુ સ્નેહ સાધો વિનતિ.
ભીલડીના બોર તે, ભાવે આરોગીઆ, જૂઠું અન્ન આહિરનું લીધુ,
ભકત વિદુરની, ભાજી ભાવે જમ્યા, ભૂપનું નોતરૂ પાછુ કીધુ વિનતિ.
પેરે પેરે પાડવ, કષ્ટ નિવારીઆ, ભકત કારણ કંઈ દુષ્ટ તાર્યા,
ઊંચ ને નીચનું, એને છે પારખુ, પતિત અધર્મિ કંઈ કોટી તાર્યો વિનતિ
ભક્તિવશ વિઠ્ઠલો, સત સાથે મળ્યો, સમોવડને નવ ચૂકે ટાણે,
સત સમરે સદા, આવી ઊભો રહે, ભકતના મનતણો ભાવ જાણે વિનતિ
જાઓ વેગે કરી, નિરખો મુક્તિપુરી, ધન્ય ધન્ય તારૂણી સ્નેહ ન્યાળો,
નરસૈંના નાથને, નિરખો નિશ્ચય કરી, કામનિએ કથને બાહે ઝાલ્યો વિનતિ.

૫

ચાલીઓ વાટમા, જ્ઞાનના ઘાટમા, મિત્ર મોહનતણું નામ લેતો,
ધન્ય એ નાર અવતાર સફલ કર્યો, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ મુખ એમ કહેતો ચાલીઓ
માગવુ મૃત્યુ પ્રમાણ છે પ્રાણિને, લોભ કીધે ત્યાહા પ્રીત તૂટે,
કહ્યુ મે અબલા, સુખે બેસી રહો, માગતા તો બધો મર્મ છૂટે ચાલીઓ.
માગિયું મે નથી, શુ મુખે કહું કથી, ભોગવુ કર્મ જે ભાગ્ય લાવ્યો,
શ્રીપતિનાથે મને રક સરજાવીઓ, એમ કરતો દ્વિજ દ્વાર આવ્યો ચાલીઓ.
આવી ઊભો રહ્યો, કઠ ગદગદ થયો, કોટી સૂરજ શશી જ્યોત ભાસે,
ઉર દયા આણીને હરિજન જાણીને, પોળીએ જઈ કહ્યુ કૃષ્ણ પાસે ચાલીઓ.
મદિરે તેડીઆ, ચાલીને ભેટીઆ, ત્રિવિધના તાપ તે સર્વ નાઠા,
હેમસિહાસને, લેઈ બેસાડીઆ, તાણતા વિપ્રના વસ્ત્ર ફાટા ચાલીઓ.
તેલ ફૂલેલ મર્દન કરાવીઆ, શુદ્ધ ઉષ્ણોદકે સ્નાન કીધુ,
કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શીશ લીધુ ચાલીઓ.
પુનિત પિતાબર, પહેરવા આપિયુ, કનકને થાળે પકવાન દીધા,
ભાવતા ભોજન કૃષ્ણ હાથે કર્યા, લીધું આચમન ને કાજ સીધા ચાલીઓ.

કૃષ્ણે પલંગ પર, પોતે પધરાવીઆ, દધિસુતા વીંજણે વાયુ ભરતા,
સત્યભામાદિક, નારી નિરખી રહી, નરસૈંનો નાથ પદસેવ કરતા ચાલીઓ.

૬

ભાગ્ય જો જો બાઈ, કૃપણ ભિક્ષુકતણું, રુક્ મણી આદિ સૌ નારી બોલે,
હળધર જોગ્ય તે, ભોગ પહોચાડીઆ, અજ અંબરીષથી અધિક તોલે ભા.
આ કૃપણરૂપ તો, પ્રગટીઉં કયા થકી, વસ્ત્ર મેલા દીસે કર્મ ફૂટયો,
ત્રિગુણને દુર્લભ, સેજ રસાતણી, વશ કરી નાથને પાપ છૂટયો ભા.
અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મ્હોડે ધમે, ઉધરસે ને વળી નાક લૂતો,
જો જો કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સૂતો ભા
પહોડીને ઉઠીઆ, સ્નાને બેસાડીઆ, વદન પખાળવા નીર દીધું,
કનક ઝારી ભરી, શીત જળ આપીઉં, કનક કટોરે તે પાણી પીધું. ભા.
શ્રીમુખે બોલીઆ, કહોને બાંધવ તમો, બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કીધો,
કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણા, ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. ભા
ગૃહસ્થના ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યો, હું તે મારી વળી ગત્ય ભૂલ્યો,
મિત્ર સુદામાની, શુદ્ધ લીધી નહીં, કામિની કેફમાં હું જ ડૂલ્યો ભા
સાંદીપનિ ગોરને ઘેર આપણ ભણ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળ કહાવ્યો,
એક રે'ણી રહ્યા, વન વિષે આપણે, સર્પણ ભાગતા મેઘ આવ્યો ભા.
અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ જાણી,
વિસરી તે ગયું કે, તને સાંભરે સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી ભા.
ભાભીએ ભેટ જે, મોકલી મુજ ભણી, ભાવશું ભાઈ તે લાગે મીઠી,
સંકોચતો ગાંઠડી, વિપ્ર આઘી ધરે, નરસૈંના સ્વામીએ નજરે દીઠી ભા.

૭

છપ્પન ભોગ જ્યાં, કવણ તાંદૂલ ત્યાં આપતાં હરિ સંકોચ આવે,
જે રે જોઈએ તે, આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદૂલ ભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છ.
(પણ) ધાઈ લીધા હરી, મુઠ્ઠી તાંદૂલ ભરી, પ્રેમે આરોગીઆ તૃપ્તિ પામી;
ઇંદ્ર કુબેરથી, અધિક વૈભવ કર્યો, રુક્ મિણી કર ગ્રહ્યો શીશ નામી. છ.
એક રહ્યા અમો, એક બીજા તમો, ભક્તને અઢળક દાન કરતા,
પ્રમદાએ પ્રેમના, વચન એવા કહ્યા, હાથ સહાયો ત્રીજી મુઠ્ઠી ભરતા છ.
વનિતા વચન તે, વિપ્ર સમજ્યો નહીં, ચાલવા ઘર ભણી શીખમાગી,
નરસૈંને નાથે દુર્બળપણું ટાળિયું, ભૂખના દુઃખની ભીડ ભાગી. છ.

૮

વિપ્ર ચાલ્યાવળી, કૃષ્ણ સાથે મળી, ચિત્તમા શોચી વિચાર કરતો,
આપ્યુ તો કાઈ નહીં ત્રીઠ જાણી નહીં, તે તણો શોચ હૃદયેજ ધરતો વિપ્ર.
અષ્ટ મહા સિદ્ધિતણી, રિદ્ધિ નવ નિધિતણી, સપત્તિમા રહ્યો ભોગમાણી,
કામની કથને હું, દ્વારિકા આવીઓ, અમતણી ત્રીઠ તો નવ જાણી વિપ્ર.
બાલ ગોપાલ જે, વાટ જોતાં હશે, તેહને જોઈ અમો શુય કહેશુ,
મિત્ર મોહનતણું, હેત જ્યારે પૂછશે, કામનીને ઉત્તર કેમ દેશુ વિપ્ર.
એમ ચિતા કરે, નેત્રથી નીર ઝરે, કર્મની વાત મનમાહિ ધારી,
નરસૈંનો નાથ તો, અતિ ઘણો લોભીઓ, પીતાબરી પણ લીધી ઉતારી વિપ્ર.

૯

ધન્ય તું ધન્ય તુ રાય રણછોડજી, દીન જાણી મને માન દીધુ,
નહિ મુજ જોગ તે, ભોગ પહોચાડીઆ, અજ અમરીષથી અધિક કીધુ ધન્ય
કનકને આસને, મુજને, બેસાડીઓ રુકૂમિણી કૃષ્ણનો હાથ સહાતા,
હેત કરી કરી હરિ, ચરણ તળાસીઆ, ખટ રસ ભોજન ખાતે ખાતા. ધન્ય.
બાળપણાતણો. સ્નેહ નવ વીસર્યો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી,
હેતથી હળી મળી, માન દીધુ મને, રક બેસાડીઓ કનક માચી. ધન્ય.
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સત સેવા કરી, ધ્યાન ધરતો હું નિજદ્વાર આવ્યો,
રત્નજડિત મણિ, ભવન શોભા ઘણી, દેવ શુ દ્વારિકા આહિ લાવ્યો ધન્ય.
કનકની ભૂમિ ને રત્નના થાભલા, અર્કની જ્યોત ઉદ્યોત દીસે;
ખાન ને પાન વિહાર સ્થાનક ઘણા, કામની નિરખતા કામ હીસે. ધન્ય.
સમ નવવત્સની, દીઠી ત્યા સુદરી, નારી નવજોબના બહુ રૂપાળી,
સોલ શણુગાર તે, અગ સુદર ધર્યાં, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી ધન્ય.
સહસ્ર દાસી મળી, દીસે વીંટી વળી, કામની કથની પાસ આવી,
સ્વામી રે સ્વામી હુ દાસી છુ તમતણી, ચાલો મદિર વિષે પ્રેમ લાવી ધન્ય.
ગોમતી સ્નાન કરી, કૃષ્ણજી નિરખીઆ, પુણ્ય પ્રગટ થયુ પાપ નાઠું,
તે થકી સમૃદ્ધિ આ, સકલ તે સાપડી, મટી ગયુ આપણું ભાગ્ય માઠું. ધન્ય.
કૃષ્ણ કહેતા તે નિજ ધામ પધારીઆ, નવલ જોબન થયા નર ને નારી,
વિનતિ ઉચારતા રજની વીતી ગઈ, નરસૈંના સ્વામીની પ્રીત ભારી. ધન્ય.

પરિશિષ્ટ—અ.

નિબંધલેખન.

હેતુ.

અન્ય જીવો અને મનુષ્ય જાતિ વચ્ચે મુખ્ય તફાવત તો એજ છે કે, ...યારે બીજા પ્રાણીઓ માત્ર વિચારશૂન્યદૃષ્ટિથી જગતના પદાર્થો તરફ નજર ' છે ત્યારે મનુષ્યો સૃષ્ટિના પદાર્થો જુએ છે, તેનું મનન કરે છે, અને બહુધા મનનથી ઉપજેલા વિચારો શબ્દદ્વારા અથવા લેખદ્વારા બહાર પાડે છે. ઈ પણ વિષય ઉપર આપણા વિચારો સારી રીતે દર્શાવવા એ ...બંધલેખનનો હેતુ છે

તેમાં નડતી મુશ્કેલીઓ.

નિબંધલેખન એક કળા છે, ઘણે અંશે દુર્લભ છે માણસ જેટલું ...નુભવે છે તેટલુ બોલી અથવા લખી શકતો નથી. પોતાની લાગણીઓનું ...બેહુબ ચિત્ર બીજામા ખડું કરવુ એ અતિ વિકટ કામ છે. એક રીતે જોતા ...ચાર યથાસ્થિત દર્શાવવા માટે ભાષા એ અપૂર્ણ સાધન છે, બીજી રીતે ...તા ભાષાસાધનના સદુપયોગ વા દુરૂપયોગમાજ માનવજીવનનુ સાફલ્ય અથવા ...વર્થ્ય સમાયેલુ છે. તે સાધન સુધારવુ, અને તેનો સારી રીતે ઉપયોગ ...રવો એ મનુષ્યના હાથમા છે, માટે નિબંધ લેખનમા નિપુણતા મેળવવા ...ાટે શબ્દભંડોળ અને ભાષાજ્ઞાન સારા હોવા જોઈએ.

આ ઉપરથી સાધારણ રીતે માલમ પડયુ હશે કે નિબંધલેખન એ ...ટલેક અંશે દૈવી કળા છે, પણ તેટલા ઉપરથી એમ માનવાનું નથી, કે ...રૂષપ્રયત્ન નકામો છે સાધારણ વિષયો ઉપર સાધારણ વાકયોથી પોતાના ...વિચાર દર્શાવવા, એ તો દરેક માણસથી બની શકે તેમ છે, અને તેમ ...રવામા માર્ગદર્શક સ્તંભો (sign-posts) તરીકે કેટલીક સૂચનાઓ ...ીચે આપેલી છે.

દરેક નિબધમા કેવી રીતે લખવુ તે કરતા શુ લખવુ એ બાબતની ચિતા વધારે પડે છે, માટે દરેક વિષય ઉપર આપણાથી કઈક પણ લખી શકાય એવી રીતે દુનીઆમા અવલોકન કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ, વિશ્વમા કેટલુ કેટલું અને કેવુ કેવુ જોવા સાભળવાનું છે તે તો આપણા ચક્ષુ, કર્ણ વિગેરે જ્ઞાનેદ્રિયોનો બરાબર ઉપયોગ કરીએ તોજ માલમ પડે સર્વજ્ઞ થવુ એતો અશક્ય છે, પણ હાલ જે મિનિટો અને કલાકો વિચારશૂન્ય સ્થિતિમા ઘણીવાર ગાળવામા આવે છે તે મીનિટોનો અમુક વિષય ઉપર મનન કરવામા ઉપયોગ કર્યો હોય તો આપણા જ્ઞાનમા ઘણી વૃદ્ધિ થાય એ પ્રત્યક્ષ છે આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે વિષય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો આધાર અમુક અશે મનુષ્યના સ્વભાવ, બુદ્ધિ અને ટેવ ઉપર રહેલો છે

નિબધના પ્રકાર

મુખ્યત્વેકરીને નિબધો બે પ્રકારના હોય છે, વર્ણનાત્મક (Descriptive) અને ચર્ચાત્મક (Expository) પ્રથમ જાતના નિબધોમા શુ લખવુ એ મુશ્કેલી નડતી નથી, તેથી શબ્દભડોળ, કુશળ વાકયરચના અને ક્રમ ગોઠવવાની ન્યાયબુદ્ધિ (Logical sense) હોય તો સારો નિબધ લખી શકાય ચર્ચાત્મક લેખો લખતી વખતે બુદ્ધિની ખરેખરી કસોટી થાય છે, કારણ કે અમુક વિષય ઉપર પોતાના વિચાર બાધવા તેને સુગમ, અમુક અશે અસરકારક (forcible) ભાષામા દર્શાવવા અને વિરૂદ્ધ દલીલોનુ ખડન કરવુ એ કામ અતિ દુષ્કર છે.

લખવાની રીતિ.

દરેક વિષયમા પ્રથમ શુ લખવુ છે તેનો વિચાર કરી વસ્તુસૂચક રેખાઓ એક કાગળના કકડાપર લખી લેવી એ રેખાઓ વિષયને લગતીજ હોય અને અસબદ્ધ (irrelevant) ન હોય તેપર ખાસ ધ્યાન આપવુ. રેખાઓને ક્રમમા ગોઠવ્યા પછી વિષયના બરાબર વિભાગ કરવા. કોઈ

પણ વિષય ઉપર ગમે તેમ, કંઈ પણ ધોરણ વિના આપણા વિચાર દર્શાવેલા હોય તેને નિબંધ જ કહી શકાય નહિ, માટે ફરીથી સૂચવવું પડે છે કે નિબંધના મુદ્દાઓ ગમે તેવી રીતે ગોઠવવાને બદલે પરસ્પર સબંધ હોય તેવી રીતે ગોઠવવા. ચર્ચાત્મક વિષયો માટે નીચેનો ક્રમ ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રથમ વિરૂદ્ધપક્ષની દલીલો, પછી તેમનું ખંડન અને છેલ્લે જે મત સિદ્ધ કરવાનો હોય તેની તરફેણની દલીલો રાખવી. આ બાબતપર એક બીજી સૂચના પણ અગત્યની છે, અને તે એ છે કે મુદ્દાઓ લખવામાં અતિ કાળવ્યય કરવો નહિ મુદ્દાઓ લખવામાંજ અડધો વખત વીતી જાય અને પછી ટુંક વખતમાં જેમ તેમ લખવું પડે તો નિબંધ સારો લખાય નહિ ગમે તેમ હોય તોપણ મુદ્દા લખવામાં કુલ વખતના ૧/૬થી વધારે વખત ગાળવો નહિ, તેટલા વખતમાં જેટલા મુદ્દા યાદ આવે તેટલા ઉપરજ લખવું, જો લખતા લખતા પછી બીજા યાદ આવે અને તે બરાબર ગોઠવી શકાય તો તે ઉમેરી લેવા, નહીં તો પ્રથમ યાદ આવેલા મુદ્દા ઉપરજ લખવું

કેટલીક સામાન્ય ભૂલો

નીચેની ભૂલો નિબંધોમાં ઘણીવાર જોવામાં આવે છે.

૧–પ્રથમના મુદ્દાઓપર અતિ વિસ્તારથી લખાણ, અને તેને લીધે પાછળના ઉપયોગી મુદ્દાઓની ઉપેક્ષા–આ દૂષણ ઘણે અંશે વિચારની ન્યૂનતા દર્શાવે છે. આપણે કેટલું લખવું છે તેનો પ્રથમથી વિચાર કર્યો હોય તો આમ થાય નહિ.

૨–દૃષ્ટાંતનાજ સમૂહરૂપ નિબંધ—આ ભૂલ સાધારણ રીતે મુદ્દાઓ ન જડવાથી થાય છે અને તે શું લખવું તે લેખકને માલમ નથી એમ દર્શાવે છે. દૃષ્ટાંત એ નિબંધના આભૂષણ છે, પણ કોઈ માણસને એકલા ઘરેણાથીજ ઢાંકી મૂક્યો હોય તો તે જેમ હાસ્યનું કારણ થઈ પડે તેમ નિબંધ પણ જો એકદમ દૃષ્ટાંતથીજ ભરપૂર હોય તો હાસ્યકારક થઈ પડે છે આભૂષણની માફક દૃષ્ટાંતનો ઉપયોગ વિવેકબુદ્ધિથી થયો હોય તોજ નિબંધઅંગ શોભી નીકળી આનંદ આપે છે.

ભાષા.

આજકાલ સાધારણ રીતે લોકોનુ વલણ સસ્કૃતમય અને ક્લિષ્ટશૈલી તરફ વધારે જોવામા આવે છે ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ઘણી ભાષાઓ જોડે સબધ છે, સસ્કૃત જોડે હોય તેમા તો કઈ નવાઈ નથી, પણ તેથી ગુજરાતી ભાષાને પગથી માથા સુધી સસ્કૃતનાજ વસ્ત્રો પહેરાવવા એ અયોગ્ય લાગે છે. આમ કરવાથી અર્થગૌરવ વધવાને બદલે ઘટે છે અને એવો ભ્રમ થાય છે કે શુદ્ધ ગુજરાતીમા લેખ લખવા માટે જોઈતા શબ્દોની ખોટ છે નિબધમા જેમ બને તેમ સામાન્ય બુદ્ધિના માણસથી સમજી શકાય એવી સાદી અને સરલ ભાષા વાપરવી કઈક અશે વિષયને લાગુ પડતી શૈલીને અનુસરવાનો નિયમ કરવો અને તેમ કરવામા જરૂર પડે તો જાણીતા સસ્કૃત શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો, પણ જેને માટે આપણે લખીએ છીએ તે આપણી ભાષા સમજી શકે તેની ખાસ કાળજી રાખવી.

પરચુરણ સૂચનાઓ.

૧–**જોડણી**—હાલ જોડણીની બાબતમા મતભેદ ચાલે છે, મારા, મ્હારા, મહારા, મારા એમ એકજ શબ્દને માટે જુદી જુદી જોડણીઓ જોવામા આવે છે આ પ્રશ્નના વાદવિવાદમા ઉતરવાનું આ સ્થળ નથી, પણ જ્યા સુધી આ પ્રશ્નનુ સર્વમાન્ય રીતે સમાધાન થાય ત્યા સુધી "જેમ બોલવુ તેમ લખવુ" એ સૂત્રને અનુસરવુ યોગ્ય લાગે છે.

૨–**વિરામચિન્હ**—ઘણીવાર નિબધોમા વિરામચિન્હોનો અભાવ જોવામા આવે છે આથી ઘણીવાર અર્થની હાનિ થાય છે. જેમકે જુની ત્રીજી ચોપડીમા આપેલું વાક્ય લઈએ, "હું ચોરી કરીશ નહિ કરૂં તો સરકારનો ગુનેગાર થાઉ," આ વાક્યના અર્થનો આધાર વિરામચિન્હ ઉપરજ છે ક્યા કયુ વિરામચિન્હ મુકવુ તેના નિયમો દરેક વ્યાકરણના ગ્રથમા આપેલા હોય છે તેથી અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

આદર્શ નિબંધો.

૧

સ્વભાષાનું જ્ઞાન શા માટે જોઈએ?

જે ભાષા આપણે જન્મથીજ બોલતા શીખ્યા હોઈએ તે અથવા જે ભાષા આપણા પ્રાંતમા બોલતી હોય તે ભાષાને સ્વભાષા કહી શકાય "નિબંધલેખન"મા જણાવ્યા પ્રમાણે ભાષા એ વિચાર બહાર પાડવાનું એક સાધન છે, માટે કોઈ પણ ભાષાનુ જ્ઞાન વિચાર દર્શાવવામા ઉપયોગી તો છેજ પરતુ સ્વભાષાનુ જ્ઞાન વધારે ઉપયોગી હોવાના નીચે મુજબ કારણો છે –

૧ સ્વભાષા નાની વયમાથીજ શીખવવામા આવતી હોવાથી તેની છાપ મનપર બરાબર બેસે છે, અને પાછળથી અન્ય ભાષા બહુ શ્રમ અને કાળજીથી શીખીએ તોપણ તેનું જ્ઞાન માતૃભાષાના જેવુ ચોક્સ થતું નથી

૨ દરેક માણુસ સ્વાભાવિક રીતેજ પોતાના તથા પારકા વિષે અતર રાખે છે અહભાવના એજ અભ્યુદયનુ પગથીયું છે હાલની પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો અભ્યુદય પણ individualism થીજ થયલો છે અને individualism નું પ્રથમ સૂત્ર (motto) એજ છે કે દરેક માણુસે પોતાનું હિત જોવુ એ ન્યાયે દરેક માણુસ પોતાના હિતને માટે, પોતાના કુટુબના હિતને માટે, અને પોતાના દેશના હિતને માટે યત્ન કર્યા કરે છે અને તેને પોતાનુ કર્ત્તવ્ય માને છે, તેમ પોતાની ભાષાનુ હિત કરવુ એ પણ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, અને ભાષાનું હિત ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેનુ સાહિત્ય ખેડાય, તેમ સરા સારા લેખો લખાય અને તેનો વધારે પ્રચાર થાય. The glory of a nation consists in her literature. ભાષાની ઉન્નતિનો આધાર તેના સાહિત્યપર છે, માટે પોતાની માતૃભાષાનો ઉદય કરવો ને તેના સાહિત્યને ખીલવવુ એ દરેક મનુષ્યની ફરજ છે, અને આ ફરજ બજાવવાને માટે ભાષાનુ સપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવુ આવશ્યક છે.

૩. શોચનીય છે કે આખી દુનીઆમા માત્ર હિંદુસ્તાનજ અને તેમા પણ ગુજરાતજ એવો પ્રાત છે કે જ્યા સ્વભાષાની ઉપેક્ષા કરવામા આવે છે.

૪. જે ભાષા આપણી માતારૂપ છે, જે ભાષામા આપણે નાનપણમા મધુર કલકલ સ્વરથી સબધીઓના મન રજન કર્યા છે, જે ભાષામાં પ્રેમાનદ આદિક કવિઓએ જ્ઞાન પ્રસાદી આપણને ચખાડી છે, જે ભાષા વિષે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ સારો અભિપ્રાય આપેલો છે, જે ભાષામા નરસિહ મહેતા અને મીરાબાઈ આદિ ભકતોએ ઈશ્વરભક્તિનું તાદૃશ્ય આલેખન કર્યું છે તે ભાષાની માત્ર ધનસચયના લોભથીજ ઉપેક્ષા કરવી એ આપણી કેવી અધમતા !

ઉપરના કહેવાનો હેતુ એમ નથી કે આપણે પરભાષા ન શીખવી. પર ભાષાઓ શીખવાથી આપણને ઘણા ફાયદા થાય છે એ જાણીતુજ છે, પણ એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ કે એ ભાષાઓ આપણે આપણા સ્વાર્થને માટે શીખીએ છીએ, જ્યારે આપણી પોતાની ભાષા આપણે આપણા કર્તવ્ય તરીકે શીખીએ છીએ

સર ફીરોજશાહ મહેતાના શબ્દોનું અનુકરણ કરીએ તો “ પહેલી સ્વભાષા અને પછી બીજી” અથવા અગ્રેજી કહેવત પ્રમાણે “ મારી ભાષા, પછી તે સારી કે નરસી ” એમ આપણે માનવુ જોઈએ, તેજ પ્રમાણે આપણે બીજાને બોધ કરવો જોઈએ, અને તેજ પ્રમાણે વર્તી-દાખલો આપી પ્રેમાનદ કવિની પ્રાર્થના

“ભાષા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી,
વાણી સસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઈ છે, આ થાય શિરોમણી,
અર્પો તો વિભુ એજ અર્પણ કરો, એ આશ પ્રેમીતણી ”

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.)

સફળ કરવી જોઈએ

૨

સાહિત્યપરિષદ્ અને ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ.

આજકાલ પરિષદો, કોનફરન્સો, અને કોંગ્રેસોનો પવન લોકોને લાગેલોછે રાજકીય બાબત માટે કોંગ્રેસો, વેપાર માટે ઔદ્યોગિક કોનફરન્સો, સંસારસુધારા માટે સુધારક સમાજો, ધર્મ માટે વૈષ્ણવપરિષદ્ આદિ અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે અને પોતપોતાનું કામ યથાશક્તિ બજાવેછે. આજ પવનના વેગથી સને ૧૯૦૪ મા સાહિત્ય-પરિષદ્ સ્થપાઈ સાહિત્ય સબંધી નિબંધો લખાવવા તથા વાંચવા, વ્યાખ્યાનો આપવા તથા અપાવવા, જુના પુસ્તકોનું સંશોધન કરવું, તથા બીજી દરેક રીતે સાહિત્યનો પ્રસાર કરવો એ સાહિત્ય-પરિષદ્નો ઉદ્દેશ છે

આ ઉદ્દેશનો ખ્યાલ તદ્દન નવીન નથી. સ્વ૦ કવીશ્વર દલપતરામ ભાઈ સ્થાપિત ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઍટિનો પણ આવોજ ઉદ્દેશ હતો અને છે થોડા વર્ષપર તે સસ્થાનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવામા આવ્યો હતો. જે યત્કિંચિત્ કાર્ય સોસાઍટી કરી રહી છે તેમા પરિષદ્ વૃદ્ધિ કરેછે. અત્યાર સુધીમા મેટ્રિકની પરીક્ષામા ગુજરાતી ફરજીઆત વિષય તરીકે દાખલ કરાવી ઉછરતા ગુજરાતી યુવકોનું લક્ષ સાહિત્ય તરફ દોરવી, ગુજરાતી ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવામા તે કંઈક અંશે સફળ થઈ છે અને વધારે થશે એવી આપણે આશા રાખીશુ. આશા રાખવાના ઘણા કારણો છે.

દર બબ્બે વર્ષે બધા સાક્ષરો એકત્ર થાય તો એક બીજાના વિચારો જાણવાની તક મળે અને તેથી દરેક સાક્ષરને પોતાની પ્રવૃત્તિમા સુધારો કરવો ઘટે તો કરી શકે.

સંસ્થા એ માત્ર જનોનો સમૂહ છે, જનથી તે તદ્દન ભિન્ન વસ્તુ નથી, એટલે જો દરેક જન તે સંસ્થાના હેતુ પાર પાડવામાં પોતાનો હિસ્સો આપે તો તે સંસ્થા વિજયી નીવડવીજ જોઈએ. જો અમુક સંસ્થા કંઈ ધારેલું કાર્ય ન કરી શકે તો તેનો અર્થ એટલોજ થાય કે તે કાર્ય બજાવવામા દરેક જણે યોગ્ય ભાગ લીધો નથી. સંક્ષેપમા સાહિત્ય પરિષદ્ના ઉદ્દેશ ગમે તેવા ઉચ્ચ હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરેક મનુષ્ય તે ઉદ્દેશ પોતાના કરી ન લે ત્યાં સુધી પરિષદ્ના વિજયમા ન્યૂનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે.

અત્રે કહેવુ જોઈએ કે ઉપર લખ્યા પ્રમાણે જો દરેક શિક્ષિત ગુર્જર પોતાનો ધર્મ સમજે તો ભાષાનો ઉત્કર્ષ કરવો એ કઈ દુર્લભ નથી. પણ આપણા ભારતવાસી લોકોમા જો કઈપણ ખામી હોય તો તે એજ છે કે બોલવુ કઈ અને કરવુ કઈ સસાર સુધારાના નેતાઓમા જુઓ કે ધાર્મિક સુધારકોમા જુઓ તો બધે એજ ખામી માલમ પડશે ગુજરાતના સદ્‌ભાગ્યે આ ખામી સાહિત્ય પરિષદ્‌ને અસર ન કરે અને તે સદા વિજયી નીવડે એવી આશા રાખીશુ.

નિબંધોની રૂપરેખા.

સ્ત્રી કેળવણી.

૧. કેળવણી એટલે શુ ? ૨ કેળવણીની જરૂર સ્ત્રી પુરૂષોને સરખી છે, બલ્કે સ્ત્રીઓને વધારે જરૂર છે, કારણ કે નાના બાળકોની કેળવણીનો આધાર સ્ત્રીઓપર છે. જુઓ "યોગ્યમાતા" ૧૯૧. ૩ સ્ત્રી-કેળવણીના અભાવથી થતા ગેરફાયદા (અ) ઘરકામમા ગેરવ્યવસ્થા (બ) બાળકોપર થતી ખરાબ અસર (ક) વિદ્યાનું કજોડુ (ડ) વહેમ ૪ પ્રતિપક્ષીની દલીલો સ્ત્રી કેળવણીથી થતા કહેવાતા ગેરફાયદા (અ) ઉડાઉપણુ, જવાબ—એવી કેળવણીને કેળવણીજ કહેવાય નહિ (બ) અનીતિ, ઉપરનોજ જવાબ. ૫ કેળવણી કેવી હોવી જોઈએ ? સ્ત્રીપુરૂષોની કેળવણીમાભેદ હોવોજ જોઈએ ૬ જુના વખતમા કેળવાયલી સ્ત્રીઓના દાખલા સરસ્વતી લીલાવતી વગેરે, ઉપસહાર

બાળલગ્ન.

૧ ઐતિહાસિક અવલોકન હિદુસ્થાનમા બાળલગ્નનો અભાવ, સ્વયવરનો ચાલ, તેના દાખલા, દમયતી વગેરે ઐતિહાસિક દાખલો, સયુક્તાનો સ્વયવર. ૨. બાળલગ્ન થવાનું કારણ. મુસલમાની રાજ્ય. પરણ્યા પછી બંને પક્ષ તરફથી થતુ સ્ત્રીનુ રક્ષણ. ૩ બાળલગ્નથી થતા ગેરફાયદા (અ) કજોડુ ૧. વયનું દાખલા ૨. ગુણનું દાખલા (બ) વિદ્યાભ્યાસમા પડતી ખલેલ (ક) શરીરની ક્ષીણતા. વૈદક પુરાવો. (ડ) બાળલગ્નનો ધારો સૃષ્ટિક્રમ વિરૂદ્ધ છે. વેદ વગેરેના પ્રમાણ. ઉપસહાર.

દેશાટન.

૧. દેશાટન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ. પરદેશમા જવુ એટલુંજ નહિ પણ ત્યાથી અનુભવ મેળવવો જોઈએ ૨ દેશાટનના ફાયદા (અ) માણુસની સ્વાભાવિક ઇચ્છા વૈચિત્ર્ય તરફ છે ઇવ્યા કરતા જોયુ ભલુ. (બ) જ્ઞાન. નવા નવા હુન્નરકળાના નમુના. દેશ દેશના રીત રિવાજ. તેના ફાયદા તથા ગેરફાયદા વિદ્યાકળા (ક) દેશાટન વિના કેળવણી અધુરી The grand tour of Europe. ૩. દેશાટનના જુના દાખલા દશકુમાર ચરિતમા ૪ દેશાટનની વિરૂદ્ધ થયલા નિયમોનું કારણુ

"જવાય નહિ પરદેશ, ભ્રષ્ટ થવાને બહાને
કર્યા સ્વાર્થી શાસ્ત્ર બીકણે ને નાદાને
રખે કુવતની જાણુ થાય પરરાજાઓને વિગેરે."

નર્મદાશંકર.

૫. પ્રાચીન સ્થિતિ અને હાલની સ્થિતિમા ફેર. હાલ દેશાટનની જરૂર. ઉપસહાર

નિબંધના વિષયોનું ટિપ્પણુ.

૧ રાજભક્તિ
૨ જ્ઞાનબળ
૩ સ્વચ્છતા
૪ પ્રમાણિકપણું
૫ શારીરિક કેળવણી
૬ કરજ
૭ સ્વયવર
૮ વહેમ
૯ સમયસૂચકતા
૧૦ આપવડાઈ
૧૧ બાપ તેવા બેટા, ને વડ તેવા ટેટા
૧૨ ધર્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા
૧૩ ઇશ્વિર અનાથનો બેલી છે
૧૪ પુસ્તકાલય
૧૫ કહ્યા કરતા કરી બતાવવુ એ વધારે સારૂં છે.
૧૬ કરકસર
૧૭ પરોપકાર
૧૮ અગ્રેજી રાજ્યના ફાયદા
૧૯ હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ
૨૦ સત્ય
૨૧ મિતાહાર
૨૨ વર્તમાન પત્રો
૨૩ વ્યવસ્થા
૨૪ લાચ
૨૫ સસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસથી થતા ફાયદા વગેરે વગેરે.

સમાપ્ત.